

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi (1914-1918)

Yüksek Lisans Tezi

Betül EKSİK

Sivas
Mart 2018

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)

Yüksek Lisans Tezi

Betül EKSİK

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Ayşe YANARDAĞ

Sivas
Mart 2018

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Tarih Ana Bilim Dalı
Bilim Dalı : Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı
Tezin Başlığı : Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi (1914-1918)
Savunma Tarihi : 26.02.2018
Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Ayşe Yanardağ

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Yrd. Doç. Dr. Ayşe Yanardağ

Üye : Prof. Dr. Hasan Yüksel

Üye : Yrd. Doç. Dr. Arzu Boy

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Betül Eksik tarafından hazırlanan Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi
(1914-1918) başlıklı tez, kabul edilmiştir.

...../...../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Betül EKSİK

ÖNSÖZ

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ni konu edinmekte olup dört bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde Birinci Dünya Savaşı'nın meydana gelmesine zemin hazırlayan gelişmeler ve bu savaşta yer alacak olan devletlerin birbirlerine ve Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri politikaya değinilmiştir. Birinci bölümde Kafkas Cephesi'nde yaşanan Osmanlı-Rus muharebelerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde teşkilatlanması, burada teşkilatlanma amacı ve bu cephedeki faaliyetlerine değinilmiştir. İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni faaliyetleri ve isyanları ile bunun sonucunda çıkarılmak zorunda kalınan Sevk ve İskân Kanunu konu edilmiştir. Üçüncü bölümde sosyal hayat başlığı altında lojistik, sağlık, esirlerin durumu ve kadınların faaliyetlerine değinilmiştir. Dördüncü bölümde ise bahsedilen konuların Osmanlı Devleti ve Rusya açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu ele alınmıştır. Ayrıca Kafkas Cephesi Savaşları'nın sona ermesini sağlayan Erzincan Mütarekesi, bu mütarekeden sonra bu cepheye barışın yapılmasını ve cephenin tamamen kapanmasını sağlayan Brest-Litovsk Antlaşması ve sonrasında ortaya çıkan siyasi ve askeri duruma değinilmiştir. Çalışmada ATASE Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanılmış, araştırma-inceleme eserler ve hatıralara yer verilmiştir. Bu çalışmada benden desteğini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ayşe Yanardağ'a ve her zaman bana destek olan annem Hanife Eksik'e teşekkürlerimi sunarım.

Betül Eksik

Sivas 2018

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xv
TABLO LİSTESİ	xvii
ÖZET	xix
ABSTRACT	xxi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	11
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE KAFKAS CEPHESİ GELİŞMELERİ	11
1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Osmanlı Devleti.....	11
1.1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması	11
1.2. Osmanlı Devleti'nin Durumu, İttifak Teşebbüsleri ve Harbe Girişi	12
1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Durumu	12
1.2.2. Osmanlı Devleti'nin İttifak Teşebbüsleri	16
1.2.2.1. İngiltere ile İttifak Teşebbüsleri	16
1.2.2.2. Bulgaristan ile İttifak Teşebbüsleri	17
1.2.2.3. Rusya ile İttifak Teşebbüsleri.....	18
1.2.2.4. Fransa ile İttifak Teşebbüsleri	19
1.2.2.5. Avusturya-Macaristan ve Almanya ile İttifak Teşebbüsleri	19
1.2.3. Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi.....	21
2. Kafkas Cephesi Gelişmeleri.....	24
2.1. İttifak Devletleri, Kafkas Cephesi ve Beklentiler.....	24
2.2. Savaşın Başında Kafkas Cephesi'nde Türk ve Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları.....	26
2.2.1. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları.....	26
2.2.2. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları	29
2.3. Türk ve Rus Ordusu Arasındaki İlk Muharebeler	32
2.4. Köprüköy Muharebeleri	35
2.5. Birinci Azap Muharebesi (14-18 Kasım 1914).....	41

2.6. Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Askeri Hareketlilik, İki Tarafın Kuvvetleri ve Harekât Planları, Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması	46
2.6.1. Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Askeri Hareketlilik	46
2.6.2. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları	49
2.6.3. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları	52
2.6.4. Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması (22 Aralık 1914-19 Ocak 1915)	52
2.7. Birinci Tortum Muharebesi Öncesinde İki Tarafın Kuvvetleri ve Harekât Planları, Muharebe'nin Başlaması.....	64
2.7.1. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları.....	64
2.7.2. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları	65
2.7.3. Birinci Tortum Muharebesi.....	66
2.8. İkinci Tortum (Kireçlidağ) Muharebesi	73
2.9. Malazgirt Muharebesi (11 Temmuz-2 Ağustos 1915)	77
2.10. Kılıçgediği Muharebesi	82
2.11. İkinci Azap Muharebesi.....	85
2.12. Erzurum Taarruzu.....	90
2.13. 2. Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne Gelişi.....	94
2.14. Kop-Çoruh Cephesi Taarruzları ve Diğer Muharebeler	95
3. Teşkilat-1 Mahsusa ve Kafkas Cephesi	112
3.1. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Kuruluşu ve İşleyişi	112
3.2. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Üyeleri	114
3.3. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Çeşitli Bölgelerdeki Faaliyetleri	115
3.4. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde Teşkilatlanması ve Kafkas Cephesi'ndeki Faaliyetleri	116
3.4.1. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde Teşkilatlanması ve Görevi.....	116
3.4.2. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Cephe Açılmadan Önce Kafkaslar'da İlk Hazırlıkları	118
3.4.3. Kafkas Cephesi Açıldıktan Sonra Teşkilat-1 Mahsusa'nın Faaliyetleri ..	123
3.5. Teşkilat-1 Mahsusa'nın Faaliyetlerine Son Verilmesi	131
İKİNCİ BÖLÜM	133
KAFKAS CEPHESİ ÖNCESİNDE VE SONRASINDA ERMENİ İSYANLARI	133
1. Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkması	133

1.1. Ermeni İslahatı ve Ermeni İsyancıları	138
1.2. Birinci Dünya Savaşı'na Giderken Ermenilerin Hazırlıkları ve Osmanlı Devleti'nin Tedbirleri.....	142
2. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ermeni İsyancıları	145
2.1. Rus İhtilali ve Ermeniler	153
3. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Kafkas Cephesi'nde Uygulanması ..	157
3.1. Sevk ve İskân Kanunu Çıkarılmadan Önce Alınan Tedbirler	157
3.2. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Diğer Düzenlemeler.....	161
3.3. Sevk ve İskân Kanunu'nun Uygulanması	163
3.3.1. Ermenilerin Sevk ve İskân Edilmesi.....	163
3.3.2. Sevk Edilen Ermenilerin'in Taşınır-Taşınmaz Malları'nın Durumu.....	167
3.3.3. Sevk Sırasında Karşılaşılan Sorunlar ve Sorunlara Karşı Alınan Tedbirler	170
3.3.4. Sevk Edilmeyen Ermeniler	173
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	177
KAFKAS CEPHESİ'NDE SOSYAL HAYAT	177
1. Kafkas Cephesi Lojistiği	177
1.1. Lojistikle İlgili İlk Çalışmalar	177
1.2. Ulaşım ve Menzil Teşkilatı	178
1.3. İaşe (Gıda Maddeleri).....	184
1.4. Cephane Temini	194
1.5. Askeri Teçhizat ve Giyim-Kuşam Malzemeleri.....	199
1.6. Haberleşme Araçları.....	202
1.7. Diğer Malzemeler	203
2. Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri	204
2.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Sağlıkla İlgili İlk Hazırlıklar	204
2.2. Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri'nin Yürütülmesi	206
2.2.1. Sağlık Kuruluşları	206
2.2.1.1. Hastaneler.....	206
2.2.1.2. Nekahethaneler.....	209
2.2.1.3. Sıhhiye İstasyonları.....	210
2.2.2. Sağlık Personeli	211
2.2.3. Hasta ve Yaralı Sevki	213

2.2.4. Tıbbi Malzeme İhtiyacı ve Bu İhtiyaçların Karşılanması.....	215
2.2.4.1. Aşı İhtiyacı	215
2.2.4.2. Etüv İhtiyacı	216
2.2.4.3. Diğer İhtiyaçlar	216
2.2.5. Kafkas Cephesi ve Cephe Gerisinde Genel Sağlık Durumu.....	218
2.2.6. Kafkas Cephesi ve Cephe Gerisinde Görülen Hastalıklar	225
2.2.6.1. Tifüs (Lekeli Humma).....	225
2.2.6.2. Sıtma (Malarya).....	228
2.2.6.3. Kolera	229
2.2.6.4. Hummayı Racia (Dönek Humma).....	230
2.2.6.5. Tifo (Kara Humma).....	231
2.2.6.6. Dizanteri	231
2.2.6.7. İskorbüt.....	232
2.2.7. Hayvan Sağlığı.....	232
3. Kafkas Cephesi'nde Ruslara Esir Düşen Türkler.....	234
3.1. Esirlerle İlgili İlk Uygulamalar ve Esirlerin Sevk Edilmesi.....	234
3.2. Rusya'da Bulunan Esir Kampları ve Esirlerin Yaşam Şartları.....	240
3.3. Esirlerin Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri	243
3.4. Esirlerin Sağlık Durumları.....	245
3.5. Esirlere Yapılan Yardımlar ve Esirlerin Mübadelesi	248
4. Kafkas Cephesi'nde Kadınların Faaliyetleri	254
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	257
KAFKAS CEPHESİ'NİN SOSYAL, SİYASİ VE ASKERİ SONUÇLARI.....	257
1. Kafkas Cephesi'nin Osmanlı Devleti Açısından Sonuçları	257
1.1. Askeri Açısından Sonuçlar.....	257
1.2. Osmanlı Ermenileri Açısından Sonuçları	265
1.3. Lojistik Durumun Sonuçları	267
1.4. Sağlık Meseleleri	267
1.5. Esirler ve Durumları	268
2. Kafkas Cephesi'nin Rusya Açısından Sonuçları.....	269
3. Kafkas Cephesi'ni Sona Erdiren Mütareke ve Antlaşmalar.....	273
3.1. Brest-Litovsk Mütarekesi (15 Aralık 1917)	273

3.2. Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917).....	274
3.3. Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918).....	278
4. Brest-Litovsk Antlaşması Sonrasında Bölgedeki Durum	285
SONUÇ	291
KAYNAKÇA	295
EKLER	325
Ek 1: 1 Teşrin-i Evvel 1330 (14 Ekim 1914)'a Kadar Bahr-i Siyah Sahilinde Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun Vaziyeti	325
Ek 2: Harbin Başında Rus Kafkas Ordusu'nun Yığınağı.....	326
Ek 3: Harbin Başında Türk Kara Kuvvetleri'nin Yığınağı	327
Ek 4: Kılıçgediği Muharebesi (4-8 Ağustos 1915).....	328
Ek 5: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde Görevlendirilmesi	329
Ek 5'in Devamı:	330
Ek 6: Kafkas Cephesi'nde Oluşturulan Teşkilat-ı Mahsusa Mıntıkları.....	331
Ek 7: Jandarma Dairesi Deposunda Mevcut Olan Silahlar	332
Ek 8: Tifüs'ün Sona Ermesi İçin İhtiyaç Duyulan Malzemeler	333
Ek 9: Sibirya'daki Osmanlı Esirleri'nin Durumu.....	334
Ek 10: İsveçli Bir Hemşire'nin İfadesine Göre Rusya'daki Osmanlı Esirleri'nin Durumu.....	335
Ek 11: Sevk Edilen Ermenilerin Mal, Can ve Namuslarının Korunması.....	336
Ek 12: Brest-Litovsk Muahedesi'nin Dördüncü Maddesi'nin Üçüncü Fıkrası....	337
ÖZ GEÇMİŞ	339

KISALTMALAR

A.Ü.	:Atatürk Üniversitesi
age.	:Adı geçen eser
agm.	:Adı geçen makale
agt.	:Adı geçen tez
Bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
CTAD	:Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
Dr.	:Doktor
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
NEÜ	:Nevşehir Üniversitesi
OTAM	:Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TAED	:A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV Yay.	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi
TÜRKTOB	:Türkiye Tohumcular Birliği
Yay. Haz.	:Yayına Hazırlayan
ATASE	:Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BDH	:Birinci Dünya Harbi (Kataloğu)
Kls.	:Klasör
Dos.	:Dosya
Fih.	:Fihrist
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	:Bâb-ı Âli Evrak Odası
DH. EUM. 2. Şb.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube Evrakı
DH. EUM. 5. Şb.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube Evrakı
DH. EUM. 6. Şb.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube Evrakı
DH. EUM. KLH	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. EUM. KLU	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti
DH. EUM. MTK	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı
DH. EUM. VRK	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalem-i Evrakı

DH. İ. UM	:Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. İ. UM. EK	:Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri
DH. KMS	:Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı
DH. SYS	:Dâhiliye Nezareti Siyasi Evrakı
DH. ŞFR	:Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı
DH. UMVM	:Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti
HR. HMŞ. İŞO	:Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HR. SFR	:Hariciye Nezareti Sefareti
HR. SYS	:Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı
MV.	:Meclis-i Vükela Mazbataları
Y. PRK. KOM	:Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. MYD	:Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa
Tablo 1.	11 Ekim 1915 tarihinde 3. Ordu Ambarında Bulunan Cephaneler	197
Tablo 2.	9 Ocak 1916'da Jandarma Dairesi Deposunda Bulunmakta Olup Henüz Askeri Depoya Teslim Edilmeyen Silahlar	198

ÖZET

Siyasi ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi (1914-1918) başlıklı bu tez çalışmasının amacı cephe gelişmelerini siyasi, askeri, sosyal bakımdan olabildiği kadar bir bütün olarak açıklamaktır. Cephenin açılma sebepleri, gelişmeleri ve siyasi, sosyal ve askeri sonuçları tezin konusudur. Çalışmada, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan tarama modeli kullanılmıştır. Çalışmada BOA ve ATASE arşiv belgeleri, hatıralar, gazeteler ve çeşitli telif eserler kullanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde ilk açılan ve uzun süre açık kalan cephe Kafkas Cephesi'dir. Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu görev almıştır. 3. Ordu'nun yanısıra Teşkilat-ı Mahsusa burada çeşitli görevler üstlenmiştir. 3. Ordu Köprüköy, Birinci Azap, Sarıkamış, Birinci ve İkinci Tortum, Malazgirt, Kılıçgediği, İkinci Azap, Erzurum, Kop, Çoruh ve başka küçük muharebeler yapmıştır. Bu muharebelerin bazılarında kısmî başarılar elde etmiştir. Bununla birlikte 3. Ordu muharebelerin genelinde yenilgiye uğramıştır. Yenilginin şiddetinin en ağır ve kayıpların en fazla olduğu muharebe Sarıkamış'ta yaşanmıştır. 3. Ordu'nun yanında görev alan bir diğer kuvvet ise, daha önce Çanakkale Cephesi'nde görev alan 2. Ordu birlikleridir. 2. Ordu'nun bazı birlikleri Nisan 1916'da yola çıkmış, birliklerin bölgeye gelişi Ağustos 1916'da tamamlanmıştır. 2. Ordu'nun 16. Kolordusu'nun komutanı olan Mustafa Kemal Paşa önce Diyarbakır'da sonra ise Kop bölgesinde görev almıştır. Bitlis ve Muş'un geri alınmasında önemli hizmetleri görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısının bir parçası olan ve 19. yüzyıl sonunda milliyetçi isyanlara başlayan Ermeniler, bu savaşta Rusların yanında yer almıştır. Ermeniler isyanlar çıkarmışlar, Türk ordusunu ve sivil halkı vurmuşlar, Rusların başarılı olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Ermenilerin yaptıklarına karşı Osmanlı Devleti tedbirler almış, Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarmış ve bu kanun günümüze kadar uzanan asılsız Ermeni iddialarına yol açmıştır.

Kafkas Cephesi'nde sadece Rus ve Ermenilerle mücadele edilmemiş, zorlu iklim koşulları, lojistik sıkıntılar ve sağlık sorunları ile uğraşılmak zorunda kalınmıştır. Ordunun gücü neredeyse tamamen bitmek üzereyken Rusya'da Bolşevik İhtilali çıkmış, Kafkas Cephesi'ndeki savaş durma noktasına gelmiştir. Rusya'da Bolşevik Hükümet kurulmuş fakat Kafkaslarda bu hükümeti tanımadığını belirten Maverâ-yı Kafkas Komiserliği kurulmuştur. Osmanlı Devleti Kafkas Cephesi'ndeki savaşı sona erdirmek için hangi hükümet ile görüşmesi gerektiğini bilememiştir. Sonuçta 15 Aralık 1917'de Bolşevik Hükümet ile Brest-Litovsk Mütarekesi yapılmıştır. 18 Aralık 1917'de ise Kafkas Cephesi'nde ateşkes görüşmelerini yapacak askeri birliklerin Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'ne bağlı olduğunu bildirmesi üzerine bu komiserlikle Erzincan Mütarekesi yapılmış, buradaki savaşa

filen ve resmen son verilmiştir. Bununla birlikte siyasi karışıklık ve tarafların barış şartlarında anlaşamaması sebebiyle ertelenen Brest-Litovsk Barış Antlaşması ancak 3 Mart 1918'de imzalanmıştır.

Anahtar Sözcükler:

I. Dünya Savaşı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeniler, Lojistik, Sağlık, Esirler, Brest-Litovsk Antlaşması.

ABSTRACT

The aim of this thesis study which has the title of Caucasian Front (1914-1918) in Terms of Political and Social is to explain as possible as totally the developments of the frontline in terms of political, military and social. The reasons of the frontlines opening its developments and its results of political, military and social is the subject of the thesis. In this study on scanning model, which aims to define a situation as it is and exists in the past or at the present is used. In the study BOA and ATASE archive documents, memories, newspapers and various copyright works are used.

The forntline which was the first opened and stayed open long time in the World War I, in Ottoman Empire is Caucasian Frontline. In Caucasian Frontline, the 3rd Army was assigned. In addition to the 3rd Army, Teşkilat-ı Mahsusa took on many tasks in here. The 3rd Army combated in Köprük y, the First Azap, Sarıkamış, the first and the second Tortum, Malazgirt, Kılıçgediği, the second Azap, Erzurum, Kop,  oruh and other tittle battle. It was obtained portial achievements in some of these battles. In addition to this the 3rd Army was defeated in general of the batteles. The battle which was the highest of defeated severity and the most loss of lives happened in Sarıkamış. The other force which was together with the 3rd Army is the 2rd Army unions that was assigned before in Çanakkale Front. Some unions of the 2rd Army set out in April 1916 and the arrival of the unions to the region was completed in August 1916. Mustafa Kemal Pasha who was the commander of the 2rd Army the 16th Corps was served in the army first in Diyarbakır and then in Kop region. It was considerably served about the retrieval of Bitlis and Muş.

Armenians who was the part of the Ottoman Empire social structure and began to nationalist rebellion at the end of the 19th century was unity with Russians. Armenians revolted, shot to Turkish Army and the civil society they tried to provide the Russians to be successful. Ottoman Empire took precautions against these attempts of the Armenians made referral and government law and this law has caused unreal Armenian clamors which exist at present.

In Caucasian Front was not only stroggled with Russia and the Armenians but also struggled with Russia and the Armenians but also had to struggle with harsh climate conditions, logistic nuisancer and health problems. When the power of the army was almost eactly over in Russia it happened Bolshevik Revolution there fore the battle in Caucasian Front come to a halt. In Russia, Bolshevik Government was founded but in Caucasians, Maverâ-yı Caucasian Commisariat which stated that they don't know this government was founded. Ottoman Empire didn't know which government they should negotiate to end the battle in Caucasian Front. In conclision Brest-Litovsk Armistice was made with Bolshevik Government in 15 December 1917. Military unions which would negotiate ceasefire pursuits reported that they

depended on Maverâ-yı Caucasian Commissariat and then Erzincan Armistice was made with this commissariat. Thus the battle in here was really and officially ceased. On the other hand, Brest-Litovsk amicable agreement which was cancelled because of the disagree about political confusion and peace condition of the parties was signed in 3 March 1918.

Keywords:

World War I, Teşkilat-ı Mahsusa, Armenians, Logistics, Health, Prisoners, Brest-Litovsk Treaty.

GİRİŞ

19. yüzyıl insanlık tarihinde siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda büyük değişimlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Bu gelişmelerden en önemlisi Avrupa'da daha önce ortaya çıkan Rönesans¹, Reform² ve aydınlanmanın³ etkisiyle gelişen eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik fikirleridir. Milliyetçilik fikirleri Fransa'da 1789'da siyasi, sosyal, ekonomik hayatı tamamen değiştirecek olaylara yol açmıştır. Bu olaylar Napolyon'un iktidarı ele geçirmesiyle başlamış, Napolyon milliyetçilik fikirlerini bayrak edinerek tüm Avrupa'yı kısa bir süre olsa da hâkimiyeti altına almıştır. Napolyon'un yenilmesiyle 1815'te Napolyon'un bozduğu Avrupa haritasını düzenlemek ve eski monarkları tekrar işbaşına getirmek için Viyana Kongresi toplanmıştır. Bu kongrede yaydığı fikirler ve savaşlar sebebiyle Fransa, Avrupa politikasının dışına itilmiş, yalnızlaştırılmıştır⁴. Ancak gittikçe yayılan eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik fikirleri sebebiyle eski monarkların işi artık zorlaşmıştır. Bu durum Avrupa'da 1830 ve 1848'de son derece kanlı ihtilallere sebep olmuştur. Eski imparatorlar milliyetçi isyanları kanlı bir şekilde engellemeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. 19. yüzyıl çok uluslu imparatorlukların dağıldığı bir dönem olmuştur. Aynı zamanda yeni milli devletler ortaya çıkmıştır. Bu milli devletlerden İtalya ve özellikle Almanya'nın kuruluşu eski devletlerarası ilişkileri tamamen değiştirmeye başlamıştır⁵.

Devletlerarası ilişkiler yeni milli devletlerin ortaya çıkışıyla değişirken başka gelişmeler de eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Avrupa aydınlanması ve akılcılık bilimsel gelişmelere yol açmış, bilimin gelişmesi sanayi inkılâbını getirmiştir. Sanayi inkılâbı kol gücüne dayalı üretimden fabrika üretimine geçişi sağlamış ve üretimin artması sonucunu getirmiştir. Artan üretim dış pazar arayışını ve pazar arayışı da sömürgeciliği⁶ getirmiştir. Yeni milli devletler hızla sanayileşmeye başlamış ve

¹ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 55-67.

² İnalçık, age., s. 157-163.

³ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 4-5.

⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 74-79; Üçok, age., s. 48-52; Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2015, s. 224.

⁵ James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 215-216; Sultan Abdülhamid, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Haz.: İsmet Bozdağ, Pınar Yayınları, İstanbul 1985, s. 70-71; A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s. 44-51.

⁶ Sömürgecilik (Emperyalizm): Bir devletin diğer bir devlet üzerinde, ister maddi, ister manevi bir kontrol, nüfuz kurması veya bir üstünlük sağlaması demektir. (Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 79) Sömürgecilik konusu ile ilgili

sömürgecilik yarışına katılmışlardır. Geç kaldıkları bu sömürge yarışında diğer devletlerle rekabete girerek devletlerarası ilişkilerin hararetini daha da arttırmışlardır. Sömürgecilik yarışı devletlerin kara ve denizde silahlanmasını hızlandırmıştır. Dünya dengesindeki yerlerini korumak için de çeşitli ittifaklar yapmışlar ve bu da Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin kilometre taşlarını oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç Osmanlı Devleti'ni etkilemekten geri kalmamıştır. Bu savaş Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olurken yeni milli Türk Devleti'nin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerden Kafkas Cephesi'ni konu almakla beraber Birinci Dünya Savaşı'nın tohumlarının atıldığı 19. yüzyılda büyük devletlerin birbirlerine ve Osmanlı Devleti'ne karşı politikalarına kısaca yer vermekte faydalı olabilir;

Rusya; küçük bir knezlikten Çar Deli Petro sayesinde büyük ve sömürgeci bir devlet olmaya doğru yönelmiştir. I. Petro Rus toplumunu bir millet haline getirirken ona bir milli hedef belirlemiştir. Bu hedef soğuk iklimi ve coğrafyası nedeniyle sosyal, siyasal, ekonomik gelişme için sıcak denizlere inme hedefidir⁷. Rusya'nın sıcak denizlere inme hedefinde birçok yol olmakla birlikte bu yollardan en önemlisi Osmanlı toprakları olup Osmanlı toprakları üzerindeki faaliyetleri Osmanlı'nın aleyhine gelişirken diğer devletlerin özellikle İngiltere'nin⁸ tepkisine sebep olmuştur. Rusya sıcak denizlere inerken Osmanlı toprakları üzerinde birkaç yol belirlemiştir. Bunlardan birisi Karadeniz'e çıkmayı başarmak suretiyle Boğazlardan sıcak denizlere inmektir⁹. Rusya 19. yüzyılda yaptığı faaliyetler neticesinde Boğazları uluslararası bir mesele haline getirmeyi başarmıştır¹⁰.

Bir diğer yol Avrupa'nın doğusu ve güneyinde yer alan Balkan topraklarıdır. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yaşayan azınlıklar 19. yüzyılın milliyetçi fikirlerinden etkilenmeye ve kıpırdanmaya başladıklarında Rusya, azınlıkların milliyetçi isyanlarını desteklemek suretiyle¹¹ Balkanlardan Ege Denizi'ne sarkmaya çalışmıştır. 1815 Viyana Kongresi Napolyon'un alt üst ettiği Avrupa haritasını düzenlemek için toplanmakla birlikte Rusya dünya diplomasisine, Osmanlı tarihinde

ayrıca bkz. Gelvin, age., s. 102; Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13.-20. Yüzyıl*, Çev.: Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 19.

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 252.

⁸ İngiltere kısmında açıklanacaktır.

⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 99; Coşkun Üçok, age., s. 9.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi [Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)]*, C. V, TTK, Ankara 2007, s. 205-206; Fahir Armaoğlu, age., s. 216-218; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 160; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27: (1992), s. 133; A. Halûk Ülman, age., s. 121-123.

¹¹ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 23.

önemli bir kavram olan “Şark Meselesi” kavramını kazandırmıştır¹². Balkan topraklarında bu amaçla Panslavizm¹³ ve Ortodoksluk¹⁴ politikalarıyla Sırp, Bulgar, Rum ve diğer Osmanlı tebaası azınlıkları kışkırtmıştır. Bu kavram aslında sıcak denizlere inme yolunda üretilmiş bir kavram¹⁵ olup Osmanlı topraklarını parçalamak amacını gütmüştür. Ancak her devletin bu kavrama bakışı kendi çıkarları doğrultusunda olmuştur. Rusya’nın bu politikasına dönemin en önemli gücü İngiltere, Osmanlı topraklarının bütünlüğü politikasını izlemek suretiyle cevap vermiştir¹⁶.

Osmanlı topraklarındaki Rusya’nın sıcak denizlere inme yollarından bir diğeri Kafkaslardan Doğu Anadolu’ya, buradan da Akdeniz’e inmektir. Bu bölgede ise Osmanlı tebaasından millet-i sadıka¹⁷ denilen Ermeniler üzerinde faaliyetlerde¹⁸ bulunurken bölgede Kürtler üzerinde de kışkırtıcı faaliyetlerde¹⁹ bulunmuştur. Önce Ayastefanos (Yeşilköy)²⁰ ardından Berlin²¹ antlaşmalarıyla Ermenilere Doğu Anadolu’da ıslahat adı altında bir Ermeni Devleti kuruluşunun hazırlıkları başlatılmıştır. Böylece Rusya literatüre “*Ermeni Meselesi*” adıyla yeni bir mesele

¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 203-204; Fahir Armaoğlu, age., s. 98; Yusuf Akçura, *Şark Meselesine Dair ve Eski “Şurây-ı Ümmet”te Çıkan Makalelerimizden*, Haz.: Erol Kılınc, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 17-22; Şark meselesi konusunda detaylı bilgi için bkz. Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğu’ya Belgelerle Şark Meselesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976, s. 54-190.

¹³ Panslavizm: Panslavizm kelimesi özellikle 1870’lerden itibaren Batı Avrupa siyasi çevrelerinde kullanılmaya başlamış olup bununla Rusya’nın önderliği altında bütün Slav kavimlerinin siyasi dayanışmasını sağlamaya yönelik bir hareket kast edilmiştir. (Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev.: Ağâh Oktay Güner, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, 28-260; s. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 74-84)

¹⁴ Ortodoksluk: Rusya dışında yaşayan Slavların çoğunun Katolik olması ve Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Slavların genellikle Ortodoks olması nedeniyle Ortodoksluk politikası Osmanlı Devleti içerisinde Panslavizm’i gerçekleştirebilmek için ana unsur olmuştur. (Fahir Armaoğlu, age., s. 492; Haluk Ülman, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Dış Politika ve Doğu Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, s. 273; Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 28)

¹⁵ Ayşe Yanardağ, *1914 Bitlis İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 12-26.

¹⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 51-52; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 207-208; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: IV, TTK, Ankara 1991, s. 505; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 97-98; A. Halûk Ülman, age., s. 111-113.

¹⁷ Fahir Armaoğlu, age., s. 565; Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarı Yayınları, Ankara 1967, s. 19.

¹⁸ Mim Kemâl Öke, age., s. 95; Edgar Granville, age., s. 57-58.

¹⁹ Granville, age., s. 59-61; Ayşe Yanardağ, age., s. 12-66.

²⁰ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C. I, TTK, Ankara 1953, s. 387-400; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 1-2; Fahir Armaoğlu, age., s. 521-523; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 85-89; Akdes Nimet Kurat, age., s. 355; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 194-195.

²¹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/I, s. 4-5; Armaoğlu, age., s. 523-529; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 88-91; Kurat, age., s. 356; E. E. Adamof, *Rusların Emelleri Anadolu’nun Taksimi*, Çev.: Babaeskili Hüseyin Rahmi, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul 1969, s. 22; Celâl Bayar, age., s. 195.

daha kazandırmıştır. Ermeni Meselesi de Şark Meselesi'nin alt başlıklarından biri olup her devlet bu meseleye de yine çıkarları doğrultusunda yaklaşmıştır. Ancak Rusya'nın bu projesi gerçeklere, yani nüfus yoğunluğuna dayanmadığı için gerçekleşmemiştir.

19. yüzyılda Rusya izlediği bu ana politika sebebi ile 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 tarihlerinde olmak üzere Osmanlı Devleti'ne sık sık savaş açmıştır. Osmanlı'nın ıslahatlarla devleti kurtarmaya çalıştığı bu dönemde Rusya bu savaşlarla Osmanlı Devleti'nin kendini yenileyip güçlendirecek bir barış ve istikrar ortamına fırsat vermemiştir. Bu yüzyılın sonlarına kadar Rusya Osmanlı topraklarını diğer devletlerin, özellikle İngiltere'nin muhalefeti sebebiyle ele geçirememişse de yeni milli devletlerin ortaya çıkışı Rusya'nın İngiltere ile yakınlaşmasına ve zamanla İngiltere ile ittifak yapmasına yol açmıştır. Rusya'nın İngiltere ile ilişkisinin değişmesinde birçok sebep olmakla birlikte en önemli sebep, yeni milli devletlerden Almanya'nın dünya çapında ve Osmanlı üzerinde izlediği sömürgeciliktir²². Bu yakınlaşmanın bir diğer ayağı Fransa olup Fransa'nın Rusya ile yakınlaşmasındaki sebep Almanya faktörüdür. Rusya açısından ise Almanya, Pangermenizm²³ politikasıyla olduğu kadar Osmanlı üzerindeki politikaları sebebiyle Rusya için tehdit edicidir. Temelde dönemin bu üç büyük gücünün 19. yüzyıl sonunda yakınlaşması, 20. yüzyılın başlarında Birinci Dünya Savaşı'na giden bloklaşmanın İtilaf Devletleri safını oluşturmuştur. Bu bloklaşmada 1907 Reval görüşmesi bir dönüm noktası olmuş, İngiltere Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını tanımaya başlamıştır²⁴.

İngiltere; Güçlü bir donanmaya sahip olması nedeniyle İngiltere Avrupa devletleri arasında oldukça önemli bir konuma sahip olup²⁵ sanayi inkılabı²⁶ ve sömürgecilik sayesinde ekonomik alanda büyük bir gelişme göstermiştir. İngiltere'nin Fransa'dan ele geçirdiği Hindistan en önem verdiği toprağıdır²⁷. İngiltere'nin Hindistan ile bağlantısında en kısa, en hızlı ve en az maliyetli yol Mısır,

²² İlgili başlıkta açıklanacaktır.

²³ Pangermenizm: Almanya Cermen ırkını ve kültürünü her şeyin üstünde gördüğü ve tuttuğu için kendisini "üstün millet" ilan etmiştir. Bunun sonucunda doğuda Osmanlı ve Rus topraklarını, batıda Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İsviçre'yi, kuzeyde Danimarka'yı, güneyde Avusturya'yı içine alacak Büyük Almanya'nın kurulması düşünülmüştür. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 1999, s. 356-357; A. Halûk Ülman, age., s. 159-160)

²⁴ Fahir Armaoğlu, age., s. 600-601; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 135; İlber Ortaylı, *II Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi, Ankara 1981, s. 71.

²⁵ Michael Howard, *Yüzüncü Yılda Birinci Dünya Savaşı*, Dost Yayınevi, Ankara 2014, s. 19-20.

²⁶ Fahir Armaoğlu, age., s. 7; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 191-193.

²⁷ Edward Mead Earle, age., s. 215; A. Halûk Ülman, age., s. 62-64.

Akdeniz ve Cebelitarık Boğazı olup buna İngiltere'nin İmparatorluk Yolu denilmiştir. İngiltere'nin sömürgelerini koruyabilmek için birkaç yüzyıldır değiştirmedığı siyasetinin üç hedefi vardır. Bunlar denizlerde egemen olmak, Avrupa devletleri arasında kuvvet dengesinin sağlanması böylece Avrupa'da herhangi bir devletin güçlenerek İngiltere'ye rakip olmasını engellemek ve imparatorluk yolunun güvenliğini sağlamak²⁸ şeklinde özetlenebilir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, İngiltere'nin imparatorluk yolunda bulunan Avrupa, Asya, Afrika kıtalarının tam ortasındaki önemli su yollarına ve Hindistan'a ulaştırılan ülkelere fiilen veya resmen egemendir²⁹. İngiltere çıkarları gereği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü diğer devletlere, özellikle de Rusya'ya karşı korumak politikasını tercih etmiştir³⁰. İngiltere Rusya'nın Şark Meselesi adı altında sıcak denizlere inmek gibi amaçlarına karşı çıkarken³¹ bu konuda Fransa da İngiltere'ye destek vermiştir³².

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma politikası 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve bunun sonucunda yapılan Berlin Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Bu savaşta Ruslar Balkanlardan inerek Osmanlı başkentinin önlerine Yeşilköy'e kadar gelmiş, ayrıca Kafkaslardan harekete geçerek Kars, Ardahan, Batum'u ele geçirmişlerdir. Savaş sonunda yapılan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Rusların eline geçmesi ve Osmanlı Devleti'nin içinde Ermenilerin de yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı kabul etmesi ne kadar zayıf ve yıkılmak üzere olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikayı değiştirmeye başlamış, tehdit ve şantaj yoluyla Osmanlı'yı Rusya'ya karşı koruma iddiasıyla Mısır'a ve Kıbrıs'a yerleşmiştir³³. Bu tarihten kısa bir süre sonra önemli bir güç olarak ortaya çıkmış olan Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki faaliyetleri, özellikle Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazını elde etmesi³⁴ İngiltere ve Rusya için ortak bir tehdit oluşturmuştur³⁵.

²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 23

²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s. 505; E.E. Adamof, *Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 36-38.

³⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 207-208; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 44-45; Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Haz.: Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 74; Otto Von Bismarck, *Düşünceler ve Hatıralar*, C. II, Çev.: Nijad Akipek, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s. 374.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 61-63; Coşkun Üçok, age., s. 92.

³² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 61-63.

³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, TTK, Ankara 2007, s. 71-141; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 26.

³⁴ Kazım Karabekir, age., s. 109-126; Sultan Abdülhamid, age., s. 75; Edward Mead Earle, age., s. 211; Karl Vonwintersetten, *XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye (Berlin-Bağdat)*, Haz.: Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara 2002, s. 51-88; Süleyman Kâni İrtem, *Şark Meselesi*

Rusya İran'ı kontrol altına almaya çalışırken³⁶ İngiltere ise Almanya faktörü sebebiyle Basra'yı kontrol etmeye çalışmıştır³⁷. Böylece İngiltere Rusya ile yakınlaşırken Avrupa diplomasisinde etkili olmaya çalışan Fransa, İngiltere'ye yakın³⁸ bir politika izlemiştir.

Fransa; 19. yüzyılın başında Fransa'da iktidarı ele geçirmiş olan Napolyon Avrupa'ya karşı yaptığı savaşlarda milliyetçilik unsurunu kullanmış, kısa süreliğine Avrupa'yı hâkimiyeti altına almıştır. Napolyon'un yenilmesiyle Avrupa'da bozulan dengeyi tekrar kurmak için toplanan Viyana Kongresi'nde eski imparatorluklar kısmen tekrar tesis edilmiş, Fransa ise Avrupa diplomasisinde yalnızlaştırılmıştır. Bu yüzyılda Fransa tekrar diplomaside etkili hale gelmeye çalışmıştır. Fransa bu bağlamda Rusya'nın Şark Meselesi politikasında İngiltere'ye yakın bir politika izlerken Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü politikasını kabul etmiştir. Hatta Kırım Harbi'nde İngiltere ile birlikte hareket etmiştir³⁹. Avrupa'da zaten yalnız kalan Fransa bunu aşmaya çalışırken Almanya Fransa'dan toprak alarak siyasal birliğini tamamlamış böylece Fransa için yeni bir tehdit ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Fransa zaman zaman Rusya ile yakınlaşmaya çalışmış, Almanya'nın Yakındoğu'da Rus çıkarlarını da tehdit etmesi⁴⁰ iki devletin yakınlaşmasını sağlamış⁴¹ ve 1894 tarihinde Fransız-Rus İttifakı⁴² yapılmıştır. Bu dönemde İngiltere de Alman faaliyetlerinden rahatsız olduğu için Fransa'ya daha yakın bir politika izlemeye başlamış ve 1904 İngiliz-Fransız (Entente Cordiale) Antlaşması imzalanmıştır. Ardından 1907'de İngiliz-Rus Antlaşması yapılarak Birinci Dünya Savaşında yer alan Üçlü İtilaf ya da İtilaf-ı Müselles grubunun temelleri atılmıştır⁴³.

Almanya; 19. yüzyılın başında Viyana Kongresi'nde Almanya, 36 devletten meydana gelen bir "Konfederasyon" haline getirilerek dağınık bir halde bırakılmıştır⁴⁴. Bu nedenle Almanya uzun yıllar milli birlik mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Almanya önce 1864'te Danimarka ile savaşmış, 1866'da

Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 50-86; E.E. Adamof, age., s. 44-66.

³⁵ Earle, age., s. 18.

³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/I, s. 60; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 360; E. E. Adamof, *Rusların Emelleri*, s. 26-27.

³⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/I, s. 60; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 360; Edward Mead Earle, age., s. 216-217; Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü: Sadrazâm ve Harbiye Nazırı*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 152; İlber Ortaylı, age., s. 98-101.

³⁸ Fahir Armaoğlu, age., s. 439-442.

³⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 61-63.

⁴⁰ Edward Mead Earle, age., s. 158-165.

⁴¹ Earle, age., s. 172-163.

⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 362; Akdes Nimet Kurat, age., s. 363.

⁴³ Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 20; Kurat, age., s. 405-407; Edward Mead Earle, age., s. 227.

⁴⁴ Fahir Armaoğlu, age., s. 144.

Avusturya ile Sadowa Savaşı'nı⁴⁵ yapmış daha sonra 1870'de Fransa ile Sedan Savaşı'nı⁴⁶ yaparak 1871'de Milli Birliği'ni tamamlamıştır⁴⁷. Ardından hızla sanayileşmiş ve sömürgecilik yarışına girdiğinde Avrupa ve dünya siyasetinde yeni bir dönemin kapılarını açmıştır.

Almanya, Sedan Savaşı sonucu yapılan Frankfurt Barışı ile Fransa'nın Alsace-Lorraine bölgesini ele geçirdiği⁴⁸ ve Fransa'nın bunu unutmayacağını, bir intikam savaşına gireceğini tahmin ettiği için Bismark'ın izlediği politikayla Fransa'nın yalnızlaştırılmasına son derece dikkat etmiştir⁴⁹. Avusturya ile daha yakın⁵⁰ bir politika izleyerek Avusturya ile Fransa'nın birleşmesini engellemiştir. Bismark ayrıca Rusya'nın Fransa ile yakınlaşmasını istememiş buna dikkat ettiği⁵¹ gibi sömürgecilik yarışına geç girmiş olan İtalya ile de yakınlaşmıştır⁵². Ortaya koyduğu politika Fransa'nın yalnızlaşmasına, yeni kurulmuş Almanya'nın iki cepheli herhangi bir savaşa maruz kalmamasına yöneliktir. Bu şekilde Avrupa'da bir siyasi denge kurmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte yüzyılın sonuna doğru imparatorun ölümüyle başa geçen II. Wilhelm döneminde Bismark'ın denge siyasetinin sonu gelmiş ve Almanya artık "Weltpolitik" yani "Dünya Politikası"⁵³ izlemeye başlamıştır. Bu politika sanayileşen ve üretimi artan Almanya'nın sömürgecilik yarışına girmesinin adıdır. Böylece Rusya, Alman politikasında daha önemsiz hale gelmiş Avusturya-Macaristan ise Almanya için önemini korumaya devam etmiştir⁵⁴. Bu dönemde Almanya İngiltere'ye yakınlaşmak istemişse de İngiltere sıcak bakmamıştır⁵⁵. Sömürgecilik yarışına başlayan Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki Berlin-Bağdat

⁴⁵ Armaoğlu, age., s. 305-313.

⁴⁶ Armaoğlu, age., s. 325-326; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınevi, İstanbul 2013, s. 344.

⁴⁷ Armaoğlu, age., s. 298-326; Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, C. 1, Askeri Matbaa, İstanbul 1933, s. 9.

⁴⁸ A. Halûk Ülman, age., s. 54-55.

⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 361.

⁵⁰ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 5; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 116-118; Otto Von Bismarck, age., s. 64-66.

⁵¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 116-118; Rifat Uçarol, age., s. 347; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 5.

⁵² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 116-118; Otto Von Bismarck, age., s. 330.

⁵³ Fahir Armaoğlu, age., s. 386; Almanya'nın dünya İmparatorluğu kurma ideali bkz. İlber Ortaylı, age., s. 3.

⁵⁴ Otto Von Bismarck, age., s. 347; Alman Hükümeti Vesaik Mahzeni, *Büyük Harb 1914-1918: Şarkda Hudud Muharebatı*, C. 2, Çev.: Mehmed Nihad, Askeri Matbaa, İstanbul 1926, s. 5-15. Bismarck sonrası Alman siyaseti için bkz. Georges Blondel, *Bismarck'tan Sonra Alman Siyaseti*, Çev.: Raşid Ethem, Kader Matbaası, Dersaadet 1332.

⁵⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 24-29; A. Halûk Ülman, age., s. 161-162.

demiryolu projesi İngiltere'nin imparatorluk yolunu tehdit edince⁵⁶ İngiltere ile Almanya'nın yakınlaşması mümkün olmamıştır.

İtalya; Viyana Kongresi'nde İtalya dağınık halde tutulurken İtalya'nın kuzey toprakları Avusturya'nın kontrolüne verilmiştir. Buna rağmen İtalyanlar milli birliklerini kurmak için çalışmaktan vazgeçmemişlerdir⁵⁷. En güçlü İtalyan devleti olan Piyemonte önderliğinde Avusturya'ya karşı yapılan mücadeleler 1861'de İtalyan milli birliğinin tamamlanmasıyla son bulmuştur⁵⁸. 1848 ihtilali ile birlikte İtalya'da, ülkedeki yabancıları kovarak milli birliği gerçekleştirme düşüncesi oluşmuştur. İtalya sömürgecilik faaliyetlerine başlamış ve Akdeniz'de eski Roma'yı canlandırma hayalleri kurmuştur⁵⁹. İtalya milli birliğini geç tamamladığı ve yeryüzünde sömürülecek alan bulmakta zorlandığı için devletlerarası ilişkilerde en fazla payı verebilecek tarafa doğru yönelmekte bir sakınca görmemiştir. Başlangıçta Almanya ile bir ittifak antlaşması yapmışsa da diğer devletlerle görüşmeye devam etmiş nitekim Almanya, Avusturya-Macaristan blokunda iken daha sonra karşıt bloka geçmiştir⁶⁰.

Almanya ile ilişkisi böyle iken İtalya diğer devletler gibi Osmanlı topraklarında kapitülasyonlar elde etmiş, Trablusgarp'ı ele geçirebilmek için hazırlıklarını yapmıştır. Nihayet kendisi için uygun bir zaman olduğunu düşündüğü 1911'de Osmanlı Devleti ile yaptığı Trablusgarp Savaşı sonrasında Trablusgarp'ı ele geçirmiştir⁶¹.

Avusturya-Macaristan; Başbakan Metternich sayesinde Avusturya-Macaristan 19. yüzyılın büyük kısmında milletler arası politikada önemli bir yer edinmiştir. Metternich Viyana Kongresi kararlarında etkili olmuş Almanya ve İtalya'nın dağınık halde bırakılmasını sağlamıştır⁶². Ancak 1830 ve 1848 ihtilalleri bu iki devletin ve başka milli devletlerin kurulmasına giden süreci başlatmıştır.

Almanya'nın Avusturya ile yaptığı savaşı kazanması⁶³ ve siyasal birliğini sağlaması her ne kadar Avusturya için çok kabul edilebilir olmasa da Avusturya sonraki yıllarda Almanya ile yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmada Bismark'ın izlediği politika kadar Rusların izlediği Panislavizm politikası etkili olmuştur. Zira çok dinli

⁵⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/1, s. 24. Haluk Ülman, agm., s. 285; Edward Mead Earle, age., s. 18; Karl Vonwinterstetten, age., s. 52; E.E. Adamof, age., s. 44-66; İlber Ortaylı, age., s. 95.

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, age., s. 140.

⁵⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 11-12; Coşkun Üçok, age., s. 127-132.

⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 359.

⁶⁰ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, Çev.: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 16-17.

⁶¹ Fahir Armaoğlu, age., s. 634-643; Coşkun Üçok, age., s. 202; Marc Ferro, age., s. 169-170.

⁶² Armaoğlu, age., s. 75-77.

⁶³ Armaoğlu, age., s. 311-315.

ve dilli bir yapıda olan Avusturya topraklarında ve nüfuz bölgesi olarak gördüğü Osmanlı Balkan topraklarında Rusya'nın izlediği politika Avusturya'nın Almanya ile yakınlaşmasının temel sebepleridir⁶⁴.

Osmanlı Devleti; 1699 Karlofça Antlaşması'ndan itibaren gerilemeye başlayan⁶⁵ Osmanlı Devleti 19. yüzyıla gelindiğinde yukarıda anlatıldığı üzere birçok devletin çıkarlarının kesiştiği bir alan haline gelmiştir. Bu sırada yukarıda değinildiği gibi milliyetçilik akımı sebebiyle isyanlar çıkmış ve sıcak denizlere inmek isteyen Rusya Osmanlı topraklarındaki azınlıklar konusunu Viyana Kongresi'nde dile getirerek Şark Meselesi kavramını üretmiştir. Osmanlı Devleti sürekli toprak kayıpları ve azınlık isyanları karşısında önce askeri alanda⁶⁶, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise hemen her alanda Avrupa'yı taklit eden ıslahatlar yaparak devleti kurtarmaya çalışmıştır. Yine de azınlık isyanları sona ermemiştir. Bu ıslahatların etkili olmamasındaki en önemli etkenlerden biri Osmanlı Müslüman Türk toplumunun bu yenilikleri anlamakta ve benimsemekte zorlanması, diğeri ise azınlıkların gelişen milliyetçilik fikri karşısında ıslahatları bağımsızlıkları yolunda bir araç olarak görmeleridir. Diğer yandan 19. yüzyıl boyunca ıslahatlar yapılmasına rağmen 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle Osmanlı toprakları hep bir kargaşa halinde kalmıştır. Yapılan ıslahatlar kalıcı olmak için gereken barış ortamını bulamamıştır. Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya Osmanlı'ya ölmesi kesin gözüyle bakmış ve "*hasta adam*"⁶⁷ adını takmıştır. İngiltere'de bundan sonra politikasını değiştirmiş, Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engellemek ve imparatorluk yolunu korumak için Akdeniz'in önemli noktaları olan Kıbrıs ve Mısır'ı tehdit ve şantaj yoluyla ele geçirmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı topraklarındaki birçok azınlıktan kimisi bağımsız olmuş, kimisi de ıslahatlarla özerklik kazanmış, görünüşte Osmanlı'ya bağlı olsa da fiilen bağımsız hale getirilmiştir.

İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı politika değişikliği dünya çapında sömürgeciliğe başlayan Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki faaliyetleriyle daha çok değişmiş ve İngiltere artık Osmanlı'nın en büyük düşmanı Rusya ile anlaşmıştır. Böylece Osmanlı Devleti 20. yüzyılın başında dünya çapındaki sömürgecilik yarışının en önemli parçası haline gelmiştir. Devletlerarası gerginlikler silahlanma yarışını arttırırken Birinci Dünya Savaşı'nın siyasi ve askeri sebepleri büyük ölçüde hazırlanmıştır. Bu durumun farkında olan Osmanlı Devleti ittifak arayışlarına girmiştir.

⁶⁴ Armaoğlu, age., s. 338-341.

⁶⁵ Armaoğlu, age., s. 12-14; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 14.

⁶⁶ İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz: Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 40-41.

⁶⁷ Baki, age., s. 12; Akdes Nimet Kurat, age., s. 326-327.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE KAFKAS CEPHESİ GELİŞMELERİ

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE OSMANLI DEVLETİ

1.1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması

Yukarıda genel hatlarıyla izah edilen 19. yüzyıl gelişmeleri 20. yüzyılda dünyanın gördüğü en büyük savaşlardan birisi olan Birinci Dünya Savaşı'nın asıl ve genel sebepleridir. Savaşın çıkması için bir kıvılcım yeterlidir. Nitekim 28 Haziran 1914'te, Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand ve eşinin Saraybosna'da Gavrilo Princip⁶⁸ isminde bir Sırp tarafından öldürülmesi Birinci Dünya Savaşı'nın görünürdeki sebebidir⁶⁹.

Avusturya-Macaristan bu cinayet üzerine sorumlu gördüğü Sırbistan'dan bağımsız bir devletin kabul edemeyeceği taleplerde bulunmuştur. 23 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın, Sırbistan'a gönderdiği notada; Avusturya-Macaristan'a karşı yapılan bütün propagandanın durdurulması, bu cinayete karışan kişilerin tutuklanması ve Avusturya temsilcilerinin de suçluların bulunması için yapılan soruşturmada yer alması, Sırbistan'da Avusturya-Macaristan karşıtı askeri ve sivil kişilerin görevden alınması istenilmiştir. Bu taleplerin yanıtlanması için 48 saat süre verilmiştir. Sırp verileri sürenin son dakikalarında istenilen birçok şartı kabul etmiş fakat silahlı güçlerini de seferber etmişlerdir⁷⁰. Bu nedenle 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Rusya da seferberlik ilan etmiş, bunu Avusturya-Sırp anlaşmazlığına müdahale sayan Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya harp ilan etmiştir. Almanya hemen ardından 3

⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 1999, s. 365; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, s. 558.

⁶⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 37; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 225.

⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, s.589-590; Keith Robbins, *I. Dünya Savaşı*, Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 18; Armaoğlu, age., s. 103.

Ağustos'ta Fransa'ya harp ilan ederek Belçika toprakları üzerinden Fransa'ya karşı taarruza geçmiştir. Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Belçika'nın tarafsızlığının ihlal edildiği gerekçesiyle 4 Ağustos'ta Almanya'ya harp ilan etmiştir. Böylece Avrupa'da başlayan savaş kısa sürede genel bir harbe dönüşmüştür⁷¹.

1.2. Osmanlı Devleti'nin Durumu, İttifak Teşebbüsleri ve Harbe Girişi

1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Durumu

Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından itibaren Osmanlı Devleti birçok iç ve dış olayla uğraşmak zorunda kalmıştır. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhaki, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunanistan'ın Girit'i ilhak teşebbüsü, Arnavutların ve Arapların bağımsızlık isteklerinin şiddetlenmesi, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması ve Balkan Savaşları gibi olaylar birbiri ardına gelmiştir⁷². Özellikle Balkanlar barut fıçısı gibi olup azınlıklar bir yandan Osmanlı'ya bir yandan da birbirlerine karşı şiddetli bir çatışma içinde idiler⁷³. Azınlıkların aynı topraklarda hak iddia etmeleri ve aralarındaki mezhep-kilise sorunları bu çatışmaların ana sebepleridir. Osmanlı yöneticileri 3 Temmuz 1910'da çıkarılan “*Kilise kanunu*” ile kiliseler sorununu⁷⁴ çözerek azınlıkların aralarındaki anlaşmazlığın çözümüne katkıda bulunmuşlardır. Ardından sıcak denizlere inmek isteyen Rusya'nın önderliğinde küçük Balkan Devletleri siyasi ve askeri bir ittifak yapmışlardır⁷⁵. Bu sırada Osmanlı Devleti İtalya ile Trablusgarp'ta savaş durumundadır. Osmanlı Devleti'nin İtalya ile uğraşmasını fırsat bilen Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan birlikte Makedonya'yı ele geçirmek isteyerek Osmanlı Devleti'ne saldırmışlar ve Balkan Savaşları'nı başlatmışlardır⁷⁶. Rusya Balkan Devletleri aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak, bu devletleri kendi nüfuzu altına alarak Boğazlara egemen olmak ve Avusturya-Macaristan'ın Balkanlarda yayılmasını önlemeyi⁷⁷ hedeflemiştir. Ancak Rusya da dâhil olmak üzere Avrupa

⁷¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK, Ankara 2014, s. 63; Michael Howard, *Yüzcü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Dost Yayınevi, Ankara 2014, s. 47-49; James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 211.

⁷² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 651; Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 235-236.

⁷³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 287-289.

⁷⁴ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Savaşları (1912-1913)”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 296-307; Kiliseler sorunu için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 290.

⁷⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/1, s. 197-226.

⁷⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 651.

⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 288.

devletleri küçük Balkan Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne açacakları bir savaşta Osmanlı Devleti'nin galip geleceğini düşünmüşlerdir⁷⁸. Yapılacak bir savaşta mevcut sınırlarda bir değişiklik yapılmamasına karar vermişlerdir⁷⁹.

1912-1913'de Balkan Savaşı'nın sonucunda durum hiç de beklenildiği gibi olmamıştır. Osmanlı Devleti; ordudaki disiplinsizlik⁸⁰, hükümet değişikliği, Balkan İttifakı'nın yapıldığını fark etmeyerek orduda üç yılını dolduran 100.000 askerin terhis edilmesi gibi nedenlerle⁸¹ bu savaşta büyük bir bozguna uğramıştır. Osmanlı Devleti büyük devletlere başvurarak Balkan Devletleri ile bir mütareke yapılması konusunda aracılık yapmalarını istemiştir. Fakat savaş başlamadan önce Osmanlı Devleti'nin galip geleceği düşüncesiyle mevcut durumun değişmeyeceği ve savaş karşısında tarafsız kalacaklarını duyuran büyük devletler bu karardan vazgeçmiş ve mevcut durumun korunmasının artık mümkün olmadığını ve mütareke için de aracılık yapmayacaklarını bildirmişlerdir. Ayrıca büyük devletler kendi halklarını korumak için İstanbul'a savaş gemilerini göndermişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde telaşa neden olmuştur⁸². Bu arada savaş hali devam etmiş, Osmanlı Devleti bütün Balkan topraklarından geri çekilmiş, Bulgarlar Çatalca'ya yaklaşırken Yunan donanması Çanakkale Boğazı'nın Ege çıkışına egemen duruma gelmiştir⁸³. Bunun üzerine daha önce İstanbul önlerine savaş gemisi yollamış olan Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Amerika ve Avusturya çıkarlarını korumak üzere aralarında anlaşarak İstanbul'da karaya 2250'ye ulaşan bir kuvvet çıkarmıştır⁸⁴. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin zor durumundan faydalanan Arnavutluk 1912'de bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılan en son azınlık olmuştur⁸⁵.

Yunan ve Bulgarların bu ilerleyişi Rusya'nın Boğazlar konusundaki emellerini ve endişelerini harekete geçirmiş ve Rusya savaşın bir an önce bitirilip antlaşma yapılması için arabuluculuk yapmaya karar vermiştir⁸⁶. Yapılan görüşmeler sonucu Osmanlı Devleti ve Bulgarlar arasında Londra Antlaşması yapılmıştır⁸⁷.

Balkan Devletleri hiç beklemedikleri bu başarı karşısında elde ettikleri toprakları paylaşma konusunda sıkıntı yaşamış, bu sıkıntı ikinci bir Balkan Savaşı'na

⁷⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 667.

⁷⁹ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev.: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2006, s. 84.

⁸⁰ Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü: Sadrazâm ve Harbiye Nazırı*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 58.

⁸¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 296-298.

⁸² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 323-345.

⁸³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: II, TTK, Ankara 1991, s. 360-374.

⁸⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 323-345.

⁸⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 669-673.

⁸⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/II, s. 360-374.

⁸⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 323-345.

sebepler olmuştur⁸⁸. Balkan Devletleri kendi aralarında savaşa tutuştukları sırada İttihat ve Terakki yöneticileri Babıâli baskınıyla⁸⁹ hükümeti ele geçirmişler ve Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan Edirne'yi geri almışlardır⁹⁰. Bunun üzerine İngiltere kendi başkentinde büyük devletlerin garantisi altında imzalanmış olan antlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından bozulmasına karşı çıkmıştır. İngiltere'ye Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya destek vermiştir. Bir ara Osmanlı Devleti'ne mali boykot uygulanması ve devletin ablukaya alınmasından söz edilmişse de sonradan Osmanlı Devleti'nin ve Bulgarların aralarındaki sorunu kendilerinin çözmesine karar verilmiştir⁹¹.

Balkan Savaşı'nın sonuçları Osmanlı için son derece acı olmuş, kurumlarındaki bozukluğun derecesini göstermiş ve Osmanlı Devleti hızlı bir şekilde ıslahatlara başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde ıslahatlar konusunda yabancı uzmanlardan yararlanmaya karar verilmiştir⁹². Donanmanın ıslahı İngiliz Amiral Limpus'a, Jandarmanın düzenlenmesi ise İtalyan subaylara verilmiştir⁹³. Ayrıca gümrüklerin kontrolü İngiltere'ye verilmiş ve mali işler için Fransız uzmanlar getirilmiştir⁹⁴. Ekim 1913'te ordunun ıslahı için Almanya'dan bir askeri heyet istenilmiş⁹⁵ ve 28 Ekim 1913'te General Otto Liman von Sanders beş yıllık sözleşmeyle⁹⁶ ve 42 kişilik bir ekiple İstanbul'a gelmiştir⁹⁷. Liman Paşa, merkezi İstanbul'da bulunan Birinci Ordu Kumandanlığı'na atanmış⁹⁸, savaşın ayak seslerinin duyulduğu bu dönemde bu heyete ve Liman Paşa'nın görevine başta Rusya olmak üzere İtilaf Devletleri itiraz etmiştir⁹⁹. Bu durum Almanya'nın Boğazlarda üstünlük

⁸⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/II, s. 360-374.

⁸⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/II, s. 254-271; A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s. 287-288.

⁹⁰ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/II, s. 397-431; Feroz Ahmad, age., s. 88.

⁹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 323-345.

⁹² Feroz Ahmad, age., s. 89; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.

⁹³ Fahir Armaoğlu, age., s. 101.

⁹⁴ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13.-20. Yüzyıl*, Çev.: Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 170.

⁹⁵ Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, C. 1, Askeri Matbaa, İstanbul 1933, s. 13-14; Mahmut Şevket Paşa, age., s. 136; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)*, C. I, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdiç, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s. 230; Joseph Pomiankowski, age., s. 36; E.E. Adamof, *Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 72.

⁹⁶ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, TTK, Ankara 2014, s. 15.

⁹⁷ Akdes Nimet Kurat, age., s. 226; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2014, s. 42; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Çev.: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 111-124.

⁹⁸ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev.: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 11; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 375.

⁹⁹ Baki, age., s. 13-14; Edward Mead Earle, age., s. 297; Joseph Pomiankowski, age., s. 36; Jehuda L. Wallach, age., s. 124-127.

sağladığı şeklinde yorumlanmıştır¹⁰⁰. Bunun üzerine Liman Paşa, Ordu Genel Müfettişliği'ne atanmış ve Birinci Ordu Kumandanlığı'ndan ayrılmıştır¹⁰¹.

Liman Paşa'nın yeni görevine başladığı günlerde Enver Paşa Harbiye Nazırlığı'na atanmış ve Genelkurmay Başkanlığı görevine getirilmiştir¹⁰². Enver Paşa bu göreve gelir gelmez ilk iş olarak Balkan Savaşları'nda görülen disiplinsizlik ve alınan başarısızlık nedeniyle ordunun ıslahı ve gençleştirilmesi görevini üstlenmiş¹⁰³ ve Ocak 1914'te 1100 kadar subay emekli edilmiştir¹⁰⁴. Ordunun gençleştirilmesi işinden sonra Enver Paşa askeri bütçe konusunda düzenlemeler getirerek, askeri alanda gereksiz harcamalar yapılmasının önüne geçmek istemiştir¹⁰⁵.

Balkan Savaşı'nın sonucunda siyasi ve askeri gerginlikler artmış ve Avrupa Devletleri bir yandan Balkan Devletleri'ne silah gönderirken bir yandan da kendi savaş güçlerini artırmaya koyulmuşlardır¹⁰⁶. Her bir devlet hazırlıklarını hızla devam ettirirken Rusya, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'na dayanarak Doğu Anadolu vilayetlerinde Hıristiyan ahalinin durumuna yönelik bir reform yapılmasını istemiştir¹⁰⁷. Ruslar, Hıristiyanların hamiliği iddiasıyla Ermenileri kullanarak Basra ve İskenderun Körfezleri'ne inmeyi amaçlamıştır. İngiltere, Rusya kontrolünde bir Ermenistan olmasındansa bağımsız bir Ermenistan'ı kendi himayesine almayı, bu olmadığı takdirde Avrupa devletlerinin himayesine koyarak Rusya'nın Doğu Anadolu'dan güneye inme yolunu kapatmayı düşünmüştür. İngiltere'nin desteğiyle 8 Şubat 1914'te bir reform tasarısı hazırlanmıştır¹⁰⁸. Islahat yapılacak vilayetler Vilâyet-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbekir olarak belirlenmiş¹⁰⁹, olağanüstü yetkilerle donatılmış iki Avrupalı Genel Müfettiş'in bu bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir¹¹⁰. Görev yapacak müfettişler bölgeye

¹⁰⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 409.

¹⁰¹ Liman von Sanders, age., s. 13-14; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 376.

¹⁰² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 376.

¹⁰³ Şevket Süreyye Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1881-1919*, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976, s. 194; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev.: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 178-179; Joseph Pomiankowski, age., s. 39.

¹⁰⁴ Liman von Sanders, age., s. 15.

¹⁰⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 180-181.

¹⁰⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 363-364.

¹⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 377-378; Ahmet Emin Yalman, age., s. 231. Ayrıca bkz. Nikerled Krayblis, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyet-ı Şarkıye Meselesi*, Çev.: Hâbil Adem, Matbaa-i Şems, Dersaadet 1332.

¹⁰⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 377-378.

¹⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 482-502; Feroz Ahmad, age., s. 89-90.

¹¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", *Belleten*, C. II, s. 7-8, TTK, Ankara 1994, s. 318; Islahat müfettişliği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Vilâyet-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara 2006, s. 23-88.

gönderilmişse de Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu kişilerin görevi başlamadan sona ermiştir¹¹¹.

Savaşın her an beklendiği bu günlerde Osmanlı yöneticileri iç ve dış durumun farkında olup ittifak arayışına girmişlerdir¹¹². Bir savaş çıkması durumunda üzerinde çıkar çatışmaları bulunan Osmanlı'nın tarafsız kalması pek de mümkün değildir¹¹³. Gelişmemiş teknolojisi sebebiyle Osmanlı Devleti büyük bir devletin yardımına ihtiyaç duymuştur. İttifak arayışları sırasında Osmanlı yöneticileri arasında farklı fikirler söz konusu olmuştur. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Adliye Nazırı Ahmed Mentеше Bey Almanya ile ittifakı desteklerken; Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Sultan V. Mehmed Reşad, Sadrazam Said Halim Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey İngiltere ve Fransa ile ittifaktan yana olmuşlardır. Fransa ile ittifak yapılmasını düşünenler bu ittifak gerçekleşmezse Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sürdürmesinden yana bir tutum sergilemişlerdir¹¹⁴. Bununla birlikte dönemin büyük devletlerinin hemen hepsi ile ittifak konusunda bir arayışa girişilmiştir.

1.2.2. Osmanlı Devleti'nin İttifak Teşebbüsleri

1.2.2.1. İngiltere ile İttifak Teşebbüsleri

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Osmanlı Devleti ilk ittifak teşebbüsünü geleneksel dostu saydığı İngiltere nezdinde yapmış¹¹⁵ ve İngiltere'ye iki kez ittifak teklifinde bulunulmuştur¹¹⁶. İlk teklif 21 Ekim 1911'de eski Maliye Bakanı Cavid Bey tarafından, bir mektupla Bahriye Nazırı Churchill'e yapılmıştır. Bu teklif resmi bir nitelik taşımadığı gibi Churchill'in cevabı: "*Şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz*" şeklinde olmuştur¹¹⁷. İkinci teklif ise 12 Haziran 1913'te Londra

¹¹¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990, s. 63.

¹¹² Feroz Ahmad, age., s. 90; *Harb Mecmû'ası (Kasım 1915-Haziran 1918)*, TTK, Ankara 2015, s. 415.

¹¹³ *Harb Mecmû'ası (Kasım 1915-Haziran 1918)*, s. 415.

¹¹⁴ Stanford J. Shaw, age., s. 37.

¹¹⁵ Fahir Armaoğlu, age., s. 107.

¹¹⁶ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 36; Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 295-298.

¹¹⁷ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1998, s. 144; Fahir Armaoğlu, age., s. 107; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 4, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 187-189.

Büyükelçisi Tevfik Paşa tarafından İngiliz Dışişleri Bakan'ı Grey'e yapılmıştır¹¹⁸. Bahriye Nazırı Cemal Paşa hatıratında bu ittifak teklifinden şu şekilde bahseder¹¹⁹:

“Basra Körfezi'nde ve Arabistan Yarımadası'nın güney kısımlarında Türk-İngiliz nüfuz muntikaları tespit ettiğimiz gibi, Aden civarındaki “yedi Nahiye” meselesini İngilizler'in memnuniyetine yol açacak şekilde halletmeyi kabul ettik. Bağdat şimendiferinin Basra'ya doğru uzatılması, Dicle ve Fırat Nehirleri'nde gemi çalıştırma meselelerinde dahi İngilizler'in taleplerini kabulden geri durmadık. Elcezire'de petrol araştırılması, Aydın şimendiferinin süresinin uzatılması ile bazı şubeler ilavesini ve Trabzon ve Samsun limanlarının inşası imtiyazlarını İngiliz şirketlerine verdik. Daha bunun gibi birçok İngiliz emellerini tatmin ettik. İngiliz gümrük müfettişi getirmeyi kararlaştırdık. Bahriyemizin ıslahı için evvelce getirdiğimiz İngiliz ıslah heyetine geniş bir çalışma sahası verdik. Tersanelerimizin ıslahını İngiliz şirketlerine havale ettik.”

Bütün bu ayrıcalıklara rağmen İngiltere'den alınan cevap, "Osmanlı Devleti'nin harbe girmesini istemiyoruz, sizden istediğimiz kat'i bitaraflıktır. Gerekirse toprak bütünlüğünüz için müşterek bir senet verebiliriz" olmuştur¹²⁰.

1.2.2.2. Bulgaristan ile İttifak Teşebbüsleri

Bulgaristan ile ittifak görüşmeleri 29 Eylül 1913'te Osmanlı-Bulgar Barış Antlaşması'ndan sonra başlayıp, 28 Haziran 1914'te Avusturya Velihtı'nın öldürülmesine kadar devam etmiştir¹²¹. Bükreş'te Alman, Avusturya, Bulgaristan sefirleri arasında yapılan görüşmelerde Bulgaristan, olası bir savaşa girmeleri halinde Romanya'nın kendilerine saldırmasından endişe duyduklarını belirtmiştir. Bu nedenle Romanya'dan olası bir savaş durumunda Bulgaristan'a saldırmayacağına dair yazılı teminat alınabilirse böyle bir ittifakın gerçekleşebileceğini bildirmiştir¹²².

Bulgarların Osmanlı Devleti ile yapacakları ittifaktan beklentileri, Makedonya üzerindeki milli emellerini gerçekleştirmek¹²³ ve İkinci Balkan Harbi öncesinde olduğu gibi bir Sırp-Yunan ittifakı karşısında yalnız kalmamayı

¹¹⁸ Cemal Akbay, age., s. 37; Yılmaz, age., s. 144.

¹¹⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 119-120; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 57.

¹²⁰ Cezmi Erarslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, s. 339-360, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 614; Veli Yılmaz, age., s. 144.

¹²¹ Cemal Akbay, age., s. 37; Yusuf Hikmet Bayur, agm., s. 321.

¹²² Talat Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946, s. 28; Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Haz.: Orhan Hülügü, Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 362.

¹²³ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, Çev.: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 16.

garantilemektir. Osmanlı Devleti'nin bu ittifaktan beklentisi ise, Balkan Devletleri'nin kendisine karşı ikinci bir ittifak kurmalarını önlemek ve Romanya'yı da kazanmaya çalışarak Balkanlar'da hasım kuvvetlerin durumundan faydalanabilmektir¹²⁴.

Bulgarlar Makedonya'dan geniş topraklar istediği gibi yapılacak Türk-Bulgar ittifakında Almanya'nın da yer almasını istemişlerdir. Almanya'nın ise henüz Bulgarlarla yapılacak bir ittifaktan yana olmamaları nedeniyle bu ittifak teşebbüsünden olumlu bir sonuç alınamamıştır¹²⁵.

1.2.2.3. Rusya ile İttifak Teşebbüsleri

Rusya ile ilk ittifak teşebbüsü Dâhiliye Nazırı Talat Bey başkanlığında Kırım'a giden bir heyet tarafından yapılmıştır. 10 Mayıs 1914'te Yalta yakınlarındaki Livadia'da bulunan Rus Çarı II. Nikola'yı ziyaret eden heyet Osmanlı-Rus ittifakı teklifinde bulunmuştur¹²⁶. Bu sırada Ruslar, İstanbul'da Almanlardan oluşturulan askeri ıslah heyetinin varlığı, Almanlar tarafından Bağdat'a yapılan şimendifer yolu¹²⁷ gibi konulardan rahatsızlık duymuş ve müttefikleri gibi, kendilerine yük olur düşüncesiyle Osmanlı Devleti ile ittifaka yanaşmamıştır. Rusya olası bir savaşta Osmanlı Devleti ile yan yana olmaktansa karşı karşıya olmayı tercih etmiştir. Bu nedenlerle Rus Hariciye Nazırı Sazanov bu teklife sıcak bakmadığı için böyle bir teklifin İstanbul'daki elçiler aracılığıyla yapılması gerektiğini söylemiş¹²⁸ ve sonrasında da ittifak teklifini reddetmiştir¹²⁹.

Rusya ile ikinci ittifak teşebbüsü 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifak antlaşmasının imzalanmasından sonradır¹³⁰. Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince Kafkas sınırındaki Rus I. ve II. Fırkaları'nın olası bir saldırıya karşı takviye edilmesi ihtiyacı hissedilmiş ve bu durumla ilgili olarak Rus büyükelçisi Giers, Rus askeri ataşesi General Leontyev'i Enver Paşa ile görüşmek üzere görevlendirmiştir¹³¹. 5 Ağustos'ta yapılan görüşmeler sonucu Enver Paşa, Osmanlı seferberliğinin Rusya'ya karşı olmadığını ve Osmanlı Devleti'nin henüz hiçbir devletle ittifak antlaşması

¹²⁴ Veli Yılmaz, age., s. 145.

¹²⁵ Fahir Armaoğlu, age., s. 107; Yusuf Hikmet Bayur, agm., s. 321.

¹²⁶ Celâl Bayar, age., C. 4, s. 182-183; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınevi, İstanbul 2013, s. 594; Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarın Yayınları, Ankara 1967, s. 72-73.

¹²⁷ Ziya Şakir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 7; Bayar, age., C. 4, s. 182-183.

¹²⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27: (1992), s. 136-137; Cemal Akbay, age., s. 35; Rifat Uçarol, age., s. 594.

¹²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 418.

¹³⁰ Veli Yılmaz, age., s. 144; E. E. Adamof, *Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi*, Çev.: Babaeskili Hüseyin Rahmi, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul 1969, s. 46-47.

¹³¹ Akdes Nimet Kurat, age., s. 230.

yapmadığını söyleyerek Rusya'ya, karşılıklı çıkarları gözeten bir işbirliği önermiştir. Bu iş birliği için iki tarafta belli şartlar öne sürmüştür. Kafkaslardaki Osmanlı 9. ve 11. Kolorduları geri çekilecek, Balkan Devletleri Rusya'ya savaş açarsa onlara karşı kullanılmak üzere Osmanlı Devleti Rusya'ya bir ordu tahsis edecek, Osmanlı Devleti Alman askerî heyetini topraklarından çıkaracaktır. Bunlara karşılık Osmanlı yönetimi, meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi ve Adalar Denizi'ndeki adalarını istemiştir. Ayrıca Rusya ile on senelik bir savunma işbirliği antlaşması yapılmasını talep etmiştir¹³². 9 Ağustos 1914'te ikinci bir görüşme yapıldığı halde bu görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamıştır¹³³.

1.2.2.4. Fransa ile İttifak Teşebbüsleri

Fransa'ya ittifak teklif edilmeden önce teklifin kabul edilmesi için uygun bir zemin yaratılmaya çalışılmıştır. Osmanlı ordusunda Jandarma teşkilatının düzenlenmesi işi uzun zamandır Fransız General Baumann tarafından yapılmaktayken, Fransızları memnun etmek amacıyla Cebel-i Lübnan Jandarması'nın düzenlenmesi işi de bu kişiye verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yol yapımı konusunda bir Fransız şirket görevlendirilmiş ve birçok Fransız mühendis Nâfia Nezareti'nin hizmetine alınmıştır. Bu kişilerin sayılarının artırılması bile düşünülmüştür. Mali işlerin düzeltilmesi için Fransız uzmanlardan yararlanılmış ve geniş yetkilerle donatılmış bir İslahat-ı Maliye komisyonu oluşturulmuştur. Orduyu ıslah için Almanya'dan askeri ıslah heyeti istenildiğinde bu duruma diğer devletler gibi Fransa'da karşı çıktığı için bu olumsuz havayı değiştirmek adına Fransa'dan değişik tipte harp gemileri ve birçok dağ topu siparişi verilmiştir. Cemal Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'da Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti kurulmuştur¹³⁴. 14 Temmuz 1914'te deniz manevralarına katılmak için Paris'e giden Bahriye Nazırı Cemal Paşa burada Fransızlara ittifak teklifinde bulunmuş¹³⁵ fakat Fransa, müttefiklerinin böyle bir ittifaka sıcak bakmamaları nedeniyle bu teklifi reddetmiştir¹³⁶.

1.2.2.5. Avusturya-Macaristan ve Almanya ile İttifak Teşebbüsleri

Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri'ne ittifak için başvurmuş fakat istediği sonucu alamamıştır. İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını

¹³² Cezmi Erarslan, agm., s. 613; Yusuf Hikmet Bayur, agm., s. 322; E.E. Adamof, age., s. 75-78.

¹³³ Akdes Nimet Kurat, age., s. 237.

¹³⁴ Cemal Paşa, age., s. 121-123; Ali İhsan Sabis, age., s. 57-58.

¹³⁵ Stanford J. Shaw, age., s. 51; Cemal Akbay, age., s. 38-40; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 170; Şefik Ertem, *Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1992, s. 64; Yusuf Hikmet Bayur, agm., s. 321; Celâl Bayar, age., C. 4, s. 193-194.

¹³⁶ Bayur, agm., s. 321; Ziya Şakir, age., s. 14.

istemiş¹³⁷ Osmanlı Devleti ise siyasi yalnızlıktan kurtulmak amacıyla¹³⁸ bu sefer de İttifak Devletleri'ne yaklaşmak zorunda kalmıştır¹³⁹. Bu sırada ilk ittifak teklifi Avusturya'dan gelmiştir¹⁴⁰. Avusturya, Sırbistan'a karşı kendisine yardımcı olacakları düşüncesiyle Bulgaristan ve Türkiye ile bir askeri ittifak yapmak istemiştir. Fakat müttefiki Almanya, Osmanlı Devleti ile askeri ittifak konusunda duraksamıştır¹⁴¹. Hatta Alman Dışişleri Bakanı Jagov, Osmanlı Devleti'nin kötü askeri durumu nedeniyle savaşın ilerleyen yıllarında kendilerine yük olacağını düşünmüştür¹⁴². İstanbul'daki Alman Büyükelçisi von Wangenheim dahi Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir ittifaka muhalif olup Osmanlı Devleti'nin askeri bakımdan hiçbir kıymet ifade etmediğini düşünmüştür¹⁴³. Kayzer Wilhelm ise Osmanlı ordusunu ıslah etmek üzere görevlendirilen Liman von Sanders'in Osmanlı ordusunun her koşulda savaşılabileceğine dair gönderdiği raporlar nedeniyle danışmanlarının görüşlerini hiçe sayarak Osmanlı Devleti'nin askeri gücünden faydalanmak istemiştir¹⁴⁴.

22 Temmuz 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Alman Büyükelçisi Wangenheim'a ittifak teklif etmesiyle Almanya'ya resmi olarak ilk kez ittifak teklifinde bulunulmuştur. Aynı tarihte Sadrazam Sait Halim Paşa da Avusturya Büyükelçisi Pallavicini'ye ittifak teklif etmiş¹⁴⁵ ertesi gün Avusturya-Macaristan aynı şartlar geçerli olmak üzere bu ittifak teklifini kabul ettiğini bildirmiştir¹⁴⁶. Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa ve Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Paşa büyük bir gizlilikle Almanlarla yapılacak antlaşmanın ayrıntılarını görüşmeye başlamışlardır. Fakat Maliye Nazırı Cavit Bey, Cemal Paşa ve Şeyhülislam Hayri Efendi gibi önemli kişiler bu ittifak girişiminden haberdar edilmemiştir¹⁴⁷. 2 Ağustos 1914'te Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması¹⁴⁸ Baron Hans

¹³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 69.

¹³⁸ Cemal Akbay, age., s. 42.

¹³⁹ Ziya Şakir, age., s. 19.

¹⁴⁰ Fahir Armaoğlu, age., s. 108.

¹⁴¹ İsmet Görgülü, age., s. 61.

¹⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s. 626; Yusuf Hikmet Bayur, age., s. 322; E. E. Adamof, *Rusların Emelleri*, s. 44; Celâl Bayar, age., C. 4, s. 182.

¹⁴³ Akdes Nimet Kurat, age., s. 228.

¹⁴⁴ Yuluğ Tekin Kurat, age., s. 137.

¹⁴⁵ İsmet Görgülü, age., s. 61.

¹⁴⁶ Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 50; Cemal Paşa, age., s. 133.

¹⁴⁷ Ziya Şakir, age., s. 19; Erik Jan Zürcher, age., s. 170; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 380; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s. 629; Fahir Armaoğlu, age., s. 108.

¹⁴⁸ Tam metin için bkz. Ali İhsan Sabis, age., s. 106-107; Antlaşmanın Türkçeye çevrilmiş tam metni için bkz. Veli Yılmaz, "I. Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk-Alman İttifak Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 3/9: (1992), s. 121-131; Orijinal metin için bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s. 642-643.

von Wangenheim ve Sadrazam Said Halim Paşa arasında Said Paşa'nın Tarabya'daki yalısında imzalanmıştır¹⁴⁹. Bu antlaşmanın bazı maddeleri şunlardır¹⁵⁰:

1. Her iki taraf Avusturya ile Sırbistan arasındaki bir çatışmada tarafsız kalacak.
2. Rusya çatışmaya girer ve Almanya'da girmek zorunda kalırsa (Casus Foederis), Osmanlı İmparatorluğu İttifak Devletleri'ne katılacak.
3. Osmanlı Devleti tehdit altında kalırsa, Almanya Osmanlı Devleti'ni silahla savunacak.
4. Antlaşma derhal yürürlüğe konulacak ve 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacak.
5. Taraflardan biri aksine karar vermedikçe antlaşma kendiliğinden beş yıllık süre için yenilenecek.

Önemli olan bir nokta, bu antlaşmanın Rusya'nın Avusturya ve Almanya'ya karşı savaş hazırlıklarına başlamasından bir gün sonra yapılmış olmasıdır¹⁵¹. Osmanlı-Alman antlaşmasına göre Osmanlı Devleti'nin harbe hemen girmesi gerekmektedir çünkü bu antlaşma yapıldığında zaten Almanya diğer devletlere harp ilan etmiştir. Osmanlı ordusu henüz seferberliğini tamamlamadığı için savaşa hemen girilmesi Almanya için fayda sağlasa da Osmanlı Devleti'nin zararına olacağı¹⁵² düşüncesiyle Osmanlı Devleti savaşa hemen girmemek için çareler aramıştır. Bunun sonucunda Almanya ve Avusturya'ya, Bulgaristan ve Romanya'nın savaşta İttifak Devletleri'nin yanında yer alıp almayacağı belli olmadan Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmayacağı bildirilmiştir¹⁵³.

1.2.3. Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi

Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak antlaşması yaptıktan bir gün sonra 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiş¹⁵⁴, 4 Ağustos'ta ise savaşta tarafsız kalacağını duyurmuştur¹⁵⁵. 7 Ağustos'ta Avusturya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesi nedeniyle, ticari gemilere açık olmak koşuluyla Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nı savaş gemilerine kapatmıştır¹⁵⁶. Bu sırada Goeben ve Breslau isimli iki Alman gemisi Kuzey Afrika'dan Fransa'ya asker taşınması işini bozmakla görevliken Cezayir'de

¹⁴⁹ Stanford J. Shaw, age., s. 69; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, s. 642.

¹⁵⁰ Erik Jan Zürcher, age., s. 170-171; Veli Yılmaz, age., s. 146; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 381; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 108.

¹⁵¹ Zürcher, age., s. 170-171; Yılmaz, age., s. 146; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 381; Fahir Armaoğlu, age., s. 108.

¹⁵² Cemal Paşa, age., s. 141.

¹⁵³ Talat Paşa, age., s. 25.

¹⁵⁴ İsmet Görgülü, age., s. 61.

¹⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 382.

¹⁵⁶ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 3.

Bon ve Filipvel limanlarını topa tutmuş¹⁵⁷ ve Akdeniz’de İngiliz donanmasının takibinden kaçarak 10 Ağustos’ta Çanakkale’ye sığınmıştır. Tarafsızlık antlaşmalarına göre bu gemilerin tarafsız Osmanlı karasularından çıkarılması ya da silah ve toplarını teslim etmeleri (enterne) gerektiği halde¹⁵⁸ Osmanlı Devleti bu kurala uymamıştır. Çünkü 1 Ağustos’ta İngiliz hükümeti, daha önce Osmanlı Devleti tarafından İngiliz tezgâhlarına ısmarlanan ve Reşadiye ile Sultan Osman isimlerinin verildiği iki dretnotun yapımı tamamlandığı ve son taksitleri ödendiği halde bu dretnotlara el koymuştur¹⁵⁹. Osmanlı Devleti de bu duruma tepki olarak Goeben ve Breslau’nun satın alınmasına karar vermiştir¹⁶⁰. Gemilere Osmanlı bayrağı takılıp, isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmiş¹⁶¹, Osmanlı donanması bu iki geminin komutanı olan Amiral Souchon’un komutası altına verilmiştir¹⁶².

Osmanlı Devleti 9 Eylül 1914’te, 1 Ekim 1914’ten itibaren geçerli olmak üzere, tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiş¹⁶³ fakat Osmanlı’nın müttefiki olmasına rağmen en büyük tepkiyi Almanlar göstermiştir¹⁶⁴. Bu sırada Almanlar ve Fransızlar arasında yapılan Marne muharebesinde (6-9 Eylül) Fransızlar başarılı olduğu ve Rus tehlikesi bulunduğu için Alman Genelkurmay’ı savaş planlarında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Rus saldırılarına önlem olarak bir “*yerinde tutma*” stratejisi belirlemiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti’nin bir an önce savaşa dâhil edilerek Kafkaslarda Rusya’ya karşı bir cephe açılması gerekli görülmüştür¹⁶⁵. Bismark’tan beri Alman coğrafyasının hassas olduğu iki cepheli savaş ihtimali¹⁶⁶ karşısında Almanlar üzerlerindeki askeri baskıyı hiç değilse hafifletmek için Osmanlı Devleti’nin bir an önce savaşa girmesini istemişlerdir. Geniş toprakları ve Rusya ile sınır olması sebebiyle Osmanlı’nın savaşa bir an önce girmesi Almanya için çok önemli hale gelmiştir. Almanya tarafından, Osmanlı Devleti’ne savaşa bir an önce girmesi için yapılan baskılar artırılmış¹⁶⁷, orduyu ıslah için gönderilen Alman subaylarının geri çağırılması, Yavuz ve Midilli’nin içerdeki Alman tayfalar tarafından batırılması ve Osmanlı Devleti’nin Üçlü Anlaşma

¹⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 74.

¹⁵⁸ Talat Paşa, age., s. 26; Joseph Pomiankowski, age., s. 67-68.

¹⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 384; Erik Jan Zürcher, age., s. 172; Akdes Nimet Kurat, age., s. 229-230; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 71-72; İsmet Görgülü, age., s. 62; Cemal Paşa, age., s. 142; Joseph Pomiankowski, age., s. 72.

¹⁶⁰ Cemal Paşa, age., s. 146.

¹⁶¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 84.

¹⁶² Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 87.

¹⁶³ Joseph Pomiankowski, age., s. 72; A. Halûk Ülman, age., s. 318-319.

¹⁶⁴ Ali İhsan Sabis, age., s. 25; Ahmet Emin Yalman, age., s. 331.

¹⁶⁵ Feroz Ahmad, age., s. 154.

¹⁶⁶ Cemal Akbay, age., s. 19-20; Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Harb-i Umûmîye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, Yay. Haz.: Erol Kılınc, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 72.

¹⁶⁷ Edward Mead Earle, age., s. 304; Jehuda L. Wallach, age., s. 141-144.

Devletleri karşısında yalnız bırakılması gibi tehditler yapılmıştır¹⁶⁸. Hatta Amiral Souchon daha ileri gitmiş, sadece kendi imparatorluğundan emir alabileceğini söyleyerek Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan bağımsız hareket etmiş ve 21 Eylül'de komutasındaki bütün savaş gemilerini Karadeniz'e çıkarmaya kalkışmıştır¹⁶⁹. Osmanlı Devleti bu baskılar karşısında savaşa erken girmek için maddi konuları öne sürmüştür. Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi koşuluyla para yardımı sözü vererek¹⁷⁰, kredinin ilk kısmı olan 5 milyon Türk Lirası'nı 20 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne verdiği gibi,¹⁷¹ Osmanlı Devleti'ne silah, malzeme ve askeri alanda uzman kişilerin gönderilmesi işini de hızlandırmıştır¹⁷².

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa girmesi için zorlamaları sonucu 24 Ekim'de Alman elçisi Wangenheim, Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver, Talat ve Cemal Paşalar ile Mebuslar Meclisi Reisi Halil Bey öğle yemeğinde bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi konusunu görüşmüşlerdir. Maliye Nazırı Cavit Bey henüz savaşa girmeyip altı ay kadar daha beklenmesini uygun görmüş, Sadrazam Sait Halim Paşa savaşa girilmesi konusunda tereddüt etmiştir. Diğer nazırlar ile Enver ve Cemal Paşalar ise savaşa hemen girme taraftarı bir tutum sergilemiştir¹⁷³. Liman, Bronsart ve Souchon gibi Alman kara ve deniz subaylarının kesin baskısından sonra 24 Ekim'de Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a verdiği yazılı kısa emirde; "*Türk donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini kazanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde, harp ilan etmeden ona saldırınız.*" denilmiş¹⁷⁴ ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın verdiği emirde ise bu husus "*talim*" sözcüğü ile maskelenmiştir¹⁷⁵.

Enver Paşa'nın verdiği emirden sonra Osmanlı donanması komutanı Amiral Souchon donanmanın talim ettirilmesini bahane ederek donanmayı 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkarmış ve 29 Ekim'de Karadeniz çatışması meydana gelmiştir¹⁷⁶. Donanma 29 Ekim sabahı Odessa, Sivastopol, Novrosiski limanlarını bombardıman ederek birkaç Rus gemisini batırılmış, böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiştir¹⁷⁷. Bu arada Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini istemeyen Sadrazam Sait

¹⁶⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 199.

¹⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 391; Joseph Pomiankowski, age., s. 78-79.

¹⁷⁰ Cemal Akbay, age., s. 214; Cemal Paşa, age., s. 157; Pomiankowski, age., s. 79; Jehuda L. Wallach, age., s. 142.

¹⁷¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 393; Feroz Ahmad, age., s. 92-93.

¹⁷² Akdes Nimet Kurat, age., s. 242; Joseph Pomiankowski, age., s. 79; Jehuda L. Wallach, age., s. 149.

¹⁷³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 393-394.

¹⁷⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 393; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 229; Jehuda L. Wallach, age., s. 150.

¹⁷⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 394.

¹⁷⁶ Cemal Akbay, age., s. 216.

¹⁷⁷ İsmet Görgülü, age., s. 63; Akdes Nimet Kurat, age., s. 243-244; Joseph Pomiankowski, age., s. 79-80.

Halim Paşa, Maliye Nazırı Cavid Bey, Ticaret Nazırı Bustani Efendi, Ulaştırma Nazırı Oskan Efendi ve Nâfia Nazırı Mahmut Paşa istifa etmiştir. Daha sonra Sadrazam Sait Halim Paşa Ruslardan özür dileneceği söylenerek görevine tekrar getirilmiştir. Rusya'ya bir özür mektubu gönderilmişse de¹⁷⁸ 1 Kasım'da Ruslar, Türkiye'nin doğu sınırlarından taarruza geçmişler¹⁷⁹ ve 2 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. 2 Kasım'da Rusya ile savaş başlayınca Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile de siyasal ilişkilerini kestiğini duyurmuştur¹⁸⁰. Ruslarla aynı gün taarruza başlayan İngilizler Akabeyi bombardıman ederek, Urla iskelesinde iki Türk gemisini batırmışlar, 3 Kasım'da bir İngiliz-Fransız karma filosu Çanakkale Boğazı ağzındaki tabyaları¹⁸¹ kısa bir süre bombardıman etmiştir¹⁸². 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne resmen harp ilan ederek İttifak Devletleri'nin yanında fiilen savaşa katılmıştır¹⁸³. Yine 11 Kasım 1914'te Osmanlı padişahı ve halife V. Mehmet Reşad'ın isteği ile Cihad ilan edilmiştir¹⁸⁴. Fetva'yı halife adına Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi hazırlamıştır¹⁸⁵. Savaşın ilerleyen zamanlarında Cihad ilanından istenilen sonucun elde edilemediği görülmüştür¹⁸⁶.

2. KAFKAS CEPHESİ GELİŞMELERİ

2.1. İttifak Devletleri, Kafkas Cephesi ve Beklentiler

Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda açacağı bir cephe Rus kuvvetlerinin bir kısmını burada tutacağı için Almanya'nın Rusya'ya karşı yürüteceği savaşı kolaylaştıracak¹⁸⁷ ve diğer cephelerin takviye edilmesini engelleyecektir¹⁸⁸. Osmanlı

¹⁷⁸ Pomiankowski, age., s. 82; A. Halûk Ülman, age., s. 320-321.

¹⁷⁹ İsmet Görgülü, age., s. 64.

¹⁸⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 397-398.

¹⁸¹ Tabya: Bir bölgeyi savunmak için yapılan ve silahlarla güçlendirilen yapı. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=TABYA, (01.03.2018))

¹⁸² İsmet Görgülü, age., s. 64.

¹⁸³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 398-399. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve Kafkas Cephesi'nde yaşanan gelişmeler hakkında basında çıkan haberler için bkz. Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Dergisi*, 4/4: (2010), s. 65-89.

¹⁸⁴ Mustafa Çolak, age., s. 32.

¹⁸⁵ Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015, s. 40.

¹⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 402; bkz. Joseph Pomiankowski, age., s. 88-90; A. Halûk Ülman, age., s. 315-316.

¹⁸⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2015, s. 368; İsmet Görgülü, age., s. 59-60; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 380; Fahir Armaoğlu, age., s. 353.

¹⁸⁸ Görgülü, age., s. 62; Mustafa Çolak, age., s. 47; Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, s. 303-304.

Devleti, Kafkas Cephesi'nde başarılı olursa Almanya'nın Kafkas halklarını Ruslara karşı isyana tahrik ve teşvik faaliyetlerinin de o derece başarılı olması beklenmiştir. Osmanlı Devleti başarılı olup Kafkasya topraklarına biraz daha yaklaşabilirse Almanya'nın göndereceği silah ve lojistik destek Kafkasya'ya daha kolay ulaşabilirdi¹⁸⁹.

Almanlar gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Türk ordusunun Kafkasya'dan saldırıya geçerek, belli miktarda Rus ordusunu üzerine çekmesinin kendileri için iyi olacağını düşünmüşlerdir¹⁹⁰. Bu sayede Avusturya'nın Galiçya Cephesi'ndeki yükü hafifleyecektir. Ayrıca, halife sıfatıyla ilan edilecek kutsal cihat sayesinde İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarında yaşayan Müslüman halk ayaklandırılacak ve böylece İtilaf Devletleri en hassas noktalarından vurulmuş olacaktır¹⁹¹.

Osmanlı Devleti'nin bu cepheden beklentisi ise; iki yüz yıldır devamlı surette toprak kaybettiği için bu toprak kayıplarına son vermek, Boğazları ve Doğu Anadolu'yu elinde bulundurmak, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalı'ndaki kontrolünü kuvvetlendirmek, İslam âlemindeki liderliğini sürdürmek ve İran, Azerbaycan ve Türkistan'daki Türkleri kendi önderliğinde birleştirmektir¹⁹². Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da giriştikleri savaşların amacı üç kademeli olarak gelişecektir: Birinci kademe 1877-78 Savaşı sonunda Ruslara bırakılmış olan Batum, Ardahan ve Kars'ın geri alınmasıdır. İkinci kademe daha önceki savaşlarda Ruslara kaptırılmış olan Kafkas halkını ve en çok da Müslümanları Rus boyunduruğundan kurtarmaktır. Üçüncü kademeye gelince Hazar Denizi dolaylarında Orta Asya'da yaşayan Türklerle temasa geçerek Pan Turancılık planını gerçekleştirmektir¹⁹³.

¹⁸⁹ Çolak, age., s. 93.

¹⁹⁰ Çolak, age., s. 94; Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu: Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 44.

¹⁹¹ Oral Sander, age., s. 368; İsmet Görgülü, age., s. 59-60; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 380; Fahir Armaoğlu, age., s. 353; Tuncer, age., s. 44; Tuncay Öğün, "Kafkas Cephesinde Rus Rületi: Sarıkamış Harekâtı", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı-III*, Yıl: 21, s. 73, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 765.

¹⁹² Görgülü, age., s. 59-60.

¹⁹³ Harb Mecmû'ası, s. 414.

2.2. Savaşın Başında Kafkas Cephesi'nde Türk ve Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları

2.2.1. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları

Osmanlı Devleti henüz Almanya ile ittifak antlaşması yapmadan önce 7 Haziran 1914'te General Bronsart tarafından düzenlenen ve Enver Paşa tarafından onaylanan bir harp planı hazırlanmıştır. Bu plana göre; o zaman mevcut olan 13 kolordu ve 38 tümenin İstanbul ve çevresinde toplanmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bütün sınırlarında jandarma, ihtiyat ve sınır birliklerinin bırakılması, Erzurum Kalesi'ndeki birliklerin kaldırılması gibi önerilerde bulunulmuştur. İttifak antlaşması imzalandıktan sonra ise 3 tane harekât planı yapılmıştır¹⁹⁴. Bu harekât planlarının Kafkas Cephesi'ni ilgilendiren kısımları şöyledir:

Birinci Plan (20 Ağustos 1914)¹⁹⁵: General Bronsart tarafından tasarlanan bu planda¹⁹⁶ 3. Ordu; 9. Kolordu (29. Tümen hariç), 13. Kolordu, 33. Tümen, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümenleri ve Erzurum Kalesi birlikleri, Rusları durdurmak üzere doğuda bırakılacaktır. Görevleri; sınırları korumak, Rusların ilerlemesine karşı koymak, Rusların Kafkasya'dan asker çekmelerine taarruz ederek engel olmaktır. Süvariler taarruzla ilgili olarak kullanılacak, Erzurum Kalesi inatçı bir dirençle savunulacak, emir alınmadıkça Ruslara saldırılmayacaktır. Bu planda 24 Ağustos 1914 tarihinde bazı değişikliklere gidilmiştir.

İkinci Plan (4 Eylül 1914)¹⁹⁷: Hafız Hakkı Paşa tarafından tasarlanan bu planda, yedi kolordu Kafkasya'ya tahsis edilmiştir. 13. Kolordu, Van Jandarma Tümeni'ni ve aşiretleri alarak, Azerbaycan üzerinden Kafkasya'nın güneyine hareket edecek, 9. Kolordu, Çoruh Vadisi'nden Ardahan'a doğru, geriye kalan beş kolordu Batum ve Poti'ye çıkarılarak Kafkasya işgal edilecektir. Kars'ta 300 top bulunmasına rağmen ağır topçular olmadığı için kalenin alınamayacağı, bu nedenle burada bütün Rus kuvvetleriyle karşılaşılacağı ve kış bastıracağı için bu istikamete doğru başlayacak bir taarruzun, mutlak sonuçsuz kalacağı söylenmiştir.

Üçüncü Plan (21 Ekim 1914)¹⁹⁸: Yine Hafız Hakkı Paşa tarafından tasarlanmıştır. Hafız Hakkı Paşa sekiz kolordunun İstanbul ve çevresinde

¹⁹⁴ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 5-8.

¹⁹⁵ Çakmak, age., s. 8-13.

¹⁹⁶ Bronsart bu planı tasarlarken Almanya Genelkurmay Başkanı Moltke'den ilham almıştır. (Çakmak, age, s. 10)

¹⁹⁷ Çakmak, age., s. 14-16.

¹⁹⁸ Çakmak, age., s. 16-18.

toplanmasını istese de bu plan gerçekleştirilememiş, Sivastopol ve Odessa baskınından sonra fiilen savaşa girildiği için Ruslar taarruza geçmiştir.

Harekât planları bu şekildeyken olası bir savaşta Kafkas Cephesi'nde savaşması düşünülen kuvvetlere de bakmak gerekir. Sulh zamanında Doğu Anadolu bölgesinden 3. Ordu sorumludur. 3. Ordu'nun karargâhı Erzurum olup, Ordu Komutanı olarak Hasan İzzet Paşa ve Kurmay Başkanı olarak Binbaşı Felix Guse bu bölgeye atanmıştır¹⁹⁹. Seferberlik ilan edildikten sonra 3. Ordu'nun Ekim-Kasım 1914'teki kuvveti genel olarak şu durumdadır:

Muharip Nizamiye birlikleri 83.000, ihtiyat süvariler 13.177, Erzurum müstahkem mevki 13.583, orduya bağlı olarak görev yapan kollar 11.167, jandarma hudut birlikleri 28.583, depo birlikleri 10.081, menzil teşkilatı 5531, ordu karargâhı 295 insandır. Bütün bunlar sonradan eklenenlerle birlikte toplamda 168.608 insan ve 53.794 hayvandan ibarettir. 11. Kolordu'nun 12.000 tüfeği Trabzon'dan sevk edilmekte olduğu için bu kolordunun üçte biri silahsız olup Seyyar Ordu'nun seferberliğini tamamlaması için daha 19.000 insan ve 14.000 hayvana ihtiyaç vardır²⁰⁰. Kasım ayı başına kadar geri hizmetleriyle birlikte ordunun genel mevcudu 189.562 insan ve 60.877 hayvan olup seygar ordunun mevcudu ise 129.000 kişidir.²⁰¹ 3. Ordu, 168 top²⁰² ve 44 makineli tüfeğe sahiptir²⁰³. Başka bir kaynakta ise top ve makineli tüfek sayısı aynı verilirken savaşın başında 3. Ordu'nun mevcudunun 190.000 insan ve 60.000 hayvandan ibaret olup muharip kuvvetin 66.000 neferden oluştuğu bilgisi yer almıştır²⁰⁴.

3. Ordu hududu sağdan başlanarak altı bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler²⁰⁵:

1. Bayazıt Bölgesi (üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
2. Ağrı Bölgesi (üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
3. Köprüköy Bölgesi (üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
4. Kaleboğazı Bölgesi (üç tabur ve iki süvari bölüğü)
5. Çoruh Bölgesi (üç hudut taburu)
6. Deniz Bölgesi (bir hudut taburu ve Trabzon Jandarması)

¹⁹⁹ Mustafa Çolak, age., s. 95; Liman von Sanders, age., s. 59.

²⁰⁰ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 97.

²⁰¹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 97; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 154; Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 23; İsmet Görgülü, age., s. 125.

²⁰² Kale toplarıyla birlikte 531 top. (Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk- İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 117)

²⁰³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 416.

²⁰⁴ Mehmed Emin, *Harb-i Umûmide Osmanlı Cebheleri Vekayii (1330-1334)*, *Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası*, İstanbul 1338, s. 5.

²⁰⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 26.

3. Ordu şu birliklerden oluşmuştur²⁰⁶:

1. 9. Kolordu: 17., 28. ve 29. Tümenler,
2. 10. Kolordu: 30., 31. ve 32. Tümenler,
3. 11. Kolordu: 18., 33. ve 34. Tümenler,
4. 13. Kolordu: 37. Tümen,
5. 2. Nizamiye Süvari Tümeni,
6. İhtiyat Süvari Kolordusu: 1., 2., 3. ve 4. Tümenler,
7. Erzurum ve Van Seyyar Jandarma Tümenleri,
8. Ordu Bölgesindeki Seyyar Jandarma ve Hudut Birlikleri'dir.

3. Ordu Birlikleri'nin konuşlanacakları yerler ise şöyle belirlenmiştir:

1. 9. Kolordu: 28. ve 29. Tümenler Erzurum'un batısındaki ovada, 17. Tümen İspir'in 20 km güneyinde,
2. 11. Kolordu: 18. ve 34. Tümenleriyle Hasankale civarında, 33. Tümen Tutak'da,²⁰⁷
3. 13. Kolordu²⁰⁸: 18 Ekim'de Kolbaşıyla Muş'a varacaktır. Muhtelif yürüyüş gruplarının son kademesi de Cizre'de bulunmaktadır,
4. 2. Nizamiye Süvari Tümeni: Erzurum'un kuzeyinde Dumlu-Tafta bölgesinde,
5. İhtiyat Süvari Kolordusu: 1. ve 4. Tümenleriyle Köprüköy-Velibaba bölgesinde, 2. İhtiyat Süvari Tümeni Karaköse, 3. İhtiyat Süvari Tümeni Diyadin civarında,
6. Van Seyyar Jandarma Tümeni: Van İhtiyat Süvari Tugayı ile Van civarında bulunacak, bu tümene katılacak kuvvetler Bargiri'de toplanacak,
7. Asıl Ordu: 11. Kolordu ve 1. ve 2. İhtiyat Tümenleri ile cepheden Sarıkamış istikametinde taarruz edecek, 9. Kolordu ve 2. Nizamiye Tümeni Narman-Oltu üzerinden düşmanın Sarıkamış grubunun yan ve gerilerine düşecektir²⁰⁹.

²⁰⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 40.

²⁰⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 96; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 111-112; Fevzi Çakmak, age., s. 26-28; Maurice Larcher, *Kafkas Harekâtı*, Omnia Yayınları, İstanbul 2010, s. 65-66.

²⁰⁸ 13. Kolordu tarafından seferberlik hazırlıkları devam etse de, bu kolordu'nun Erzincan'daki ordu ile birleşmesi yolda uğrayacağı birçok zayıyla birlikte üç ayı bulabilirdi. Askerlerin yolda giderken firar etmeyecekleri düşünülse bile Erzincan'a kış aylarında ulaştıkları için kendilerinden yeteri kadar faydalanılamayabilirdi. (BOA, DH. SYS. Dos. 123-1, Bel. 1-8, s. 16)

²⁰⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 96; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 111-112; Fevzi Çakmak, age., s. 26-28; Maurice Larcher, age., s. 65-66; Mehmed Emin, age., s. 5.

2.2.2. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları

Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi diğer devletlerde hasta adamın ölmek üzere olduğu inancını güçlendirdiği ve ani bir ölümden mirasından en büyük parçayı koparmak isteyen devletlerin silahlanma yarışını hızlandırdığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda Rusya'da boş durmamıştır. Temmuz 1913'te 3. Ordu Komutanlığı'ndan alınan bilgilere göre Ruslar manevra yapmak amacıyla Sarıkamış ve Revan arasına iki süvari ve iki piyade olmak üzere Kazak birliklerini sevk etmişlerdir²¹⁰. 20 Temmuz'da Ruslar 90.000-100.000 arasında bir kuvvet ile Sarıkamış ve Bardız mıntıkasında manevra yapmak üzere hazırlıkta bulunmuşlardır. 20 Temmuz'a kadar Sarıkamış'a altı alay geldiği ve ağırlıklarının da gelmekte olduğu bildirilmiştir. İki alay Batum yoluyla Kars'a gelirken ikinci bir Kazak alayı yola çıkarılmıştır²¹¹. 31 Temmuz 1913'te Birinci Kafkas Kolordusu'na mensup iki piyade fırkası ve dört alaylı bir avcı livası, bir plaston²¹² ve dört Kazak alayı ile bir topçu livasının Sarıkamış'a ulaştığı haber alınmıştır²¹³. Bu hazırlıklar 1914 yılında devam etmiştir. 31 Temmuz 1914 tarihinde Almanya'nın seferberlik ilan etmesiyle memleketine giden Tebriz Başşehbenderliği müdüründen Rusların; Azerbaycan, Tebriz, Rumiye, Savuçbulak ve Hoy gibi yerlerde dağınık bir halde çeşitli kuvvetlerinin bulunduğu, Rusların daha çok Sarıkamış, Kötek, Kağızman, Ardahan, Kars ve Gümrü'ye ağırlık vererek burada 120.000 kadar kuvvet buldurmaya çalıştığı öğrenilmiştir²¹⁴.

4-5 Ağustos 1914'te Rusların; Sarıkamış mevkiindeki 155. ve 156. Alayları'nın ikişer taburunu geriye çekip bunların yerine Tiflis'den Kazak kıtaatı getireceği, ihtiyat kuvveti olarak bıraktığı kişileri silahaltına çağırdığı, hudut üzerinde bulunan Kürtlerin ise henüz silahaltına alınmayıp savaşa hazır olmaları için emir verildiği öğrenilmiştir. Bu sırada Rusların Kağızman'da 8000 süvari ile 12.000 piyade kuvveti bulunmaktadır²¹⁵. Kağızman'daki piyade alayı Kars ve Sarıkamış istikametinde hareket etmiştir. Kağızman'a ayrıca bir Kazak alayı gönderilmiştir. Çoruh Nehri üzerinde ve Hopa bölüğü yakınlarındaki bir köyde bulunan Fırat bölüğünün Kars'a gittiği ve Karakordon'daki Kazak alayının bütün ağırlıklarıyla beraber Sarıkamış'a geldiği haber alınmıştır²¹⁶. Ruslar Bayazıd civarında bir kazaya 6000 asker getirmiştir²¹⁷. 6 Ağustos 1914 tarihinde ise Rusya'nın savaş gemileri

²¹⁰ BOA, BEO. 4201/315075-1, 1; BOA, BEO,4201/315075-2, 2; BOA, BEO,4201/315075-6, 1; BOA, BEO,4201/315075-4, 2.

²¹¹ BOA, BEO. 4201/315075-4, 1; BOA, BEO,4201/315075-6, 2.

²¹² Plaston (Plastun): Kazak piyadesi. (Maurice Larcher, age., s. 62)

²¹³ BOA, BEO. 4201/315075-1, 1; BOA, BEO. 4201/315075-1, 1.

²¹⁴ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 1/18, 1.

²¹⁵ BOA, DH. EUM. 6. Şb. 51/9, 11.

²¹⁶ BOA, DH. EUM. 6. Şb. 51/9, 9.

²¹⁷ BOA, DH. EUM. 6. Şb. 51/9, 13.

Kura Nehri açıklarında görülmüştür²¹⁸. 17 Ağustos'ta Rusların Kars ve Sarıkamış mevkiilerinde asker yığmakta olduğu haber alınmıştır²¹⁹. 25 Ağustos'ta Erzurum'dan alınan şifreye göre; Rusya Gümrü'den terhis olunmuş askerlerden 7000 kadar redif²²⁰ getirerek bunların Sarıkamış ve İran'a sevk edilmesine karar vermiştir²²¹. 30 Ağustos'ta birkaç gün evvel Eleşkirt hudud taburuna sığınan üç Rus askerinden öğrenildiğine göre, sınır yakınındaki İslam köylerindeki evler Ruslar tarafından aranmış ve ele geçirilen silahlar Ermenilere verilmiştir²²².

4 Eylül 1914'te alınan istihbarata göre; Ruslar tarafından Osmanlı Devleti sınırının Kötek mıntikasının batısında bulunan Karaorgan mevkiine bir alay Kazak getirildiği ve Sarıkamış'a 100 kadar top gönderildiği bildirilmiştir²²³. 5 Eylül'de Rusların, birkaç gün içinde daha önce asker almadıkları sınır yakınlarındaki Kürt aşiretlerinden asker almaya başlayacaklarını köy muhtarlarına bildirdikleri öğrenilmiştir²²⁴. 1 Kasım'da Ruslar, sınırdaki alaylar da dâhil olduğu halde Kafkasya'daki her alaydan ortalama 800 asker alarak Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya karşı oluşan zayıtı gidermek amacıyla Batı Cephesi'ne göndermişlerdir²²⁵. Bu kişilerin yerine ihtiyat askerleri görevlendirilmiştir. Ruslar Kağızman'da 5000 Ermeni çetesi teşkil etmiştir. Bunlardan 3000'i Azerbaycan'da, 2000'i Kağızman'dadır²²⁶. Kafkaslardaki Rus kuvvetleri Kasım ayına gelindiğinde yaklaşık olarak 160.000 askerden oluşmuştur²²⁷.

Ruslar üç ihtimale göre harekât planı hazırlamıştır. Bunlar²²⁸:

Yalnız Osmanlı Devleti ile Harp: Bu ihtimale göre, dört kolordu ile İstanbul'a baskın yapılacaktır. Kafkasya'daki üç kolordu, beş kolordu ile takviye edilecek ve buradaki sekiz kolordu ile Osmanlı Devleti'ne taarruz edilecek,

Osmanlı Devleti Tarafsız, Almanya ve Avusturya ile Harp: Ruslar, Almanya ve Avusturya ile muharebe ederken Kafkasya'da bir kolordu bırakacaklar ve

²¹⁸ BOA, DH. EUM. 6. Şb. 51/9, 7.

²¹⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 1/23, 9.

²²⁰ Redif: Terhis edilerek ihtiyata geçirilen kur'a askerlerine verilen bir ad. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 1031)

²²¹ BOA, DH. EUM. KLU. 1/25, 4.

²²² BOA, DH. EUM. 2. Şb. 1/39, 3.

²²³ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 1/28, 1.

²²⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 1/44, 1.

²²⁵ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör: 8, Dosya: 828, Fihrist: 1-1.

²²⁶ ATASE, BDH. Kls. 8, Dos. 828, Fih. 1-2.

²²⁷ Maurice Larcher, age., s. 64; Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev.: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 17.

²²⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 19-20.

Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı sürekli olursa, burayı bir ihtiyat kolordusuna terk ederek ayırdıkları kolorduyu da çekecekler,

Osmanlı Devleti, Avusturya ve Almanya ile Harp: Rusya bu üç devletle harbe girdiğinde, Kafkasya'da iki kolordu ile Kazakları bırakacaklar ve gerektiğinde Tiflis'e, Bakü'ye çekilecekler, Gürcistan yolunu ve petrol kaynaklarını koruyacaklardır.

Üçüncü seçeneğe göre Ruslar savunmada kalacaklar, üstün Türk kuvvetleri karşısında Kafkas Dağları'na kadar çekileceklerdir. Yalnız, Bakü ile Tiflis-Vladikafkas arasındaki Gürcistan askerî yolunu elde tutacaklardır²²⁹.

Rus Ordusu'nun kuvvet durumuna bakacak olursak; Rus kuvvetlerinin karargâhı Tiflis'te olup, ordunun yönetimi, Kafkasya Kral Naibi Kont Vorontsov Daşkov'un emrine verilmiştir. Vorontsov Daşkov o tarihlerde hasta olup yataktan çıkamayacak durumda olduğu için görevini askeri danışmanı General Mişlayevski aracılığı ile yürütmüştür. Rus Ordusu'nun Kurmay Başkanı General Yudenîç'tir²³⁰.

Rus kuvvetleri çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu gruplar²³¹:

1. Sahil Grubu
2. Oltu (İstomin) Grubu
3. Sarıkamış Grubu
4. Erivan Grubu
5. Kars Kalesi
6. Ordu İhtiyatı

Bu kuvvetlerin konuşlanışı şu şekilde yapılmıştır²³²:

1. Sahil Grubu: Kumandanı General Yehşin'dir. 66. Tümen'in 246. Alayı, bir hudut ve bir plaston taburu, bir istihkâm taburu, 66. Topçu Tugayı'ndan bir batarya ve bir süvari bölüğü (altı tabur, bir süvari bölüğü, sekiz top, iki istihkâm bölüğü) Batum'da, ayrıca Karadeniz sahilinde 3. Kuban Plaston Tugayı,
2. Oltu (İstomin) Grubu: Kumandanı General Stomin'dir. 20. Tümenin Birinci Tugayı, Gorskomazoroski Kazak Alayı, yarım hudut taburu, süvari bölüğü, istihkâm bölüğü, 20. Tümen'den bir topçu taburu

²²⁹ Çakmak, age., s. 28.

²³⁰ Maurice Larcher, age., s. 63-64; General Nikolski, *Bir Rus Generalin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 9.

²³¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 101-102; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 155.

²³² Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 101-102; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 155. Ayrıca bkz. Mehmed Emin, age., s. 5.

(sekiz buçuk tabur, yedi süvari bölüğü, yirmi dört top, bir istihkâm bölüğü).

3. Sarıkamış Grubu: Kumandanı General Bergman'dır. 39. Piyade Tümeni (General Devit), 20. Tümenin İkinci Tugayı (General Anduruski) ve 20. Tümen'in bir topçu taburu, 1. Koban Plaston Tugayı (General Prejevalski), 1. Kafkas Süvari Tümeni (General Baratof), 3. Kafkas Kazak Alayı hudut piyade ve süvari bölükleri (yirmi dokuz tabur, otuz iki süvari bölüğü, doksan altı top, dört istihkâm bölüğü).
4. Erivan Grubu: Kumandanı General Abasyef. 66. Tümen'in 1. Tugayı (General Sabiski) ve topçu alayı, 2. Koban Plaston Tugayı, 2. Kazak Süvari Tümeni (General Abasyef), Maveraya-yı Hazar Kazak Süvari Tugayı, iki hudut taburu, bir hudut süvari alayı, bir istihkâm bölüğü (on altı tabur, kırk bir süvari bölüğü, elli sekiz top, bir istihkâm bölüğü).
5. Kars Kalesi: Seyyar kuvvet 263. Gobinski Alayı (dört tabur). Burada altı taburlu 3. Avcı Tugayı teşkil edilmekte.
6. Ordu İhtiyatı: Kumandanı General Sbisarenko. 2. Türkistan Kolordusu (4. ve 5. Türkistan Avcı Tugayları biri on iki diğeri dokuz taburludur) Sibirya Kazak Tugayı (General Kaltin) (yirmi bir tabur, on iki süvari bölüğü, kırk altı top, beş istihkâm bölüğü).
7. Toplanan Seyyar Ordu Kuvvetleri: 100 tabur, 117 süvari bölüğü, 256 top, 15 istihkâm bölüğü idi.

2.3. Türk ve Rus Ordusu Arasındaki İlk Muharebeler

Amiral Souchon komutasında 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkan Türk donanmasının 29 Ekim 1914 sabahı Sivastopol, Odessa, Novarosiski ve Kefe deniz üslerine taarruz etmesiyle Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki harp fiilen başlamıştır²³³. Rusların bir gambot, bir torpido gemisi batırılmış, 3 subay, 83 asker esir alınmıştır²³⁴. 29 Ekim 1914 akşamı, Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından verilen emir üzerine 30 Ekim'de 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa 9. ve 11. Kolordular ile süvari fırkaları ve Erzurum Kalesi Kumandanlıkları'na bir emir göndererek buradaki birliklerin harekâta ve muharebeye hazır bulunmalarını istemiştir. Yine 30 Ekim'de, 17. Fırka'nın İspir'den Erzurum'a yaklaşmasını, 33. Fırka'nın Tutak'tan çıkarak Karayazı üzerinden Erzurum'a gelmesini, 11.

²³³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 100.

²³⁴ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 02 Ağustos- 20 Aralık 1914), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 122, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 46.

Kolordu'nun Erzurum'un şarkındaki Höyükler hattında tahkimata²³⁵ devam etmesini, Van Seyyar Jandarma Fırkası'nın hududu gözetlemek için milis kuvvetleri bıraktıktan sonra, Bargiri'ye yaklaşmasını emretmiştir²³⁶.

Rus ordusu 1 Kasım 1914 sabahından itibaren Sarıkamış'tan Pasin'e hareketle Osmanlı Devleti hududunu geçmiştir²³⁷. Rusların Iğdır ve Kağızman bölgesinden üç piyade tugayı ve bir buçuk süvari tümeni yani 66. İhtiyat Tümeni'nden bir tugay, 1. ve 2. Plaston Tugayları, bir Kazak tümeni, bir Sibirya süvari tugayı huduttan ilerlemiştir. Bu kuvvetler Bayazıt, Diyadin, Karakilise (Karaköse)'yi işgal ettiği için bu kuvvetlerin önünde bulunan 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni Karakilise'nin güneyindeki dağlara çekilmek zorunda kalmıştır²³⁸.

Rusların 1. Kafkas Kolordusu ve bir Kazak tümeni Aras Vadisi'nden ilerlemiştir. Oltu'dan hareket eden bir Rus piyade tugayı ise İd (Narman) üzerine ilerlemiştir. Bu nedenle Hasankale bölgesinde bulunan 11. Türk Kolordusu 1-2 Kasım 1914'te Erzurum'un doğusuna çekilmiştir. Hasankale-Köprüköy istikametinde ilerleyen 2. Türk Süvari Tümeni'ne, Erzurum-Hasankale-Sarıkamış ve Hasankale-İd istikametlerini keşfetmesi emredilmiştir. 2. Nizamiye Süvari Tümeni Aras Vadisi'nden ilerlemekte olan düşmanla karşılaşmış ve Aras'ın kuzeyinden çekilmeye başlamıştır²³⁹.

Ruslar 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmiştir²⁴⁰. General Bergman, 2 Kasım şafak vakti birlikleri ile sınırı geçmiştir. 155. (Kubinski) Alay Karaorgan'dan hareketle, sınır muhafızları ile birkaç çarpışma yaptıktan sonra, Zivin mevziini işgal etmiş, aynı zamanda 156. (Elizavetpolski) Alay, Mecinkirt'ten Horasan'a yürürken, 153. (Bakinski) ve 154. (Derbentski) Alaylar, Sarıkamış'tan hududa doğru hareket etmişlerdir. Sağ tarafta General İstomin, Oltu'dan İd'e ilerleme emrini almış; solda General Baratof'un Kazak tümeni, Kağızman'dan Eleşkirt vadisindeki Karakilise'ye ilerleyen 5. Kuban Plaston Tugayı'nın desteği ile Aras'ın sağ kıyısına gönderilmiştir. Güneydoğu'da, Iğdır'dan gelen birlikler, Çengel

²³⁵ Tahkîmât: Bir yeri düşmanın hücumuna karşı sağlamlaştırma veyâ düşman saldırmasına karşı sağlamlaştırılmış yer. (Ferit Devellioğlu, age., s. 1189-1190)

²³⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 131-132.

²³⁷ Nurhan Aydın, *Kafkas Cephesi'nin Kilit Noktası Sarıkamış ve Sarıkamış Harekâtı*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 62; Mehmed Emin, age., s.6.

²³⁸ Guze, age., s. 17.

²³⁹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 41.

²⁴⁰ Levent Ünal, " Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, s. 25, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Mayıs 2015, s. 4.

Geçidi'ni geçerek Ağrı Dağı'nı aşmış ve Bayazıt ile Diyadin'i işgal etmişlerdir²⁴¹. Bu sırada Kafkasya hududundan edinilen resmi bilgilere göre Rusların Osmanlı Kafkasya hududunda birçok noktaya taarruz ettikleri fakat Osmanlı askerlerinin şiddetli mukavemeti karşısında kayıplar vererek kısmen geri çekilmek zorunda kaldıkları bildirilmiştir²⁴².

2-3 Kasım 1914 gecesi Rus kuvvetlerinden; Kötek'ten geçen bir batarya Horum'a ulaşmıştır. Micingert'ten geçen ve ayrıntıları bildirilmeyen bir tugay kadar kuvvetin ileri karakolları ve Hangede-Pasin Karakilisesi'nden geçen Kazak tümeni ise sınır bölüklerinin ileri hattında Velibaba'nın batısında bulunmaktadır. Ruslar, Horum'dan başlayarak Velibaba'nın batı ve güneyine kadar Horum-Hızırilyas-Çermik-Hanege-Serkürü-Alıçgerek-Velibaba genel hattında ve ileri karakollarının oluşturduğu düzenli daire yayının gerisinde gecelemiştir²⁴³.

3 Kasım'da Türk ordusunun Kötek taburu ile diğer iki hudut taburu Köprüköy ve Emrekom'da (Emrekan) 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni emrinde toplanmışlar ve Pitkir, İşhan hudut taburları da Gürcü Boğazı'nın ilerisinde Tortum'da mevzi almışlardır²⁴⁴. Narman'ı işgal eden Rus kuvveti ileri birliklerini Koşa'ya kadar sürmüş, Aras Kuzey Grubu Bedrevans-Heran hattına, Aras Güney Grubu Emrekom-Yağan hattına kadar ilerlemiştir. Bunun karşısında bulunan Türk ihtiyat süvari birlikleri üstün kuvvetler karşısında topçu dağına çekilmek emrini almışlardır²⁴⁵.

4 Kasım'da 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Rusların üstün kuvvetlerle büyük bir saldırıya geçtiklerini sanarak önceki kararını yürütmek üzere birliklerine emir vermiştir. Bu karara göre, ordunun bütün kuvvetleri Erzurum dolaylarında toplanacak ve Erzurum Kalesi'nden faydalanarak burada savunma savaşı yapılacaktır. Ne var ki, 4 Kasım'da Rus birliklerinin yürüyüşü yavaşlamamış ve amaçlarının Erzurum istikametinde büyük bir saldırı geliştirmek olduğu yolundaki tahminler zayıflamıştır²⁴⁶. Rus 1. Kafkas Kolordusu'nun Pasinler Ovası'nda hareket eden 39. Piyade Fırkası, 20. Piyade Fırkası'nın 2. Livası taarruzlarına devam ederek Arduş (Çamlıbel) mıntıkasındaki mevzii işgal etmişlerdir. Burada Rusların 39. Piyade Fırkası'nın kendi sağ tarafında 155. Rus Piyade Alayı, merkezde 153. Piyade

²⁴¹ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 227; *General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çev.: Mütেকait Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935, s. 53.

²⁴² *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s. 74; BOA, HR. MA, 1111/3-1.

²⁴³ Şerif İlden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 83.

²⁴⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 31.

²⁴⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s.106.

²⁴⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 416.

Alayı ve sol tarafta 156. Piyade Alayı ve fırka ihtiyatında ise 154. Piyade Alayı bulunmaktadır²⁴⁷. General Bergman, sınırdan 17 mil uzaktaki Arduş-Horasan hattına, General Baratof, Yüzveran'a ve General İstomin ise İd'e ulaşmıştır. General Bergman 4 Kasım'da birliklerine, Sanamer (Kuşburnu) -Horasan hattını 5 Kasım'da tutup tahkim etmeleri emrini vermiştir²⁴⁸.

2.4. Köprüköy Muharebeleri

Köprüköy Muharebeleri'nin başlayacağı 4-5 Kasım 1914'te Türk ve Rus kuvvetleri şu durumdadır:

3. Türk Ordusu²⁴⁹:

1. 9. Kolordu; 17. Tümen Karagöbek'in batısında Üçkilise Yaylası-Başovacık bölgesinde, 29. Tümen Karasu'nun kuzeyinde, Sitavuk-Karaz bölgesinde, 28. Tümen ve kolordu karargâhı Erzurum'da,
2. 11. Kolordu; 18. ve 34. Tümenler Höyükler mevziinde tahkimatta 33. Tümen Sakaltutan Dağı güneyindeki Kızılkale-Tepecik bölgesinde yürüyüşte ve kolordu karargâhı Nebi köyünde,
3. 13. Kolordu; 37. Tümen (dört piyade taburu, bir sahra ve iki dağ bataryası ve bir süvari bölüğü) Ağviran-Hınıs bölgesinde ve kolordu karargâhı Hınıs'ta,
4. 2. Nizamiye Süvari Tümeni; Hekebat-Badıcivan hattında mevzide,
5. İhtiyat Süvari Kolordusu; 1. ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri Çullu bölgesinde, 2. İhtiyat Süvari Tümeni Eleşkirt bölgesinde ve 3. İhtiyat Süvari Tümeni Doğubayazıt-Diyadin bölgesinde Rus Erivan Grubu'nun karşısında,
6. 10. Kolordu; Bir kısmı denizden olmak üzere Erzurum bölgesine intikal etmek için hazırlık yapmaktadır. Ordunun diğer bölgelerdeki kitalarının durumunda bir değişiklik yoktur. Ordu karargâhı Erzurum'dadır.

Rus Kafkas Ordusu²⁵⁰:

1. Aras Nehri'nin kuzeyinde 39. Piyade Tümeni ve bu tümenin sağından 20. Piyade Tümeni'nin 2. Tugayı ilerlemektedir.

²⁴⁷ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 54.

²⁴⁸ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 227.

²⁴⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 122.

²⁵⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 122-123.

2. Aras Nehri'nin güneyinde 1. Kazak Süvari Tümeni, üç süvari alayı önde olarak ilerlemektedir. Tümen 4 Kasım akşamına kadar Yağan-Emrekom hattına ulaşmıştır.
3. Oltu bölgesinden sınırı geçen General Stomin Müfrezesi Kaleboğazı ve Narman doğrultularında ilerlemekte ve 1. Kafkas Kolordusu'nun sağ yanını korumaktadır. Bu müfreze 4 Kasım 1914 akşamına dek Narman ve Ardus hattına ulaşmış ve ileri birliklerini Narman'ın güneyinde Ekrek bölgesine kadar sürmüştür.
4. Erivan Müfrezesi ile irtibat yapmak üzere Albay Kulebyakin komutasındaki “*Karaderbent Müfrezesi*” Velibaba'da, General Perjevalski komutasında olan 1. Koban Plaston Tugayı 1. Kafkas Kolordusu'nun emrinde olarak Karaköse'yi ele geçirmek üzere Eleşkirt bölgesinde harekât yapmaktadır. 1. Kafkas Kolordusu karargâhı Karaorgan'dadır.

Rus Sarıkamış Grubu Kumandanı General Bergman 3. Türk Ordusu kıtalarının Erzurum bölgesinde toplanması üzerine 5 Kasım 1914'te Köprüköy doğrultusunda taarruza devam ederek Hasankale bölgesini ele geçirmek kararını almıştır²⁵¹. Köprüköy; gerek Rus sınırından ve gerekse Erzurum'dan takriben 60 km mesafede bulunmaktadır²⁵². 5 Kasım'da 10. Kolordu Hasankale'den Köprüköy yönünde saldırıya geçmiştir. Ertesi gün Ruslar Köprüköy sırtlarına geri sürülmüş, ancak Rusları güney kanattan kuşatacak olan Türk ihtiyat süvari kolordusu bir varlık gösterememiştir²⁵³. Yine 5 Kasım'da Rus Kazak süvarileri ve Osmanlı süvarileri arasında çatışmalar yaşanmış ve Kazaklar yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır²⁵⁴.

Ruslar, kolordu kıtaatı mevzilerinde kalmışlar ve alaylar tahkimat yapmaları emrini almışlardır. Fakat 5/6 Kasım gecesi Rus 1. Kafkas Kolordusu tarafından Köprüköy istikametinde kıtaatın taarruza devam etmesi emri verilmiştir²⁵⁵. Bu suretle ilk hedef olarak kararlaştırılan Narman-Ardus-Yüzveren hattının ilerisine geçilmiş olacaktır²⁵⁶. Bu nedenle Hasan İzzet Paşa'ya, Genel Karargâh'tan Köprüköy dolaylarına gelmiş olan Rus kuvvetleri üzerine saldırıya geçmesi emri verilmiştir²⁵⁷.

6 Kasım'da General Baratof 39. Piyade Tümeni ve 20. Tümen'in 80. Alayı ile üç kol halinde Aras'ın kuzeyinden Köprüköy istikametinde, Kazak süvari tümeni ile Aras Nehri'nin güneyinden Kırtabaz istikametinde ilerlemiştir. Köprüköy alındıktan

²⁵¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 123.

²⁵² General Nikolski, age., s. 11.

²⁵³ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 25.

²⁵⁴ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 78; BOA, HR. MA, 1111/3-5

²⁵⁵ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 55.

²⁵⁶ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 123.

²⁵⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 416.

sonra ertesi gün Albay Treskin kumandasında beş tabur Badıçıvan'a sürülmüş ve Rusların Köprükøy genel istikametindeki hareketi öğleden sonra gelişmeye başlamıştır. 3. Ordu süvarilerinin yaptıkları keşif hareketlerine göre, iki piyade alayı Aras'ın kuzeyinde bulunmakta ve üç süvari alayı da Aras'ın güneyinden ilerlemektedir. 2. Türk Süvari Tümeni, Aras'ın kuzeyinde ilerleyen kuvvetleri akşama kadar oyaladıktan sonra saat 16.00'da Rusların Badıçıvan'a doğru ilerlediği haberinin alınması üzerine karanlıktan faydalanarak Miyadin-Gümü bölgesine çekilmiştir²⁵⁸. Bu sırada Rusların altı ila sekiz tabur piyade ve bir bataryası Köprükøy'ün kuzey sırtlarında, dört süvari alayı ile bir bataryası Kırtabaz-Tenzile hattında bulunmaktadır²⁵⁹.

6 Kasım tarihinde Kafkas Cephesi'nde Köprükøy Muharebeleri dışında önemli bir olay daha yaşanmıştır. Savaş başladığı sırada Osmanlı Devleti 7 tane uçağa sahip olup Doğu Anadolu'da Ruslarla çarpışmalar başlayınca bu uçaklardan iki tanesinin Rus faaliyetlerini gözetleme amacıyla kullanılması için Trabzon yoluyla Erzurum'a gönderilmesine karar verilmiştir. Uçaklar Bezm-i Alem gemisine yüklenmiş, cepheye cephe ve kışlık giyecek taşıyacak olan Mithat Paşa ve Bahri Ahmer gemilerinden oluşan bir konvoyla yola çıkarılmıştır. Bu konvoyu 6 Kasım 1914'te Rus savaş gemileri yakalayıp batırılmış ve Pilot Fesa ve Salim Beyler Ruslar tarafından esir edilip Sibiry'a gönderilmiştir²⁶⁰.

3. Türk Ordusu 6 Kasım'daki bu gelişmeler üzerine 7 Kasım tarihinde Ruslara taarruz edeceğini Başkumandanlığa bildirmiştir. Harekât planına göre 11. Türk Kolordusu (18. ve 34. Tümenler) ve 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni birlikte Aras Nehri'nin kuzeyinden harekete geçecektir. 33. Tümen ile 1. ve 4. İhtiyat Tümenleri ise birlikte Aras Nehri'nin güneyinden taarruz edecektir. Karaköse-Aleşkirt bölgesinde bulunan diğer Türk birliklerinden 3. İhtiyat Tümeni'ne Kağızman istikametinde ilerlemek emri verilmiştir. Ayrıca Tahir Geçidi civarında toplanan 2. İhtiyat Tümeni'ne Velibaba istikametinde düşman gerisine taarruz etmek vazifesi verilmiştir²⁶¹.

7 Kasım 1914 sabahı 3. Ordu adına 11. Türk Kolordusu Köprükøy'ün batısındaki Ruslarla, Türk Nizamiye Süvari Tümeni'nin bir gün önce başladığı savaşı tamamlayıp sonuçlandırmakla görevlendirilmiştir²⁶². Rus General Bergman,

²⁵⁸ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 110-111.

²⁵⁹ Albay Arif Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 37.

²⁶⁰ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 522-523; Şaban Ortak, "Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kafkas Cephesi'ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/ Erzurum Yay. Haz.: Merve Uğur, Ankara 2015, s. 294.

²⁶¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 110; Ali İhsan Sabis, age., s. 135-136.

²⁶² Şerif İlden, age., s. 75.

Köprüküy'deki mevzii sağlamlaştırmak için esasen 11. Türk Kolordusu'nun iki tümeni tarafından işgal edilmiş bulunan Badıçıvan Tepeleri'ni almak üzere altı tabur yollamıştır²⁶³. Bu muharebe için 11. Türk Kolordusu'nun 34. Tümeni sağda ve 18. Tümeni solda olmak üzere aynı saatte Miyadin, Epsemce hattında bulunması emredildiği²⁶⁴ halde, 34. Fırka aldığı emirlere göre vaktinde hareket ve taarruz etmiş fakat 18. Fırka ancak öğleye doğru hareket edebilmiştir. 34. Fırka yalnız başına taarruza devam edemeyerek durmaya mecbur olmuştur. Muharebeye katılmak üzere yola çıkmış olan 33. Fırka ise muharebeye hiçbir suretle iştirak edememiş hatta muharebe meydanına bile varamamıştır. Akşama kadar devam eden Birinci Köprüküy veyahut Badıçıvan Muharebesi bir neticeye varamamış ve karanlıkta muharebeye ara verilmiştir²⁶⁵.

8 Kasım 1914'te Rus kuvvetinin dört alay piyade, bir süvari fırkası ve altı batarya toptan oluştuğu tahmin edilmiştir²⁶⁶. Rusları güneyden kuşatma harekâtından vazgeçilmiş ve Ruslara taarruz etme kararı alınmıştır²⁶⁷.

11. Türk Kolordusu 8 Kasım'da sağ yanını 28. Fırka'nın 82. Alayı ile kapamıştır. 18. Tümen ile süvari tümeni beraberce Badıçıvan-Lansor hattına sabahın 08.45'inden itibaren taarruza başlamıştır²⁶⁸. Bir-iki alaylık Rus süvarisinin Tepecik'ten Ketvan istikametine doğru çekildiği anlaşılınca 28. Tümen'e karşısındaki Rus kuvvetlerine taarruz etmesi için emir verilmiş²⁶⁹ ve Türk Ordusu, Rus mevziine girmeyi başarmıştır²⁷⁰. 11. Türk Kolordusu, cephesindeki zayıf düşman kuvvetini mevzilerinden atarak 18. Tümeni ile Sansor'un doğu sırtlarını, 34. Tümeni ile Köprüküy'ün batı sırtlarını²⁷¹ Badıçıvan hizalarına kadar ele geçirmiştir²⁷². Aras Nehri'nin kuzeyinde 11. Türk Kolordusu'nun 34. ve 18. Tümenleri yaptığı taarruz neticesinde Rus piyadeleri Taftikir-Badıçıvan-Köprüküy batısı hattından Taftikir-Çermik-Köprüküy doğusu hattına; Rus süvari tümeni ise Yağan-Emrekom bölgesine çekilmiştir²⁷³. 3. Türk Ordusu'nun 28. Tümeni Aras'ın güneyinde Köprüküy'e daha da yaklaşmıştır²⁷⁴. Bu arada 34. Tümen cephesinden ve

²⁶³ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 228.

²⁶⁴ Albay Arif Baytın, age., s. 45.

²⁶⁵ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 136-137.

²⁶⁶ Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 139.

²⁶⁷ Guze, age., s. 19.

²⁶⁸ Albay Arif Baytın, age., s. 47.

²⁶⁹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 48.

²⁷⁰ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 87; BOA, HR. MA, 1111-3/13-14.

²⁷¹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 48.

²⁷² Albay Arif Baytın, age., s. 47.

²⁷³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 114.

²⁷⁴ Albay Arif Baytın, age., s. 47.

Çobandede Köprüsü ile Söğütlülyla istikametlerinden çekilen Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadı 28. Türk Tümeni'nin ateşinden etkilenmiştir²⁷⁵.

9 Kasım'da hava karlı ve sisli olduğu halde taarruz devam etmiştir²⁷⁶. Rus Kafkas Ordusu'nun önceden tespit olunan 39. Fırkası'nın alaylarından başka 1. Kafkas Kolordusu'nun 20. Fırkası'nı teşkil eden 77., 78., 79. ve 80. alayların da muharebe meydanında buldukları anlaşılmıştır²⁷⁷. Ayrıca Rusların Aras'ın kuzeyinde iki piyade tümeni ile altı batarya ve bir süvari alayı, güneyinde de bir Kazak süvari tümeni olduğu görülmüştür²⁷⁸. Rus kuvvetleri Köprüküy-Taftikir-Pazaçur hattında savunmada kalarak mevzilerini tahkim etmişlerdir²⁷⁹. 3. Ordu Minot-Söğütlülyla hattına kadar ilerlemeye karar vererek 11. Türk Kolordusu'nun bir gün önceki düzenine göre sabahleyin saat 11.00'de karşısındaki Ruslara taarruz ederek Rusları kısmen Pazaçur'dan kuzeye atmıştır²⁸⁰. Aras Nehri'nin güneyinde 1. Rus Kazak Süvari Tümeni üstün Türk kuvvetleri tarafından kuşatılmaya başladığından Emrekom-Mindivan bölgesine çekilmiştir²⁸¹. 34. Türk Tümeni cephesinde iki alay piyade ve bir batarya kadar olduğu tahmin edilen Rus kuvveti, Kızılçermik-Paşapınarı-1905 rakımlı tepe hattında tutunmuş, 28. Türk Tümeni ise Ruslara rastlamadan Sülügü-Kırtabaz hattını ele geçirmiştir. 9 Kasım günü Işkı (Iskı)-Yağan hattına yetişmesi emredilen 33. Türk Tümeni ile ihtiyat süvari kolordusundan yine eser görülmemiştir²⁸².

10 Kasım'da Türk ordusu Köprüküy'ün yakınlarında karşı saldırıya geçerek Rus 39. Tümeni ve Kazak tümeni geri püskürtülmüştür. Türk ordusunun 11. Kolordusu Aras'ın güneyinden, 9. Kolordusu ise kuzeyden olmak üzere, süvarilerin desteğiyle saldırıya geçmişlerdir²⁸³. Tutak bölgesinde 150-400 mevcutlu üç sınır taburu ile bir jandarma bölüğü Kılıçgediği'ni ve bir sınır taburu ile bir jandarma bölüğü de Hamurgediği'ni tutmuştur. Bu bölgede bulunan 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni hemen hemen dağılmış ve muharebe gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir²⁸⁴. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa 11 Kasım 1914 günü için taarruz emri vermiştir²⁸⁵.

11 Kasım'da, alınan esirler ve Rus ordusundan firar edenlerden, Kafkasya Cephesi'nde Rusların ikinci mevziine taarruz edildiği, Rusların moral olarak çökmüş

²⁷⁵ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 49.

²⁷⁶ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 87; BOA, HR. MA, 1111-3/13-14.

²⁷⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 143.

²⁷⁸ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 51.

²⁷⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 159.

²⁸⁰ Albay Arif Baytın, age., s. 47.

²⁸¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 159.

²⁸² Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 50.

²⁸³ Maurice Larcher, age., s. 69.

²⁸⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 160.

²⁸⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 162; Ali İhsan Sabis, age., s. 145.

bir halde olduğu haberleri gelmiřtir²⁸⁶. 11. Türk Kolordusu'nun iki tñmeni, Aras'ın iki yanından harekete geçerek Köprükñy'e doğru yürümüřtür²⁸⁷. 83. Alay 37. Tñmen'in bir kısmı ile (110. Alay ve topçu) akşama doğru Aras Nehri'ni geçerek 1905 rakımlı tepe ile Köprükñy arasındaki Ruslara baskı yapmaya başlamış, ardından Rusları bu mevzilerden çıkarıp doğruya sürmüştür. 28. Türk Tñmeni'nin 83. Alayı akşama doğru Aras Nehri'nden geçerek Köprükñy'ün doğu sırtlarına taarruz etmiş ve cepheden Ruslara yanaşan 11. Türk Kolordusu'nun hareketini kolaylaştırmaya yardımcı olmuştur. Böylece bir alay meydan muharebesinin kazanılmasını ve Rusların çekilmesini sađlamıřtır²⁸⁸. Bu arada Rus cephesinde yalan beyannameler verilerek Osmanlı ordusu karşısında alınan mağlubiyetler gizlenmeye çalıřılmıřtır²⁸⁹.

12 Kasım tarihli karar ve emre göre; Ahmet Fevzi Paşa kuvvetleri Emrekom'un güney sırtları Akmelek-Söđütlüulya hattına, Galip Paşa kuvvetleri Keçik'in kuzeybatısındaki tepeler hattına, 29. Türk Tñmeni Menevürt'ün güneyindeki tepe-Hizardere hattına kadar taarruzunu ilerletecektir²⁹⁰. Bu emre göre 2. Türk Nizamiye Süvari Tñmeni, piyade yardımıyla Kořatepe'yi ele geçirerek Karabıyık'a ilerlemiş, 29. Türk Tñmeni, Çermiksu'dan çekilen Rusları Horum'a doğru sürmüştür. 38. Türk Alayı süngü hücumuyla 1905 rakımlı tepeyi tamamen ele geçirmiştir. Bu sırada İhtiyat Süvari Kolordusu Işkı-Harçlı (Hareli) hattında oyalama muharebesi yaparak 20 kayıp vermiştir. Aras'ın kuzeyinden 79. Türk Alayı iki taburunu güneye geçirerek Emrekom'u kuvvetlendirince Ruslar, Sanamer-Hořap²⁹¹-Horumulya-Azap-Ardus hattına çekilmiş ve Aras'ın güneyindeki Kazak tñmeni de 12-13 Kasım gecesı Yüzveren-Ardı hattına çekilerek aynı hizaya gelmiřtir²⁹². Erzurum Valisi Tahsin Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğine göre; Ruslar 12/13 Kasım'da devam eden şiddetli muharebeler sonucu adeta firar etmişlerdir. Geride beş mitralyöz ve pek çok ganimet bırakmışlardır. Ruslar firar ederken Ermeniler de onlarla beraber firar etmiş ve geride birçok erzak bırakmışlardır. Alınan haberlere göre Ruslar firar eden Ermenilerin Kafkasya'nın içlerine doğru ilerlemelerine müsaade etmemiştir. Çünkü Ruslar yenildiklerinin düşünüldüğünü ve halkın telaşlanmasını istememiřlerdir²⁹³.

Köprükñy'de mağlup olan Ruslar sınıra doğru 30-40 km çekilmiř²⁹⁴, arazinin sarp ve havanın sisli ve karlı olması nedeniyle Rusların geri çekilişi önlenememiştir.

²⁸⁶ Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, s. 96; BOA, HR. SYS. 2108/4-17

²⁸⁷ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 228.

²⁸⁸ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 52.

²⁸⁹ Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, s. 88; BOA, HR. MA, 1111/3-16

²⁹⁰ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 52-53.

²⁹¹ Bazı kaynaklarda Hoşav olarak geçmektedir. (Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 130)

²⁹² Fevzi Çakmak, age., s. 35.

²⁹³ BOA, DH. şFR. 448/75, 1-11.

²⁹⁴ BOA, HR. SYS. 2108/6, 24.

Ruslar geride 4000 kadar ölü ve bir o kadar da yaralı bırakarak Kötek istikametine çekilmişlerdir. Ruslardan yaklaşık olarak 500 esir, 10.000 tüfek ve çok sayıda cephane ele geçirilmiştir²⁹⁵. Köprüköy Muharebeleri sonrasında 3. Ordu'da ilk kez tifüs hastalığı görülmüştür²⁹⁶.

2.5. Birinci Azap Muharebesi (14-18 Kasım 1914)

Ruslar, Köprüköy'den sonra Azap-İlimi hattına çekilmişler ve ek kuvvet olarak Rus 2. Türkistan Kolordusu da buraya doğru yola çıkmıştır. 3. Türk Ordusu ise yavaş bir şekilde ilerleyerek bu hattın karşısına gelmiş ve 14 Kasım 1914'de Birinci Azap Muharebesi başlamıştır. 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni, Ekrek'te Rus kuvvetleri ile çarpışmıştır. Ayrıca 29. Türk Tümeni Alakilise'de Rus Türkistan Tugayı ile şiddetli bir muharebeye girmiştir. 28. Türk Tümeni ise bu sırada Alakilise'ye gelmiştir²⁹⁷. Bilhassa 33. Türk Tümeni, Aras'ın güneyindeki Yüzveren'i işgal edip Tayhoça'ya ilerleyince Rusların durumu tehlikeye girmiş, bu sırada 29. Türk Tümeni kuzeyde Sanamer'i geçerek Eğrek ve Hoşap'a doğru Rus sağ kanadını tehdit etmeye başlamıştır. 3. Türk Ordusu, General Bergman'ı ricat²⁹⁸ hattı olan Zivin ve Mecinkirt üzerinden geçen yolları kesmekle tehdit etmiştir. General Bergman'ın sağ kanadı, Horumdağ ve Zivin bölgesindeki Türk öncü kuvvetleri ile çarpışmaya başlamıştır²⁹⁹. Ağrı tarafında 2. Rus Kazak Tümeni'nin öncüsü olan Volga Alayı, Tutak'a girmiş ve bu bölgede bulunan 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni, Malazgirt'in kuzeyine çekilmiştir³⁰⁰.

15 Kasım 1914'te Rusların asıl mevzilerinin, Ardı-Döllek-Yüzveren hattının batı sırtlarında ve Arduş-Hoşap hattının doğusunda olduğu öğrenilmiştir. Rus mevziinin sol kanadı Ardı'da ve sağ kanadı Hoşap'ta bulunmaktadır. Hoşap'ın batısında ve Gerek'in güneyinde Türk süvari tümeninin karşısında Rusların bir kısım kuvveti bulunmuştur³⁰¹. 15 Kasım'da Osmanlı ajansının bildirdiğine göre; Lazistan mintikadaki 3. Türk Ordusu birlikleri tarafından önceki gün Rusya'nın hudud civarındaki Liçon mevkiine yapılan hücumda Ruslara büyük bir telefata verdirilmiş ve adı geçen mevkide bulunan Rus kuvveti kuşatılmıştır. Ruslar deniz yoluyla yardım göndermek istemişse de 3. Türk Ordusu kuvvetleri tarafından buna izin verilmemiştir. Diğer bir Türk müfrezesi Düz Köy'ü işgal etmiş ve Han Medresesi denilen yerde bulunan Rusları kuşatmıştır. Ruslara ait birçok yer zapt edilmiş ve

²⁹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 98-99; BOA, HR. MA, 1111/3, 19-29

²⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 353.

²⁹⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 36-37.

²⁹⁸ Ric'at: Geri dönme, gerileme, çekilme, geri kaçma. (Ferit Devellioğlu, age., s. 1043)

²⁹⁹ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 229.

³⁰⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 37.

³⁰¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s.227-228.

erzaklarına el konulmuştur. Ruslar 15 Kasım'da hudud yakınındaki Kukmuş ve Ab-ı İslah mevkiilerini bombardıman etse de bombardımanın pek tesiri olmamıştır³⁰². 15 Kasım akşamı, 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa tarafından ertesi gün yeniden yapılacak hareketler için emir verilmiştir. Verilen emir özetle şöyledir³⁰³:

1. Rusların Horum Dağı civarında bir müdafaa mevzii hazırladığı anlaşılıyor.
2. Ordu, Velibaba batısındaki sırtlardan Horasan-Zanzak-Gerek Yaylası hattına ilerleyecektir.
3. 11. Kolordu Köprüköy-Azap-Ardus ve güneyindeki yollardan ve 9. Kolordu Heran-Hamer ve daha kuzeydeki yollardan istifade edeceklerdir. Öğleden sonra saat 13.30'da piyadelerin en ileri kademesi bu hatta bulunmalıdır.
4. 2. Süvari Fırkası düşmanın kuzey tarafını Keçesor ve Kötek istikametlerinde ilerleyerek keşfedecektir.

16 Kasım'da Rus cephesi, Gerek-Azap ve Aras'ın güneyinde Yüzveren-Ardı hattının doğusunda konuşlanmıştır³⁰⁴. 3. Türk Ordusu Tümenleri'nin taarruz edeceği yerler olan Azap'ın doğu sırtları, Zanzak'ın batı sırtları ve Gerek'in doğu sırtları hattı daha önce Rusların dört piyade alayı ile dört bataryası tarafından işgal olunmuştur³⁰⁵. Hasankale'de bulunan 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa 11. Türk Kolordusu'nu Köprüköy-Azap-Ardus ve güneyindeki yollarla, 9. Türk Kolordusu'nu ise Haran-Sanamer ve daha kuzeyindeki yollarla saldırıya sevk ettikten sonra kendisi Hasankale'den Haran'a gelmiştir³⁰⁶. Bu arada Türk İhtiyat Süvarileri ile 33. Türk Tümeni Rusların güney taraflarına doğru ilerlemiştir. Böylece Ruslar iki taraftan Türk kuvvetleri tarafından sarılmıştır. Ancak, Türk Ordusu'nun Rus asıl mevzilerine uzak olması yüzünden, Rusların sadece ileri birlikleri atılabilmiştir. 29. Türk Tümeni, Sanamer'in batısına yanaşabildiği halde 34. Türk Tümeni, Azap'ın doğusunu ele geçirememiştir. Bunun üzerine 18. Türk Tümeni, Rusların karşı taarruzları ile geri sürülmüştür. 33. Türk Tümeni, Müşkü-Kırık hattını ele geçirerek keşif kollarını Aliçeyrek civarına sürmüştür³⁰⁷ fakat Rus platon tugayı bölgeye yetişmiş ve yaptığı şiddetli taarruzlarla Türk tümenini Yukarı Tahirhoca köyüne kadar geri çekilmeye zorlamıştır³⁰⁸.

16 Kasım'da Türk kuvvetlerinin başarısız olmasında Ruslara destek veren kişilerle uğraşılacak zorunda kalınması ve bu nedenle kuvvetlerin bölünmesi önemli

³⁰² BOA, HR. SYS. 2108/6, 37.

³⁰³ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 157; Albay Arif Baytın, age., s. 59-60.

³⁰⁴ Şerif İlden, age., s. 120.

³⁰⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 230.

³⁰⁶ Şerif İlden, age., s. 120.

³⁰⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 37.

³⁰⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 243.

bir rol oynamıştır. Daha öncede benzer zararlı faaliyetleri görülen Bedirhanlı aşiretinden Abdülrezzak isimli bir kişi ve 300 kadar yardımcısı, Makü taraflarında saldırıya geçmişse de Tük kuvvetleri tarafından bozguna uğratılmıştır³⁰⁹.

16 Kasım tarihinde ertesi gün yapılacak taarruz için şu emir verilmiştir³¹⁰:
“11. Türk Kolordusu sol tarafındaki kuvvetleri ile Azap-Zanzak-Kötek istikametinde, 9. Türk Kolordusu ise iki tümeni ile bu istikamet üzerinde taarruz edecek, bir tümeni ile de Horum Dağı'nın kuzeyindeki Rus kuvvetlerini kuşatacaktır. 33. Türk Tümeni Aras'ın sağ sahilinde bir emniyet kuvveti bıraktıktan sonra mütebaki (geriye kalan) kuvvetleriyle Aras'ın kuzeyine geçerek Rusların güney yanına, 2. Türk Süvari Tümeni de Rusların kuzey yan ve gerilerine tesir edecektir.”

17 Kasım'da Rus Kafkas Kolordusu bölgesinde, Yukarı ve Aşağı Tahirhocalar hattının doğusunda bütün kuvvetleriyle toplanmış olan Rus 1. Koban Plaston Tugayı sabahtan itibaren Rus 1. Kazak Süvari Tümeni ile birlikte taarruza geçmiştir³¹¹. Ruslar Horum'un batısındaki bir mevziye çekilebilmiş ve burada tutunmak için hazırlık yapmaya zaman ve imkân bulmuştur. Ruslar Alakilise'nin ve Azap'ın doğusu ile Yüzveren-Ardı hattını tutmuştur³¹². 34. Türk Fırkası, akşama kadar tekrar eden ileri geri hareketlerden sonra karşısındaki Rusları uzaklaştırmayı başarmış, akşamüzeri Azap'ın doğusundaki sırtları zapt etmiştir³¹³. Ancak bir gece önce kaçan Ermeni erlerden Türk cephesinin en zayıf kesimini öğrenen Ruslar 33. Türk Tümeni'nin üzerine yüklenmişler, 33. Tümen Yüzveren-Ardı çizgisine çekilmek zorunda kalmıştır³¹⁴. Aras'ın kuzeyine geçirilen Türk taburu da ağır zayıyata uğrayarak geri alınmıştır. Bu bölgede Rusların gerisine taarruz vazifesi alan İhtiyat Süvari Kolordusu faaliyet gösterememiştir. Ruslar Aras'ın güneyinde 1. Koban Plaston Tugayı'nın gelmesi sayesinde başarılı olmuşlardır³¹⁵.

9. Türk Kolordusu bölgesinde 17. Türk Tümeni karşısındaki Azap'ın doğu ve kuzey sırtlarında toplanan Ruslara karşı telefata bakılmaksızın şiddetle taarruza girişilmiştir. Rus hatlarına gireceği sırada Rusların karşı hücumuna uğrayan 17. Türk Tümeni büyük bir soğukkanlılık ve sabırla birlikte etkili top ateşleri sayesinde bu tehlikeyi uzaklaştırmış³¹⁶ ve Arduş'un batısında Rus mevziini işgal etmiştir. 28. Türk

³⁰⁹ BOA, HR. SYS. 2108/6, 32; Edgar Granville eserinde Abdülrezzak isimli bu kişinin daha Birinci Dünya Savaşı başlamamışken 1913'te Ruslarla anlaşarak onların yanında yer aldığını ve Osmanlı Devletine karşı Kürtleri kışkırtmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğunu belirtmiştir. (Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarı Yayınları, Ankara 1967, s. 60-61)

³¹⁰ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 129.

³¹¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 261.

³¹² Guze, age., s. 29.

³¹³ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 160.

³¹⁴ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 85.

³¹⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 130.

³¹⁶ Albay Arif Baytın, age., s. 64.

Tümeni'nin taarruzu Zanzak'ın batısındaki Ruslar tarafından durdurulmuş, 29. Türk Tümeni ise üstün topçu ateşi sayesinde Rusların karşı taarruzunu durdurarak Hoşap'ın batı sırtlarındaki Rus birliğini geriye atmıştır. 3. Türk Ordusu Kumandanı Hasan İzzet Paşa kuvvetli bir Rus mevziine çattığını ve birliklerin ağır zayıat vererek ancak 4 km uzunluk ve 2 km derinlikte bir mevzii zapt etmiş olduğunu anlamıştır. Bu durumda taarruza devamda fayda görmeyen 3. Ordu kumandanı, birliklerine zapt ettikleri ve buldukları mevzileri tahkim etmek emrini vermiştir. Ayrıca 11. Türk Kolordusu cephesinin geniş ve tehlikeli olduğu anlaşılırsa sol taraftaki kuvvetlerin Gerek'in batısına alınabileceğini söylemiştir³¹⁷.

Yine 17 Kasım'da 3. Türk Ordusu kuvvetleri Artvin yakınlarında bulunan karakolları süngü hücumuyla zapt etmiş, Rus istihkâmları ele geçirilmiştir. Ayrıca burada birçok Rus askeri öldüğü gibi Ruslar askeri teçhizat ve gerekli birçok alet-edevatı geride bırakarak firar etmiştir. Bu arada Kafkasya sınırı yakınlarında Rusların asıl kuvvetleriyle muharebeye devam edilmiştir. Çoruh Nehri taraflarında Rus ve Türk orduları arasında yapılan şiddetli bir muharebe neticesinde Ruslar 3. Türk Ordusu birlikleri tarafından mağlup edilmiş ve oldukça fazla zayıat vererek Çoruh Nehri'nin öbür tarafına firar etmişlerdir³¹⁸.

18 Kasım'da 3. Türk Ordusu savunmada kalmış, mevzinin zayıf kısımlarının tahkim edilmesi, piyade ve topçu cephanesi noksanlarının tamamlanması, kıtaların düzenlenmesi ve dinlendirilmesi işleri kararlaştırılmıştır³¹⁹. Ancak Ruslar 9. Türk Kolordusu'nun sol yanına taarruz etmeye başlamıştır. Rus Türkistan Tugayı şiddetli topçu ateşiyle 29. Türk Tümeni'ne hücum etmiş³²⁰ ve 29. Türk Tümeni'nin sol kanadını geri çekilmeye zorlamıştır. Rus 1. Koban Plaston Tugayı, Aras Nehri'nin kuzey ve güneyinde gösteriş taarruzları yaparak, 33. ve 18. Türk Tümenleri'nin dikkatlerini üzerine çekmiş ve bu kıtaları oyalamıştır³²¹. Azap cephesinde bunlar olurken Lazistan mıntıkasından Rusya içerisine girmiş olan Türk birlikleri şiddetli bir muharebe sonrasında Rusları zarara uğratmayı başarmış, 100 esir ve iki tane de cebel topu ele geçirmiştir³²².

19 Kasım 1914'te alınan bir şifrede³²³: “*Ordumuz hudud civarında Azap, Zanzak, Hoşap hattında mevzilenen Rus Ordusu'na iki günden beri şiddetli bir şekilde taarruz etmektedir. Düşmanın Azap civarında ele geçirdiği tepeler Allah'ın yardımıyla süngü hücumlarıyla ele geçirilmiştir. Muharebe şiddetli ve bizim için pek müsait bir surette devam etmektedir. Batum istikametinde ilerlemekte olan kıtaatımız*

³¹⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 130.

³¹⁸ BOA, HR. SYS. 2108/6, 10.

³¹⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 263.

³²⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 38.

³²¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 278.

³²² BOA, HR. SYS. 2108/6, 20.

³²³ BOA, HR. SYS. 2108/6, 15.

düşmanı şiddetli bir mağlubiyete daha uğratarak Zavutlar ve Kura mevkiisini zapt etmiştir. Zavutlar'da Ruslardan biri sancak, biri kaymakam, biri kazak yüzbaşısı olmak üzere altı zabit, dört top, yüz kadar esir, bir otomobil, birçok hayvan ve çok sayıda erzak ele geçirilmiştir. Rusların telefâtı pek ziyade olup geriye kalan Ruslar da perişan bir surette olmak üzere Batum'a doğru firar eylemişlerdir.”

Azap'ın doğu sırtları ele geçirilmiş olsa da 10. Türk Kolordusu'nun muharebeye yardım etmek amacıyla buraya gelmesi haftalar alacağından 19 Kasım'da 3. Türk Ordusu'nun büyük kısmının savunması ve ulaşılması daha emniyetli olan bir hatta çekilmesi kararı alınmıştır. Bu hat Todaveren-Heran-Menevürt hattıdır. 11. Türk Kolordusu Heran dâhil olmak üzere güneyde; 9. Türk Kolordusu ise kuzeyde bulunacaktır. İleri müfrezeler ancak Rusların taarruzu halinde bu hatta gelecektir. Türk İhtiyat Süvari Kolordusu lağvedilerek birliklerinin Nizamiye Süvari Tümeni'ne katılmasına karar verilmiştir. Nizamiye Süvari Tümeni düzenlenerek 2. Nizamiye Süvari Tümeni ismi ile yeni bir tümen meydana getirilmiştir. Bu tümen bir nizamiye ve iki ihtiyat süvari tugayından oluşmuştur³²⁴.

20 Kasım'da Türk Hamidiye Kruvazörü Poti ile Novrosiski (Novorossiysk) arasında yer alan Rus gaz depolarıyla telsiz-telgraf istasyonunu bombardıman ile tahrip ederken³²⁵ 9. Türk Kolordusu cephesini biraz daha daraltmak amacıyla solundaki 28. ve 29. Türk Tümenleri'ni Alakilise-Stavut (Bahçe köyü) bölgesine çekmiştir. Kuzeyde çekilme hareketi yapılırken Aras Nehri'nin güneyinde 33. Türk Tümeni Rusların Kırık-Ciceyrek hattı'nın batısındaki Süvari Tümeni ile Plaston Taburuna taarruz ederek akşama kadar bu hatta varmıştır³²⁶. Bu tümen Rusları Kırık sırtlarından doğruya doğru çekilmeğe mecbur etmiştir³²⁷.

21 Kasım gecesi yoğun kar yağışı ve tipi altında 3. Türk Ordusu ihtiyaten geri çekilmeye başlamıştır³²⁸. 3. Türk Ordusu karargâhı Köprüköy'e çekilmiş³²⁹ ve 9. Türk Kolordusu ordudan aldığı emre göre, savunmayı kolaylaştırmak için Ruslara sezdirmeden kolaylıkla cephesini daraltmayı başarmış ve yeni mevziine yerleşmiştir³³⁰. 22 Kasım'da Tutak civarında bulunan Ruslar 3. Türk Ordusu kuvvetleri tarafından mağlup edilip kuzeye atılmış, fakat takviye kuvvetlerin gelmesiyle Ruslar Kılıçgediği civarında kuvvetli bir mevziye yerleşmeyi başarmışlardır³³¹.

³²⁴ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 19.

³²⁵ BOA, HR. SYS. 2108/6, 5.

³²⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 132.

³²⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 161.

³²⁸ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 19.

³²⁹ Guze, age., s. 21.

³³⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s.294.

³³¹ BOA, HR. SYS. 2108/10, 9.

3. Ordu, Köprüköy ve Azap muharebelerinde toplamda 212 subay, 11.800 er kaybına uğramıştır. Bu kayıpların 2000 kadarı şehit, 6000 kadarı yaralı ve geri kalanları da esir veya firari idi³³². Rus kayıpları ise muharebelerde ölen 1000 kişi, donarak ölen 4000 ve geri kalanı da esir ve firari olmak üzere toplamda 6000'dir³³³.

2.6. Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Askeri Hareketlilik, İki Tarafın Kuvvetleri ve Harekât Planları, Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması

2.6.1. Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Askeri Hareketlilik

Sarıkamış Muharebesi öncesinde Aralık ayında Kafkas Cephesi'nin genel durumu şöyledir; 2 Aralık 1914'te Çoruh mıntıkasındaki 3. Türk Ordusu birlikleri yeni bir başarı göstererek Çoruh Nehri'nin on beş kilometre doğusundaki Ardanuş kasabasını ele geçirmiştir³³⁴. 5 Aralık'ta Köprüköy'de bulunan 3. Türk Ordusu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'dan Başkumandanlığa gönderilen şifreye göre³³⁵:

1. 11. Türk Kolordusu, diğer kolordulardan katılacak olan mantelli bataryalar ve kaledeki 12'lik ağır topçu taburu ile takviye edilecektir. Ayrıca diğer kolordulardan bir fırka veyahut kaledeki jandarma taburlarından bir kısmı 11. Türk Kolordusu'na verilecek ve kolordu savunmada kalacaktır. Kuşatma hareketine katılacak olan kolordular ve sahra bataryaları da 11. Kolordu yanında bırakılabilecektir. Çünkü yalnız cebel topçularıyla bu kolordular zayıf kalacaktır.
2. Zaten cephe noksanlığından dolayı 9. ve 11. Türk Kolorduları'ndan üçer sahra bataryası Erzurum'a gönderilmektedir. 9. ve 3. Türk Kolorduları'nın Erzurum'a gelecek olan kısmı Koşa-Oltu istikametindedir. 10. Kolordu'nun Erzurum'a gelecek olan kısmı da Erzurum-Oltu güzergâhını takip edecektir. Rus arazisine girdikten bir gün sonra Sarıkamış hattına doğru dönülecektir.
3. Ruslar 11. Türk Kolordusu'na taarruz ettiği takdirde kuşatma hareketiyle görevli olan bu kolorduların aynı zamanda güneye doğru hareket etmeleri gerekecektir. Bu kolordular yüksek dağlardan ve zorlu arazilerden geçecekleri için hareketleri yavaş olacaktır. Bu nedenle Ruslara karşı güç bir durumda kalacaklardır.

³³² Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 183; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 353.

³³³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 353.

³³⁴ BOA, HR. SYS. 2108/10, 5.

³³⁵ ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 210, Fih. 4-5.

4. İd'deki Rus kuvvetleri küçük bir müfreze olduğu için tehlikeli bir durumda kendisine fazla bir zarar gelmeden kolayca çekilebilecektir.
5. Ardahan istikametinde ilerleyen çetelerden ve hudut taburlarından dahi istifade olunacaktır.
6. Taarruz ve kuşatma hareketinin ne zaman olacağını 10. Türk Kolordusu'nun durumu ve ihtiyaç duyulan elbiselerin gönderilmesi belirleyecektir. Etraf hep karlıdır ve askerlerin birçoğu kıyafet açısından gerçekten pek sefil bir haldedir. Askerler sürekli olarak hasta olmaktadır.
7. Türk ordusu yararına görev yapan çetelerin Batum'un yakınına kadar ilerlemeleri Batum'un Ruslar tarafından yeterince iyi korunmadığını göstermektedir. Bu nedenle daha önce Hoy'a çıkarılmış olan fırka Batum'u zapt edebilir. Batum'un zaptı ise ordunun harekâtını son derece kolaylaştıracaktır. Bu husus mümkün olmazsa bu fırkanın Artvin, Ardaneş ve Ardahan'ın güneyinde, ordunun sol tarafına doğru gönderilmesi gerekmektedir.

6 Aralık'ta Batum'un 20 km doğusundaki büyükçe bir mahal olan Keda mevki 3. Türk Ordusu birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Batum şehrinin elektrik şebekesi tahrip edilmiştir. Bu sırada Ruslardan birkaç esir alınmıştır. 3. Türk Ordusu tarafından işgal olunan bir köprüyü geri almak için Batum'dan gönderilen 300 asker kuvvetindeki Rus müfrezesi pusuya düşürülerek imha edilmiştir³³⁶.

7 Aralık'ta Acara mıntıkasında yeni bir hareketlenme olmuş ve burada 3. Türk Ordusu için zaferle sonuçlanan birkaç ufak muharebe yapılmıştır. Ruslar bir top kaybetmiş, 3. Türk Ordusu'nun eline birçok bomba, silah ve cephaneye geçmiştir. Bu muharebelerde Rusların 3. Türk Ordusu'na karşı domdom³³⁷ kurşunu kullandıkları anlaşılmıştır. Van Gölü'nün doğusunda ve Osmanlı hududu üzerinde Rus askeri birliği 3. Türk Ordusu'na taarruz etse de olumlu bir sonuç alamamıştır³³⁸.

8 Aralık'a gelindiğinde 3. Türk Ordusu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın daha önce verdiği emir doğrultusunda Erzurum-Oltu istikametinde ilerleyen³³⁹ 10. Türk Kolordusu kuvvetlerinin bu bölgeye ulaşır ulaşmaz esas kuvvetleri ile Oltu

³³⁶ BOA, HR. SYS. 2108/10, 3.

³³⁷ 18 Ekim 1907 tarihinde Lahey'de imzalanan IV Sayılı, Kara Harbi'nin Kanunları ve Adetleri Hakkında Sözleşmenin 23. Maddesine göre savaşlarda fazla acı vermeye mahsus silah, mermi ve maddeleri kullanmak yasaktır.
http://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwiZ7YKY8bvWAhUMPFaKHRGODNMOFgglMAA&url=http%3A%2F%2Faskerihukuk.net%2FFileUpload%2FdsI58941%2FFile%2Fkara_harbinin_kanunlari_ve_adetleri_hakkinda_sozlesme.pdf&usg=AFQjCNGzXy8YP3OjN4MdI2DnoZ8IQtrQ8A, (22 Eylül 2017).

³³⁸ BOA, HR. SYS. 2108/10, 1.

³³⁹ ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 638, Fih. 4.

üzerinden Ruslara karşı taarruza başlaması istenilmiştir. Bu amaçla 10. Kolordu'dan Erzurum-İd ve Erzurum-Oltu istikametleri üzerinde keşif ve onarım faaliyetleri yapması istenilmiştir. Bu emre 8/9 Aralık'ta verilen cevapta; emredildiği gibi hareket edileceği bildirilmekle beraber, ayın 13'üne kadar Erzurum'a gelecek olan 10. Kolordu birliklerinin tam bir tümen oluşturamayacağı hatırlatılmıştır. Şu an 3. Türk Ordusu'nun emrinde olan 30. Türk Tümeni ve 93. Türk Alayı'nın harekâta katılabilmek için Çakmak ve Karagöbek arasındaki mesafeyi dört günde alacağı, bu nedenle bu tümen ve alayın toplanma bölgesinde birer gün konaklamalarının ve dinlenmelerinin sağlanması için şimdiden 10. Kolordu'nun emrine verilmesi istenilmiştir³⁴⁰.

3. Türk Ordusu 11 Aralık sabahı saat 10.00'dan itibaren, Tuzlalar bölgesindeki mevzilere taarruz etmiş, küçük bir duraklamadan sonra Rus Oltu Müfrezesi sabah saat 10.00'da Penyak'a çekilmeye başlamıştır. Gece yarısı ikinci bir Türk hücumu başlamış ve kanlı bir muharebeden sonra Rus Oltu Müfrezesi Penyak mevziini terk ve tahliye etmiştir. Geceli gündüzlü dört gün süren Türk hücumlarına karşı inatla karşılık veren Rus Oltu Müfrezesi geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rus Oltu Müfrezesi General Istomin tarafından müfrezeyi oluşturan unsurların düzeninin bozulduğu gerekçesiyle Merdenek'e sevk edilmiştir³⁴¹.

13-15 Aralık arasında 3. Türk Ordusu kuvvetlerinden bir kısmı Bardız Geçidi ve Yukarı Sarıkamış istikametlerinde Ruslara karşı taarruza geçmiştir. Bu taarruzlar sadece karşılıklı çatışma ve mücadeleler şeklinde kalmış, genel bir taarruza dönüşmemiştir³⁴². Bu arada Ermeniler boş durmamış, Türk ordusunun haberleşmesini engelleyerek Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak amacıyla telgraf hatlarını kesmişlerdir³⁴³.

16 Aralık'ta Van vilâyetinin doğusunda sınırda günlerdir devam eden muharebeler 3. Türk Ordusu'nun başarısıyla sonuçlanmış ve Saray civarında Rusların inatla savunduğu mevki 3. Türk Ordusu birliklerinin eline geçmiştir. Ruslar Kutur'a çekilirken Türk süvarileri onları takip etmiş ve Saray 3. Türk Ordusu birliklerinin eline geçmiştir³⁴⁴.

³⁴⁰ Yarbay Selahattin, age., s. 73-74.

³⁴¹ General Nikolski, age., s. 18.

³⁴² Nikolski, age., s. 42-45.

³⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 95; BOA, DH. ŞFR. 48/7.

³⁴⁴ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 113; BOA, HR. SYS. 2108/12-14

2.6.2. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları

Aralık 1914'te 3. Ordu kuvvetleri şu şekilde konuşlanmıştır³⁴⁵:

9. Kolordu; Masra-Minevort-Hızardere hattındadır.

10. Kolordu; otuz tümen ilk önce gelmiş ve Köprüköy'ün doğusunda ihtiyatta bulunmaktadır. 31. Tümen 13 Aralık 1914'te Erzurum'un kuzeyine yerleşmiş, 32. Tümen'in bir kısmı Erzurum'a gelmiştir.

11. Kolordu; Mindivan'ın doğusu Heran'ın batısı hattındadır. Kolordu karargâhı Emrekom'da, 2. Süvari Tümeni Gadıcelal-Tüdeviran-Harsinkar bölgesindedir. 19 Aralık'a kadar 11. Kolordu büyük kısmıyla Aras'ın kuzeyine geçecek, 9. Kolordu Çermiksu-Pirtanos-Koşa-Hızardere-Yeniköy bölgesinde, 10. Kolordu ise Tortum etrafında toplanacaklardır.

13. Kolordu; 37. Tümen, hudut birlikleri, 2. İhtiyat Süvari Tümeni, Murat Vadisi'nde Tutak-Malazgirt arasında bulunmaktadır. 3. İhtiyat Tümeni'nin mevcudu muharebeler nedeniyle oldukça azalmıştır. Van Jandarma Tümeni büyük kısmıyla Kotur'da, bir kısım kuvvetiyle Selmas istikametinde bulunurken Van İhtiyat Süvari Tugayı ise muharebeler nedeniyle dağılmıştır.

Aralık ayında 3. Ordu'nun elinde 69.300 muharip tüfek, 73 makineli tüfek, 218 muhtelif çapta top, 4400 kılıç bulunmaktadır³⁴⁶. 3. Ordu'nun mevcudu 90.000'i muharip, diğerleri geri hizmette olmak üzere yaklaşık 134.000 kişidir³⁴⁷.

3. Ordu'da Sarıkamış Harekâtı'ndan önce ilk olarak yönetim kadrosunda değişikliğe gidilmiştir. Enver Paşa, Kafkas Cephesi'ne gitmek için 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan hareket etmiş³⁴⁸, aynı gün yapılacak bir harekâta Ruslara karşı başarılı olunamayacağını düşünen³⁴⁹ 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa'yı emekliye sevk ederek yerine Albay Hafız Hakkı Paşa (İsmail Hakkı)'yı atamıştır³⁵⁰. 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın yerine Giresunlu Ali İhsan Paşa ve 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın yerine ise Abdülkerim Paşa tayin edilmiştir³⁵¹. Enver Paşa 8 Aralık 1914 tarihinde Trabzon'a gelmiş, buradan kara yoluyla devam ederek³⁵² 13 Aralık'ta 3. Ordu karargâhının bulunduğu Köprüköy'e ulaşmıştır. Burada 3. Ordu

³⁴⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 143-144.

³⁴⁶ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 93.

³⁴⁷ Tuncay Ögün, agm. s. 771.

³⁴⁸ Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003, s. 196.

³⁴⁹ Guze, age., s. 32.

³⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 419-420.

³⁵¹ Tuncay Ögün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 398-408.

³⁵² Yavuz Özdemir, age., s. 196.

Komutanı Hasan İzzet Paşa ile yapılacak saldırı hareketleri üzerine görüşerek fikir birliğine varmışlardır³⁵³. Fakat Hasan İzzet Paşa 18 Aralık'ta Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek bu harekât karşısındaki endişelerini şöyle dile getirmiştir³⁵⁴:

“9. ve 10. Kolordu kolbaşıları Kötek-Kars yoluna sekiz dokuz günde ancak varır. Bu sırada yalnız kalan 11. Kolordu'nun ezilmeyeceği de şüphelidir. Kolbaşıları büyük dağlardan çıkınca, kendilerinden sayıca pek az olmayan düşman karşısında zor duruma düşeceklerdir. Bu taarruzi meydan muharebesinin sonucunu, hazırlığımıza göre şüpheli görüyorum. Başarısızlık halinde, uzun sürecek olan sefer aleyhimize dönecektir. Meydan muharebesi yapmayıp İd'deki düşmanı uzaklaştırmakla yetinelim. İleride taarruz ve işgal için zemin hazırlar.”

Bu telgraf üzerine Enver Paşa, kış şartlarını göz önüne alarak taarruzun bahara bırakılmasını öneren 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak³⁵⁵ 3. Ordu Komutanlığı'nı kendi üzerine almıştır³⁵⁶. Bu sırada Tümgeneral Bronsart Paşa, 3. Ordu Kurmay Başkanlığı görevine getirilmiş, Guse ise İkinci Kurmay olmuştur³⁵⁷. Guse yapılacak harekâta büyük bir imha başarısı elde edilemeyeceğini fakat Köprüköy civarında sağlanan başarı gibi bir başarı sağlamanın ve bu sayede Rus arazisinde tutunmanın mümkün olabileceğini düşünmüştür. Ayrıca Enver Paşa'nın istediği gibi Kafkasya ve İran'da isyanlar başlarsa Türk ordusu kazandığı başarılar sayesinde bölgede ilerleyebilir diye düşünmüştür. Bronsart von Schellendorf da Guse ile aynı fikirdedir³⁵⁸. Guse ve Bronsart bu düşüncelerdeyken Liman von Sanders Enver Paşa ile görüşmüş ve harekât hakkında bilgi almıştır. Liman von Sanders yapılacak harekâtın tamamen imkânsız olmasa da çok zor olacağını düşünmüştür. Ona göre yolların durumu, cephane ve iaşe meselesi böyle bir harekât için düşünülmesi gereken bir konudur. Enver Paşa ise bu konuda her şeyin düşünüldüğünü söylemiştir³⁵⁹.

Bu sırada daha önce Erzurum'a giderek burada incelemelerde bulunan Kurmay Albay Hafız Hakkı Paşa, Erzurum'daki izlenimlerini Enver Paşa'ya bildirmiştir. Hafız Hakkı Paşa, Ruslara karşı yapılacak bir taarruzda Rus kuvvetlerinin Kars'a çekilmesine engel olmak için kuşatma sol kanadının Sarıkamış'ın doğusunda önemli bir yer olan Selim Köyü'ne kadar uzatılması ve

³⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 419-420.

³⁵⁴ İsmet Görgülü, age., s. 125-126; Cemalettin Taşkiran, age., s. 23.

³⁵⁵ Bu konuda farklı görüşler de vardır. Örneğin Enver Ziya Karal eserinde Hasan İzzet Paşa'nın “*Ben bu hareketleri yürütmeye kendimde kuvvet ve güven görmemekteyim*” diyerek ordu komutanlığı görevinden istifa ettiğini belirtir. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 419-420)

³⁵⁶ İsmet Görgülü, age., s. 125-126; Cemalettin Taşkiran, age., s. 23; Joseph Pomiankowski, age., s. 96; Mehmed Emin, age., s. 6; M. Şükrü Hanioglu, “Enver Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 11, TDV. Yay., İstanbul 1995, s. 263.

³⁵⁷ Guze, age., s. 33; Maurice Larcher, age., s. 77.

³⁵⁸ Guze, age., s. 31.

³⁵⁹ Liman von Sanders, age., s. 60.

ayrıca Ardahan doğrultusunda ilerleyecek bir kuvvetle Kars'taki Rus kuvvetlerinin tutulması gerektiğini düşünmüştür. Böylece Rus ordusu yok edilmiş olacak ve Kars Kalesi şiddetli taarruzlarla tekrar Türk Ordusu'nun eline geçebilecektir³⁶⁰. Hafız Hakkı Paşa'nın bu düşünceleri üzerine bir harekât planı hazırlanması kararlaştırılmıştır. 19 Aralık 1914 tarihinde Yarbay Feldman tarafından 22 Aralık günü uygulanması için³⁶¹ Hindenburg'un 8. Alman Ordusu ile 26-28 Ağustos 1914 tarihinde çok üstün mevcutlu iki Rus Ordusu'na karşı Tannenberg'de (Doğu Prusya'da) kazandığı imha muharebesi örnek alınarak³⁶² bir taarruz planı hazırlanmıştır³⁶³. Planlamada, Albay Hafız Hakkı Bey de yer almıştır³⁶⁴. General Bronsart von Schellendorf'un onayı alındıktan sonra Enver Paşa'ya sunulan plan Enver Paşa tarafından imzalanarak kolordulara gönderilmiştir³⁶⁵. Kolordulara gönderilen bu plana göre³⁶⁶:

1. Rusların asıl kuvvetleri eski mevzisindedir.
2. Rusların asıl kuvvetlerini Kars doğrultusundan ayırarak Aras Vadisi'ne doğru güneye atmak için 3. Türk Ordusu kuvvetlerinin tamamı ile Oltu doğrultusundan Rusların kuzey kanadı gerilerine ilerleyecektir.
3. Türk Süvari Tümeni, piyade ve topçu ile desteklenerek Rusların Aras Irmağı güneyindeki kanadına saldıracak ve onun dikkatini bu kanada çekecektir.
4. 11. Kolordu kendi mevziinde kalacak ve Rusların dikkatini kendi üstüne çekmek için bütün cephede gösteriş saldırısı yapacak, Ruslar büyük kuvvetleriyle ilerlerse ilerlemesini durduracaktır.
5. 9. Kolordu en az iki kol ile (sol kol Gerek-Yeniköy yolunda) yürüyecek, İd yoluna varacaktır. Rusların İd'deki müfrezesinin doğuya doğru ana kuvvetlerine katılmasına kesinlikle engel olacaktır.
6. 10. Kolordu bir tümeniyle İd'e, diğer iki tümeniyle Aras'a varacaktır. Her iki kolordu rastladıkları düşmana saldıracaktır. Harekât emredildiği şekilde yapıldığı takdirde 23 Aralık 1914 günü 9. Kolordu Çıtak-Pitkir çizgisine ve 10. Kolordu Oltu'ya varacak, 24 Aralık 1914'te 9. Kolordu Kötek veya Bardız'a, 10. Kolordu ise Bardız çizgisine varmış olacaktır.

³⁶⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 349.

³⁶¹ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 250-251; Şerif İliden, age., s. 151-152; Ali İhsan Sabis, age., s. 272; Guze, age., s. 44-45.

³⁶² *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 349, Edward J. Erickson, age., s. 34.

³⁶³ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 250-251; Şerif İliden, age., s. 151-152; Ali İhsan Sabis, age., s. 272; Guze, age., s. 44-45.

³⁶⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 352; Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 62.

³⁶⁵ Alptekin Müderrisoğlu, age., s. 250-251; Şerif İliden, age., s. 151-152; Ali İhsan Sabis, age., s. 272; Guze, age., s. 44-45.

³⁶⁶ Guze, age., s. 44-45; Müderrisoğlu, age., s. 250-251; İliden, age., s. 151-152; Sabis, age., s. 272. Ayrıca bkz. Mehmed Emin, age., s. 6-7.

7. Gözetleme bölgeleri şu şekilde belirlenmiştir; Süvari Tümeni ile 11. Kolordu'nun gözetleme sınırı Aras Irmağı'dır. 11. Kolordu ile 9. Kolordu arasındaki gözetleme bölgesi sınırı Karabıyık-Sıçankale-Güllüdağ'dan geçen doruk çizgisidir. 9. Kolordu ile 10. Kolordu arasındaki gözetleme bölgesi sınırı, şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazarı silsilesi İd-Oltu çizgisidir.

2.6.3. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları

Aralık 1914 başlarında Rus Sarıkamış grubunun başlıca kuvvetleri Karaargan-Sinamir-Ardus-Azapköy-Zars-Yüzviran hattında bulunmaktadır. Grubun kuvveti 50.000 süngü ve kılıçtan oluşmuştur. Sağ kanadı, Türkistan Kolordusu'nun beş alayı işgal etmekte; merkezde 29. Piyade Tümeni bulunmaktadır. Sol kanatta ise 1. ve 2. Plaston Tümenleri bulunmakta; süvari birlikleri cephe gerisinde köylere dağılmaktadır. Kars'ta 3. Avcı Tugayı teşkil edilmiştir. Birkaç adet müstahfaz³⁶⁷ taburu olup bunlardan 1. Müstahfaz Taburu Kağızman'dadır³⁶⁸. Bu sırada Rus Kafkas Ordusu'nun 56.800 muharip tüfek, 70 muhtelif çapta top, 5400 kılıç ile sayısı net olarak bilinmeyen makineli tüfekten ibaret olduğu bilinmektedir³⁶⁹. Aralık sonlarında ise Rusların Sarıkamış cephesinde ve gerisindeki kuvvetleri; 84 piyade taburu, 172 top, 37 süvari bölüğünden ibaret olduğu anlaşılmıştır³⁷⁰.

Ruslar, Türklerin kuzeyden yapacakları taarruz harekâtı karşısında, güneyden yani 11. Kolordu bölgesinden bir taarruz yaparak kuzeydeki Türk birliklerinin gerisini kesmeyi düşünse de bu konuda görüş ayrılıkları yaşamışlardır³⁷¹.

2.6.4. Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması (22 Aralık 1914-19 Ocak 1915)

Sarıkamış Harekâtı'na geçmeden önce Kafkas Cephesi savaşları içerisinde önemli bir yere sahip olan Sarıkamış bölgesini ve bu bölgenin önemini incelemek yerinde olacaktır.

Sarıkamış, Kars'ın 60 km güneybatısında yer alıp demiryolu ve bir karayolu ile Kars'a bağlanmıştır. Bu yol Novoselim'de (Kars'tan 20 km mesafede) birisi kısa birisi uzun olmak üzere iki kola ayrılarak Sarıkamış'ta birbirine yaklaşmıştır. Kısa olan yol Yedikilise (Yenigazi) köyü üzerinden demiryoluna paralel olarak ilerlemiş ve uzun yol ise Alisofu'nun üzerinden geçerek güneyden Sarıkamış'a ulaşmıştır. Sarıkamış kasabası deniz seviyesinden 2042 m yükseklikteki bir yaylanın çukurluğu

³⁶⁷ Müstahfaz: Hıfzeden, koruyan, [Tanzimattan sonra] kırk yaşını aşmış olan yurttaşların -muvazzaf ve rediflikten sonraki- askerlik hizmeti. (Ferit Devellioğlu, age., s. 869)

³⁶⁸ General Nikolski, age., s. 13.

³⁶⁹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 93.

³⁷⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 48-49.

³⁷¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 356.

içinde olup, güney ve güneybatısında bulunan Süphan (3150 m yüksekliğinde) Dağları dışarıdan kasabaya yaklaşılmamasını güçleştirmiştir. Batı ve kuzeybatıdan Çamdar Dağları (2700 m) ve kuzeyden Allahuekber (Alayipkara) Dağı silsilesi (En yüksek noktası 3000 m olup, Sarıkamış'ın 20 vörst (verst)³⁷² kuzeyindedir) ile çevrilmiş olup, doğu tarafında da geniş bir yer kaplayan Alisofu Ovası yer almıştır. Burada karayolu ve demiryolları dar ve derin bir vadiden geçmiştir³⁷³.

Sarıkamış güneydoğu ucundan kuzeydoğu ucuna kadar sırasıyla; Çıplakdağ, Sıpkaçdağı, Soğanlıdağı ve Turnageldağı gibi yüksek dağlarla çepeçevre kuşatılmıştır. Sarıkamış civarında askeri açıdan büyük bir öneme sahip olan iki tane geçit yer almıştır. Bunlardan ilki Soğanlıdağı'nın Sıpkaçdağı'yla birleştiği yerde bulunan Soğanlı Geçidi (2300 m) olup eskiden beri ticaret kervanlarınca kullanılmış olan bu ünlü geçit Erzurum-Kars yaylaları arasındaki bağlantıyı sağlamıştır. Sarıkamış, bu geçidin Kars Yaylası tarafındaki başlangıç noktasında yer almıştır. İkinci önemli geçit ise Bardız Geçidi (2500 m) olup, bu geçit Sarıkamış'ın 4-5 km kadar kuzeybatısında, Soğanlıdağı'nın Turnageldağı ile birleştiği yerde, Çoruh Havzası'nı Aras Havzası'na bağlayan en kestirme yolda yer almıştır. Bardız ve Kızılkilise istikametinden gelen yol, Bardız Geçidi'ni aştıktan sonra Yukarı Sarıkamış köyü üzerinden Sarıkamış'a ve oradan Aras Havzası'na inmiştir³⁷⁴.

93 Harbi'nden sonra Rus hâkimiyetine geçen Sarıkamış bölgesi stratejik önemine binaen Rus Ordusu'nun Kafkas Cephesi'ndeki ileri üssü haline getirilmiştir. Ruslar, bu amaçla o zamanlar Sarıkamış ya da Çerkezköy olarak adlandırılan bugünkü Yukarı Sarıkamış köyünün 3 km kadar doğusunda küçük ve modern bir garnizon kasabası inşa etmiştir. Sarıkamış adı verilen bu kasaba, sınır birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1890'lı yıllarda bir demiryolu hattıyla Kars ve Gümrü üzerinden Tiflis'e, yani Kafkasya'nın merkezine bağlanmıştır. Ayrıca bu demiryolu hattına paralel olarak Osmanlı-Rus sınırındaki Karaorgan'dan Tiflis'e kadar uzanan bir şose³⁷⁵ yol daha mevcut olup bu yol da Sarıkamış'tan geçmiştir. Rus birliklerinin yurtiçiyle bağlantısı büyük ölçüde demir yolu vasıtasıyla sağlandığı için askeri birliklerin bütün levâzımı, mühimmâtı, cephanesi, ihtiyat eşyası ve hastaneleri her zaman Sarıkamış'ta olup ayrıca Sarıkamış Grubu'nun sahip olduğu tek telsiz istasyonu da yine Sarıkamış'ta yer almıştır³⁷⁶.

³⁷² Vörst (Verst): Bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1.0668 km ve 3500 feet'e karşılık gelmektedir. (<https://www.turkcebilgi.com/verst>, (01.03.2018))

³⁷³ General Nikolski, age., s. 41.

³⁷⁴ Tuncay Ögün, "Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", s. 398-408.

³⁷⁵ Şose: Genellikle taş kırıkları üzerine kum döşenip üzerinden silindir geçirilerek yapılan yol. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a97333e9c3cd1.22944569, (01.03.2018))

³⁷⁶ Tuncay Ögün, "Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", s. 398-408.

Sarıkamış, Kafkas Cephesi Savaşları başladığında 3. Türk Ordusu birlikleri tarafından tekrar ele geçirilmek istenilmiştir. Enver Paşa tarafından girişilecek olan Sarıkamış Harekâtı'nın birçok amacı vardır. Bu amaçlardan ilki 1878'de Ruslara bırakılmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak³⁷⁷ ve Kafkas Türkleri'ni ayaklandırarak Rusya'ya son bir darbe vurarak “*Turani*” ele geçirmektir³⁷⁸. İkinci olarak, Avrupa'da savaşın mevzi harbine³⁷⁹ dönüşmesi ve Galiçya'da Avusturyalıların Ruslar karşısında zor durumda kalmaları üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, müttefiklerinin Avrupa'daki yükünü hafifletmek amacıyla, Alman Başkomutanlığı'nın da etkisiyle, Doğu Cephesi'nde Rus kuvvetlerinin imhasını hedef alan büyük ölçüde kuşatıcı bir taarruza karar vermiştir³⁸⁰. Sarıkamış dolaylarındaki Rus cephesi, kuzey tarafından bir kuşatmayı davet edecek şekilde yarım daire biçiminde bir cephe olup, merkezi Sarıkamış olan bu yarım daire içindeki Rus kuvvetlerinin imhası Enver Paşa'ya Kafkasya ve Turan yollarını da açabilecektir³⁸¹. Sarıkamış, Kars'taki Rus levazım üssünden Köprüköy'e bakan cephe hattı birliklerine kadar giden tek asfaltla kaplı yol boyunca uzanmıştır. Sarıkamış ele geçirilirse Rusların arka bölgesiyle olan bağının kesilebileceği ve Rusların kış soğuğu ile baş başa bırakılacağı düşünülmüştür³⁸².

Osmanlı Devleti'nin harbe girmesinden 52 gün sonra başlayan Sarıkamış Muharebesi 15 günlük bir muharebedir. Genel olarak bu 15 günün ilk beş günü kuşatma, ikinci beş günü Sarıkamış yöresine taarruz, son beş günü de Rus karşı taarruzları, 9. ve 10. Türk Kolorduları'ndan geriye kalanların Hasankale'nin kuzeyindeki Çermiksu bölgesine çekilmesi şeklinde cereyan etmiştir³⁸³.

20 Aralık 1914'e gelindiğinde Ruslar ileri birliklerini İd, Todan, Karapınar, Kutumar, Tutmaç ve İslamkotik civarına göndermiştir³⁸⁴. 21 Aralık akşamında 10. Türk Kolordusu'nun 30. Tümeni'nin 89. Alayı Tutmaç'a, 90. Alayı dağ topçu taburu ile Sinansi'ye ulaşmıştır. 30. Türk Tümeni'nin 88. Alayı, sahra topçu taburu ve istihkâm bölüğü ile birlikte İslamkotik'e ulaşmış ve gece yürüyüşüne başlayınca

³⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 420.

³⁷⁸ Oral Sander, age., s. 373.

³⁷⁹ Mevzi Harbi: Mevzi harbinde savunmanın amacı, düşmanı stratejik bölgelerden uzak tutmaktır. Bu nedenle iyi tahkim edilen (sağlamlaştırılan) bölgelere düşmanı çekerek düşman kuvvetlerini zayıflatmak önem taşımaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Mustafa Şevki, *Mevzi Harbi: Harp Akademisi Kumandanlığı 1927-1928 Tedris Senesi Birinci Sınıf*, Harp Akademisi Kumandanlığı Matbaası, 1928)

³⁸⁰ İsmet Görgülü, age., s. 125-126; Cemalettin Taşkıran, age., s. 23.

³⁸¹ Mahmut Boğuşlu, age., s. 62.

³⁸² Edward J. Erickson, *Dünya Savaş Tarihi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918*, C. IV, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 37.

³⁸³ Mahmut Boğuşlu, age., s. 58.

³⁸⁴ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 20 Aralık 1914-10 Ocak 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 58, s. 123, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Haziran 2009, s. 3.

kadar Arduş'dan gelecek Rus kuvvetlerine karşı emniyet tertibatı almıştır³⁸⁵. Ruslar, 10. Türk Kolordusu'nun yanaştığını görerek her taburdan birer bölük alarak altı bölüklük devşirme bir müfreze ile bir Ermeni taburundan (toplam 2,5 tabur, dört top) oluşan artçı müfrezesini İd'de bırakmıştır. Rus 77. ve 78. Alayları Oltu'ya çekilmiştir. Ruslar Tortum'un kuzeydoğusunda İslâmkotik'te çok sayıda Türk askeri olduğunu görmüştür³⁸⁶.

22 Aralık 1914 sabahı 9. ve 10. Türk Kolorduları, Enver Paşa'nın vermiş olduğu emir gereği ileri harekâta geçmiş³⁸⁷, Sarıkamış Harekâtı şiddetli tipi ve kar fırtınası altında başlamıştır³⁸⁸. 31. Türk Piyade Tümeni Oltu Çayı Vadisi'nde görülmüş, 28. Türk Tümeni ise Top yolundan yürüyüşe başlayan 9. Kolordu'nun iki tümeni ile (29. ve 17.) birleşmek üzere yola çıkmıştır³⁸⁹. Türk kuvvetleri gerek Narman ve gerekse Kaleboğazı bölgelerindeki General İstomin Müfrezesi'ne şiddetle taarruz ederek bu kuvvetleri geri atmışlar, Narman'dan çekilen Rus kuvvetleri Pitkir (Rus Narmanı) bölgesinde ve Kaleboğazı'ndan çekilen Rus kuvvetleri de Oltu'nun batısında güçlkle tutunabilmiştir³⁹⁰.

23 Aralık 9. Türk Kolordusu için çatışmasız geçmiştir³⁹¹. 10. Türk Kolordusu ise Başkomutanlık'tan, bir tümeniyle İd yönünden ve iki tümeniyle Tortum bölgesinden kuzeye yürüyerek Oltu'ya gitme emrini almıştır³⁹². 23 Aralık sabahı İd 10. Türk Kolordusu tarafından ele geçirilmiş, Rus General İstomin'in tugayı sınır bölgesinde geri püskürtülmüştür. Öğlene doğru ise Oltu 3. Türk Ordusu tarafından ele geçirilmiş³⁹³, burada Ruslardan iki top, iki makineli tüfek ve 1000 tane de esir alınmıştır³⁹⁴. Bu sırada 31. Türk Tümeni'ne mensup birlikler karşılaştıkları 32. Türk Tümeni birliklerini düşman zannederek 32. Tümen üzerine şiddetli bir piyade ve top ateşi açmışlardır. Sonradan durum anlaşılınca iki Türk tümeninden toplamda 1000'den fazla kayıp verildiği görülmüştür³⁹⁵.

23 Aralık öğleden sonra Ruslar dört piyade alayı ve bir topçu taburu ile 11. Türk Kolordusu cephesine taarruz etmiş ve kolordunun ileri birlikleri (iki takviyeli

³⁸⁵ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu*, s. 94.

³⁸⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 49.

³⁸⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 276.

³⁸⁸ Süleyman Tekir, "Sarıkamış Harekâtı'nda Türk ve Rus Kayıpları", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı-III*, Yıl: 21, s. 73, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 797.

³⁸⁹ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 240.

³⁹⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 394.

³⁹¹ Şerif İlden, age., s. 162.

³⁹² İlden, age., s. 163.

³⁹³ Maurice Larcher, age., s. 77.

³⁹⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 151.

³⁹⁵ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 241; Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/2: (2014), s. 100.

alay) asıl muharebe hattına çekilmek zorunda kalmıştır. Heran-Bedrevans hattındaki muharebe ileri karakolları yerlerini korumuştur. 3. Türk Ordusu'ndan 11. Türk Kolordusu'na bütün kuvvetiyle taarruza geçmesi emri verilmiş ve Çermiksu'da bulunan 18. Türk Tümeni'nin de kolordunun emrine verildiği bildirilmiştir. 2. Türk Süvari Tümeni karşısında Ruslar Kadicelal-Husreviran hattına kadar ilerlemiş ise de tümenin durumunda bir değişiklik olmamıştır³⁹⁶. Yine 23 Aralık'ta 30. Tümen Komutanı Albay Ali Osman Bey tarafından 10. Kolordu Komutanlığı'na bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta³⁹⁷:

“Düşman Penek'in hizasına kadar yoldan çekilmiştir. Yolun sol kenarında, Penek'e kadar düşman kuvveti kalmamıştır. Fethi Bey Müfrezesi'ni de alarak kısmen yoldan kısmen yolun solundaki dağlardan temas sağlanıncaya kadar düşmanı takip etmeyi düşünüyorum. O şekilde emir verdim. Fethi Bey Müfrezesi ve Fethi Bey'in emrine verilen 90. Alay'ın 3. Taburu'nun askerleri ve tümene bağlı diğer alaylardan bazı askerler, emriniz gereğince çantalarını, kaputlarını Kaleboğazı'nın kuzey sırtlarında bırakmışlardır. Şimdi bunlara çok ihtiyaç olduğundan bulunabilecek vasıtalarla geriden sevk edilerek tümene yetiştirilmesi için emir vermeniz arz olunur”.

23/24 Aralık'ta, 88. ve 90. Türk Alayları'ndan elde edilebilen kuvvet şosedan, 30. Türk Tümeni'nin diğer birlikleri ile Fethi Bey Müfrezesi de dağ yolundan Rusları takip etmiştir. Lisbek'in güneydoğusunda saat 20.30'da Ruslarla temas sağlanmış, Ruslar süngü hücumuyla iki üç defa püskürtüldüğü halde Rusların işgal ettiği mevziinin sarplığı ve 3. Türk Ordusu kuvvetlerinin bulunduğu tarafın saldırıya açık olması nedeniyle Türk ordusunda asker zayıyatı çok fazla olmuştur. Bunun üzerine 30. Türk Tümeni şosede yürüyen kuvvetini dağ yoluna çıkarmak zorunda kalmıştır. 90. Türk Alayı yol üzerindeki bekçi kulübesinde bir bölüğünü bırakarak diğer birliklerin yanına gelmiş, 88. Türk Alayı'na da gecenin karanlığından yararlanarak, Ruslarla teması kesip 30. Tümene katılması emredilmiştir. Ertesi gün dağ yolu üzerinden hareket edilerek Rusların buldukları mevziden püskürtüleceği ve Rusları Penek'in hizasına kadar takip ederek orada emir bekleneceği bildirilmiştir. Ruslar bugünkü harbin sonucunda hezimete uğrayarak firar etmiştir³⁹⁸.

24 Aralık'ta şiddetli yağın kar, Türk yürüyüş kollarının ilerlemesindeki güçlükleri artırmış, 9. Türk Kolordusu'nun 17. Tümeni Top yolu üzerinde Çatak'a yakın bir yerde tipiye yakalandığı için bilhassa zarar görmüş ve askerlerin %40'ı dağılmıştır³⁹⁹. 29. Tümen geç vakitte Bardız'a gelmiş, Rusları uzaklaştırarak bir esir almıştır. Bu esir, Sarıkamış'ın boş olduğunu söyleyerek, Enver Paşa'nın o tarafa

³⁹⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 151.

³⁹⁷ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (20 Aralık 1914-10 Ocak 1915), s. 28-29.

³⁹⁸ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (20 Aralık 1914-10 Ocak 1915), s. 29-30.

³⁹⁹ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 242.

hareket etmesine sebep olmuştur. 17. Türk Tümeni, Aşağı Hamas'tan Rusları uzaklaştırırken, 28. Türk Tümeni Trapenek (Sağbaş)'e gelmiştir. 11. Türk Kolordusu cephede Rus taarruzunu durdurmuştur⁴⁰⁰.

24 Aralık'ta 10. Türk Kolordusu'nun, 30. ve 31. Tümenleri Tuzla'dan Rus artçılarını uzaklaştırdıktan sonra, Harap kale'de yeni bir direnişle karşı karşıya gelmiştir. 30. ve 31. Türk Tümenleri burada boşuna oyalanarak, asıl görevleri olan Oltu'yu alıp sonrasında Vartanek-Başköy hattına ilerleme işini gerçekleştirmek yerine Rus tugayını tamamen yenmek istemişlerdir. Bu amaçla Kosor yönüne ilerlemişler ve geceleyin Kosor Boğazı'na bir baskın yaparak Rus artçı birliklerini perişan etmişlerdir. Bu durum 10. Türk Kolordusu için zaman kaybı olduğu gibi 10. Kolordu sahra toplarını, bir piyade ve bir istihkâm taburu korumasına terk etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra on iki topu zorlukla nakledebilmiştir. Kolordunun 32. Tümeni, Vartanek yönüne gönderilmiş, bu tümen Kotik'e ulaşabilmiştir. Bu harekâtın sonucu olarak, kolordunun büyük kısmı Kosor üzerinden Allahuekber dağlarını aşarak ilerlemeyi gerekli görmüştür⁴⁰¹.

24 Aralık'ta 2. Türk Süvari Tümeni cephesinde ise Ruslar, taarruzla Komador'u almışlar ve Todeveren'deki 97. Alayın 3. Taburu'na baskın şeklinde taarruz ederek tabura 100'e yakın şehit, yaralı ve esir verdirmişlerdir⁴⁰².

3. Türk Ordusu karargâhı 24/25 Aralık gecesini Bardız'da geçirmiş, 25 Aralık günü saat 10.00'da 9. Türk Kolordusu'nun 29. Tümeni ile beraber Sarıkamış'a hareket etmiştir. 25 Aralık harekâtı için verilen emirde, bir süre için 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni ile 11. Türk Kolordusu'na emir verilemeyeceği, bu kıtaların genel maksada göre hareket etmeleri gerektiği bildirilmiştir⁴⁰³. 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni, 25 Aralık'ta Alagöz-Pinatos-Ardı-Yüzveren-Çamurlu hattında taarruza geçmiş, Rusların inatlı savunması karşısında önemli bir başarı gösterememiştir. Özellikle Çamurlu'nun doğusunda bulunan Rus topçusu, Aras Nehri'nin kuzey kıyısından Azap doğrultusunda taarruz etmekte olan 18. Türk Tümeni'nin 98. Piyade Alayı'nı ateş altına almış ve bu alaya bir hayli kayıp verdirmiştir⁴⁰⁴. Şerif İlden 25/26 Aralık'ta yapılan gece hücumunu şu sözlerle anlatmaktadır⁴⁰⁵:

“Gece hücumu güneş batışından sonra başladı, gece yarısına dek sürdü. Bu hücum için cepheden 86. Alayı görevlendirdiler. 29. Tümen'in öbür iki alayı ise soldaki ormanın içinden geçerek yaylaya çıkacak, Rusların sağ kanadını çevirecek ve

⁴⁰⁰ Çakmak, age., s. 51.

⁴⁰¹ Fevzi Çakmak, age., s. 51; Mehmed Emin, age., s.7.

⁴⁰² Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 40.

⁴⁰³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 417.

⁴⁰⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 418.

⁴⁰⁵ Şerif İlden, age., s. 192.

Sarıkamış'a yürüyüp işgal edecekti. Herkes Sarıkamış'ı hücum edilecek tepenin hemen arkasında sanıyordu. Çünkü elimizdeki 1:200.000 ölçekli haritada (Oltu paftası) kötü şansa mahkûm bir hattat kalemi, kitabe kenarında birkaç yolun birleştiği bir noktaya, haritanın öbür yazıları tür ve oranında "Sarıkamış" adını oturtmuştu. Gerçekte Sarıkamış sekiz kilometre kadar daha uzaktaydı."

25/26 Aralık gecesinde 17. Türk Tümeni öncüsü olan 51. Alayı ile Bardız'a girerek burada kalmıştır. 29. Türk Tümeni yürüyüşe geçmiş ve Bardız ile Sarıkamış arasındaki yaz yolunu takibe başlamıştır. Yer karlı ve yürüyüş yavaştır. Ordu karargâhı Kızılkilise'ye gelmiştir⁴⁰⁶. 29. Türk Tümeni birlikleri 25/26 Aralık gecesini mevzide geçirmiştir. 11. Türk Kolordusu ise karşısında bulunan Rusların çekilmesine engel olmak üzere üç tümeniyle Ruslara taarruz etmiş, bu taarruz sonucunda Ruslar bu cephede zayıyata uğrayarak geri çekilmeye başlamıştır⁴⁰⁷.

26 Aralık saat 06.00'da 3. Türk Ordusu kumandanı 9. Türk Kolordusu'na taarruz emrini vermiş, 9. Kolordu saat 07.00'de 29. Tümeni Sarıkamış yolundan, 17. Tümeni bu yolun kuzeyinden olmak üzere taarruza başlamıştır. 17. Türk Tümeni'nin 49. Alayı Bardız'da ve 29. Türk Tümeni'nin topçusunun bir kısmı yollarda kalmıştır. Erler gece ormanlara dağılmış olduklarından alayların mevcutları çok azalmıştır. 9. Türk Kolordusu kumandanı geride kalan askerleri toplayarak birlikleri düzenledikten sonra ertesi gün taarruz etme düşüncesini 3. Ordu Kumandanlığı'na bildirmiş, 3. Türk Ordusu bu teklifi kabul etmiştir. 3. Ordu Kumandanı bu teklifi ertesi gün 9. ve 10. Türk kolorduları beraber taarruz edebilsin diye kabul etmiştir⁴⁰⁸. Hâlbuki 10. Kolordu bu sırada Allahuekber dağında erimiştir⁴⁰⁹. 10. Türk Kolordusu Sarıkamış'a ulaşmak üzere yaklaşık olarak 20.000 mevcutla Allahuekber Dağı'nı geçmeye çalışmış ve bu tırmanış 19 saat sürmüştür. Bu kolordu tırmanış sırasında büyük bir zayıyat vermiştir. Dağı aşarak dağın güney yamaçlarındaki Beyköy ve Başköy'e ulaşabilenlerin sayısı 3200 kadardır. Bunların birçoğunun ayakları donduğu için %20'si iş göremez halde bulunmakta olup geriye kalanlar da soğuğa ve tipiye dayanamayıp genellikle donarak şehit olmuştur⁴¹⁰.

27 Aralık'ta Rus Türkistan 2. Kolordusu kuzey-batı yönünde harekete geçerek 9. Türk Kolordusu'nun sağ cephesine saldırıya geçmiştir. Aynı gün Kars Kalesi gezgin güçleri Penek yolu üzerinden harekete geçerek 10. Türk Kolordusu'na doğru ilerlemeye başlamıştır⁴¹¹.

⁴⁰⁶ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 43.

⁴⁰⁷ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 45.

⁴⁰⁸ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 160-161.

⁴⁰⁹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. I, s. 160-161.

⁴¹⁰ Tuncay Öğün, "Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", s. 398-408.

⁴¹¹ Maurice Larcher, *age*, s. 83.

28 Aralık sabahı saat 09.00'da Çerkezköy'de Türk ordusu tarafından Rusların geri çekildiği olarak yorumlanan bazı işaretler görülmüştür. Birkaç evde ve Sarıkamış istasyonunda dumanlar görülmüştür. Bunun üzerine derhal 9. Türk Kolordusu'na cephesindeki düşmana baskı yapması, 11. Türk Kolordusu ile Aras'ın güneyindeki süvari tümenine, cephelerinde geri çekilen düşmanı şiddetle takip etmeleri emredilmiştir. 9. Türk Kolordusu Rusları Çerkezköy ve Sarıkamış istikametinde takibe başlamıştır. Çerkezköy ile ileri hatlar arasındaki küçük sahada Rus kuvvetleri olmasa da bu saha Rusların diğer yerlerdeki şiddetli ateşinin etkisi altında kalmıştır. 29. Türk Tümeni'nin birçok taburundan ve köyde mahsur kalan birliklerden çeşitli zamanlarda geriye rapor getiren 20 er şehit olmuştur⁴¹².

29 Aralık'ta 10. Kolordu Sarıkamış'a girmiştir. 30. Türk Tümeni, iki alayı ile doğudan Sarıkamış'a 300 metreye kadar yaklaşmış şiddetli bir muharebeye girişmiştir. Bu sırada 89. Türk Alayı, Çıtak'ın güneyinde muharebededir. 31. Türk Tümeni, iki alayı ile (toplam 600 asker) ve Tümen Komutanı Hasan Vasfi Bey ile beraber, Sarıkamış'a kuzey tarafından girmiştir fakat Rusların elindeki son ihtiyatları olan iki piyade bölüğünün karşı taarruzu ile çekilmeye mecbur olmuştur. 31. Türk Tümeni'ndeki askerler aç olduğu için dağılmıştır. 94. Türk Alayı Karahamza'da bir Kazak alayını perişan ederek bir treni ele geçirmiş ve 250 esir almıştır. 19. Türk Süvari Alayı, Alisofu'yu işgal ederek Kars'a giden yolları tamamen kapamıştır. 32. Tümen, Rusların Bardız Yaylası'na yaptığı taarruzu püskürtmüştür. Özellikle 49. Alay kahramanlıklar göstermiştir⁴¹³.

9. Kolordu, geceyi muharebe durumunda sükûnetle geçirmiş fakat 29 Aralık sabahı kolordu cephesinde Rusların gittikçe artan bir faaliyeti başlamıştır. Rus topçusu faaliyete geçerek toplanma hatlarını gözetlemiş ve muharebe idare yerlerini taramaya başlamıştır. Öğlene doğru Çamurludağ istikametinden de Rus topçu ateşi başlamıştır. Bardız istikameti tamamen tehlikeye düşmüş ve buradaki 30. Türk Tümeni ile irtibat kesilmiştir⁴¹⁴.

11. Türk Kolordusu Sanamer-Ardus-Zars hattına taarruz ederek buraya 500 m kadar yaklaşmıştır. 2. Türk Süvari Tümeni ise Kırık-Ciceyrek hattını ele geçirmiştir⁴¹⁵.

Sarıkamış Muharebesi'nde 30 Aralık'ta yapılan muharebelerde Rusların kuvvet ve ateş üstünlüğünü tamamıyla ele geçirdikleri görülmüştür⁴¹⁶. Türk ordusu ise 29 Aralık'ta başlattıkları taarruzu devam ettirememiş ve Rusların karşısında

⁴¹² Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 60.

⁴¹³ Fevzi Çakmak, age., s. 57.

⁴¹⁴ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 65-66.

⁴¹⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 57.

⁴¹⁶ Yavuz Özdemir, age., s. 293.

hareketsiz kalmıştır. Akşama kadar yapılan Rus saldırılarıyla Yukarı Sarıkamış Türk ordusundan geri alınmış ve Ruslar Bardız geçidi doğrultusunda taarruza başlamıştır⁴¹⁷.

31 Aralık'ta Rus Telgraf Ajansı'ndan edinilip Dâhiliye Nazırı'na bildirildiğine göre⁴¹⁸:

“30 Aralık sabahı bombalamaya başladığımız Sarıkamış'ın bir köyü olan Verken'i Türkler üç gün boyunca inatla savundu. Sonra bizim gönüllülerden oluşan birliklerimiz kentin en ileri yerlerindeki evleri ateşe verdi. Bu sırada Kafkas alaylarımızdan iki tabur süngü hücumuna başladı. Türklerin Generalleri öldü ve birçok zayıatları oldu. Biz 1300 asker ve 20 subay esir aldık. Ardahan'da mücadele devam ediyor.”

1 Ocak 1915'te General Myshlayevski'nin Tiflis'e gitmesinden sonra cephenin komutasını devralan General Yudenich⁴¹⁹, 17. Rus Türkistan avcı alayının taarruzunu geliştirerek Malakan Yaylası'nı işgal etmiş ve Türkler için en güzel ve en kısa geri çekilme yolunu kesmiştir. Şimdi ise Türklerin diğer bir geri çekilme yolu olup diğer yoldan daha karmaşık olan Eşekmeydanı geçidini tehdide başlamıştır. 9. Türk Kolordusu'nun gerisini tehdit eden 17. Rus Türkistan Avcı Alayı'nın taarruzuyla beraber, Sarıkamış Müfrezesi'nin sol tarafını teşkil eden Miralay Bükretof Müfrezesi 154. Rus Piyade Alayı'nın bir taburuyla takviye edilmiştir. Bu müfreme taarruza devam ederek gündüz saat 03.00'te Bardız geçidini zapt etmiş ve 9. Türk Kolordusu'ndan çok miktarda esir almıştır⁴²⁰.

2 Ocak 1915 sabahından itibaren Ruslar topçu ateşi ile taarruz hazırlığı yapmakta olup Rus topçu ateşi başladığında 10. Türk Kolordusu'nun Sarıkamış'ın karşısındaki toplarından beş tanesi özellikle Rus obüslerinin etkisiyle kullanılamamıştır. Sarıkamış'a yakın olan Türk piyadeleri de etkisini fazlaca duydukları bu ateş karşısında birer ikişer mevzilerini terk ederek çözülmeye başlamıştır⁴²¹.

Enver Paşa, artık durumun çok kötü olduğunu kavramış ve 2 Ocak'ta Hafız Hakkı Paşa'yı 9. ve 10. Kolordular'dan oluşan Sol Cenah Ordusu Komutanlığı'na tayin etmiştir. Enver Paşa'nın verdiği emir gereğince sol taraf ordusu Ruslara karşı koyacak, ağırlıklar, fazla toplar, hasta ve yaralılar Oltu'ya sevk olunacak, 11. Kolordu cepheden taarruzu şiddetlendirecektir. 10. Kolordu 600 asker, 9. Kolordu 344 asker, 12 top, 12 makineli tüfek mevcuduna düşmüştür. Enver Paşa her

⁴¹⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 484.

⁴¹⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 3/62, 9.

⁴¹⁹ Tuncay Öğün, “Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları”, s. 398-408.

⁴²⁰ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 135.

⁴²¹ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu*, s. 82.

kolordunun geride dağılmış askerlerinden 10.000, toplam'da ise 20.000 asker toplaması gerektiğini bildirmiştir⁴²².

3 Ocak'ta Sarıkamış mıntikasında toplanmış olan bütün Rus kıtaatının 9. ve 10. Türk Kolorduları'na taarruz etmek üzere ileriye sevklerine başlanmıştır. Sol tarafta General Perjevalski'nin kıtaatı 17. Rus Türkistan Avcı Alayı ile beraber 9. Türk Kolordusu'nun geri çekilme yolunu tamamen kesmeyi başarmıştır. Sağ tarafta Alisofu ve Novoselim mıntikasındaki Rus harekâtı ise o kadar başarılı olmamıştır⁴²³.

4 Ocak'ta Sarıkamış'ın kuzey sırtlarında 20 km'lik geniş bir cepheyi tutan yaklaşık 7000 kişilik Türk kuvvetine karşılık Ruslar 30.000 kişiyle saldırıya geçmiştir. Saldırı planı, Türk kuvvetlerini doğudan ve batıdan kesmek, bir süvari tümeni ile de Türk Ordusu'nun sol tarafından gerisine sarkmak olarak yapılmıştır. Enver Paşa için bundan sonra çözülmesi gerekli olan sorun 3. Ordu'dan geriye kalabilenleri geri çekmek olmuştur⁴²⁴. Sarıkamış'taki başarısızlık henüz resmi makamlara duyurulmamıştır. Bu nedenle 5 Ocak 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir şifrede⁴²⁵:

“Kafkasya Cephesi'nde bulunan ordumuz, Rusları harbin başından beri işgal ettikleri Osmanlı arazisinden atarak Allah'ın izniyle Karakilise ve Kafkasya'ya dâhil olmuş; Oltu, Ardahan, Sarıkamış mevkiini zapt ile Osmanlılığın başarısını tekrar ilan etmiştir.”

Oysa aynı gün 9. ve 10. Türk Kolorduları'na geri çekilme emri verilmiştir fakat bu emrin verilmesinde geç kalınmıştır. Geri çekiliş sırasında Bronzard Paşa kolundan yaralanmış, Ali İhsan Paşa ve 9. Kolordu'nun tamamı Ruslara esir düşmüştür. Hafız Hakkı Paşa atını dörtnala sürerek canını zor kurtarabilmiştir. 10. Kolordu ağırlıklarını ve bu arada on iki sahra topunu uçuruma yuvarlayarak geri çekilmeye devam etmiştir⁴²⁶.

7 Ocak'ta Hafız Hakkı Paşa 3. Ordu Komutanlığına⁴²⁷, Yusuf İzzet Paşa 10. Kolordu Komutanlığı'na getirilmiştir⁴²⁸. 8 Ocak'ta Enver Paşa, 3. Ordu Komutanlığı'nı Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak Erzurum üzerinden İstanbul'a doğru yola çıkmıştır⁴²⁹. 7/10 Ocak tarihlerinde ise resmi makamlardan gönderilen şifreli telgraflarda, Rusların 9. Kolordu'yu Sarıkamış'ta yenerek tamamen esir ettiği

⁴²² Fevzi Çakmak, age., s. 61.

⁴²³ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 138-139.

⁴²⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 422.

⁴²⁵ BOA, DH. EUM. MTK. 79/35, 1.

⁴²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 422; Mehmed Emin, age., s. 7.

⁴²⁷ Mehmed Emin, age., s. 7.

⁴²⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 65.

⁴²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 422-423.

haberlerinin duyulduğu, bu nedenle duyulan haberlerin doğru olup olmadığı hakkında bilgi verilmesi istenilmiştir⁴³⁰.

9 Ocak'ta 11. Türk Kolordusu Azap civarına, 10. Türk Kolordusu İd civarında hududa ve Kaleboğazi'na çekilerek buralarda tutunmuştur. 9. Türk Kolordusu ise zaten Ruslarca imha edilmiştir. Ocak ayı ortasına doğru bütün cephede düzen ve emniyet sağlanmış ve sahil müfrezesi de Borçka civarında ağır toplarla donatılmış olan bir mevzi önünde durmuştur⁴³¹. 9 Ocak günü Ruslar sınırlarını tekrar ele geçirmişlerdir.⁴³²

10 Ocak 1915 tarihinde Osmanlı ajansının bildirdiğine göre⁴³³:

“Rus matbûâtı Osmanlıların Kafkasya'da bir mağlubiyete uğradıkları hakkında şu günlerde havâdis neşr etmektedir. Fakat iki haftadan beri devam eden harple ilgili aldığımız bilgilere göre; Asıl muharebe cephesinde askeri birliğimiz hududun ilerisinde hâkim mevziyi düşmandan zapt etmiş, Oltu ile Ardahan'da bulunan askeri birliğimizin harekâtı ise kar ve soğuk nedeniyle durma noktasına gelmiştir.”

Oysa bu haberlerin aksine 10 Ocak'ta Ruslar, Bardız'daki 10. Kolordunun artçısını taarruzla geri püskürtmüş ve Bardız'ı ele geçirmiştir⁴³⁴. Kafkaslardaki gelişmelerden merkezi hükümetin şimdilik net bir bilgisi yoktur.

12-17 Ocak tarihleri arasında İd ve çevresinde Ruslarla ufak çaplı muharebeler yapılmıştır⁴³⁵. Bu tarihlerde Avrupa'da yayın yapan gazeteler tarafından yazılan makalelerde Osmanlı Devleti'nin durumu ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Amsterdam'da yayın yapan “*Handelsblad*” gazetesi 17 Ocak tarihli nüshasında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin Polonya, Galiçya ve Mısır'daki hareketlere pek az tesir ettiğini, Almanya ve Avusturya tarafından ümit edilen neticenin ise gerçekleşmediğini yazmıştır⁴³⁶. “*Rotterdamsche Courant*” gazetesinin 17-18 Ocak tarihli nüshasında, Sarıkamış ve Ardahan'da büyük bir muharebe olduğu ve Türklerin buradaki taarruzlarda başarılı olursa Batum tarafından ve Çoruh Vadisi'nden ilerleyen kuvvetlerle birleşerek büyük bir galibiyet elde edebileceği söylenmiştir. Aynı gazete 22 Ocak nüshasında, Sarıkamış Harekâtı'nın bir tarihçesini yaptıktan sonra Türk taarruzunun durdurulduğunu fakat bu taarruzun her an yeniden

⁴³⁰ BOA, HR. SYS. 2109/3, 1, 16.

⁴³¹ Guze, age., s. 40.

⁴³² Maurice Larcher, age., s. 84.

⁴³³ BOA, HR. SYS. 2109/3, 27.

⁴³⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 66.

⁴³⁵ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 10 Ocak 1915-8 Kasım 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59, s. 124, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 11-49.

⁴³⁶ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 9/11, 1.

başlama ihtimalinin olması nedeniyle Rusların Kafkasya'daki ordularının burada kalmak zorunda olduğunu yazmıştır⁴³⁷.

Bu arada cephede gelişmeler devam etmiş ve 18 Ocak 1915'de Ruslar, 11. Türk Kolordusu'nun Aralık ayında işgal ettiği İd-Delibaba istikametlerini geri almıştır⁴³⁸. Türk kuvvetleri çekilmelerinde büyük kayıplar vererek, 18 Ocak'ta Sarıkamış'tan önceki mevkiilerine dönmüştür. Rus kuvvetleri de sarsılmış ve yorulmuş oldukları için duraklamak zorunda kalmış ve Sarıkamış Savaşı artık sona ermiştir⁴³⁹. 25/26 Ocak 1915 tarihinde Ruslar, Kornes'in kuzeyinde direndiği sırtlardan çekilerek hafif avcılarıyla Pitkir'in güney ve güneybatı sırtlarını işgal etmiştir⁴⁴⁰. Sonrasında ise mevcudu bir piyade taburu, iki mitralyöz, iki sahra, iki cebel topundan oluşan müfrezesi ile Kornes'in güney sırtlarında bulunan Türk müfrezesine taarruz etmiştir⁴⁴¹.

Kafkas Cephesi gelişmeleri bitmese de yavaşlamış ve Şubat 1915'te Ermenilerden bir kısmının casusluk yapmak amacıyla Osmanlı askerlerine bilerek esir düştüğü, sonrasında ise askerlerin elinden kaçarak Osmanlı ordusu hakkında Ruslara bilgi verdikleri öğrenilmiştir⁴⁴². Mart ayına gelindiğinde Ruslar 11. Kolordu ve Nizamiye Süvari Fırkası üzerinde bir uçaklarıyla keşif hareketi yapmaya başlamıştır. Bu hareketlere ateşle karşılık verilmişse de pek etkili olmamıştır⁴⁴³.

Sarıkamış Muharebesi sonrasında iki tarafın kayıplarına bakacak olursak; Rus Kafkas Ordusu'nun kayıp oranları çeşitli kaynaklarda farklılık göstermiştir. Larcher'a göre, 22 Aralık 1914 ve 15 Ocak 1915 tarihleri arasında Rus ordusu 8000 asker kaybetmiştir (1500 ölü, 3500 yaralı, 3000 donarak ölenler ve hastalar)⁴⁴⁴. W.E.D. Allen-Paul Muratoff tarafından Ruslardan 16.000 ölü ve yaralı, 12.000 hasta olduğu yazılmıştır⁴⁴⁵. Bazı kaynaklarda Rusların asker zayıyatı 32.000 olarak gösterilmiştir⁴⁴⁶.

3. Türk Ordusu'nun kayıpları⁴⁴⁷ ise yine farklılıklar içermektedir. Fahri Belen'e göre, Sarıkamış Muharebesi'nde esir ve şehit olmak üzere 3. Türk Ordusu 40.000 kişi kaybetmiştir. Yaralılar, hastalar ve firarilerle ordu mevcudu üçte bire

⁴³⁷ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 9/11, 1.

⁴³⁸ Maurice Larcher, age., s. 84; 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (10 Ocak 1915-8 Kasım 1915), s. 49-50.

⁴³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 422-423.

⁴⁴⁰ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (10 Ocak 1915-8 Kasım 1915), s. 67.

⁴⁴¹ BOA, DH. EUM. VRK. 14/85, 1.

⁴⁴² BOA, HR. SYS. 2872/1, 109-112.

⁴⁴³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 535.

⁴⁴⁴ Maurice Larcher, age., s. 85.

⁴⁴⁵ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 265.

⁴⁴⁶ İsmet Görgülü, age., s. 126; Cemalettin Taşkıran, age., s. 25.

⁴⁴⁷ Kayıplar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Tekir, agm., s. 798-804.

inmiştir. 3. Ordu, Sarıkamış Muharebesi'ne 150 bin kişi ile katıldığı halde ilkbahara girerken muharip kuvveti 60 bin insan, 129 toptan ibarettir. Geri hizmetlerle beraber ordu mevcudu 100 bin kadardır⁴⁴⁸ diye bahsetmiştir. Alman Yarbay Guze eserinde, savaştan yaklaşık olarak 30.000 insanın geri döndüğünü, bazı kaynaklarda Rusların Türklerden 27.000 esir aldığı, Türklerden 30.000 ölü (savaşta ya da donarak ölüm) bulunduğunu belirtmiştir⁴⁴⁹. Guze, Sarıkamış Muharebesi'nde Türk Ordusu 13 sahra, 50 dağ topu kaybetmiştir⁴⁵⁰ diye bahsederken Fevzi Çakmak, Sarıkamış'ta 12'si sahra ve 50'si dağ olmak üzere toplam 62 top kaybedildiğini belirtmiştir⁴⁵¹. Diğer kaynaklarda, Türklerin asker kaybı 60.000 olarak gösterilmiştir. Ruslar, Türklerden 200 subay, 7000 eri esir, 20 makineli tüfekte 30 topu ganimet olarak almıştır⁴⁵². Türk arşiv kayıtlarından, çeşitli yazarların eserlerinden ve Rusların resmi yayınlarından yararlanan diğer bir kaynağa göre; Ruslar, Sarıkamış'ta Türklerden 7000 esir almış ve muharebe sonrasında Türk askerlerinden 23.000 ölü gömmüştür. 11. Türk Kolordusu bölgesinde 10.000, muharebe hatları gerisinde donma ve hastalık nedeniyle 20.000 erin daha öldüğü sanıldığından Türk kayıplarının sayısı 60.000'i bulmuştur. 14 Şubat 1915 günü toplanan Türk Ordusu kuvvetlerinde 42.000 er gözükmekte olup muharebeden önce 118.000 olan ordu mevcudundan 15.000 kadar ere ne olduğu ise bilinmemektedir⁴⁵³.

2.7. Birinci Tortum Muharebesi Öncesinde İki Tarafın Kuvvetleri ve Harekât Planları, Muharebe'nin Başlaması

2.7.1. Türk Kuvvetleri ve Harekât Planları

Birinci Tortum Muharebesi öncesinde 3. Türk Ordusu kuvvetlerinden 11. Kolordu Aras Vadisi'nde (Yüzveren-Koziçan Dağı) hattında⁴⁵⁴, 10. Kolordu Tortum bölgesinde Tortum Gölü-Akdağ-Karadağ-Narman hattında, 2. Nizamiye Süvari Tümeni Aras Nehri'nin güneyindedir. 3. İhtiyat Süvari Tümeni Tutak ve Van Gölü'nün kuzeyinde olup bu bölgeyi kuzeydoğudan gelebilecek saldırılara karşı kapamaktadır. Van Jandarma Tümeni Van bölgesinde Saray ve Kotur'da, 1. Kuvve-i

⁴⁴⁸ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 91.

⁴⁴⁹ Guze'nin edindiği diğer bilgilere göre Türk esirlerin miktarı 3500, gömülen ölümlerin miktarı ise 11.000 kadarmış. Kayıpların çoğunu firariler oluştururken bu firarilerden 12.000 tanesi Ocak ayı başlarında tekrar Erzurum'da toplanmıştır. (Guze, age., s. 41)

⁴⁵⁰ Guze, age., s. 41.

⁴⁵¹ Fevzi Çakmak, age., s. 73.

⁴⁵² İsmet Görgülü, age., s. 126; Cemalettin Taşkiran, age., s. 25.

⁴⁵³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 535-536.

⁴⁵⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 98.

Seferiye Revandiz'de⁴⁵⁵ ve 5. Kuvve-i Seferiye Köprüköy'ün güneyinde Emrekom'da ihtiyattadır⁴⁵⁶.

Sarıkamış yenilgisinden sonra yeniden teşkiline başlanan 9. Türk Kolordusu'nun 28. Piyade Tümeni, ordu ihtiyatı olarak Hasankale bölgesinde konuşlanmıştır. 28. Piyade Tümeni yeniden teşkilatlanırken 17. ve 29. Piyade Tümenleri'nin bir kısmı kendisine verilerek 28. Piyade Tümeni'nin teşkilatlandırılması hızlandırılmıştır. 17. Piyade Tümeni Aşkale ve 29. Piyade Tümeni Ilıca bölgelerinde yeni teşkilatlanmalarını tamamlamaya ve eğitimlerini geliştirmeye çalışmıştır. 5 Nisan 1915'te 9. Kolordu'nun (17. ve 29. Tümenleri ile kolorduya bağlı birliklerin) muharip mevcudu 9097'dir. 5074 muharip mevcutlu 28. Piyade Tümeni 11. Türk Kolordusu'nun bölgesinde Pasinler'dedir⁴⁵⁷.

Sarıkamış yenilgisinden sonra 3. Türk Ordusu Ruslara karşı hemen yapılacak bir taarruz hareketi düşünemediği için ordunun derlenip toplanması ve savunma hatlarının hazırlanması konusu ile uğraşmıştır. Sadece kuzeyde Lazistan'da Ruslarla askeri faaliyette bulunmuştur. Bununla birlikte 5. Türk Kuvve-i Seferiyesi İran Azerbaycan'ında görevlendirilmiş iken, Aras Cephesi'ndeki kritik durum nedeni ile bu cepheye alınmış ve İran Azerbaycan'ındaki görev 1. Türk Kuvve-i Seferiyesi'ne verilmiştir⁴⁵⁸.

2.7.2. Rus Kuvvetleri ve Harekât Planları

Birinci Tortum Muharebesi öncesinde Kars-Erzurum istikametinde bulunan Rus kuvvetleri 1. ve 2. Kolordulardan ibarettir. Kars'taki ihtiyatlardan Kafkas Süvari Tümeni ile 3. Baykal Tugayı'nın demiryolu ile Azerbaycan'a nakline başlanmış, 2. Baykal Süvari Tugayı da Bayazıt'a 4. Kolordu emrine gönderilmiştir. 1. Rus Kolordusu, Aras Vadisi'nde 11. Türk Kolordusu'nun karşısında bulunmaktadır. Tortum istikametinde taarruz edecek olan 2. Rus Türkistan Kolordusu da 4. ve 5. Avcı Tugayları ile üç taburlu 3. Koban Plaston Tugayı, 264. Piyade Alayı ve hudut birliklerinden (yirmi bir adet piyade taburu, yetmiş iki top) ve üç süvari alayından ibarettir. 2. Türkistan Kolordusu biri ihtiyatta olmak üzere dört alay ile Oltu'nun batısında Akdağ doğusu-Kaleboğazı hattında taarruza hazırlanmış olup birer alayı da yanlarda Pitkir-Vaşkan'da, Plaston Tugayı da kuzeyde İşhan'dadır⁴⁵⁹. Rus ordusu 159.000 tüfeğe sahip olup toplam muharip gücü 188.000'dir. Muharip güçlerinin sayısı Sarıkamış Muharebesi'ndeki kuvvetlerinin 2 katına çıkmıştır⁴⁶⁰.

⁴⁵⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 619.

⁴⁵⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 98.

⁴⁵⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 619.

⁴⁵⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 622.

⁴⁵⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 98- 99.

⁴⁶⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 621.

Rus Kafkas Ordusu'nun harekât planı Erzurum ve doğusundaki Türk kuvvetlerinin kuzey ve güneyinden gerisine düşerek Türk kuvvetlerinin imhasını sağlamak olup bu planın iki safhada uygulanmasına karar verilmiştir. Bu safhalar şöyledir⁴⁶¹:

Birinci safhada; 4. Rus Kafkas Kolordusu, bütün kuvveti ile Türk ordusuna karşı taarruza geçerek sol yanını Van bölgesine dayadıktan sonra Şiryandağ-Malazgirt-Adilceviz hattını tutmak üzere ilerleyecektir. Bu suretle 4. Kafkas Kolordusu Cephesi 1. Kafkas Kolordusu Cephesi ile düz bir hat teşkil edecek, cephe ortalama 100 km kadar daralmış olacaktır. Cephenin güneyi Van Gölü'ne ve Van Gölü'nün güneyindeki sarp araziye dayatılarak bu yanın emniyete alınması sağlanacak ve harekâtın ikinci safhası için çıkışa elverişli arazi kesimi ele geçirilmiş olacaktır. Bölgede ayaklanan Ermeniler desteklenerek harekâtın gelişmesi kolaylaştırılacak ve çabuklaştırılacaktır. 2. Rus Türkistan Kolordusu Tortum bölgesini ele geçirecek, 4. Kafkas Kolordusu'ndan önce taarruza geçen 2. Türkistan Kolordusu, 3. Türk Ordusu'nun dikkatini ve ihtiyatlarını bu bölgeye çekmeyi sağlayacak, Azerbaycan Müfrezesi ile General Şarpantiye'nin süvari kuvvetleri İran'daki görevleri bitince 4. Kafkas Kolordusu bölgesinde harekâta katılacaktır.

İkinci safhada; 2. Rus Türkistan Kolordusu Gürcü boğazını zorlarken, emrindeki 3. Plaston Tugayı ile Sibiry Kazak Tugayı, Serçme Vadisi'nden inerek Ilıca-Karabıyık yolunu kesecek bu sırada 4. Rus Kafkas Kolordusu ile birlikte Muş Ovası'na inen büyük süvari birlikleri Altunan üzerinden ilerleyip Haydari Boğazı'nı ele geçirecektir. Sonrasında ise kuzey ve güney Rus taarruz kolları birleşerek Türk ordusunun arka tarafı kesilmiş olacaktır.

Bu harekât safhaları devam ederken 1. Rus Kafkas Kolordusu cephesindeki Türk kuvvetlerini tespit ederek gerektiğinde 2. Rus Türkistan Kolordusu ile 4. Rus Kafkas Kolordusu'nu takviye etmekle görevlendirilmiştir⁴⁶².

2.7.3. Birinci Tortum Muharebesi

Rusların Oltu cephesinde bulunan 2. Rus Türkistan Kolordusu'nun öncülüğünde Tortum istikametinde yaptığı taarruza Tortum Muharebesi adı verilmiştir. Rus kaynaklarına göre, bu taarruzun amacı cepheyi düzeltmek ve 2. Rus Kolordusu'nu Aras Vadisi'ndeki 1. Rus Kolordusu ile aynı hizaya getirmektir. Azerbaycan ve Murat Havzası'nda hazırlanmakta olan taarruz hareketlerinden önce Türk ordusunun dikkatini cephenin kuzeyine çekmek ve Erzurum'un kuzeyinden

⁴⁶¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 622-623.

⁴⁶² *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 622-623.

yapılacak kuşatma hareketi için müsait sahayı elde etmek suretiyle Tortum Muharebesi Rus kuşatma planının tatbikine bir başlangıç oluşturmuştur⁴⁶³.

Nisan 1915 sonlarında Rus ordusu Türk savunma mevziini iki yanından kuşatarak çökertmek ve Erzurum'u ele geçirmek amacıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum yönünde taarruza geçmiştir. Bu arada Van yöresindeki Ermeniler ayaklanarak Türk ordusunu geriden vurmaya başlamıştır⁴⁶⁴. Van Şatak'ta isyan eden Ermeniler köy ve kasabalarda bulunan yirmi kadar Türk askerini şehit etmiştir. Hoşap'da Türk müfrezelerine ateş edilmiş, Van Merkez ve Hoşap arasında bulunan Başkale'deki bir jandarma karakoluna yüz kadar Ermeni eşkıya tarafından ateş açılmıştır⁴⁶⁵. Van Havasor'da, Ermeni ihtilalciler Türk müfrezelerinin önünü kesmiş⁴⁶⁶ ve sonrasında Türk müfrezeleri tarafından kuşatılmışlardır. Gevaş ve çevresindeki köylerde altı yüz kadar olduğu düşünülen Ermeni ihtilalciler ve Türk müfrezeleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Şatak'ın merkezinde ve Şatak ile Gevaş arasında da Ermenilerle çatışmalar devam etmiştir⁴⁶⁷. Bu sırada Ermeniler Türk müfrezelerine arkadan da ateş açarak müfrezelerin iki ateş arasında kalmasına neden olmuştur⁴⁶⁸. Erçek'te Ermenilerle çatışmalar devam etmiş ve Ermeni ihtilalcilerden yüz yetmiş kişi öldürülmüştür. Türk müfrezelerinde ise on sekiz şehit ve yirmi dört yaralı vardır. Gevaş kazası ve Havasor nahiyesi arasındaki posta güzergâhında yer alan köylerde çatışmalar yaşanmıştır⁴⁶⁹. Bu çatışmalarda Gevaş-Bitlis hattı dışındaki bütün telgraf telleri tahrip olmuştur⁴⁷⁰.

22 Nisan'da Başkumandanlık Vekâleti 3. Ordu Kumandanlığı'nı Ermeni isyanının yayılabileceği ve 3. Ordu'ya Ermeni taarruzlarının yapılabileceği konusunda uyarılmış ve 3. Türk Ordusu'nun elinde yeterli silah olup olmadığının bildirilmesini istemiştir⁴⁷¹. Başkumandanlık Vekâleti bu uyarıda bulunmadan çok önce Ermeniler 3. Ordu müfrezelerine saldırılar düzenlemiştir. Fakat Ermenilerin telgraf hatlarını tahrip etmesi nedeniyle cephede olan gelişmeler hemen öğrenilemediği için bu uyarı konusunda geç kalınmıştır. 23 Nisan'da Van Kalesi'ni ele geçirmek isteyen 700 kadar Ermeni asisi evlerin içine siperler yapmış ve kalenin bulunduğu bölgenin büyük kısmını ateşe vermişlerdir⁴⁷².

⁴⁶³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 98.

⁴⁶⁴ Cemalettin Taşkiran, age., s. 25; İsmet Görgülü, age., s. 126; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 3.

⁴⁶⁵ BOA, DH. ŞFR. 467/125, 1, 3.

⁴⁶⁶ BOA, DH. ŞFR. 467/126, 1.

⁴⁶⁷ BOA, DH. ŞFR. 468/21, 1, 3.

⁴⁶⁸ BOA, DH. ŞFR. 467/116, 1, 3.

⁴⁶⁹ BOA, DH. ŞFR. 468/37, 1, 3.

⁴⁷⁰ BOA, DH. ŞFR. 468/35, 1.

⁴⁷¹ ATASE, BDH. Kls. 21, Dos. 500, Fih. 1-1.

⁴⁷² BOA, DH. ŞFR. 468/76, 1, 2.

25 Nisan'da Tatvan-Reşadiye-Hizan yolu ile Gevaş'a sevk edilen Jandarma Müfrezeleri Karkar Deresi civarında yüz kadar eşkıyanın ateşine maruz kalmış, yedi saat devam eden şiddetli çatışma sonucu Ermeniler içlerinde dört tane tanınmış komiteci olmak üzere elliden fazla ölü bırakarak Gevaş'a firar etmiştir⁴⁷³. Ermeniler, Türk ordusunu oyalarken, aynı gün 25 Nisan'da Ruslar Masrik Dağı'nın kuzeyinden ilerleyerek Hasköy ve İnce köylerini işgal etmiştir⁴⁷⁴.

27 Nisan'da bir Rus alayı 10. Türk Kolordusu'nun sol tarafındaki Vaşkan'ı, diğer önemli bir Rus kuvveti de İnce'yi zapt etmiştir. Türk müfrezeleri bu sırada Tortum tarafından Hatha (Hartha)'ya çekilmiştir⁴⁷⁵. Rus faaliyetinin artması üzerine 29. Türk Piyade Tümeni geçici olarak 10. Türk Kolordusu'nun emrine verilmiştir⁴⁷⁶. 3. Türk Ordusu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Erzurum'dan Tortum'a gelmiş, 10. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa 30. Tümen bölgesindeki Arduş'a gitmiştir. 2. Rus Türkistan Kolordusu Komutanı General Perjevalski 10. Türk Kolordusu'nun sol kanadına kuşatıcı bir taarruz yaparak kolorduyu Tortum-Erzurum istikametinden ayırmak istemiş bu maksatla Kozahor-Akdağ mevziindeki 30. Tümen'e karşı dört alay toplamıştır. Bir piyade alayı ile süvariler de 31. ve 32. Türk Tümenleri'ne karşı gösteri taarruzları yapmıştır⁴⁷⁷.

30 Nisan'da 10. Türk Kolordusu, 31. ve 32. Türk Piyade Tümenleri ile Narman Deresi'ni, 30. Piyade Tümeni ve 29. Piyade Tümeni ile Kaleboğazı'nı kapayacak şekilde tertiplenmiştir. 10. Türk Kolordusu'nun karşısında ise dört Rus piyade alayı, kuvvet çoğunluğu ile Kaleboğazı'nın iki tarafında ve hudut üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Oltu'da bir piyade alayı mevcut olup Baraz'dan gelen diğer bir piyade alayı da Çıtak istikametinde ilerlemiştir⁴⁷⁸.

1 Mayıs 1915'te 29. Türk Tümeni karargâhı ile 85. Türk Piyade Alayı ve tümenin diğer birlikleri Tatmaç'a gelmiştir⁴⁷⁹. 2 Mayıs'ta Ruslar Hatha'yı işgal etmiş ve Otfa (Ofra) Gediği'ne yaklaşmıştır. Türk birlikleri Tortum Çayı ve Tortum Gölü'nün batısına çekilmiştir. Kaleboğazı'ndaki 30. Türk Tümeni cephesinde Rusların faaliyeti görülünce 10. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa harekâtı bizzat idare için Arduş'a gitmiştir. Türk Narman Grubu (31 ve 32. Tümen, 19. Süvari Alayı İstihkâm Taburu ve Telgraf Bölüğü) 32. Türk Tümeni'nin emrinde kalmıştır⁴⁸⁰. 3

⁴⁷³ BOA, DH. ŞFR. 468/110, 1.

⁴⁷⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 626.

⁴⁷⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 86.

⁴⁷⁶ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 626.

⁴⁷⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 99.

⁴⁷⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 627.

⁴⁷⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 626.

⁴⁸⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 86.

Mayıs 1915'e kadar devam eden Rus taarruzları karşısında Türklerin Vaşkan Müfrezesi Tiyu-Zihik hattına çekilerek Tortum Gölü'nün kuzeyini kapatmıştır⁴⁸¹.

Beklenen Rus taarruzu 5 Mayıs'ta başlamıştır. Ruslar bir alayla Akdağ'daki 30. Türk Tümeni'ni kuşatmış, iki alayla cepheden taarruz etmiş ve bir Rus alayı da cephe gerisinden ilerlemiştir. Bu taarruz karşısında 30. Türk Tümeni çekilmeye mecbur kalarak, soldan ilerleyen Rus kuşatma kolunun tesiri ile Arduş, Tatmaç mevzilerinde tutunamayarak Ahisor Yaylası'na çekilmiştir. 30. Türk Tümeni'nin 20 km çekilmesi üzerine cephelerinde ciddi bir taarruz olmayan 31. ve 32. Türk Tümenleri Simserkiz-Sivrigediği hattını tutmak üzere geriye çekilmiştir. Ordu komutanı Erzurum'daki 17. Türk Tümeni'ni Tortum'a doğru, Hasankale'deki 28. Türk Tümeni'ni de Koşa üzerinden Karakale istikametinde yürüyüşe geçirmiştir. Aras'ın güneyindeki 5. Türk Kuvve-i Seferiye ile Bağdat Alayı, 11. Kolordu'nun kuzey kanadının gerisine Çermiksu'ya yanaştırılmıştır⁴⁸². Kiğik'teki 88. Rus Piyade Alayı'nın Rusların topçu ateşi desteğinde Kozahor istikametinde ilerlemekte olduğu öğrenilmiştir. Saat 09.30'a kadar gelen haberlerden Rusların Kaleboğazı'nda ve bütün 10. Türk Kolordusu cephesinde taarruza geçtiği öğrenilmiştir. Yağmakta olan kar ve yoğun sisten faydalanan Rus kuvvetleri saat 15.00'te Akdağ Gediği'ni ele geçirmiştir. Akdağ Gediği'nin Rusların eline geçmesi üzerine İslamkötek (İslamkünkü, İnanmış) Boynu Türk ordusu için önem kazanmış ve buranın Rus saldırılarına karşı korunmasına çalışılmıştır. 29. Türk Piyade Tümeni Komutanı'na saat 21.00'de "*Tatmaç'ta bulunan piyade taburlarıyla tümen istihkâm bölüğü bu gece İslamkötek köyüne gönderilecek. Bu gece bir piyade bölüğü ile Tümen istihkâm bölüğü İslamkünkü Gediği'ni Arap Gediği'ne karşı işgal ve temin edecek*" emri verilmiştir⁴⁸³.

6 Mayıs'ta 14. Rus Türkistan Alayı, Kaleboğazı'nın güneyinden taarruz ederek Kozahor'daki 30. Türk Tümeni'nin 88. Alayı'na Kiğik'e sürmüştür. 32. Türk Tümeni cephesinde ise gösteri taarruzları devam etmiştir. Sivridere'nin kuzeyini koruma görevi 29. Türk Tümeni'ne, güneyini koruma görevi ise 30. Türk Tümeni'ne verilmiştir. 17. Türk Tugayı'na Erzurum'dan Tortum'a⁴⁸⁴, 28. Türk Fırkası'na ise hemen Koşa-Çermiksu istikametinde 10. Türk Kolordusu'nun sağ cenahına doğru hareket etmesi emri verilmiştir⁴⁸⁵. Paline Gediği'nden başlayıp Kiğik istikametinde devam eden Rus taarruzu akşama kadar bir ilerleme kaydedememiştir. Akşamın ilk saatlerinde etrafı kaplayan yoğun sisten faydalanan dört Rus taburu Kiğik'e baskın yaparak 88. Türk Piyade Alayı'nın 1. ve 2. Taburları'nı esir etmiştir. Kiğik

⁴⁸¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 627.

⁴⁸² Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 100.

⁴⁸³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 628-629.

⁴⁸⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 87.

⁴⁸⁵ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 409.

mevziindeki durumun önem kazanması nedeniyle 10. Türk Kolordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa karargâhını Arduş'dan Tatmaç'a nakletmiştir⁴⁸⁶.

7 Mayıs sabahı Türk Kaleboğazı birliklerinin durumu şöyledir; 88. Türk Piyade Alayı'ndan kalan 70 er, 2 top ve makineli tüfek takımı Kiğik'in güneyindeki sırtlarda mevzide, 95., 90. ve 89. Türk Piyade Alayları Arduş ile İslamkötek arasındaki sırtlarda, 85. Türk Piyade Alayı'nın 2. Taburu İslamkötek-Tatmaç arasındaki sırta mevzidedir. Kiğik Mıntıka Komutanı Binbaşı Rasim, 7 Mayıs sabahı Tatmaç'a gelerek Kiğik mıntıkasının Rusların elinde olduğunu bildirmiştir. Arduş ile İslamkötek arasındaki kuvvetlerle Emin Bey Müfrezesi'nin buldukları mevzileri 7 ve 8 Mayıs'ta yine muhafaza etmeleri 29. Türk Tümen Komutanı'na emredilmiştir. Sivrideresi ve Kiğik bölgesi 30. Türk Tümen Komutanı'nın emrinde olmak üzere 32. Türk Piyade Tümeni'nin bir alayı 7 Mayıs 1915 akşamı Aha'ya gönderilecektir. Kiğik bölgesinde görevlendirilen 30. Türk Piyade Tümeni 118 kişi ve gönderilen alaylar ise 97 kişiden oluşmuştur. Arduş mıntıkasında Rus taarruzu durdurulmuş buna karşı Sivrideresi'nin doğusunda Kiğik-Sinansi yolu ile Hanike ve Şamhı istikametlerinden Kaleboğazı'ndaki Türk kuvvetlerinin gerisine Rus taarruzu artmıştır. 90. Türk Piyade Alayı'nın mevzide kalan mevcudu sadece 40 kadar erdir. Rus süvarisi Tatmaç'a girmek üzeredir⁴⁸⁷. Erzurum'daki 9. Türk Kolordusu karargâhı ve Hasankale'deki 3. Ordu karargâhı sol tarafa hareket etmiş ve 8 Mayıs'ta Tortum'a varmıştır⁴⁸⁸.

8 Mayıs'ta 32. Türk Tümeni Simserkiz ve Kotmar'ı, 31. Türk Tümeni ise Sivrigediği'ni tutmuştur. 3. Türk Ordusu komutanı Tortum müdafaa cephesini iki bölgeye ayırarak Simserkiz-Kotmar-2500 rakımlı tepe hattını müdafaa etmek görevini 10. Türk Kolordusu'na vermiştir. Hasankale'den hareket eden 28. Türk Tümeni'ne 9 Mayıs'ta bu kolordunun sol yan gerisinde Todan'a ulaşması emri verilmiştir. 9. Türk Kolordusu'nun 29. Tümeni daha evvel Tortum'un kuzeyinde Kışa'ya getirilerek bu tümenin iki alayı ile Tortum Gölü bölgesindeki hudut birlikleri takviye edilmiştir. Bu tümenin kalan kısmı ve yeni gelen 17. Tümen ile 9. Türk Kolordusu, Kızıldağ mevziini tutmuştur. Bu suretle mevzi iki kolordudan dört buçuk tümenle tutulmuştur⁴⁸⁹.

9 Mayıs 1915'te 28. Türk Tümeni Todan'a yürümüş, 10. Türk Kolordusu Kotmar-Ziyarettepe-2500 rakımlı tepe hattını, 9. Türk Kolordusu (2500 rakımlı tepe hariç) Ahisor Tepesi hattını savunmuştur. 32. Türk Tümeni 1960 mevcutla Karapınar ve Simserkiz'i, 31. Tümen Sivrigedik'in doğusundaki Kotmar ve Ziyarettepe'yi tutmuştur. 17. Tümen, Tortum'dan Ahisor'a gelmiş, 29. Tümen Ahisor'un kuzeyini

⁴⁸⁶ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 631.

⁴⁸⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 633.

⁴⁸⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 87.

⁴⁸⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 100.

savunmuştur. Yusuf İzzet Paşa, Yukarı Liskav'da karargâhını kurmuş ve 9. Türk Kolordusu'nun kuzeyinde Erkinis'te Hot Hudut Taburu, Vaşkan'dan çekilen mürettep⁴⁹⁰ hudut taburu ve Pitkir Taburu, Aşpişen (Aşbasan)'de 40 kişilik Rus keşif müfrezesini yok etmiştir. Tev Grubu ise (86. Alay, İşhan, Kaleboğazı taburları) toplam 722 piyade kuvvetindedir. Ruslar dört alayla Sivrigedik'e taarruza hazırlanmış, 15. Rus Türkistan Alayı Şekerli-Norşin-Ekrek hattında güneye karşı Rus Türkistan Kolordusu'nun yanını korumuştur. 17. Rus Türkistan Alayı taarruz grubunun kuzeyini muhafaza için Tortum Gölü tarafından saldırmıştır⁴⁹¹.

10 Mayıs'ta Ruslar 29. Türk Tümeni cephesine yanaşmış ve Badıçıvan'daki Türk ordusu ihtiyatının bir kısmı Çermiksu'ya sürülmüştür⁴⁹². 9. Türk Kolordusu tarafından tutulan Kızıldağ mevziinde, Rus ordusu taarruza başlamıştır⁴⁹³.

11 Mayıs'ta Rus Kolordusu, ağırlık merkezi Sivrigediği'nde olmak üzere üç alayı ile 30. ve 31. Türk Tümenleri'nin cephesine taarruz etmiştir. 10. Türk Kolordusu'nun sağında bulunan 32. Türk Tümeni cephesine Rus taarruzu olmamıştır. 28. Türk Tümeni de 32. Türk Tümeni'nin gerisine doğru gelmiştir. 31. Türk Tümeni'nin sağ tarafına yerleşmeyi başaran Rus birliği Tuzla Dağı'nı almıştır⁴⁹⁴. Bir Rus alayı Ahisor Yaylası'na taarruza başlamıştır. Burayı 29. Türk Tümeni'nden üç, 17. Türk Tümeni'nden dokuz olmak üzere, toplam on iki tabur savunmuştur. Diğer bir Rus kuvveti 2500 rakımlı tepeye, 30. Türk Tümeni'ne taarruz etmiştir. Bu sırada 9. Türk Kolordusu'nun karargâhı Tortum'da olup, 11. Türk Kolordusu cephesinde ise sessizlik sürmektedir⁴⁹⁵.

12 Mayıs'ta Sivrigediği'nde 31. Türk Tümeni cephesindeki Rus taarruzu devam etmiş, 30. Türk Tümeni 2500 rakımlı tepeye yapılan Rus taarruzunu durdurmuştur. Sonra da 30. Türk Tümeni, Rus taarruzuna karşı taarruza geçmiştir. Rus alayları Narman-Kaleboğazı istikametinde çekilmeye başlamış ve Rusların çekilmesi zamanında yapılmıştır⁴⁹⁶. 32. Türk Tümeni Karapınar'dan Kotmar'a gelip Tuzla Dağı'nın karşısında Simserkiz-Sivrigedik arasını tutmuş, 28. Tümen Karapınar'a gelmiştir. İd'den gelen Ruslar Ekrek-Sapanlı hattını tutmuştur. Ruslar, Sivrigedik-2500 rakımlı tepe hattına yüklenmiş, fakat bu hatta Türk ordusuna karşı başarılı olamamışlardır. Ruslar sol taraftan zorlayarak Ahisor Yaylası'nı zapt etmiş ve sonrasında Ahisor'a saldırmışlardır. 9. Türk Kolordusu'nun solunu sıkıştırmışlar

⁴⁹⁰ Mürettep: Dizilmiş, dizili, gizli bir amaçla düzenlenmiş, yapılmış, sonradan düzenlenmiş, derlenmiş (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9739362a4641.67041738, (01.03.2018))

⁴⁹¹ Fevzi Çakmak, age., s. 87.

⁴⁹² Çakmak, age., s. 87.

⁴⁹³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 100.

⁴⁹⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 100.

⁴⁹⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 87-88.

⁴⁹⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 100-101.

ve 17. Türk Tümeni cepheden takviye ile savunma yapmıştır. Cephedeki 11. Türk Kolordusu ile Çermiksu'daki ordu ihtiyatından teşkil olunan Pasinler Grubu, Abdülkerim Paşa'nın komutasına verilmiştir. Burada 2. Rus Türkistan Kolordusu'nun altı alayı muharebeye girmiştir. Plastonlar da Türk Milo Müfrezesi karşısında yer almıştır. Rusların on sekiz taburluk 15.000 muharip kuvvetine karşı, 9. ve 10. Türk Kolordusu'nun muharip kuvveti ancak 13.000 kadardır. Bunların yarısından fazlası son hafta gelmiş ikmal askerleridir⁴⁹⁷.

13 Mayıs'ta Rusların bir alay kadar piyadesi Sivrideresi boyunca ilerlemiş ve buradaki Türk birliği ile karşılaşmıştır⁴⁹⁸. Ruslar, Sivrigediği'nin hemen batısındaki tepede bulunan Türk mevzilerine yaklaşmış ise de Türk ordusu tarafından geri atılmıştır. Ruslar, Sivrigediği'ne taarruzu durdurmuş ve saat 16.30'da bir kolun Hanik'e diğer kolun da saat 17.15'te Sivridere'deki Aha'ya doğru geri gitmekte olduğu görülmüştür. 13 Mayıs saat 20.30'da ateş tamamen kesilmiştir⁴⁹⁹.

15 Mayıs'ta Ruslar yön değiştirerek Kotur, Saray, Malazgird ve Gedik taraflarına ilerleyerek burada çatışmalara devam etmiştir⁵⁰⁰. Ruslar Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce olası bir savaşta Kotur halkını kendi taraflarına çekmek için Kotur halkına cephaneye yardımında bulunmuştur⁵⁰¹.

17 Mayıs'ta Ruslar Van'ı ele geçirmiştir. Ruslar ve Ermeniler şehre girince birçok İslam ahalisi evlerini terk etmek zorunda kalmıştır⁵⁰². 17-22 Mayıs tarihli Rus tebliğlerinde; Oltu taraflarında Kiğik köyünün güneyinde Türk Ordusu'nun başlattığı taarruzun başarısız olarak Türklerin güneye doğru sürüldüğü, Rusların Erciş sahillerini işgal ettikleri ve top muharebesi sonucu Rus torpidolarının Türklere ait 10 adet yakıt gemisini ürünleriyle birlikte batırdığı gibi söylemler yer almıştır. Ayrıca Rus askerlerinin Oltu taraflarındaki birtakım sırtları ele geçirdiği ve Van istikametinde Türklerin Kotur Boğazı'ndan atıldığı da söylenmiştir⁵⁰³.

Birinci Tortum Muharebesi'nde 3. Türk Ordusu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Rus Türkistan Kolordusu'na karşı beş tümeden fazla bir kuvvet toplamak ve kendisi de Tortum'a giderek muharebeyi bizzat idare etmek suretiyle bir başarı kazanmıştır. Ayrıca Aras Vadisi'ndeki 1. Rus Kolordusu'nun burada faaliyet gösterememesi başarıya yardım etmiştir. Ancak Ruslar da Türk ihtiyatlarını Tortum'a çekmeye, onları Murat Havzası'nda yapacakları hareketlerden

⁴⁹⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 88.

⁴⁹⁸ BOA, DH. EUM. VRK. 14/100, 1.

⁴⁹⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 651-652.

⁵⁰⁰ BOA, DH. EUM. VRK. 14/101, 1.

⁵⁰¹ BOA, DH. KMS. 2-1/36, 51, 55, 58.

⁵⁰² BOA, DH. ŞFR. 471/62, 1-23.

⁵⁰³ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 9.

uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır. Bu muharebede ölü ve yaralı olarak Türk kuvvetlerinin kaybı 1000 kişi ve Rusların kaybı da 1500 kişidir⁵⁰⁴.

2.8. İkinci Tortum (Kireçlidağ) Muharebesi

3. Türk Ordusu Birinci Tortum Muharebesi'nde ağırlık merkezini kuzeye nakletmiştir. Tortum'un batısındaki Simserkiz'den itibaren 2500 rakımlı tepeye kadar olan mevziler 10. Türk Kolordusu'nun üç tümeni tarafından tutulmuştur. Bunun kuzeyinde Vihik köyünden Tortum Çayı'na kadar uzanan mevzilerde 9. Türk Kolordusu'nun 17. ve 29. Tümenleri yer almıştır. Koziçan Tepesi'ndeki 11. Türk Kolordusu'nun sol kanadı ile Simserkiz'de bulunan 10. Türk Kolordusu'nun sağ kanadı arasında 20 km'lik bir açıklık bırakılmıştır. Bu açık saha Başkale'de ordu ihtiyatında bulunan 28. Türk Tümeni'nin bir alayı tarafından gözetlenmiştir⁵⁰⁵.

Rus Türkistan Kolordusu ise; üç piyade ve bir süvari tugayından kurulu olan 2. Rus Türkistan Kolordusu 23. Avcı ve 264. Piyade Alayları ile takviye olunmuştur. Bu kolordunun emrine bir müstahfaz tugayı verilmiş ise de bu tugay geri bölgenin emniyeti için görevlendirildiğinden, Tortum Muharebesi'ne katılan kuvvetler yirmi iki piyade taburu, yirmi iki süvari bölüğü ve yetmiş iki toptan oluşmuştur. Sibirya Kazak ve Süvari Tugayı cephenin güney kanadında Norşin-Şekerli bölgesinde, 5. Tugay Narman'ın batısında, 4. Türkistan Tugayı Karadağ-Akdağ hattında, 3. Plaston Tugayı Tortum Gölü kuzeyinde konuşlanmıştır. Tugay ihtiyatlarından başka 17. Rus Alayı da Oltu'da kolordu ihtiyatı olarak yer almıştır⁵⁰⁶.

Ruslar 11. ve 10. Türk Kolorduları arasında bırakılan 20 km'lik aralıktan girerek Tortum cephesindeki kuvvetlerin güney yanını kuşatmak ve bu suretle beş Türk tümenini Erzurum yolundan ayırarak kuzeydeki dağlara atma düşüncesindedir⁵⁰⁷. Bu nedenle İkinci Tortum Muharebesi'ni yapmaya karar vermişlerdir. 1 Haziran 1915 tarihli Rus tebliğlerine göre; Oltu istikametinde Rus keşif kolları ve Türkler arasında keşif kolları müsademesi⁵⁰⁸ yaşanmıştır. Van taraflarında Türk birliği mağlup edilmiş ve takip edilen Türk askerleri güney batı istikametine doğru püskürtülmüştür⁵⁰⁹.

5/6 Haziran'da iki Rus bölüğü 31. Türk Tümeni cephesinde ve Sivrideresi'nin doğusundaki sırtlara gelerek buradaki mevzilere yerleşmiştir. Bu durum 31. Türk Tümeni mevzisinin savunulması açısından tehlike oluşturduğu için bu iki Rus

⁵⁰⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 101.

⁵⁰⁵ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 107.

⁵⁰⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 107-108.

⁵⁰⁷ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

⁵⁰⁸ Müsâdeme: Çarpışma. (Ferit Devellioğlu, age., s. 862)

⁵⁰⁹ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 11.

bölüğünün buradan atılması zorunlu görülmüştür. 30. Tümen bölgesinde Çineçur'un doğusunda mevzilenen bir batarya ve bir makineli tüfek takımının ateş desteğinde 31. Türk Tümeni'nden bir piyade bölüğü saat 03.00'te süngü hücumu ile Rus siperlerini ele geçirmiştir. Ruslar kaybettikleri mevzii tekrar ele geçirmek için, Tuzladağ-Şamhı taraflarındaki sekiz topun ateş desteğinde üç piyade taburu ile Sivrideresi ve batısından taarruza geçmiştir. 31. Türk Tümeni'nden iki, 30. Türk Tümeni'nden bir piyade alayı ve 10. Türk Kolordusu cephesinden de on altı topun katılması ile muharebe kısa zamanda genel bir şekil almıştır. Öğleden sonra Ruslar 2500 rakımlı tepeye bir taarruzda bulunmuş ve Çineçur'un doğu sırtlarında muharebe şiddetlenerek Ruslar ele geçirdikleri mevzileri boşaltmak zorunda kalmıştır. Ruslar, boşaltmak zorunda kaldıkları mevzii 7 Haziran 1915 sabahı tekrar işgal ederek Çineçur'un doğu sırtlarındaki ileri mevzileri ele geçirmiş ve Türk ordusu birlikleri asıl savunma mevziine çekilmiştir⁵¹⁰.

9/10 Haziran'da saat 03.00'te, Ruslar iki piyade taburu ve iki makineli tüfekle 31. Türk Tümeni'nin Sivrigediği ilerisindeki ileri mevzilerine topçu ateşi desteğinde taarruz ederek mevzii işgal etmiş ve 31. Türk Tümeni ihtiyatını Sivrigediği'nin gerisine yanaştırmıştır. Rusların 30. ve 31. Türk Tümenleri arasına ve 32. Türk Tümeni'ne yaptığı taarruz durdurulmuş, 10. Türk Kolordusu'na 14. Rus Türkistan Avcı Alayı taarruz etmiştir. 9. Türk Kolordusu cephesinde, Ruslar sisten faydalanarak, saat 04.00'te bir taburla 2500 rakımlı tepeye, 16. Rus Türkistan Avcı Alayı ise 2500 rakımlı tepenin batısında bulunan 17. Türk Piyade Tümeni'ne taarruz etmiştir. 28. Türk Piyade Tümeni, 2800 rakımlı tepeyi bir piyade bölüğü ile işgal etmiştir. Todan istikametinden en az takviye edilmiş olan bir piyade alayının 2800 rakımlı tepeye yönelmiş olduğu görüldüğünden 32. Türk Tümeni'ndeki taburun süratle 28. Türk Tümeni'ne iadesi emredilmiştir. 19. Türk Süvari Alayı saat 17.00'de Boğakale'ye çekilmek zorunda kalmıştır⁵¹¹.

10 Haziran sabahı yeniden Tortum civarında taarruza başlamış olan Ruslar, 10. ve 9. Türk Kolordularının Tortum'un doğu ve kuzeyinde tutmakta oldukları müdafaa mevzilerinin sağ tarafına yüklenmiştir⁵¹². 2. Rus Türkistan Kolordusu'nun taarruzu da 10 Haziran sabahı başlamış ve bu kolorduya bağlı 15, 18 ve 23. Alaylardan ve 264. Alayın iki taburundan oluşan ve bir tümen derecesinde bulunan 5. Rus Tugayı Türk kanadını kuşatmak üzere, Kireçlidağ istikametinde ilerlemiştir. Bu kuvvetin karşısındaki Türk müfrezesi ise bir piyade ve bir süvari alayından ibarettir. Kireçlidağ'ın Rusların eline geçmesi halinde "*Tortum-Erzurum yolu*" kesilecek⁵¹³ ve bu Rus yarma harekâtı Türk ordusunun felaketine neden olacaktır.

⁵¹⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 660-662.

⁵¹¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 662-663.

⁵¹² Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 443.

⁵¹³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

Çünkü ordunun ikmal işleri Erzurum-Bar üzerinden Tortum Vadisi'ne dâhil oluyor ve bundan sonra âdeta cepheye paralel gidiyordu⁵¹⁴. Bu önemli yolun güvenliğini sağlamak üzere daha önce çekilen Türk birlikleri Kireçlidağı tutmuş ve 28. Türk Tümeni de buraya yetişebilmiştir. 4. Rus Tugayı'nın sekiz taburla büyük kuvvetlere geniş bir cephede yaptığı taarruz tesirli olmamıştır. Mevzilere yaklaşan Rus birlikleri geriye atılmış, bu durumdan faydalanılarak cepheden üç tabur kadar bir kuvvet Kireçlidağ'ın kuzeyine Karapınar'a gönderilmiştir⁵¹⁵.

10 Haziran akşamı 3. Türk Ordusu Kumandanı, 11. Türk Kolordusu'ndan altı taburun Hansur-Başkale hattına sevkini ve 17. Fırka'dan beş taburun da 28. Fırka'nın sağ tarafına gönderilmesini emretmiştir⁵¹⁶.

11 Haziran'da takviyeli 5. Rus Tugayı, Kireçlidağ'da 28. Tümen'e taarruz ederken, Rus Sibiryâ Süvari Tugayı Kireçlidağ'ı güneyden kuşatmıştır. Bunun karşısındaki 19. Türk Süvari Alayı bu durumda çekilmek zorunda kalmıştır⁵¹⁷. 9. Türk Kolordusu cephesinden kuvvet çekildiğini hisseden Ruslar, öğleden sonra 29. Piyade Tümeni cephesine taarruz etmiş ve zayıf kuvvetlerle tutulan Oburns Gediği ile Akkötek Dağı'nı işgal etmiştir⁵¹⁸. Rus keşif kollarının Erzurum yolu üzerinde görünmeleri ve bilhassa bir kısım Rus kuvvetinin Kireçlidağ'daki 2800 rakımlı tepeyi işgal etmesi kritik bir durum meydana getirmiştir⁵¹⁹. Kireçlidağ'a yapılan taarruzun başarılı olmaması ve güneyden Türk kuvvetlerinin Rus kuşatma grubunun yan ve gerilerine doğru ilerlemeleri üzerine, Rus komutan çekilmeye karar vermiştir⁵²⁰. Rusların bugün yapılan muharebede 28. Türk Piyade Tümeni bölgesindeki toplam kaybı 1300 insandır. Ruslar çokça tüfek, cephane ve teçhizat da bırakmıştır. 28. Türk Piyade Tümeni'nin kaybı ise 9 subay ve 160 er şehit, 15 subay, 413 er yaralı ve 326 er kayıptır⁵²¹.

11/12 Haziran'da Ruslar 10. Kolordu cephesinde faaliyette olup cepheyi yarma girişiminde bulunmuştur. Ruslar, saat 03.45'ten itibaren 14. ve 16. Rus Türkistan Alayları ile 31. Türk Tümeni'ne ve özellikle Sivrigediği'ne taarruza başlamıştır. 30. Türk Piyade Tümeni'ne iki Rus bölüğü taarruz etmiştir. Saat 08.30'da 31. Türk Tümeni bölgesinde ve Sivrigediği'nin batısında bir taburluk mevzii kesimi Rusların eline geçmiştir. 30. Türk Piyade Tümeni ihtiyat taburu ile Karapınar'dan bir piyade taburu buraya sevk edilmiştir. Sivrigediği'nin iki tarafındaki makineli tüfek ve topçu ateşiyle Ruslar çok zayıf ve mevziye

⁵¹⁴ Guze, age., s. 59.

⁵¹⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

⁵¹⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 443.

⁵¹⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

⁵¹⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 670.

⁵¹⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

⁵²⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 109.

⁵²¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 671.

giren Rus birlikleri geriden takviye alamamıştır. Saat 18.00'de 31. Türk Piyade Tümeni kendi ihtiyatı ile (bir piyade alayı) karşı taarruza geçerek süngü hücumu ile Rusları geri atmış ve mevzilerini tekrar ele geçirmiştir⁵²².

29. Piyade Tümeni bölgesinde, Karadağ'da ve Oburns Gediği'nde saat 03.00'ten beri şiddetli çarpışmalar devam ederken⁵²³ bunun kuzeyinde Kaleboğazi Hudut Taburu muharebe etmiştir. Ruslar cepheden ve güneyden gördüğü bu şiddetli baskı karşısında, Kireçdağı ile Devredağ'da birçok kayıp vererek geri çekilmiştir. Todan-Ağnavut hattında süvarileri artçı bırakan⁵²⁴ 5. Rus Türkistan Tugayı ile Sibiryâ Süvari Tugayı 12 Haziran akşamı Şekerli-Narman hattına çekilmiştir⁵²⁵.

3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, 12/13 Haziran'da Ruslara karşı taarruza geçmek için hazırlanırken Rusların çekilmesi buna imkân vermemiştir. Gece dağlık arazide Rus kuvvetlerini takip etmek zor olmuştur. 13 Haziran sabahı küçük birliklerle yapılan takip hareketleri Narman mevziini tutan Rus birlikleri tarafından durdurulmuştur⁵²⁶.

Bundan sonraki günlerde yalnızca belli başlı yerlerde muharebeler olmuş, bu muharebelerde en sol kanatta bulunan 29. Türk Tümeni kısmen Kızıldağ'ın kuzey yanına düşen birkaç tepeyi Ruslardan almayı başarmıştır. Bu baskı nedeniyle Ruslar 20/21 Haziran'da Tuzladağ bölgesindeki mevzilerini tahliye ederek Karadağ-Akdağ hattına çekilmiştir. Türk ordusu Aşe-2900 tepesi-Azapgediği güneyi-Gölü (Güllü) Bağdat Dağı-Ekrek Yaylası hattına kadar Rusları takip etmiştir⁵²⁷. 31. Türk Tümeni Akdağ'ın en yüksek tepesini zapt etmiş, burada bulunan Rus birliklerini ele geçirmiştir. İkinci Tortum Muharebesi Türk ordusunun zaferi ile neticelenmiştir⁵²⁸. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa bu muharebeyi idare etmiş, ayrıca 11. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'nın yandan ve tam zamanında yardımı, Rusların başarısızlığına sebep olmuştur⁵²⁹.

Kuzey kanatta cereyan eden Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri'nde toplamda Türk ordusunda 3000 kişilik kayıp varken Ruslar 4500 kişi kaybetmiştir⁵³⁰.

⁵²² Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/I, s. 671.

⁵²³ Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/I, s. 671.

⁵²⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 94.

⁵²⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 109.

⁵²⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 109.

⁵²⁷ Guze, age., s. 60.

⁵²⁸ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 109.

⁵²⁹ Fevzi Çakmak, age., s. 94.

⁵³⁰ Cemalettin Taşkıran, age., s. 25; İsmet Görgülü, age., s. 126.

2.9. Malazgirt Muharebesi (11 Temmuz-2 Ağustos 1915)

Haziran 1915 sonlarında 3. Türk Ordusu cephesinde değişiklikler yapılarak Bitlis ve Erzurum arasındaki iki tabur Tercan hattına alınmıştır. 3. Türk Ordusu'nun sağ tarafında üç fırka oluşturulmuştur⁵³¹. Malazgirt Muharebesi öncesinde ordunun durumu şöyledir⁵³²:

Mürettep Kolordu: 1. Kuvve-i Seferiye (dokuz piyade taburu, süvari bölüğü, yedi top), 5. Kuvve-i Seferiye (dokuz piyade taburu, süvari bölüğü, on beş top), 36. Tümen (dokuz tabur, süvari bölüğü, dört top).

9. Kolordu: 17. Tümen (dokuz tabur, süvari bölüğü, beş top), 29. Tümen (on tabur, süvari bölüğü, yedi top).

2. Nizamiye Süvari Tümeni: Yirmi sekiz süvari bölüğü, dört top.

3. İhtiyat Süvari Tümeni: Yirmi altı süvari bölüğü, bir top.

Sol Cenah Müfrezesi: Sekiz piyade taburu, altı top.

Van Güney Müfrezesi: Dört piyade taburu, bir süvari müfrezesi.

3. Türk Ordusu'nun kuvveti toplamda 66.000 tüfek, 2806 kılıç, 130 topdan oluşmuştur. Bu kuvvet geride teşkilatlandırılan kuvvetlerle beraber 105.000 insandan ibarettir⁵³³.

Malazgirt Muharebesi'ni yapacak olan 4. Rus Kolordusu da 2. Süvari Tümeni ile Murat Nehri'nin kuzeyinde ve 66. Tümeni ile Malazgirt batısı-Adilcevaz hattında bulunmaktadır. Şarpantiye Grubu (Kafkas Süvari Tümeni, 3. Baykal Kazak Tugayı) 26 Haziran'da Adilcevaz'a gelmiştir. Temmuz ayı başında Nazarbekof Komutasında Azerbaycan'dan üç alaylı 2. Avcı Tugayı Malazgirt'e gelmiştir. Bu sırada Kars'tan gönderilen 4. Plaston Tugayı yoldadır. Şarpantiye Grubu daha sonra cephenin diğer yerlerinden süvari birlikleri alarak yerine piyade birlikleri göndermiş, aldığı süvari birliklerinden üç tane taarruz grubu oluşturmuştur. Bu gruplar şu durumdadır⁵³⁴:

Birinci Grup: 66. Tümen büyük kısmı ve bir süvari alayı Bulanık'ın doğusunda,

⁵³¹ ATASE, BDH. Kls. 10, Dos. 47, Fih. 23.

⁵³² Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 113.

⁵³³ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 114.

⁵³⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 111-112.

İkinci Grup: General Nazarbekof'un emrindeki 2. Avcı Tümeni'nin 5. ve 6. Alayları, topçu taburu, 4. Plaston Tugayı ve bir süvari alayı Haçlı ve Nazik Gölleri arasında,

Üçüncü Grup: General Şarpantiye'nin emrinde 6 piyade taburu, 12 süvari bölüğü, 22 top Ahlat'tadır. 2. Kazak Süvari Tümeni de Murat Nehri'nin kuzeyinde Göksu Vadisi'nde olup 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni'nin karşısındadır.

Rus ordusu 151.000 tüfek, 36.000 kılıç, 350 topla Türk ordusuna silahla üç misli, geri teşkillere beraber 439.000 kişilik mevcudu ile sayıca dört misli üstündür. 4. Rus Kolordusu'nun 70.000 muharip mevcudu ve 70 topuna karşılık Türk Sağ Cenah Ordusu'nda 29.000 tüfek ve 63 top yer almıştır⁵³⁵.

Rusların Malazgirt Taarruzu'nun (Fırat Muharebesi⁵³⁶) planı ana hatlarıyla şöyledir⁵³⁷:

1. Ruslar Sarıkamış başarısı üzerine Pasinler'e doğru ilerlemiş olan sol kanatlarındaki kuvvetlerini korumak için Murat Vadisi'nde bulunan 4. Kolordu'yu Malazgirt istikametinde ileri sürerek –ki bu kolordunun bulunduğu hat gerilerde kalmıştı- bunun sol kanadını Van Gölü'ne ve güneyindeki Vastan Dağları'na dayamak istemişlerdir. Bu sayede cepheyi 100 km daraltarak Van, Bitlis, Muş gibi bölgenin ulaşım ve ikmal yollarını ele geçirmek istemişlerdir.
2. Türk Ordusu, Bitlis ve Muş bölgesinde kuvvetli yığınak yapmış olup maksatları Aras'tan Erzurum istikametinde taarruz eden asıl Rus kuvvetlerinin sol kanadını kuşatmak ve Rusların Tiflis ile ulaşımını kesmektir. Bu taarruz için Türk Ordusu Murat Havzası'na 98 tabur, 60 süvari bölüğü (hakikatte ise 54 tabur, 61 süvari bölüğü ve 67 top) yığmıştır. Bu bakımdan Murat Havzası'ndaki Türklerin durumu Rusların ciddi tedbirler almasını gerektirmiştir.
3. Ruslar, Türk Ordusu'nun Murat Havzası'ndaki yeni grubunu dağıtmak ve sol kanatlarını kuşatmak amacıyla II. Kafkas ve II. Türkistan Kolordularını Tortum üzerinden olmak üzere Gürcü Boğazı'nı baskı altında tutmakla görevlendirmiştir. III. Plaston Tugayı ve Sibirya Kazak Tugayı Tortum-Başovacık üzerinden

⁵³⁵ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 114.

⁵³⁶ Ruslar bu harekâta "Fırat Muharebesi" ismini vermişlerdir. (Recep Balkan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yay. Haz.: Tar. Uzm. Kerime Şahiner, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 139)

⁵³⁷ Balkan, age., s. 19.

Serçme Vadisi ile kuzeyden inerek Ilıca-Karabıyık yolunu kesecektir. Sol kanatlarında kuvvetli bir süvari kitlesi, İran Azerbaycan'ındaki kuvvetler ve 4. Kolordu kıtalarıyla Türk sağ kanadını derinliğine kuşatacaktır. Bu kuvvetin Hınıs-Altunan yolu ve Haydari Boğazı'ndan geçerek Erzurum'un batısına ulaşması ve 3. Türk Ordusu'nu geriden kavrayarak esir ve imha etmesi planlanmıştır.

4. Ruslar Murat Havzası'ndan, Dicle Havzası'na inerek 3. Türk Ordusu ve 6. Türk Ordusu arasında iç hat manevrasına müsait bir duruma geçmek ve böylece 6. Türk Ordusu'nu arkadan vurmak istemiştir.
5. Türk Ordusu'nu takip etmek ve geniş kavisler üzerinden kuşatma yapabilmek için Van Gölü ve Murat Vadisi'nde büyük bir süvari kütlesi toplamak gerekmiştir (Mevcut 222 adet süvari bölüğünden ve süvari üstünlüğünden yararlanmak).

Malazgirt taarruzu öncesinde Haziran 1915 sonlarında Malazgirt üzerinden Kop'a ilerleyen bir Rus taarruzu durdurulmuştur. 29. Türk Fırkası Ardu'sun doğusunda taarruza geçmiş, fakat Ruslar burada takviye edildiği için bu taarruz bir netice vermemiş, fırka eski mevziine çekilmiştir. Ruslar bu sırada dördüncü bir plaston livası oluşturmuştur⁵³⁸. Sahil taraflarında Rus ateşi devam ederken Oltu'dan Kolucak üzerine yapılan Türk hücumları Ruslar tarafından geri püskürtülmüştür⁵³⁹.

Temmuz ayına gelindiğinde Karaderbent'te yapılan bir muharebe sonucu Ayderc ve Obazık köyleri ile Ahlat civarında yenilen Türk birliklerinin Bitlis taraflarına çekilmesi sonucu Ahlat Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Van Gölü'nün kuzeyinde⁵⁴⁰ ve Oltu taraflarında Türk taarruzları durdurulurken, Karaderbent yakınlarındaki Cihanbek karyesi işgal edilmiştir. Van Gölü'nün güneyinde Hoşabsuyu'nun sol sahilinde Türk mevzileri tahrip edilerek Ruslarca ele geçirilmiştir⁵⁴¹.

3 Temmuz 1915'te 4. Rus Plaston Tugayı Azerbaycan'dan Malazgirt'in güneyine gelmiştir. Başkale'den Van'a gelen General Nazarbekof kuvvetleri ise 5 Temmuz'da bu bölgeye ulaşan 9 tabur ve 30 top kuvvetindeki 2. Rus Avcı Tümeni ile birleşerek Erciş'e gelmiş, 10 Temmuz'da Malazgirt'in güneyine ulaşmıştır. 11 Temmuz'da Rusların 4. Kolordusu taarruza başlamıştır. Kop ve Karmuç'ta 1. ve 5. Türk Seferî Kuvvetleri, Rus saldırılarına karşı şiddetle direnmiştir. General Nazarbekof emrindeki 5. ve 6. Rus Avcı Alayları, 4. Plaston Tugayı ve bir Kazak

⁵³⁸ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 7.

⁵³⁹ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 13.

⁵⁴⁰ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 17.

⁵⁴¹ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 15.

alayı ile Kazan ve Nazik Gölleri arasından Muş'a; General Şarpantiye ise dört tabur, iki süvari alayı ile Bitlis'e gönderilmiştir. Bu sırada 2. Rus Kazak Süvari Tümeni Hınıs yönünde gitmiş olup üç Rus grubu birbirinden uzaktır⁵⁴². Turuhin Grubu, Van Gölü'nün güneyinde Reşadiye'den Ağsoz mevziindeki 36. Türk Tümeni'ne taarruz ederken, kuzeydeki 2. Rus Kafkas Süvari Tümeni'ne karşı 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni Güzelbaba Dağı'nın kuzeyinde mukavemet etmiştir⁵⁴³.

3. Türk Ordusu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Malazgirt'te Rus taarruzu başlayınca 9. Türk Kolordusu'nu Erzurum'dan, 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni'ni de Köprüköy'den Murat Havzası'na doğru yürüyüşe geçirmiş ve Murat Havzası'nda toplanacak iki kolordunun komutanlığına da "*Sağ Cenah Ordusu Komutanı*" adıyla 11. Türk Kolordusu Komutanı Abdülkerim Paşa tayin edilmiştir⁵⁴⁴.

15 Temmuz'da Gevri'ye varan 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni Yekmal'ın güneyindeki 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni ile birleşip, 2. Rus Süvari Tümeni'nin hareketini durdurarak Erzurum'dan Muş'a ve Malazgirt'e giden yolların emniyetini sağlamıştır. 9. Türk Kolordusu 15 Temmuz'da Kolbaşı ile Hınıs'a varmıştır⁵⁴⁵.

16 Temmuz'da General Şarpantiye Tatvan'a ilerleyerek Van Gölü'nün güneyinden Reşadiye'ye gelmiş olan General Trohin ile irtibat kurmayı başarmıştır. 36. Türk Tümeni bunların hepsine karşı direnmiştir. 4. Rus Kolordusu bu şekilde yelpaze gibi açılmış ve Türk ordusunun gücünün azaldığı bir zamandan yararlanarak büyük bir sahayı işgal etmiştir. Rusların 66. Tümeni 16 Temmuz'da Kop'u ele geçirmiş⁵⁴⁶ ve General Nazarbekof Grubu'nun, Demirci istikametinde ilerlemesi üzerine sol yanı açık kalan 1. Türk Kuvve-i Seferiyesi, 2250 rakımlı tepe-Demirci sırtlarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan faydalanan General Şarpantiye Van Gölü'nün batı kıyısını takip ederek 16 Temmuz'da Tatvan'a varmış, bu hareket Van Gölü'nün güneyindeki 36. Türk Tümeni'nin ricat hattını tehdit ettiğinden bu tümen Bitlis'in kuzeyine çekilmiştir. Bu suretle General Şarpantiye Van Gölü'nün güneyinden ilerleyen Turuhin Grubu ile birleşmiştir⁵⁴⁷.

66. Türk Tümeni 16 Temmuz'da Murat Nehri ve Karzan Gölü arasındaki tepeleri ele geçirmiş, fakat kuvvetli Türk takviye birliklerinin nehrin her iki tarafından ilerlemekte oldukları görülmüştür. Nehrin batı yanı boyunda Rus Kazakları Şeyhin Köprüsü'nün yanına sıkıştırılmıştır⁵⁴⁸. 66. Rus Tümeni, 17 Temmuz'da 5. Türk Kuvve-i Seferiye'yi geriye atarak Liz istikametinde

⁵⁴² Fevzi Çakmak, age., s. 95-96.

⁵⁴³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 112.

⁵⁴⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 113.

⁵⁴⁵ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 113.

⁵⁴⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 96.

⁵⁴⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 112.

⁵⁴⁸ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age, s. 285.

ilerlemiştir⁵⁴⁹. 20 Temmuz'da Liz köyünde göğüs göğüse muharebeler başlamış, bu esnada Murat'ın batı yanındaki Rus Kafkas Kazak Tümeni Türk piyade hücumları ile tehlikeli bir şekilde sıkıştırılmıştır⁵⁵⁰. Ancak Rusların 66. Tümeni 20 Temmuz 1915'te Liz'i ele geçirmiştir⁵⁵¹.

Sağ Cenah Ordusu Komutanı Abdülkerim Paşa tarafından 22 Temmuz'da taarruza geçmesi için 2. Türk Süvari Tümeni'ne emir verilmiştir. Bu emre göre⁵⁵²:

1. 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni taarruz için hazırlık yapmak ve özellikle taarruz mıntıkasında keşif maksadıyla 21 Temmuz'da tümen kısmını Nurettin-Karanlık hattına ve ileri kısımlarını Döknük-1650 rakımlı tepe-Harabekiyas-İbnühavace hattına sürecektir. Böylece bu mevkiilerdeki Murat Geçitleri'nin elde bulundurulması sağlanacaktır.
2. Laladağı ve özellikle tümen sol kanadının keşfiyle güvenliğin sağlanması gerekmektedir.
3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni Hara-Nohutlu-Kargalık ve Bastım-Kesik-Mollahüsünü bölgesinden hareketle karşısındaki düşmanı uzaklaştırarak Murat Havzası'na hâkim olmaya çalışacaktır.
4. Reşadiye-Bastım istikametinde harekette bulunan sol kanat müfrezesinin (sekiz tabur piyade, bir süvari alayı, bir dağ bataryası, ayrıca bir dağ takımı) 22 Temmuz'da aynı yönde taarruz edecektir.

Muharebe 22 Temmuz'da çok ciddileşmiş ve Ruslar sağ taraflarından tam manasıyla çevrilmiştir. Bu sırada General Oganovski'nin elinde ihtiyat olarak 22/23 Temmuz gecesi gelen Don Piyade Tugayı'ndan başka ihtiyat bulunmamaktadır⁵⁵³.

23 Temmuz'da öğleden önce Rusların Don Tugayı çekilmiş, kuzeyden 17. Türk Tümeni Kop'a 1,5 kilometre yaklaşmış, 28. Türk Tümeni batıdan tesirini göstermeye başlamıştır. 5. Türk Kuvve-i Seferiye öğleden sonra Kop'un güneyindeki Rus mevziine girmiş, bir müddet sonra da 28. Türk Tümeni kanlı bir muharebeden sonra Kop'u zapt etmiştir. Takviyeli 66. Rus Tümeni, kuşatma çemberinden kurtulmak için geriye çekilerek Pülür'ün doğusunda bir mevzii tutmuş, 24 Temmuz'da burada kısa bir mukavemetten sonra Malazgirt'e çekilmiştir⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 112.

⁵⁵⁰ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 285.

⁵⁵¹ Fevzi Çakmak, age., s. 96.

⁵⁵² Recep Balkan, age., s. 33-34.

⁵⁵³ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 286.

⁵⁵⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 116.

25 Temmuz'da General Şarpantiye Malazgirt'in güneyine gelmiş, burada Rus birliklerinin perişan surette Malazgirt'te tutunmaya çalıştıklarını ve büyük Türk birliklerinin Malazgirt'e ilerlediğini görünce Adilcevaz'a doğru çekilmiştir. Türk birlikleri 25 Temmuz akşamı Malazgirt'e girmiştir⁵⁵⁵. Malazgirt'te muharebe üç-dört gün daha sürmüş ve kanlı bir şekilde Rusların yenilgisi ile sonuçlanmıştır⁵⁵⁶. Ruslar kısmen geri atılmış, kısmen geri çekilmeye başlamış ve devamlı olarak muharebeler yaparak Karakilise üzerinden Kağızman istikametinde Ağrı Dağı Tepeleri'ne kadar çekilmeye devam etmiştir. Ruslar yaklaşık 1000 kişi kadar esir ve birkaç top bırakmışsa da Türk birlikleri Rus kuvvetlerinin geri çekilme hattını kesememiştir⁵⁵⁷.

2.10. Kılıçgediği Muharebesi

Bu muharebe için Rus General Yudenich iç hat manevrası yapmak amacıyla bir plan hazırlamıştır. Bu plana göre⁵⁵⁸:

“Türkler, Erzurum istikametinden Pasinler cephesine taarruz ederse, General Baratof Türk ordusunun sağ kanadına taarruz edecek, eğer Türkler Erzurum'da durup Abdülkerim Paşa ilerlerse, Abdülkerim Paşa'nın sol ve geri kanadına taarruz ederek Türklerin geri çekilme hattı kesilecektir.”

Temmuz 1915 sonunda 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni ve 3. Türk İhtiyat Süvari Tümeni'nin raporuna göre; Rus kuvvetlerinin genellikle Hamur-Kılıçgediği-Mızrakgediği hattına çekildiği görülmüştür. Kılıçgediği'nin güneybatısında Dorik'te iki Rus süvari alayı, Aleşkert'in güneyinde Mesori'de 100'den fazla çadıra sahip bir Rus ordugâhı ve 100 kadar Rus süvarinin Şeyhan'da bulunduğu bildirilmiştir. Üç Rus süvari alayınının 29/30 Temmuz gecesi Murat Vadisi'ni takip ederek Hamur istikametinde çekildiği, Rus artçısının Tutak kuzeyinde bulunduğu, Van Gölü'nün güneyinde Rusların Vastan'a doğru çekildiği anlaşılmıştır⁵⁵⁹.

Rus Ordu kumandanı 4/5 Ağustos 1915 gecesi General Baratof'a telefon ederek ani ve süratli olarak Kılıçgediği istikametinde taarruz edilmesi emrini vermiştir. Bu geçit ve güneyi olası bir geri çekilme durumunda Türk ordusu için en güzel çekilme yoludur. Bu nedenle 5 Ağustos şafak vakti General Baratof'un darbe kolu Tahir'den Aleşkirt Vadisi'ne ilerlemiş, buradan iki yolu takip ederek

⁵⁵⁵ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 116.

⁵⁵⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 97.

⁵⁵⁷ Guze, age., s. 62.

⁵⁵⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 101.

⁵⁵⁹ Recep Balkan, age., s.115-116.

Kılıçgediği'ne yürümüştür. Birinci yol Zeydikan-Remikan yoludur. İkinci yol ise Abdi'den geçmektedir⁵⁶⁰.

5 Ağustos sabahı Rus kuvvetlerinin önünde giden 13. Rus Kafkas Avcı Alayı yolda Türk ordusunun örtme kıtasına tesadüf ettiği için bütün gün Türk ordusu ile muharebe ettikten sonra Türk ordusunu uzaklara ve doğuya doğru püskürterek bu suretle soldan gelen başlıca Rus kuvvetlerinin emniyetini temin etmiştir⁵⁶¹. 13. Rus Avcı Piyade Alayı General Vorobyef'in üç piyade alayından oluşan kuşatma kolunun önünden ve yanından hareket ederek kuşatma kolunun sol kanadını korumakla görevlendirilmiştir. 13. Rus Avcı Piyade Alayı'nın sol kanat müfrezesi Zeydikan üzerinden 3. Türk Süvari Tümeni'ne taarruz etmiş ve 5 Ağustos akşamüzeri Mızrak Dağı eteklerine kadar ilerleyen Rus kuşatma kolunun Türk ordusuna yaptığı taarruza yan taraftan destek vermiştir⁵⁶².

6 Ağustos sabahı, Türk Sağ Cenah Grubu Komutanı 9. Kolordu'yu Kılıçgediğinden güneye çekmeyi düşünmüştür. Fakat Ruslar 10 top, üç piyade ve iki süvari alayı ile sabahın erken saatlerinden itibaren ağırlık merkezi 5. Türk Kuvve-i Seferiye cephesinden olmak üzere Karaköse'nin iki tarafından mürettep kolorduya taarruza başlamıştır⁵⁶³. Ruslar çeşitli istikametlerde taarruzlarına devam etmiş ve ilk önce Velibaba bölgesindeki dağlık bölgeden batı istikametinde ilerlemiştir⁵⁶⁴. Rus asıl kuvvetleri Tavu-Hanzir hattına kadar ilerlemiştir⁵⁶⁵.

7 Ağustos'ta şafak vakti başta 15. Rus Kafkas Avcı Alayı olmak üzere Ruslar Türk ordusuna şiddetle hücum etmeye başlamıştır. Bu sırada Türk ordusu Mızrakdağı'nın çevresinde bulunan mevzileri işgal etmiştir. Aynı zamanda 13. Rus Kafkas Avcı Alayı bir gün evvel Türk birliklerini uzaklaştırdığı için Mızrakdağı'nda Türk ordusuna cepheden taarruz etmiştir. Rusların birlikte hareket eden iki alayının tazyiki nedeniyle Türk ordusu ricate mecbur olmuştur. Öğleye doğru 15. Rus Kafkas Avcı Alayı Mızrakdağı'nın üzerine çıkmış ve silsile istikametince Türk ordusunu takip ederek Aleşkirt Ovası'ndan güneye doğru bu silsile üzerinden geçen yolları yavaş yavaş zapt etmiştir. 15. Rus Kafkas Alayı, 4. Kafkas Avcı Fırkası'nın Türk ordusuna taarruzu sırasında Tutak'a doğru kendisine gösterilen istikamette General Ribaçenko'nun süvari kolu önünde Miralay Stopçanski'nin kumandasında olan 1. Gorskomazdofski Alayı olmak üzere ilerlemiştir⁵⁶⁶.

⁵⁶⁰ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 225.

⁵⁶¹ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 226.

⁵⁶² Recep Balkan, age., s. 187.

⁵⁶³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 807.

⁵⁶⁴ Guze, age., s. 63.

⁵⁶⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 807.

⁵⁶⁶ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 226.

Abdülkerim Paşa'nın kumanda ettiği Sağ Cenah Grubu Ağrı Dağı'ndan süratle ve acilen çekilmeye başlamıştır. Türk ordusu Ağrı Dağı'ndan ricate başlar başlamaz önlerinde bulunan 4. Rus Kafkas Kolordusu taarruza başlamış ve hemen arkasından Türk ordusunu takip hareketine girişmiştir. Bu sırada Ruslar, Türk kuvvetlerinin Mirgemiş Geçidi'nin önünde görüldüğü haberini almıştır⁵⁶⁷. Mirgemiş'in önüne gelen 29. Türk Tümeni taarruza geçmiş ve oradaki Rus kuvvetlerini sıkıştırılmıştır. 17. Rus Türkistan Alayı Mirgemiş'e doğru hareket ederek General Baratof Grubu'nun gerisini tehdit eden 29. Türk Tümeni'nin üzerine yürümüştür. General Baratof ise cepheden çektiği 153. Rus Alayı'nı Baratof Grubu'nun gerisini koruması için Mirgemiş'e göndermiştir⁵⁶⁸.

7/8 Ağustos gecesini 9. Türk Kolordusu'na Kılıçgediği'nden çekilmesi emredilmiştir⁵⁶⁹. 9. Türk Kolordusu geride hiçbir şey bırakmadan çekilerek, 8 Ağustos 1915 saat 04.30'da Köşk civarına gelmiş ve Batmış tarafından Murat Nehri'ni güneye doğru geçmeye başlamıştır. Çekilmede bir Rus baskısı olmamıştır. 120 atlı ve üç makineli tüfekten oluşan 9. Rus Süvari Tugayı, Murat'ın güneyinden, Yeniköy-Sincan üzerinden ilerleyerek 7/8 Ağustos 1915 gecesini Tutak'ı işgal etmiştir⁵⁷⁰.

8 Ağustos'ta Mürettep Kolordu cephesinde saat 16.00'da Ruslar 1. Türk Kuvve-i Seferiye ile 2. Türk Nizamiye Süvari Tümeni üzerine taarruza geçmiştir. Bu kesimde süngü muharebeleri olurken Abşirin sırtlarındaki 49. Türk Piyade Alayı cephesinde muharebe hafif geçmiştir. Saat 17.00 sıralarında Ruslar 44. ve 7. Türk Piyade Alayları cephesinden çekilmiştir⁵⁷¹.

9 Ağustos'ta 9. Türk Kolordusu, Tutak'ın güneyinde Aşağı Köşk civarında toplanmış, Mürettep Kolordu Tutak hizasına çekilmiştir. Rus süvari tümeni de Tutak'ın güneyinden Murat Nehri'nin doğusuna geçmiştir. 5. Türk Kuvve-i Seferiye'nin 37. Alayı buraya yetişerek Rus süvarisini geriye atmış ve Ruslardan 200 esir almıştır. General Baratof'un yandan yaptığı taarruzun tesiriyle Türk Sağ Cenah Ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Rusların Türk ordusunun iki yanı ve gerisinden taarruz ederek Türk ordusunu imha etme planı gerçekleşmemiştir⁵⁷².

11 Ağustos'ta Kılıçgediği istikametinde Rus taarruzu başlayınca 29. Türk Tümeni Mirgemiş Dağı Geçidi istikametinde ilerlemiştir. General Baratof Grubu'nu geriden takip eden 153. Rus Alayı bölgeye gönderilmiş ve geçit zapt edilmiştir. 1. Rus Süvari Tümeni, 17. Rus Piyade Alayı ile Katavin Dağı'ndaki Türk artçıları

⁵⁶⁷ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 227.

⁵⁶⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 102.

⁵⁶⁹ Recep Balkan, age., s. 235.

⁵⁷⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 817.

⁵⁷¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 821-822.

⁵⁷² Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 121-123.

geriye atarak 11 Ağustos akşamı Malazgirt'i zapt etmiştir. Bu taarruzlarla Ruslar Malazgirt Muharebesi'nden evvel buldukları mevzileri tekrar işgal etme imkânı bulmuştur⁵⁷³.

3. Ordu'nun harp ceridesindeki kayıtlara göre, Kılıçgediği Muharebesi'nde Türk Sağ Kanat Ordusu'nun 9. Türk Tümeni ile birlikte 66 piyade taburu ve 61 süvari bölüğünden oluştuğu, silah mevcudunun ise 24.983 tüfek, 24 makineli tüfek, 61 toptan ibaret olduğu öğrenilmiştir. 4. Rus Kolordusu ile Baratof Grubu ise 76 piyade taburu, 141 süvari bölüğü ve 106 top'tan oluşmuştur⁵⁷⁴.

2.11. İkinci Azap Muharebesi

Ağustos 1915'te sona eren Kılıçgediği Muharebesi'nden sonra Türk ve Rus kuvvetleri arasında ufak tefek çarpışmalar olmuş ise de 1916 yılı Ocak ayına kadar büyük bir muharebe olmamıştır. İki taraf da bu sırada kuvvetlerini artırma yoluna gitmiştir. 1916 yılı başlarında Kafkas Cephesi'nde her iki tarafın kuvvetleri şu durumdadır:

3. Türk Ordusu;

9., 10. ve 11. Kolordular, biri nizamiye biri ihtiyat olmak üzere iki süvari tümeni, müstahkem mevki ile muhtelif bölgelerde bulunan müfrezelerden oluşmuştur. Toplamda 3. Ordu'nun emrinde 122 piyade taburu, 23 süvari bölüğü ve 150 tane çeşitli özellikte top yer almıştır. 3. Ordu'nun bütün savaş mevcudu 64.000 olup bunun 20.000'i esas cephenin uzağında dağınmış durumdadır. Bu arada Başkomutanlık Vekâleti 2. Türk Ordusu'nu Diyarbakır'ın etrafında toplayarak Bitlis-Muş üzerinden Erzurum'un doğusuna doğru taarruz etmeyi tasarlamıştır. Bu nedenle 2. Ordu; 2., 3., 4. ve 16. Kolordular'dan ve 3. Süvari Tümeni ile kolorduların emrindeki on piyade tümeninden ibaret olmak üzere Kafkas Cephesi'ne doğru yola çıkarılmıştır⁵⁷⁵.

Rus Kafkas Ordusu ise;

Batum Kalesi Sahil Müfrezesi: Dört piyade taburu, üç kale topçu taburu ve istihkâm taburu Batum'da; 16 piyade taburu, 3 süvari bölüğü, 24 top Arhavi ile Artvin-Kaçkar dağı hattı arasındaki bölgededir.

2. Türkistan Kolordusu: Kaçkar Dağı ile Ekrek Deresi arasındaki bölgede, İşhan-Akdağ-Karadağ doğusu-Narman batısı-Koziçan Tepesi kuzeyi hattında

⁵⁷³ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 123.

⁵⁷⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 123-124.

⁵⁷⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 313.

bulunmaktadır. Bu kolordu 43 piyade taburu, 21 süvari bölüğü, 66 top, 39.000 piyade tüfeğinden oluşmaktadır. Kolordu karargâhı Oltu'dadır.

1. Kafkas Kolordusu: Koziçan Tepesi ile Aras Nehri'nin güneyindeki Mirgemir Dağı arasında, Koziçan Tepesi doğusu-Azap-Horasan-Mirgemir Dağı hattındadır. Kolordu karargâhı Karaorgan'dadır.

4. Kafkas Kolordusu: Mirgemir Dağı ile Van Gölü arasında, Altuntaht Tepesi doğusu-Kopal doğusu-Güzelbaba Dağı doğusu-Kop (Bulanık)-Haçlı ve Nazik Gölleri-Yakup Ağa Dağı güneyi-Adilcevaz hattında bulunmaktadır. Kolordu karargâhı Karaköse'dedir.

Azerbaycan-Van Müfrezesi: Bir süvari alayı, iki Ermeni ve müstahfaz taburu ile altı toptan oluşan bir müfreme Van Gölü'nün güneyinde ve Reşadiye'nin doğusundadır. Kolordunun diğer kısımları ise İran Azerbaycan'ındadır.

Ordu İhtiyatları: 4. Kafkas Avcı Tümeni Sarıkamış'ta, 66. Piyade Tümeni Kağızman'da, Sibirya Kazak Tugayı Narman'dan Sarıkamış'a yürüyüşte, Hava Müfrezesi ise Kars'tadır⁵⁷⁶.

Rusların kuvvetleri dolgun mevcutlu 183 piyade taburu, 241 süvari bölüğü ve 386 toptan oluşmuştur⁵⁷⁷.

7 Ocak 1916'da 3. Türk Ordusu Komutanı Mirliva Mahmut Kamil Paşa, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın isteği ile ilkbaharda yapılması kararlaştırılmış olan taarruz hazırlıkları hakkında görüşmek üzere Erzurum'dan karayolu ile İstanbul'a hareket etmiştir. Mahmut Kamil Paşa giderken Ordu Komutanlığı'nı vekâleten 11. Türk Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'ya bırakmıştır. Abdülkerim Paşa göreve geldikten birkaç gün sonra 3. Türk Ordusu taarruza uğramıştır⁵⁷⁸. Bu sırada Çanakkale Savaşları sona ermiş ve Osmanlı Devleti buradaki birliklerini Kafkas Cephesi'ne gönderme kararı almıştır. Fakat bu birlikler yetişmeden 3. Türk Ordusu üzerinde kesin bir sonuç almak isteyen Ruslar harekete geçmiş ve ilk olarak Türk Ordusu üzerine keşif taarruzu yapılması kararı alınmıştır⁵⁷⁹.

10 Ocak saat 00.40'ta 2. Rus Türkistan Kolordusu, 10. Türk Kolordusu'na taarruz etmiştir. 4. Rus Türkistan Avcı Tümeni; 16. Rus Piyade Alayı ile 30. Türk Piyade Tümeni Cephesi'nde bulunan Arap Gediği'ne, 13. Rus Piyade Alayı ile Sivri Deresi'nin batı yamaçlarına, 14. Rus Piyade Alayı ile 32. Türk Piyade Tümeni

⁵⁷⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 6-10.

⁵⁷⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 314.

⁵⁷⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 5.

⁵⁷⁹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 314.

cephesindeki Karadağ'a taarruz etmiştir. 15. Rus Piyade Alayı ise merkezde Oltu yolu üzerinde ihtiyattadır. Güllü Bağdat Dağı'nda tel örgü engellerini tahrip ile mevziye giren Rus kuvvetleri 30. Türk Piyade Tümeni'nin karşı taarruzu ile geri atılarak Güllü Bağdat Dağı Türk ordusu tarafından geri alınmıştır⁵⁸⁰.

12 Ocak 1916'da Ruslar iki alayı ile Karşım'ın güneyine ve doğusuna taarruz ederek Türk mevzilerini işgal etmiştir. Buna karşılık 18. ve 28. Türk Tümenleri Azap'ın batısından ve Aras Vadisi'nden Ruslara taarruz ederek Ruslardan iki makineli tüfek almıştır. Ruslar bu duruma taarruzla karşılık vermiş ve kaybettikleri mevzii tekrar ele geçirmiştir⁵⁸¹. Sabah saatlerinde Rus 4. Kafkas Avcı Fırkası yarma istikameti olarak İlimi (İlimi) köyünün üzerinden taarruza başlamıştır⁵⁸². 12 Ocak gecesi 1. Rus Kafkas Kolordusu'nun 155. Piyade Alayı Zanzak köyünden ilerleyerek şafak vaktine doğru Türk ileri siperlerine kadar gelmiştir. Alay şiddetli hücum ile Türk ordusunun ilk hat siperlerini zapt etmiş ve sonra da çok şiddetli bir süngü hücumu ile Türk mevzilerini ele geçirmiştir⁵⁸³.

13 Ocak'ta Türk ordusu 14. Rus Avcı Alayını İlimi'de sıkıştırmış, 14. Avcı Alayı ise iki taburla takviye edildiği hâlde bu duruma karşı koyamamıştır. 261. Alay ile takviye edildiği hâlde 4. Rus Avcı Tümeni bir adım bile ilerleyememiştir. 3. Türk Ordusu 153. Rus Alayı'na iki günde 2000'den fazla kayıp verdirmiştir. Diğer alaylar da aynı şekilde bitkin düşmüştür. General Yudenich, 4. Rus Avcı Tümeni'ni 263. Alayla, 39. Rus Tümenini de 262. Alayla takviye etmiştir. 66. Rus Tümeni böylece bütün unsurlarıyla harbe dâhil olmuştur. Rusların yılbaşı gecesi (13-14 Ocak 1916 gecesi) General Yudenich, bu bölgede bulunan kuvvetlere genel taarruz emrini vermiş fakat kar, tipi ve rüzgâr taarruzu güçleştirmiştir⁵⁸⁴. 2. Rus Türkistan Kolordusu ile 1. Rus Kafkas Kolordusu'nun gece taarruzu 3. Türk Ordusu'nun olağanüstü savunması ve devam eden tipi nedeni ile 14 Ocak 1916 sabahına kadar beklenen gelişmeyi gösterememiştir⁵⁸⁵.

14 Ocak'ta 3. Türk Ordusu'nun merkezine doğru beklenmedik bir Rus taarruzu başlamıştır. Hücum Aras Nehri'nin kuzeyine hâkim tepelerde başlamış ve sonra Aras Nehri'nin güneyindeki kesimlerde devam etmiştir⁵⁸⁶. Ruslar, 14 Ocak 1916'da topçularının yoğun ateşinden sonra İlimi'yi zapt etmiştir⁵⁸⁷. Cephede gece gündüz, kanlı ve şiddetli muharebeler devam ederken, Erzurum'da 3. Türk Ordusu

⁵⁸⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 9-10.

⁵⁸¹ Aziz Samih İlter, age., s. 67; *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 13-14.

⁵⁸² *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 305.

⁵⁸³ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 306-307.

⁵⁸⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 117.

⁵⁸⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 18.

⁵⁸⁶ Liman von Sanders, age., s. 171.

⁵⁸⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 117.

Komutan Vekili Mirliya Abdülkerim Paşa, nihayet ordu kurmay başkan vekili ve şube müdürleri ile saat 13.00'te Hasankale'ye gelebilmiştir⁵⁸⁸.

General Vorobyef, emrindeki beş alay ile Çilligöl Dağı-Karabıyık-Koziçan Tepesi hattını yarmaya girişmiştir. Bu sırada 18. ve 33. Türk Piyade Tümeni cephelerinin bir kısmı karşısında 39. Rus Piyade Tümeni (152., 153. ve 155. Piyade Alayları ile emrine verilmiş bulunan 262. Piyade Alayı) bulunmakta olup cephenin bu kesiminde yalnız topçu ateşi muharebesi devam etmiştir⁵⁸⁹.

14/15 Ocak'ta 2. Rus Türkistan Kolordusu birlikleri (264. Piyade Alayı ile 18. ve 23. Türkistan Avcı Alayları) sisten faydalanarak, 34. Türk Piyade Tümeni'nin sol cephesinde yer alan 100. ve 54. Türk Piyade Alayları'nın arasına girme girişiminde bulunmuşsa da bu girişim Rusların ağır zayıfına sebep olmuş ve durdurulmuştur. 34. Türk Piyade Tümeni saat 20.40'ta, Koziçan Tepesi'ni bırakarak, Çilligöl Dağı-Karabıyık doğusu-Karabıyık kuzeyi-Pirtanus (Çimenli) güneyi-Koşa Dağı hattına çekilmiştir. Saat 23.00 sıralarında Çilligöl Dağı civarında kanlı muharebeler devam etmiştir. 10. Türk Kolordusu cephesinde ise 14/15 Ocak gecesi Rusların Karadağ'a yaptığı iki taarruz durdurularak geri atılmıştır⁵⁹⁰.

15 Ocak 1916'ta Ruslar, Aras'ın kenarındaki 28. Türk Tümeni'nin bulunduğu Vandek, Şükür ve Turnagöl taraflarına taarruz etmiştir⁵⁹¹. 9. Kolordu cephesinde saat 06.00'dan itibaren Ruslar sıklet⁵⁹² merkezi ile Endek civarından taarruza başlamıştır. Bazı mevzilere girebilen Ruslar, Türk ordusu tarafından geriye atılmıştır. Dört Rus taburu Türk ordusunun Turnagöl Müfrezesi'ne Kızlar Dağı-Deliki (Çayırbeyli) arasından taarruz etmiştir. Muharip mevcudu 2300'ü geçmeyen beş piyade alayından (49. Piyade Alayı 11. Kolordu bölgesinde) oluşan 9. Türk Kolordusu, aynı gün 20.000 kadar muharip mevcudundaki 20 Rus taburunun üç hücumunu başarı ile geri püskürtmüştür⁵⁹³.

15/16 Ocak gece yarısından sonra 11. Türk Kolordusu cephesinde Koşa Deresi ile Koşa Dağı'nın doğu yamaçlarında bulunan 101. Türk Piyade Alayı'na, Ruslar iki piyade ve bir süvari alayı ile taarruz etmiştir. 101. Türk Piyade alayı çok zayıf vermiş ve 1. ve 2. Taburlarda sadece 350 kişi kalmıştır⁵⁹⁴.

Bütün gece hücumlarını devam ettiren General Vorobyef kuvvetleri 16 Ocak 1916 şafak vakti, baskın ile 34. Türk Piyade Tümeni cephesinde Karabıyık Tepesi'ni

⁵⁸⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 22.*

⁵⁸⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 25.*

⁵⁹⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 25-28.*

⁵⁹¹ Aziz Samih İltar, age., s. 68.

⁵⁹² Sıklet: Ağırılık, yük. (Ferit Devellioğlu, age., s. 1108)

⁵⁹³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 27-28.*

⁵⁹⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 29.*

ele geçirmiştir. Bu kesimdeki 34. Türk Piyade Tümeni birlikleri dağınık bir şekilde Hızardere köyüne doğru çekilmiştir⁵⁹⁵. 16 Ocak'ta Kosa Ruslarca ele geçirilmiş ve Türk ordusunun merkez kuvvetleri (9. Kolordu) çökertilmiştir. Raddatz Tugayı geri çekilen Türk ordusunun peşine düşmüş ve yüzlerce tutsak almıştır⁵⁹⁶.

17 Ocak'ta artan Rus taarruzları nedeniyle Türk ordusunun karargâhı Hasankale'den Erzurum'a çekilmek zorunda kalmıştır⁵⁹⁷. Aynı zamanda Türk birliklerinin hepsi yeni mevzilere çekilmiştir⁵⁹⁸.

18 Ocak'ta 1. Rus Kolordusu kuvvetleri ve 4. Rus Tümeni aynı anda Köprüköy'e girmişlerdir⁵⁹⁹. Aynı gün 9. ve 11. Türk Kolorduları Erzurum'daki istihkâmları ve 10. Türk Kolordusu'nu Kızılkilise'ye çekmeye başlamıştır. 10. Türk Kolordusu geri çekilişini Rus saldırısına uğramadan yapabilmıştır. Bu çekilmeye Türk birlikleri toplanan bütün erzak, mühimmat ve malzemelerini geride bırakmıştır⁶⁰⁰. Saat 17.00'de 11. Türk Kolordusu cephesinde Rus taarruzu savunma hattı gerisinde, Hasanbaba Dağı'nın kuzeyindeki Aha'ya kadar ilerlemiştir. 11. Türk Kolordusu'nun sol kanadındaki 102. Türk Piyade Alayı'nın savaş düzeni bozulmuş ve askerler firar etmiştir. Bu panik hareketinin diğer birliklere sıçraması üzerine, durumu tehlikeli gören 11. Türk Kolordusu komutanı saat 20.33'te Erzurum'da hazırlanmış mevziye çekilme emrini vermek zorunda kalmıştır. Saat 23.05'te 11. Kolordu'nun geri çekilmesi başlamıştır⁶⁰¹. Ruslar 19 Ocak'ta Hasankale'yi alarak Erzurum'a yaklaşmıştır⁶⁰².

3. Türk Ordusu Ocak ayındaki ilk muharebelerinde ölü ve yaralı olarak yaklaşık 10.000 asker kaybetmiştir. Bu askerlerin bir kısmı donarak ölmüştür. 16 top kaybedilmiş ve 40.000 asker Erzurum Kalesi'ne sığınabilmiştir. Ruslar 5000 Türk askerini esir almış ve Rusların tahminlerine göre buna eşit sayıda asker Türk ordusundan firar etmiştir. Kayıpların çoğu, gücünün neredeyse yüzde 70'ini yitiren 11. Türk Kolordusu'nda yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte 10. Türk Kolordusu'nun kayıpları hafiftir⁶⁰³.

⁵⁹⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 29.

⁵⁹⁶ Maurice Larcher, age., s. 101.

⁵⁹⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 39.

⁵⁹⁸ Aziz Samih İlter, age., s. 68.

⁵⁹⁹ Maurice Larcher, age., s. 101.

⁶⁰⁰ Aziz Samih İlter, age., s. 69.

⁶⁰¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 48.

⁶⁰² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 63.

⁶⁰³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 176.

2.12. Erzurum Taarruzu

Azap Muharebesi'nden sonra 3. Türk Ordusu Komutanı olan Mahmut Kamil Paşa Deveboynu'ndaki 9. Kolordu'yu (31. Erzurum Tümeni) ve Gürcü Boğazı'ndaki 10. Kolordu'yu toparlayarak savaş düzenine sokmuştur. 11. Kolordu Sivişli'de takviye gücü olarak alıkonulmuştur. Beş tabur Palandöken'i tutmakta olup erişilmesi imkânsız olarak değerlendirilen Kargapazar'da zayıf bir garnizon yer almıştır⁶⁰⁴.

Erzurum taarruzu esnasında Erzurum Müstahkem Mevkii'nin⁶⁰⁵ güneyini korumak için, 36. Tümen ile 2. Süvari ve 3. İhtiyat Süvari Tümenleri 7 tabur, 54 süvari bölüğü, 20 topla Hınıs'ın doğusunda kısmen Karaköprü civarında toplanmıştır. Bulanık'ta oluşturulan Osman Bey Müfrezesi, Murat Nehri'nin güneyini korumuştur. Osman Bey komutasında Dir, Bacirge Hudut Taburları, 300 mevcutlu 3. İhtiyat Tugayı ve 600 atlıdan oluşan Hacı Musa Bey gönüllüleri bulunuyordu. Bu birliklerin sayısı toplamda 1500'e ulaşmıştır⁶⁰⁶.

Erzurum Muharebesi'nde Türk ordusu 39.000 asker, 29.000 tüfek ve kale topçusu hariç 112 toptan oluşmuştur⁶⁰⁷. Rus tarafı ise Erzurum Muharebesi'nden önce Rus General Yudenîç kuvvetlerinin muharebe meydanına sevki konusunda şu tedbirleri almıştır⁶⁰⁸:

1. 2. Rus Türkistan Kolordusu; Kızılkilise mevziini işgal edecek, gerilerde kalan kolordu merkez ve sağ cenahı ileri sevk edilerek Gürcü Boğazı ele geçirilecektir.
2. 1. Rus Kafkas Kolordusu; Deveboynu'nun karşısındaki ileri mevzileri ele geçiren 4. Kafkas Avcı Fırkası Kargapazar Dağları'nın eteklerine gönderilerek firkanın burada tertibat alması sağlanacaktır. Böylece bu firkanın yardımıyla Kargapazar Dağları 1. Kafkas Kolordusu tarafından işgal edilebilecektir. 39. Rus Piyade Fırkası'nın tamamı kolordunun sağ tarafında Muculdu-Tuzcu-Hasankale mıntkasında toplanacaktır. Kolordunun kalan kısımları ise 39. Piyade Fırkası cephesinin güneyini Palandöken Dağları'nın güney eteklerine kadar işgal edecektir. 66. Piyade Fırkası ile Don Piyade Livası Hasankale mıntkasında ordu ihtiyatında kalmak üzere toplanacaktır.

⁶⁰⁴ Maurice Larcher, age., s. 102-103.

⁶⁰⁵ Müstahkem Mevkii (Mevki-i Müstahkem): Etrâfına kale, siper gibi şeyler yapılarak sağlaştırmış yer. (Ferit Devellioğlu, age., s. 870)

⁶⁰⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 129.

⁶⁰⁷ Mahmut Boğuşlu, age, s. 110.

⁶⁰⁸ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 328.

3. 4. Kafkas Kolordusu; Azapköy Muharebesi başladığından beri kolordunun sağ tarafında toplanmış olan 5. ve 6. Kafkas Avcı Alayları ordu ihtiyatına verilecektir.

Rusların kuvveti Erzurum taarruzunda 120-150 bin kişiyi bulan 104 piyade taburu, 55 süvari bölüğü ve 244 toptur. Türk ordusu bu muharebede Rusların üçte biri kadardır⁶⁰⁹.

Azap Muharebesi'nden sonra Rus karargâhında görüş ayrılıkları başlamış olup pek çok kayıp verilmiş ve güçlükler çok artmış olduğu için Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'a hücum etmek istememiştir. General Yudenich ise aldığı esirlerden Türk birliklerinin birbirine karıştığını ve çok fazla kayıp verdiklerini öğrendiğinden kalenin bir baskınla alınabileceğini ileri sürmüştür. Bu sırada Kargapazarı'na bir keşif kolu gönderilerek Kargapazarı'nın boş olduğu anlaşılmıştır. Yudenich Türk ordusunun buranın önemini fark edemediğini, Kargapazarı'nın kuzey tarafından araziyi iyi bilen General Perjevalski komutasındaki Türkistan Kolordusu ile bir baskı yapılırsa kalenin alınabileceğini söylemiştir. Bu teklif Grandük Nikolay Nikolayeviç tarafından kabul edilmiştir⁶¹⁰. Erzurum Müstahkem Mevzii'ne taarruz etmekteki amaç, Türklerin Doğu Anadolu'da dayanağı, idare merkezi ve 3. Türk Ordusu'nun üssü olan Erzurum şehrini ele geçirmektir⁶¹¹.

Rus-Kafkas Ordusu Komutanlığı, Erzurum Müstahkem Mevzii'ne 11 Şubat 1916'da taarruzu kararlaştırmıştır. 11 Şubat'ta saat 12.00'den 20.00'ye kadar Rus topçusunun hazırlık ateşini müteakip saat 20.00'den itibaren Rus piyadeleri hücumla geçecektir⁶¹². Ordu kumandanı bütün kuvvetleri ile 3. Türk Ordusu'nu kuzeyden çevirip sol tarafından en büyük darbeyi vurmaya planlamıştır⁶¹³.

Erzurum, Fırat Nehri'nin kollarından Karasu Nehri'nin kaynak kısmındaki ovanın üzerinde olup bu mıntıkada Karasu Vadisi'nin genişliği 15 km'dir. Erzurum kuzeyden ve güneyden yüksek ve geçmesi zor olan sert ve kayalık dağlarla kapalıdır. Kuzeyde Kargapazar ve Dumlu Dağları, güneyde ise Palandöken silsilesi bulunmaktadır. Bu dağlar başka isimler altında doğu ve kuzeydoğu'ya doğru uzayarak Pasinler Ovası'nı teşkil etmiştir⁶¹⁴.

Erzurum eski bir şehirdir ve çoktan beri Osmanlı Devleti'nin kudretini temsil eden müstahkem bir mevkidir. Bütün şehir yüksek bir kale duvarı ile çevrilmiş olup,

⁶⁰⁹ Mahmut Boğuşlu, age., s. 110.

⁶¹⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 120.

⁶¹¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 67.

⁶¹² *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 88.

⁶¹³ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 327.

⁶¹⁴ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 323.

harp mühimmatı depolarının bulunduğu siperli yollar mevcuttur. Kale duvarları arasından şehre 4 yol girmekte ve şehrin 4 kapısı bulunmaktadır. Kale, bir tabyalar kuşağı ile çevrilmiş olup bunlar 1877-78 seferi öncesinde de mevcuttur. Bu tabyalardan üçü Erzurum'un doğusunda ve biri de onun güney batısında yer almıştır⁶¹⁵. 1877-1878 seferinden sonra tahkimata daha çok önem verilmiş, birkaç tabya daha yapılmıştır. Bunlardan iki tanesi Palandöken'e yapılmıştır. Yapılan en son tabya ise Çobandede'de yer almıştır. Daha sonra Dolangez-Uzun Ahmet-Höyükler hattı tahkim edilerek üç hat birbiri gerisinde oluşturulmuştur. Birinci hatta altı tabya; Dolangez-Uzun Ahmet Karakolu-Uzun Ahmet-Kaburga-Orta Höyük-Höyük ilâvesi yer almıştır. İkinci hatta beş tabya; Çobandede-Sivişli-Ağzıaçık-Toparlık-Gez yer almıştır. Tabyalarda tamamı eski olmak üzere 265 top vardır. Bunların 36 adedi 15 cm'lik, diğerleri 8 ve 9 cm'lidir⁶¹⁶.

General Yudenich kumandasındaki güçlü Rus kuvvetleri, 1916 yılı Ocak ayından itibaren Erzurum yönünde ilerlemeye başlayarak, 21 Ocak 1916'da Erzurum'un kuzeydoğusundaki Tortum'u işgal etmiştir⁶¹⁷. 2. Rus Türkistan Kolordusu kendi önünden geri çekilen 10. Türk Kolordusu'nu takip ederek 24 Ocak'ta yapılan bir muharebeden sonra Kızılkilise mevziini işgal etmiştir. 4. Rus Kafkas Avcı Fırkası Türk Ordusu'nun hücumunu geri püskürtmüş, 16. Rus Kafkas Avcı Alayı'nın bir taburu da Kargapazar Dağları'nı zapt etmiştir⁶¹⁸. 1 Şubat'ta General Yudenich beraberindekilerle birlikte Hasankale'ye yerleşmiştir⁶¹⁹.

Rus ordu kumandanı 11 Şubat 1916 tarihinde General Vadin'in topçu grubu tarafından kısa topçu ateşiyle taarruza başlama emrini vermiştir. Bu taarruzda Türk ordusundan kaçan bir zabıt Ruslara rehberlik etmiştir⁶²⁰. Taarruz belirtildiği gibi 11 Şubat öğleden sonra başlamış, Ruslar Erzurum'un iki en önemli tabyasını yoğun bir bombardımana tutmuştur⁶²¹. Rus ağır topçusu Uzunahmet üzerindeki Türk bataryalarına, Dolangez ve Çobandede kaleleri üzerine ateş açmıştır. Türk ordusu karşılık vermiştir. Karanlıkta ve görülmemiş bir sessizlik içinde 153. Rus Babinski Alayı'nın bir buçuk taburu ileri yürüyüşe geçmiş ve 12 Şubat'ta şafak vakti Dolangez Tabyası Rusların eline düşmüştür⁶²².

13 Şubat'ta 2. Rus Kolordusu'nun (28 tabur) Karagöbek üzerine yaptığı saldırı sonucu Türk ordusu hemen ertesi gece oradan uzaklaşmak zorunda kalmıştır.

⁶¹⁵ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 323.

⁶¹⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 121.

⁶¹⁷ Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *TAED*, s. 37: (2008), s. 259-287.

⁶¹⁸ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 330.

⁶¹⁹ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 333.

⁶²⁰ Bu zabitin etnik kökeni bilinmemektedir. (*Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 339)

⁶²¹ Edward J. Erickson, age., s. 154.

⁶²² W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 329-330.

4. Rus Tümeni Kargapazar'da bazı Türk birliklerini ele geçirdiyse de, dağların keskin yamaçları arasından diğerlerine ulaşamamıştır⁶²³. Ruslar bütün cephelerde hücumlarına devam etmiş fakat bu hücumların hepsi Türk ordusu tarafından kanlı muharebelerle püskürtülmüştür. Yine de geç vakitte, gece karanlığında 2. Rus Türkistan Kolordusu Tafta'yı alabilmiştir. 4. Rus Avcı Tümeni Tafta'nın güneyindeki mevzileri ele geçirmiş ve kuşatmaya başlamış olduğu için zaten Türk ordusu Tafta'yı önceden terk etmiştir⁶²⁴.

3. Türk Ordusu Komutanı, 14 Şubat'ta saat 20.00'de verdiği bir emirle orduyu Erzurum'un 14 km kadar batısında yer alan ve güneyinde Karakaya Dağı'nın, kuzeyinde ise 2900 rakımlı Tosik Dağı'nın bulunduğu bir hatta çekmek istemiştir. Bu hat Karakaya Dağı-2200 rakımlı tepe-Hanke batısı-2650 rakımlı Turnagöl Dağı-Pulur Deresi batı sırtları-Ilıca-Mamağa Köprüsü-Karaz-Norşin-Tosik Dağı hattıdır. 3. Türk Ordusu komutanı bu hattın işgal, tahkim ve savunmasına karar vermiş ve bu kararını Tarsus'ta bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya duyurmuştur⁶²⁵.

15 Şubat'ta muharebe devam etmiş ve tekrarlanan hücumlar Türk ordusu tarafından kanlı bir şekilde uzaklaştırıldığı halde 4. Rus Tümeni Hınıs'ın güneyine ilerlemeyi başarmıştır. Rus tayyareleri öğleden sonra Türk ordusunun çekilmeye başladıklarını bildirmiştir. 2. Rus Türkistan Kolordusu akşamüstü boşalmış olan Hınıs'a girmiş ve 4. Rus Avcı Tümeni Hınıs'ın güneyinden çekilen Türk ordusunu takip etmiştir. Hınıs'ın güney cephesinin bu şekilde yarılmasından dolayı Türk kuvvetlerince Erzurum'un tahliyesine karar verilmiştir. 15 Şubat akşamı Çobandede'den Palandöken'e kadar bütün tabyalar Türk ordusu tarafından terk edilmişse de bu tahliyeden sonra bile Ruslar ilerlemekte tereddüt etmiştir. Gez Tabyası burada bulunan cephanelik Türk kuvvetlerince havaya uçurularak terk edildiği hâlde Ruslar ancak 16 Şubat 1916'da buraya girebilmiştir⁶²⁶.

Rusların 4. Avcı Tümeni Tafta Tabya'sını aldıktan sonra güneye Erzurum'a yönelmiş ve 16 Şubat'ta Erzurum'u işgal etmiştir⁶²⁷. Erzurum'un düşmesi ile Doğu Anadolu illerinin istilası hızlanmış⁶²⁸ olsa da Ruslar umdukları gibi 3. Türk Ordusu'nu yok edememiştir. 3. Türk Ordusu büyük kayıplara uğramasına rağmen ordunun kalan kısımları batıya çekilmeyi başarmıştır⁶²⁹. Bu arada Ordu Kumandanı

⁶²³ Maurice Larcher, age., s. 104.

⁶²⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 124.

⁶²⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 108.

⁶²⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 124.

⁶²⁷ Guze, age., s. 70. Erzurum Taarruzu ve Erzurum'un Rus işgaline düşüşü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006, s. 170-235.

⁶²⁸ Mahmut Boğuşlu, age., s. 111.

⁶²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/III, s. 63.

Mahmut Kamil Paşa'nın yerine Vehip Paşa 3. Türk Ordusu Kumandanlığı görevine getirilmiştir. Ordu karargâhı ise Erzincan'a nakledilmiştir⁶³⁰.

Erzurum taarruzu nedeniyle oluşan kayıplar konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Guze 3. Türk Ordusu'nun mevcudunun Erzurum'daki kayıplar nedeniyle 30.000 kişiye düştüğünü⁶³¹, Larcher Rusların kaybının 17.000 asker olup bunlardan 5000 kişinin donarak öldüğünü söylemiştir⁶³². W.E.D. Allen ve Paul Muratoff ise Erzurum'da Rusların Türk Ordusu'ndan 327 top ve 5000 kadar harp esiri ele geçirdiğini, Türk kayıplarının ölü ve yaralı olmak üzere 10.000'den fazla olduğunu, Ruslardan ise 1000 ölü, 4000 yaralı ve bir o kadar da soğuktan donan kişilerin olduğunu belirtmiştir⁶³³.

2.13. 2. Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne Gelişi

Ruslar Erzurum'u işgal ettikten sonra ileri hareketlerine devam etmiş ve 23 Şubat 1916'da İspir'le Aşkale'yi ele geçirmiştir⁶³⁴. Karadeniz kıyılarında ise 8 Mart'ta Rize'yi ele geçirip buradaki ilerlemeyi bir süre durduran Ruslar Nisan ortalarında ilerlemeye devam ederek 16 Nisan'da Sürmene'yi ve 18 Nisan'da Trabzon'u almıştır⁶³⁵. Ayrıca Ruslar Kafkas Cephesi'nin diğer bölgelerinde ilerlemeyi sürdürerek 19 Şubat'ta Ahlat'ı, 13 Mart'ta Van ve Muş'u, 16 Mart'ta ise Bitlis'i ele geçirmiştir⁶³⁶. Bunun üzerine Başkomutanlık Vekâleti doğudaki kuvvetlerin güçlendirilmesine karar vermiştir. Bu sırada Çanakkale Muharebesi sona erdiği için Çanakkale'de savaşmış olan 2. Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi planlanmış ve 2. Ordu'nun komutanlığına Ahmet İzzet Paşa atanmıştır⁶³⁷. Başkomutanlık Vekâleti'nin 19 Mart 1916 tarihli emriyle 2. Ordu "*Diyarbakır ve Diyarbakır'ın daha doğusundan, Erzurum ve Erzurum'un kuzeyindeki Rusların yan ve gerilerine taarruz ederek memleketi düşmandan temizlemekle...*" görevlendirilmiştir. Bu maksatla 3. Ordu'nun güney tarafındaki birliklerin de 2. Ordu'nun emrine verilmesine karar verilmiştir⁶³⁸. Kafkas Cephesi'ne gönderilen 2. Ordu kuvvetleri; 16. Kolordu'nun iki tümeni, diğer kolordulardan on piyade ve bir süvari tümeni ve ayrıca II., III. ve IV. Kolordu karargahlarından ibarettir. 2.

⁶³⁰ Liman von Sanders, age., s. 171.

⁶³¹ Guze, age., s. 70.

⁶³² Maurice Larcher, age., s. 106.

⁶³³ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 336.

⁶³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 64.

⁶³⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 64.; Enver Ziya Karal, age., s. 484.

⁶³⁶ Karal, age., s. 484; Maurice Larcher, age., s. 108.

⁶³⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918*, Cilt: II Kısım: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 30.

⁶³⁸ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 30; Salâhattin Selşık, *Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntıkasında 2. Ordunun 1332 (1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Matbaa, İstanbul 1944, s. 3.

Ordu'nun yığınak nakliyatına, 14. Tümen'in 4. Ordu mıntikasına nakliyatının bitmesinden sonra 14 Nisan 1916'da başlanması düşünülmüştür⁶³⁹.

2. Ordu Kafkas Cephesi'ne nakledilirken ordunun Van Gölü-Muş-Kiğı hattını takip ederek buradan Erzurum ve Erzurum'un doğusu istikametinde ilerlemesi düşünülmüştür. 2. Ordu'nun cepheye nakline Nisan ayında başlanmış ve nakil işlemi Ağustos ayına kadar sürmüştür⁶⁴⁰. Belirtilen birlikler nakledilirken 14. Tümen ile 3. Süvari Tümeni 2. Ordu'nun emrine verilmiştir. Süvari Tümeni üç alay, on bir süvari bölüğü, üç makineli bölük, iki batarya 2700 mevcutla Tunceli'ye hareket etmiş ve önce Hozat'a sonra da Sağyan'a gelerek cephe muharebesine biraz da olsa katılmıştır⁶⁴¹.

19 Haziran 1916'da 2. Ordu şu kolordu ve tümenlerden oluşmuştur⁶⁴²: 16. Kolordu 5. ve 8. Tümenler; 3. Kolordu 7., 11. ve 12. Tümenler; 2. Kolordu 1., 53. ve 14. Tümenler; 4. Kolordu 47. ve 48. Tümenler. 2. Ordu'da toplamda 10 tümen olup, 48. Tümen muharebeden sonra gelebilmiştir. 2. Ordu'da Çanakkale'de savaşmış tecrübeli komutanlar ve askerler bulunmakta olup komutanlar arasında 16. Kolordu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa da yer almıştır⁶⁴³. Mustafa Kemal Paşa Mart 1916'da Diyarbakır'a gelerek Kafkas Cephesi'ndeki görevine başlamıştır⁶⁴⁴.

2.14. Kop-Çoruh Cephesi Taarruzları ve Diğer Muharebeler

Erzurum işgal edildikten sonra Mart ayında Mamahatun-Bayburt (14-23 Mart) ve Bayburt-Of (25-31 Mart) istikametlerinde Rus taarruzları başlamıştır⁶⁴⁵. Taarruzlar Mart ayı sonrasında daha çok Kop ve Çoruh bölgelerinde yoğunlaşmıştır⁶⁴⁶.

Harekât alanı Çoruh Nehri'nin dirsek yaptığı noktada bulunan Bayburt bölgesinde olup bu harekât kuzeyde Yamalı Dağ ile güneyde Karasu arasında yaklaşık 60 km genişliğinde 40 km derinliğinde bir bölgeyi kapsamıştır. Cephe hattı iki bölümden oluşmuştur. Kuzeyde Yamalı Dağ ile Masat Deresi arasındaki bölüm

⁶³⁹ Selişik, age., s. 3; ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 27-2.

⁶⁴⁰ Liman von Sanders, age., s. 172-173; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 64.

⁶⁴¹ Fevzi Çakmak, age., s. 137.

⁶⁴² Çakmak, age., s. 137.

⁶⁴³ Enver Ziya Karal, age., s. 484.

⁶⁴⁴ Rifat Uçarol, age., s. 621; bkz. Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II/5: (Mart 1986), s. 487-502.

⁶⁴⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 170-172; Aziz Samih İlter, age., s. 97-99.

⁶⁴⁶ Levent Ünal, agm., s. 5.

“Çoruh Cephesi”, güneyde Masat Deresi ile Karasu arasındaki bölüm “Kop Cephesi”⁶⁴⁷ olarak adlandırılmıştır⁶⁴⁸.

Çoruh Cephesi’nin en önemli noktası Çoruh ve Masat Vadileri arasındaki Kaledere Tepesi olup 2. Rus Türkistan Kolordusu burayı işgal etmek için Nisan 1916 başlarında on günlük bir muharebeye teşebbüs etmişse de başarılı olamamıştır⁶⁴⁹. Ruslar Bayburt’u ele geçirmek üzere Çoruh Cephesi’nde yaptıkları taarruzlarda esaslı bir başarı sağlayamayınca bu kez, Masat Deresi ile Karasu arasında bulunan Kop Dağı bölgesinden yarmayı denemiştir⁶⁵⁰.

14 Nisan 1916’da saat 16.30’da bir batarya ve bir makineli tüfek bölüğü ile takviyeli bir Rus piyade alayı Aktaş Tepesi’ni işgal etmiş, buradaki Türk birlikleri 2600 Kenantepe-Kop Dağı arasına çekilmek zorunda kalmıştır⁶⁵¹. Bu sırada Türk ordusu yeni bir düzenleme yaparak 14 Nisan’da kolordu bölgeleri belirlemiştir. Buna göre; 16. Kolordu birinci bölgede, 9. Kolordu ikinci bölgede, 5., 10. ve 11. Kolordular üçüncü bölgede yer almıştır⁶⁵².

15 Nisan’da birinci bölgede Bitlis’in güneybatısındaki Mutki tarafına Ruslardan iki tabur piyade ve topçudan oluşan bir birliğin ilerlediği görülmüştür⁶⁵³. Rus ordusu Kafkas Cephesi’nde ilerlerken Kazak ve Ermeni çeteleri Bitlis’te sivil ahalinin bulunduğu köylere saldırmış, ellerine geçirdikleri kişileri öldürmüş ve köyleri ateşe vermişlerdir⁶⁵⁴. İkinci bölgede Rus ve Türk kuvvetleri arasında kısa süreli bir çatışma yaşanmıştır. Üçüncü bölgede Kop Cephesi’ndeki muharebede önemli bir gelişme olmamış, Rusların sahra ve cebel topçusu himayesinde bir alay kadar piyadesi taarruzda bulunmuştur. Lazistan Türk birlikleri Yanbolu Deresi’nin batısındaki mevkiyi korumuştur. Kop Cephesi’ndeki durum nedeniyle Gudeller-Yukarı Avşın-Curcini hattında bulunan 33. Türk Fırkası’na mensup 1600 asker Başçavuş Komu-Karadivan arasındaki bölgede görevlendirilmiştir⁶⁵⁵. Bu sırada 5. Fırka iyi bir şekilde sevk ve idare edilemediğinden gereken faydayı gösterememiştir. Bu nedenle onu denetleyebilmek ve Kop Cephesi’nde başarı sağlayabilmek amacıyla 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa bu bölgeye gönderilmiştir⁶⁵⁶.

⁶⁴⁷ Kop Cephesi’nin jeo-stratejik önemi için bkz. “I. Dünya Savaşı’nda “Kop savunması” ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi”, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-57/i-dunya-savasinda-kop-savunmasi-ve-ulusal-birligimiz-acisindan-onemi>, (14 Nisan 2017).

⁶⁴⁸ Levent Ünal, agm., s. 5.

⁶⁴⁹ Fevzi Çakmak, age., s. 172.

⁶⁵⁰ Levent Ünal, agm., s. 10-11.

⁶⁵¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 174.

⁶⁵² Fevzi Çakmak, age., s. 184.

⁶⁵³ ATASE, BDH. Kls. 20, Dos. 391, Fih. 9.

⁶⁵⁴ BOA, HR. SYS. 2872/4, 194, 196.

⁶⁵⁵ ATASE, BDH. Kls. 20, Dos. 391, Fih. 9.

⁶⁵⁶ ATASE, BDH. Kls. 20, Dos. 391, Fih. 13.

16 Nisan'da yapılan Rus saldırıları etkili olmamış fakat 17 Nisan'da Kop Muharebesi oldukça çetin bir hal almıştır. Ruslar Kop'a üç defa hücum ettikten sonra Kop Geçidi'ni ele geçirmiş ve Kop-2600 rakımlı tepe hattına yerleşmiştir. Ruslar, Masat Deresi'nin güneyinde Akdağ'a taarruza kalkıştırlarsa da Milo Taburu tarafından geride 70 ölü bırakılarak buradan uzaklaştırılmıştır⁶⁵⁷.

19 Nisan tarihli Rus bildirimlerine göre Ruslar, birinci bölgede faaliyet göstererek Van Gölü'nün güneyinde Hizan bölgesinde ilerlemektedirler. Türk tarafında ise Türk Ordusu müfrezeleri bu mevkiin kuzeyinde hemen Van Gölü sahilinde yer aldığı için bu bilginin doğru olmadığı düşünülmüştür⁶⁵⁸.

3. Ordu cephesinde de son zamanlarda meydana gelen muharebeler nedeniyle 3. Ordu ihtiyat kuvvetlerini Karasu'nun kuzeyine sevk etmiştir. Ruslar burada Türk Ordusu cephesini Güney-Kuzey yönlü yarmak istemiştir. Kop taarruzları tek başına etkili olamasa da Madur Dağı ve Trabzon taraflarından gelebilecek Rus taarruzları Türk ordusu için önemli bir tehdit kaynağı olmuştur. Böyle bir durumda 3. Türk Ordusu'nun büyük kısmı kuzeyden ve güneyden tamamen Ruslar tarafından çevrilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle 3. Türk Ordusu'nu böyle bir tehlikeden uzak tutmak için 2. Türk Ordusu'nun tamamen toplanması gerekmiştir⁶⁵⁹. 3. Bölge Komutanlığı da kendi sorumluluk bölgesini Kop, Çoruh ve Lazistan Cephesi olarak üçe ayırarak idareyi kolaylaştırmak ve savaşın gidişatını değiştirmek için tedbirler almıştır⁶⁶⁰.

22 Nisan'da Ruslar Trabzon'un batısına doğru ilerlemiş, Türk kuvvetleri bu ilerleyişi durdurmak istemiş, ancak Ruslar tarafından püskürtülmüşlerdir. Aşkale civarından taarruza devam eden Ruslar Mamahatun'da bulunan Türk kuvvetlerini geri püskürtmüştür⁶⁶¹. 23/24 Nisan'da Mamahatun'daki taarruzlarına devam eden Ruslar Mamahatun'u ele geçirmiştir. Ruslar, Trabzon'a doğru ilerlemek isteyen Türk kuvvetlerine engel olmuştur⁶⁶².

25 Nisan'da birinci bölgede 5. Türk Fırkası cephesinde 14. Türk Alayı'nın karşısında Rusların iki veya üç taburu görünmüş ve Rus topçusu ateşe başlamıştır. İkinci bölgede herhangi bir değişiklik yokken üçüncü bölgede Rusların bir alay kadar

⁶⁵⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 176.

⁶⁵⁸ ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 11; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 300; BOA, HR. SYS. 2112/6-5.

⁶⁵⁹ ATASE, BDH. Kls. 20, Dos. 391, Fih. 15.

⁶⁶⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 180.

⁶⁶¹ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 2.

⁶⁶² ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 4.

piyadesi ilerleyerek 2600 rakımlı tepenin kuzeyindeki Yassitepeye ateşe başlamıştır⁶⁶³.

30 Nisan'da Kop Cephesi'nde 2600 rakımlı tepe-Dumanoğlu komu arasından taarruza kalkan Ruslar, Türklerin 89. Alayı'nın 1. Taburu'nu bozguna uğratarak cepheyi yardılsa da Türk ordusunun karşı taarruzu ile püskürtülmüştür⁶⁶⁴.

6/8 Mayıs'ta Kop-Bahıtlıdağ arasında çatışmalar yaşanmış ve Kop bölgesinin Türk kuvvetlerinin elinde tutulabilmesi için büyük bir öneme sahip olan Bahıtlıdağ Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir⁶⁶⁵. Rus taarruzları azalıp üstünlük Türk kuvvetlerine geçince Ruslar, uydurma haberler yaparak olmayan başarılarından söz etmeye başlamışlar, Rus keşif kollarının yaptığı ufak tefek saldırıları büyük bir taarruz gibi göstermişlerdir⁶⁶⁶. Ruslar Erzurum'un güneybatı bölgesinde Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğrattıkları ve Bitlis mntikasında ilerledikleri gibi söylentiler yaymıştır⁶⁶⁷. 9 Mayıs tarihli bir Rus tebliğinde; Erzincan istikametinde Türk kuvvetlerinin Rus mevzilerine hücum ettiği ancak bir sonuç alamadıkları, Diyarbakır istikametinde bulunan Rus birliklerinin Türkleri, Muş mntikasında bulunan bir dağ silsilesinde bozguna uğrattığı bildirilmiştir⁶⁶⁸.

11 Mayıs'ta Rus kuvvetleri eski mevzilerini ele geçirmek için sağ taraftan taarruza kalkışmış, bu taarruz Rus Ordusu'nun birçok kayıp vermesiyle sonuçlanmıştır. 12 Mayıs'ta Rus kuvvetleri Çoruh Cephesi'nin güney kısmında bozguna uğratılmıştır⁶⁶⁹. 6/12 Mayıs arasında, daha önce Rusların eline geçmiş olan Bahıtlıdağ ile Kop Dağı ve Kop Geçidi gibi kritik yerler tekrar ele geçirilmiştir⁶⁷⁰. 14 Mayıs'ta Ruslar, eski mevzilerini tekrar ele geçirmek amacıyla taarruzda bulundularsa da başarıya ulaşamamış, kuvvetlerini takviye ederek 15 Mayıs günü beş defa olmak üzere tekrar taarruza geçmişlerdir. Bu saldırılar Türk kuvvetlerinin süngü süngüye taarruzları sonucu bir başarıya ulaşamamıştır. Bu muharebelerde Ruslardan yüzden fazla esir alınmış ve geri çekilen Rus kuvvetlerinden Türk topçularının takip ateşleri sayesinde büyük bir telefata verilmiştir⁶⁷¹.

16 Mayıs'ta Ruslar Diyarbakır istikametinde Türk taarruzlarını geri püskürttüklerini⁶⁷² ve 19 Mayıs'ta da neredeyse Kafkas Cephesi'nin genelinde Türk

⁶⁶³ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 3.

⁶⁶⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 178.

⁶⁶⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 185.

⁶⁶⁶ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 10.

⁶⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 313; BOA, HR. SYS. 2112/7-6.

⁶⁶⁸ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 11.

⁶⁶⁹ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 13.

⁶⁷⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 191.

⁶⁷¹ ATASE, BDH. Kls. 10, Dos. 47, Fih. 12.

⁶⁷² ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 11-1.

ve Rus orduları arasında çatışmalar yaşandığını bildirmiştir⁶⁷³. 30/31 Mayıs tarihlerine gelindiğinde 3. Türk Ordusu'ndan bildirildiğine göre Kop Cephesi'nde herhangi bir taarruz olmadığı gibi Ruslar geri çekilmeye devam etmiştir. Çoruh Cephesi'nde ise Sahil Müfrezesi'nin sağ tarafında Rus taarruzları başlamış ve bu taarruzlar geri püskürtülmüştür. Ruslardan tüfek, tüfek sehpa, silah ve çeşitli teçhizat ele geçirilmiştir⁶⁷⁴.

Rus taarruzları geri püskürtülmüş olsa da Ruslar her geçen gün Kafkas Cephesi'ndeki kuvvetlerinin sayısını artırmıştır. Haziran ayına gelindiğinde Rus kuvvetleri Kafkas Cephesi'nde toplamda 206.000 tüfek, 22.000 kılıç, 473 topa ulaşmıştır⁶⁷⁵. Rus kuvvetlerinin sayıca fazla olması nedeniyle 9. Türk Kolordusu'nun sol tarafındaki Türk birlikleri bu bölgede ilerleyememiş, bu nedenle Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın emriyle 2 Haziran'da Kop Cephesi'ne taarruz edilmiştir⁶⁷⁶.

4/5 Haziran'da Türk kuvvetleri Kop'ta ilerlemeye başlamış ve Pınakapan sırtları ele geçirilmiştir⁶⁷⁷. Bu sırada Trabzon Cephesi'nde Ruslar, Türk kuvvetlerinin Pınakapan-Mamahatun taraflarında başlattığı taarruza cevap olarak faaliyete geçmiştir⁶⁷⁸. 21/22 Haziran'da Rus uçakları Aşkale civarındaki Karasu'yu takip ederek Mamahatun üzerine gelmiş fakat Türk Ordusu'nun ateşle karşılık vermesi sonucu bu uçaklar bir tesir etmemiş ve Hanım Komu civarında sükûnet sağlanmıştır⁶⁷⁹.

Ruslar 21 Haziran'da yayınladıkları tebliğlerinde; Diyarbakır ve Musul taraflarında başarılı muharebeler yaptıklarını ve Diyarbakır taraflarında bulunan Rus keşif kollarının Türk kuvvetlerini pusuya düşürerek 100 askeri öldürdüklerini bildirmiştir. Türk kuvvetleri ise bu söylenenlerin doğru olmayıp Rus askerlerinin çekildiğini belirtmiştir⁶⁸⁰. Bu sırada Rusların Musul taraflarında Revandiz'de yapılan son muharebelerde dom dom kurşunu kullandığı haberleri ise doğrulanmıştır⁶⁸¹.

29 Haziran'da öğleden sonra saat 16.00'da Ruslar bir kısım kuvvetleriyle şiddetli top ve mitralyöz ateşi himayesinde Türk Sahil Müfrezesi'nin sol tarafına taarruz etmişse de bir netice alınmamıştır. Kop Cephesi'nde herhangi bir hareket olmazken Çoruh Cephesi'nde keşif kolu hareketleri olmuştur. Hart Cephesi'nde

⁶⁷³ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 17.

⁶⁷⁴ BOA, DH. EUM. VRK. 22/95, 1.

⁶⁷⁵ Maurice Larcher, age, s. 112.

⁶⁷⁶ Fevzi Çakmak, age, s. 188.

⁶⁷⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 189.

⁶⁷⁸ Salâhattin Selşik, age., s. 8.

⁶⁷⁹ BOA, DH. EUM. VRK. 22/95, 3.

⁶⁸⁰ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 328-329; BOA, HR. SYS. 2112/11-14.

⁶⁸¹ ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 23; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 328-329; BOA, HR. SYS. 2112/11-14.

Madur Dağı'nın kuzeyindeki Ağaçaşlı Yaylası ile Harman civarı, Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu sırada denizde Türk kuvvetlerinin faaliyetleri artmış, Türk Deniz Kuvvetleri son haftalarda Karadeniz'de büyük başarılar elde etmiştir. Kafkasya sahilinde Türk denizaltıları Rusların biri askerle dolu olmak üzere dört büyük vapuru ve bir Rus yelkenli gemisi batırılmıştır. Ayrıca biri büyük olmak üzere iki Rus vapuru torpille çarparak batırılmıştır⁶⁸².

Ruslar 1 Temmuz'dan itibaren önce Bayburt bölgesinden taarruza geçmiş⁶⁸³, 2 Temmuz'da şafakla beraber yaptıkları baskın ve şiddetli bombardıman sonucunda, Kaledere Tepesi ile Ziyarettepe'yi ele geçirmiştir. Türk kuvvetleri eski siperlerini ele geçirmek amacıyla Rus kuvvetlerine karşı taarruzda bulunmuş, ancak başarılı olamamış ve Türk ordusunun Çoruh Cephesi ikinci hatta çekilmeye mecbur olmuştur. Rusların diğer noktalardan yaptıkları baskınlar geri püskürtülmüş fakat cephenin en önemli noktası olan Kaledere Tepe ve Ziyarettepe düşmüştür⁶⁸⁴.

7 Temmuz'da 3. Ordu'nun merkezine Rusların üstün kuvvetlerle bir hücumu olmuş⁶⁸⁵, Rus taarruzları şiddetle devam ederek 3. Ordu'nun Erzincan'ın batısına çekilip büyük miktarda toprak kaybetmesine neden olmuştur. 3. Ordu'nun bu durumunu gören 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa, Rusların 3. Ordu'dan sonra kendilerine yöneleceğini düşünerek bazı tedbirler almaya karar vermiştir. 10 Temmuz'da 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Diyarbakır'dan Hani'ye doğru yürüyen 1. Türk Tümeni'nin Hani'den sonra Çapakçur'a ilerlemesini emretmiştir. 2. Türk Ordusu'nun bu tedbirlerini gören Rus Kafkas Ordusu komutanı, 4. Rus Kafkas Kolordusu komutanına şu emri vermiştir⁶⁸⁶:

“Sağ kanat Elazığ istikametinde olmak üzere Muş ve Oğnut mıntıkasına büyük kuvvetler toplanacak, bu mıntıkadan 2. Türk Ordusu'nun toplanma derecesini anlamak maksadıyla taarruz olunacak, durum müsaade ederse 2. Ordu'ya bir darbe vurulacaktır.”

4. Rus Kafkas Kolordusu'nun bu emri yerine getirebilmesi için 66. Rus Tümeni 4. Kolordu'ya iade edilmiştir. 4. Kafkas Kolordusu komutanı öncelikle Muş mıntikasında harekete geçmiş, karşısında bulunan 8. Türk Tümeni'ni güneye doğru atarak Kulp Boğazı'na hâkim olmayı düşünmüştür. 4. Kafkas Kolordusu bu amacını gerçekleştirmek için dört alaylı ve her bir alayı da dörder taburlu olan 66. Rus

⁶⁸² BOA, DH. EUM. VRK. 22/95, 7.

⁶⁸³ Guze, age., s. 77.

⁶⁸⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 198.

⁶⁸⁵ Liman von Sanders, age., s. 174.

⁶⁸⁶ Salâhattin Selışık, age., s. 10-12.

Tümeni'ni 2. Kafkas Avcı Tümeni'nin 1. Tugayı ile takviye etmiştir. Ayrıca bu bölgede bir Ermeni taburu yer almıştır⁶⁸⁷.

Kop taarruzları devam ederken takviye alan Rus kuvvetleri 12 Temmuz 1916'da bütün cephelerde taarruza başlamıştır⁶⁸⁸. 13 Temmuz'da 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'nın bildirdiğine göre⁶⁸⁹:

1. *“Ruslar geçen kış elde ettiği başarıda önünü boş bularak Bitlis ve Muş civarındaki önemli noktaları ele geçirmiş ve bizi geçilmesi zor bir takım arızalı arazi içinde bırakmıştır. Muş'un güneyindeki Kortik Dağı bugün mevziimize tamamen hâkim bulunmakta ve birkaç aydan beri tahkim edilmektedir. Bitlis'ten Masalla Deresi'ne kadar Rus asıl mevzileri gerisindeki arazi geçilmeye elverişli olduğu için Ruslar istedikleri vakit kuvvetli mevzilerine dayanarak kolaylıkla bir taraftan diğer tarafa asker getirip cephesini kuvvetlendirebilir. Bizim ise cephe gerisine yanlamasına ulaştırmamız yoktur.*
 2. *Diyarbakır'dan Kulp ve Şin'e kadar giden yol bütün çabalara rağmen sahra topçusunun mevzilere çıkarılmasını sağlayacak duruma getirilememiştir. Bu durum bu bölgenin ne kadar sarp ve ulaşılması güç bir durumda olduğunu gösterir. Diyarbakır'a gelen bir birlik belki piyadesiyle sekiz günde Şin'e varabilir fakat Hani-Dariki üzerinden Çapakçur'a birlikler üçlü sınıflarla birlikte yedi günde ulaşabilir. O halde askerlerin Çapakçur'da toplanması daha çabuk ve kolay olur.*
 4. *Kolordu da 2. Ordu'ya dâhil olduğu halde hala 2. Ordu'nun genel kuvveti yedi buçuk firkadan ibarettir. Varsayalım ki Muş tarafında yapılacak bir muharebede kullanılmak üzere kuvvet gerekirse Ağustos'un ilk haftasında bu kuvvetlerin ancak sahra topçusunun üç buçuk'u toplanabilir. Bu durumda 3. Kolordu'yu Çapakçur taraflarında bırakmak zorunlu olup 12. Fırka'yı Muş taraflarına getirmek ise ancak Eylül ayı başında mümkün olabilir. Zira bu fırkanın Harput'tan Diyarbakır'a ve oradan da Şin'e sevki gerekir. Hâlbuki Çapakçur'a Ağustos'un ilk haftasında beş buçuk fırka toplamak mümkündür.*
- Birinci Fırka'nın Kolbaşısı bugün Hani'de ve sekiz taburluk kuvveti de Hani ile Diyarbakır arasındadır.*
3. *Önceden alınan karara göre Ruslara Bitlis-Muş hattından taarruz düşünüldüğü halde Muş'un güneyindeki Rus mevziinin sarplığı ve*

⁶⁸⁷ Selşik, age., s. 12.

⁶⁸⁸ Rifat Uçarol, age., s. 621-622.

⁶⁸⁹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 5, 5-1.

Kulp ile Murat Nehri arasındaki arazinin de geçilmesi oldukça güç durumda olması nedeniyle Çapakçur'dan Muş'un gerilerine bir taarruz düşünülmektedir. Fakat sol yanında bir düşman ordusu varken 3. Ordu'nun yalnız başına böyle bir hareket yapması düşünülemez. Bununla birlikte Rusların 3. Ordu aleyhindeki taarruzu ve 2. Ordu'nun sol yanına yönelecek tehlike ortadan kaldırıldıktan sonra bu hareket gerçekleştirilebilir. Bugün 3. ve 2. Ordular ciddi bir taarruz tehlikesiyle karşı karşıya oldukları için taarruzi bir harekette önce kuvvetlerin en çabuk nerede toplanacağı düşünülmelidir. Bu da en kolay Çapakçur taraflarında olabilir.”

13/14 Temmuz 1916 gecesi 66. Rus Tümenine mensup 261. Alay yaptığı bir gece baskınıyla 8. Türk Tümeni cephesini yarmıştır⁶⁹⁰. 14 Temmuz sabahı ise Ruslar gece elde ettikleri gedikten istifade ederek bütün cephede taarruza geçmiş ve 8. Türk Fırkası mevzilerini terk ederek 10 km güneydeki Şin'e çekilmiştir. Muş mıntikasında Rus taarruzu devam ederken Rusların 4. Kafkas ve bunun batısındaki 1. Kafkas Kolorduları arasındaki boşluğu kapamakta olan Kazak süvari tümeni keşif faaliyetini artırmıştır. Ruslar 8. Türk Fırkası'nı takip ederek taarruzlarına devam etmiştir⁶⁹¹.

16 Temmuz'da 8. Türk Fırkası Ali Abdi Köyünün 7 km güneyindeki mevziye çekilmiştir. Bitlis Cephesi'nde Rusların sol tarafındaki Savor filosuna karşı yapılan baskın başarıyla sonuçlandırılmıştır⁶⁹². Kulp Cephesi'nde Ruslar ileri mevzide bulunan bir piyade ve bir süvari bölüğüne taarruz etmiş ve bu bölük asıl mevziye çekilmek zorunda kalmıştır⁶⁹³.

8. Türk Fırkası'nın daha fazla çekilmek zorunda kalması halinde Rusları Şin'in gerilerine atmak üzere Hani-Lice arasına 1. Türk Fırkası yerleştirilmiştir. 18 Temmuz'da 8. Türk Fırkası'nın durumunun düzelmesi, Çapakçur mıntikasının kuzey kısmında Kiği taraflarında yeni Rus birliklerinin Musul'dan Çapakçur'a doğru sevk edildiğinin görülmesi, Rusların baştan beri Masalla Cephesi'nde bulunması gibi sebeplerle 3. Ordu'nun zor durumda kalmaması için 1. Fırka şimdi de Çapakçur taraflarına gönderilmiştir⁶⁹⁴. Yine 18 Temmuz'da 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa Başkumandanlık Vekâleti'ne bir telgraf göndererek 2. Ordu'ya katılacak birliklerin İstanbul'dan hareket ederek çeşitli güzergâhları takip edip Kafkas Cephesi'ne ulaşmasının iki aya yakın bir süreyi bulduğunu ve bu güzergâhların nereler olduğunu belirtmiştir. 16. Kolordu da 5. ve 8. Fırkalar yer almıştır. 3.

⁶⁹⁰ Salâhattin Selışık, age., s. 12.

⁶⁹¹ Selışık, age., s. 12.

⁶⁹² ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 16.

⁶⁹³ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 22.

⁶⁹⁴ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 26.

Kolordu 7. ve 1., 2. Kolordu 11. ve 12. Fırkalarından oluşacaktır. 14. ve 53. Fırkalar ise 2. ve 3. Kolordulara katılacaktır⁶⁹⁵.

19/20 Temmuz'da Bitlis Cephesi'nde vaziyette değişiklik yoktur. Kulp Cephesi'nde sağ taraftan Mala Abdi (Ali) köyünün 8 km kuzey doğusunda bulunan Andok Tepesi'ne gönderilen 2. Türk Ordusu'ndan bir piyade bölüğü Andok Tepesi'nde Rusların bir bölük piyadesi ve Ermeni çeteleri ile karşılaşarak muharebe etmiştir. Takviye edilen Türk Piyade Bölüğü Andok Tepesi'ni işgale teşebbüs etmiştir. Mala Abdi yolunda ise Rusların kuvveti tahmin edilemeyen piyade ve süvari birlikleri görülmüştür. 3. Türk Kolordusu cephesinde Kiği'nin 10 km kadar doğu cephesindeki Hostan köyünde kuvveti belirlenemeyen bir Rus ordugâhı ve köyün 5 km kadar güney batısında bulunan diğer bir köyde yüz kadar Rus süvarisi görülmüştür. Daha sonra ilerledikçe Rus askerlerinin sayısının daha fazla olduğu anlaşılmıştır⁶⁹⁶.

21 Temmuz'da Bitlis, Şin, Masalla bölgelerinde keşif kolu çatışmaları yaşanmıştır. Kulp Cephesi'nin sağ tarafındaki 2. Ordu birlikleri tarafından Andok Tepesi'nde bulunan Rus askerlerine ara sıra ateş edilmiştir. Karabaş Deresi gerisindeki 11. Türk Fırkası cephesinde Türk mevzilerine yaklaşmaya çalışan küçük bir Rus müfrezesi Türk fırkasının ateşleri ile uzaklaştırılmıştır⁶⁹⁷.

23 Temmuz'da Bitlis ve Kulp Cephesi'nde keşif kolu çatışmaları devam etmiştir. Kulp Cephesi'nin Sason mıntıkasında ileri gönderilen 2. Türk Ordusu'nun keşif kolları Ermeni çeteleri ile karşılaşarak çatışmışlardır. 11. Türk Fırkası cephesinde Kiği istikametine gönderilen keşif kolları Dersimli olması muhtemel beş altı kişilik bir çeteye karşılaşmış ve Türk ordusunun ateşleri karşısında bu çete uzaklaşmak zorunda kalmıştır⁶⁹⁸. Masalla Cephesi'nde keşif kolları çatışması olmuş, 11. Türk Kolordusu'nun güneyinden karakollara yapılan Rus saldırıları durdurulmuştur⁶⁹⁹. 3. Türk Ordusu Kumandanı Vehip Paşa'nın bildirdiğine göre Kop ve Çoruh Cephesi'nde Türk ordusu sanıldığı gibi 17.000 muharipten oluşmayıp; Kop Cephesi'nde 3521 muharip ve 14 cebel topu, Çoruh Cephesi'nde 1500 muharip, 1 mantelli cebel bataryası, 8 seri cebel topundan ibaret olup toplamda 5021 muharip'ten oluşmuştur⁷⁰⁰.

24 Temmuz'da Bitlis Cephesi'nde Rusların Türk keşif kollarına karşı küçük müfrezelerle yapmaya çalıştığı baskınlar amacına ulaşamamıştır. Masalla

⁶⁹⁵ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 27-1, 27-2.

⁶⁹⁶ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 33.

⁶⁹⁷ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 42.

⁶⁹⁸ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 47.

⁶⁹⁹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 52.

⁷⁰⁰ ATASE, BDH. Kls. 21, Dos, 500, Fih. 47.

Cephesi'nde Ruslar aynı gün 10,5'luk obüs olması muhtemel topraklara ateş etse de bu atışlar tesirli olmamıştır⁷⁰¹.

26 Temmuz'da Bitlis Cephesi'nde Mutki mıntıkasından Siirt taraflarına geçmek isteyen bir Kürt casus ölü olarak ele geçirilmiştir. Kulp ve Masalla Cephesi'nde önemli bir hadise olmamıştır⁷⁰². 26/27 Temmuz gecesi Masalla Cephesi'nde Ruslar 1. Türk Fırkası üzerine topçu-piyade ateşi açarak ve keşif müfrezeleri aracılığıyla Türk siperlerini istilaya çalışmış, fakat başarılı olamamışlardır. 11. Türk Fırkası cephesinde toplu nizamda ilerleyen bir bölük kadar Rus süvarisi Türk topçusunun ateşi ile dağıtılmıştır⁷⁰³.

27/28 Temmuz gecesine gelindiğinde Bitlis Cephesi'nde Hizan mıntıkasında Rusların bir bölük piyadesi Türk ileri mevzilerine baskın teşebbüsünde bulunmuş ise de Rus saldırıları uzaklaştırılmıştır⁷⁰⁴.

29 Temmuz sabahı Kulp Cephesi'nde Tarkoş Gediği hattı Türk Ordusu'nun yaptığı bir baskın sonucu işgal edilmiştir. Geri çekilen Rus birlikleri ile hafif şekilde çatışmalar devam etmiştir. Oğnut mıntıkasında bulunan 1. Türk Fırkası'na karşı Rusların Çelikel üzerine taarruzu Ruslara 1000 kadar telefata verdirilerek durdurulmuştur. Burada 2. Türk Ordusu'nun kayıpları da toplamda 150 kişidir. Ruslar cephenin Halifan ile Şatak arasındaki kısmında altı piyade taburu, iki süvari alayı, bir makineli tüfek bölüğü ve bir batarya kadar tahmin edilen bir kuvvetle taarruz etmiş ve taarruzunu öğleden sonra şiddetli bir surette tekrar etmiş, fakat süngü süngüye yapılan muharebe sonucu buradan uzaklaştırılmıştır. Rusların zayıflığı çok fazladır. Ruslar Karakoç'tan cepheye hâkim 1260 rakımlı tepeye doğru kuşatma hareketine teşebbüs etmişse de bundan henüz bir sonuç alınamamıştır. Büyüksu'nun batısında Rusların birtakım kuvvetleri görülmüştür⁷⁰⁵. Aynı günün akşamı 29/30 Temmuz'da Çapakçur mıntıkasında 1. Türk Fırkası'nın sol cenahını kuşatma teşebbüsünde bulunduğu bildirilen dört tabur piyade, bir miktar topçu ve süvariden ibaret Rus kuvvetinin üç taburuyla Karakoç sirtlarında kalarak saldırıya hazırlandığı görülmüştür. Fakat bu cephede 29/30 Temmuz gecesinde herhangi bir hareket olmamıştır⁷⁰⁶.

30 Temmuz'da Çapakçur mıntıkasında Rusların Masalla Cephesi'nde ilerlemek isteyen iki bölük piyade, iki makineli tüfek ve bir toptan ibaret bir müfrezesi Türk topçu ateşi ile dağılmıştır⁷⁰⁷. 31 Temmuz'da Çilligöl Tepesi'ne

⁷⁰¹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 56.

⁷⁰² ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 64.

⁷⁰³ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 68.

⁷⁰⁴ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 78.

⁷⁰⁵ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 77.

⁷⁰⁶ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 78.

⁷⁰⁷ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 080-1.

Ruslar yeniden taarruza başlamış ise de henüz netice anlaşılamamıştır. 11. Türk Fırkası cephesine karşı Rus keşif kolları faaliyet göstermiştir. Kiği'nin 10 km kuzeyinde Ruslar saldırı hazırlığı yapmakta olup Kiği'nin Kuzey-Güney hattı civarında Rus kuvvetleri yer almıştır⁷⁰⁸.

1/2 Ağustos'ta Bitlis ve Kulp Cepheleri'nde keşif kolu saldırılarından başka bir şey olmamıştır. Çapakçur'da Ruslar sabah 09.00'da Çilligöl Tepesi'ndeki Türk mevziini üstün topçu kuvvetleriyle 7 saat boyunca bombardıman etmiş, birçok yeri tahrip ederek oldukça fazla sayıdaki kuvvetleriyle üç cepheden kuşatma hareketine girişmiştir. Bu tepedeki Türk birlikleri Haçıyan istikametine çekilmeye mecbur olmuştur. Bunun üzerine 1. Türk Fırkası'nın Melikan'ın kuzey batısında Sığı Boğazı ve 1350 rakımlı tepeler hattına çekilmesi emredilmiştir. Masalla Cephesi'nde Rusların 12 cm'lik top getirdiği anlaşılmıştır⁷⁰⁹.

2 Ağustos'ta bir Rus destroyeri Tirebolu kazasını bombardıman ederek tamamen sivillerden oluşan bir hastane ile otuz iki evi tahrip etmiştir. Türk Ordusu ise daha önce 4 Temmuz 1916'da Soçi yakınlarında demirleyen bir Rus vapurunu şehre isabet eder de sivillere zarar gelir düşüncesiyle top kullanmak yerine torpille batırmıştır⁷¹⁰.

Bitlis ve Kulp Cepheleri'nde 2/3 Ağustos'tan Eylül ortalarına kadar Ruslara karşı taarruz kararı alınsa da 3 Ağustos'ta bu cephelerin durumunda bir değişiklik yoktur. Çapakçur Cephesi'nde Masalla mıntıkasına karşı Rusların Serban Tepe'den icra ettiği taarruzlar Türk karşı ateşi ile durdurulmuştur. 1. Türk Fırkası Rusların üstün kuvvetlerle devam ettirdiği taarruzları karşısında Mezarşah-Solhan Dağları hattında ve Elmalı'nın 3 km güney doğusundaki 2050 Karir Dağı'nın 2373 hattına çekilmiştir. 14. Fırka'dan başka 7. ve 12. Fırkalardan her birinden yedi alay muharebe hattına sevk edilerek Rus kuvvetleri durdurulmuştur. 53. Fırka Sımsor'a ulaşmıştır⁷¹¹. Yine 3 Ağustos'ta Bitlis Cephesi'nin sağ tarafında ve merkezdeki Türk birlikleri Bitlis'in 1,5 km güney doğusunda ve Koltik'in doğu sırtlarına doğru ilerlemiştir. Sol taraftan taarruz eden Türk birlikleri Nebat Dağı'nın batısındaki Rusların ilk hat siperlerini zapt ederek daha ileriye taarruza başlamıştır. 8. Türk Fırkası aynı gün Şin köyü ve Tarkoş'u tamamen zapt ederek Şin Suyu'nun kuzeyine geçmiştir. Kortik üzerinden Muş'a doğru taarruz devam edeceğinden sol tarafı güvende tutabilmek için Kozma'daki Ruslara doğru taarruz başlamıştır. 8. Fırka'nın taarruzu sırasında Ruslardan biri bölük kumandanı olmak üzere iki subay ile otuz

⁷⁰⁸ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 80-1.

⁷⁰⁹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 84.

⁷¹⁰ BOA, HR. SYS. 2112/15, 33.

⁷¹¹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 88.

sekiz asker esir alınmıştır. Çapakçur Cephesi'nde akşama kadar keşif kolları çatışmasından başka bir şey olmamıştır⁷¹².

4 Ağustos'ta Ruslar, Erzincan'ın 22 km batısından başlayarak kuzeye ulaşan ve Kelkit kasabasının 14 km batısına kadar yaklaşık olarak 60 km'lik bir mesafeyi kapsayan Türk cephesinde bulunan mevzilere taarruz etmeye devam etmiştir. Muharebe bazen mıntikalarda pek şiddetli bir şekilde devam etse de Türk birlikleri Rusların eline geçen mevzilerden bir kısmını süngü hücumlarıyla tekrar ele geçirmiştir. Sol kanatta mühim bir hadise olmamıştır⁷¹³. Yine aynı gün Bitlis Cephesi'nde Türk birlikleri Koltik'in kuzeyindeki siperleri zapt etmiş ve taarruza devam edilmiştir. Muş Cephesi'nde Türk birlikleri Laçikan-Azizan arasındaki Kop Tepesi'nin 6 km kuzeyinde Rus mevziini zapt etmiştir. Kozma sırtlarına karşı Türk taarruzu Rusların şiddetli bir şekilde karşı koymasına rağmen ilerlemiştir. Bu bölgede 4 Ağustos'a kadar Ruslardan alınan esir miktarı altmış kadardır. Ruslardan bir makineli tüfek ele geçirilmiştir. Masalla mıntikasındaki 7. Fırka'nın, 16. Kolordu ile birlikte hareket ederek 5 Ağustos sabahı Ruslara taarruz etmesi planlanmıştır⁷¹⁴.

5 Ağustos'ta Kafkas Cephesi'nde sağ kanat harekâtına dair henüz rapor alınmamıştır⁷¹⁵. Bitlis Cephesi'nde Rusların direnişine karşı Bitlis'in 6 km güney batısındaki Nebat Dağı zapt olunmuş ve Koltik Cephesi'nde yapılan Türk taarruzu da başarıyla devam etmiştir. Muş Cephesi'nde Muş'un 20 km güney batısında gayet sarp bir vaziyette bulunan Kozma'ya yapılan Türk taarruzu Rusların hezimetini ve arkasından firarı ile sonuçlanmıştır. Kozma'daki iki Türk hattı Ruslar tarafından tekrar işgal olunmuş ve Ruslara taarruz eden bir kısım Türk fırkası Kızılağaç köyüne girmiştir. Ruslardan bir teğmen ile iki yüz kadar asker, ikisi 15'lik obüs ve beş sahra olmak üzere yedi top, beş makineli tüfek ele geçirilmiştir. Önceden ele geçirilen bir makineli tüfekte sayı şimdiye kadar altı olmuştur. Bir hayli silah ve top hayvanına el konulmuştur⁷¹⁶. Masalla mıntikasında bir gün önce 4 Ağustos'ta başlayan 7. Fırka'nın taarruzu Meydan Tepe sırtlarına kadar ilerlemiş ve henüz kati bir netice elde edilememiştir. 2. Türk Ordusu tarafından; 16. ve 3. Kolordular'ın tamamı, 2. Kolordu'nun 53. Fırkası ve 2. Ordu'ya bağlı diğer fırkaların tamamı ile Ruslara taarruz edilmesi ve 2. Kolordu'ya bağlı Erzincan Fırkası'nın sahip olduğu bir cebel bataryası ile firkanın karşısında bulunan Ruslara taarruz etmesi emredilmiştir⁷¹⁷.

⁷¹² ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 89.

⁷¹³ BOA, HR. SYS. 2112/15, 31.

⁷¹⁴ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 94.

⁷¹⁵ BOA, HR. SYS. 2112/15, 31.

⁷¹⁶ BOA, HR. SYS. 2112/15, 23; ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 95.

⁷¹⁷ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 95.

6 Ağustos'ta Ahmet İzzet Paşa'nın gönderdiği bir raporda Türk kuvvetlerinin muharebe alanına sevki ve muharebelerle ilgili şu düşünceler yer almıştır⁷¹⁸:

“Bizim düşüncemize göre toplanan birliklerin doğruca muharebe meydanına gitmesi uygun olur. Muharebe meydanında istediğimiz gibi bir kuvvet gönderemediğimiz için üstünlük Ruslardadır. 7. Fırka, Çapakçur Cephesi'ne sonradan yetişmiştir. 11. Fırka 3. Ordu'nun çekilmesiyle açık kalan 3. Ordu'nun sol kanadına ancak yetiştirilebilmiştir. Henüz 12. Fırka cepheye girmediğinden şimdiye kadar 50 km'den fazla bir açıklığı korumak zorunda olan 11. Fırka kaybedilmiş, 1. Fırka da muharebeye yeni katılmıştır. 1. Fırka Çelikel Yancıl Tepesi'ne gelip muharebeye tutuşmuştur. 14. Fırka muharebe meydanına yetişinceye kadar 1. Fırka geriye itilmiştir. 14. Fırka sonradan muharebe meydanına gelmiştir. 7. Fırka da hem cepheden faaliyette bulunmuş hem bir alay ile 1. Fırkayı takviye etmiştir. 53. Fırka muharebe cephesine bu akşam ulaşabilecektir. 12. Fırka'nın Murat Nehri'ni geçen alayı muharebe meydanına 1. Fırka muharebeden çekilmeye mecbur olduktan sonra yetişmiştir. 12. Fırka'nın diğer kısımları Büyüksu'nun batısına gitmek zorunda kalmıştır. 5. ve 8. Fırkalar yorgun bir halde olmalarına rağmen düşmanın Çapakçur'dan tesiri hissedilir hissedilmez ve daha 1. Fırka cepheden atılmadan önce bütün 16. Kolordu ile ilerlemesi emredilmiştir. Merkez muntikasına ulaşabilen kuvvetlerin düzenlerini sağlayıp muharebe edecek duruma geldiklerinde cepheye hep birlikte gönderilmek yerine birliklerin ayrı ayrı gönderilmeleri uygun değildir.”

6 Ağustos'ta Bitlis Cephesi'nde Türk birlikleri Perhad ve Mermit sırtlarını ele geçirmiş, Ruslar da Bitlis'in güneyindeki sırtlarda tutunmaya çalışmıştır. Ruslar Bitlis'i tahliye etmeye başlamıştır. Muş Cephesi'nde 8. Türk birliği Kozma ve Kortik Dağları arasından hücum ederek Ziyarettepeyi ve Rusların Kortik Dağı'ndaki mevzilerini ele geçirmiştir. Burada Rusların iki tabur kadar tahmin olunan kuvvetinin mühim bir kısmı teslim olmuştur. Masalla Cephesi'nde Serban Tepeleri'ne taarruz edilerek burası ele geçirilmiştir⁷¹⁹. Bu cephede Ruslardan alınan esir miktarı 200 kadardır. Bundan başka Oğnut'un güney doğusunda yapılan taarruzda bir top, dört top arabası, makineli tüfek gibi çeşitli malzemeler ele geçirilmiştir⁷²⁰. Merkezde Erzincan olmak üzere Kelkit'in batısındaki cephenin belirli noktalarına yapılan Rus taarruzları Rusların birçok zayıat vermesine neden olmuştur⁷²¹.

7 Ağustos'ta Bitlis, Muş ve Oğnut muntikasından kuzeye doğru yapılan Türk harekâtı olumlu sonuçlar vermiştir. Bitlis'e yapılan taarruzlar neticesinde ise Bitlis'in 4 km güneyinde yer alan Bitlis'e hâkim bütün Rus mevzileri ele geçirilmiştir. Muş'un 8 km güneyinde gayet sarp bir mevki olan Kortik silsile boğazında yapılan

⁷¹⁸ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 92-1, 92-2.

⁷¹⁹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 97.

⁷²⁰ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 97; BOA, HR. SYS. 2112/15, 29.

⁷²¹ BOA, HR. SYS. 2112/15, 29.

taarruzlar sonucu Ruslar Muş'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Türk birlikleri Muş'un batısından Murat Suyu'na ulaşmıştır⁷²². Bitlis ve Muş'un ele geçirilmesinde 16. Kolordu kumandanı M. Kemal Paşa ve emrindeki subay ve askerlerin büyük yararlılığı görülmüştür⁷²³.

8 Ağustos'ta Sason müfrezeleri Çilligöl civarına kadar gelmiş ve buradan Karasu'ya kadar Rus askeri olmadığı görülmüştür⁷²⁴. Mustafa Bey konağı istikametinden gelen 50 kadar atlıdan oluşan Rus müfrezesi burada ahalinin direnişiyle karşılaşarak 5 ölü ve 1 esir bırakarak Gabar suyunun kuzeyine çekilmiştir⁷²⁵.

9 Ağustos'ta Türk Süvari bölüğü tarafından Tatvan civarında bulunan Rusların çadırı ordugâhına ateş edilerek Ruslar firara mecbur edilmiştir. Ele geçirilen Rus esirlerin ifadelerine göre Rus kuvvetleri 600 kadar piyade ve bir o kadar süvariden oluşmuştur. Muş Cephesi'nde Türk Ordusu'na Murat Nehri üzerindeki Soluk Köprüsü'nün Ruslar tarafından tahrip edildiği gibi bilgiler gelmiştir. Bu bilgilerin doğru olmadığı anlaşılmış ve Murat'ın sağ sahilindeki sırtlarda Ruslardan eser bulunmadığı görülmüştür. Buğlan köyü doğusundaki 7. Türk Fırkası'ndan henüz bilgi alınamamıştır. Büyük kısmı Çelikel Tepesi'nde ve bir kısmı da Melikan Yaylası'nda bulunan 14. Türk Fırkası cephesinde Melikan'ın kuzeyinde Rus keşif kolları tespit edilmiş ve bir tabur kadar Rus kuvvetinin Yoncalı istikametine gittiği görülmüştür⁷²⁶. 53. Türk Fırkası'nın ordu ihtiyatı olarak Aşağı Perhanköy civarında toplanmasına karar verilmişse de bu durum Halifan-Şatak civarında bulunan 1. Türk Fırkası cephesine bir katkı sağlamamıştır. Göllerçili-Erik Dağı-Temran hattında bulunan 11. Türk Fırkası cephesinde Kiği kazası Türk birlikleri tarafından işgal edilmiş ve burada Rus birlikleri görülmemiştir⁷²⁷.

10 Ağustos'ta Bitlis Cephesi'nde Tatvan'ın güney sırtlarında tutunmaya çalışan Ruslar, Türk birlikleri tarafından sabah yapılan baskın üzerine hezimete uğrayarak Ahlat istikametine çekilmiştir. Tatvan ve kuzeyindeki sırtlar Türk birliklerince işgal olunmuştur. 5. Türk Fırkası bir kısım kuvvetiyle çekilen Rus kuvvetlerini takip etmiştir. Muş Cephesi'nde Rusların bozguna uğrayan 30 kadar süvarisi Gümgüm (Varto)-Muş yoluyla ilerlerken Türk ateşleri ile püskürtülmüştür.

⁷²² BOA, HR. SYS. 2112/15, 29.

⁷²³ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 102-1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hüsni Özlü, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/ Erzurum (Yay. Haz.: Merve Uğur), Ankara 2015, s. 398-407.

⁷²⁴ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 108.

⁷²⁵ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 113-2.

⁷²⁶ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 108.

⁷²⁷ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 108-1.

2250 rakımlı tepe civarında Rusların süvari keşif kolları görülmüştür⁷²⁸. 14. Türk Fırkası cephesinde bir Rus süvari bölüğünün Sekaviran istikametine doğru gittiği Türk keşif kolları tarafından fark edilmiştir. 1. Türk Fırkası cephesinde 2380 rakımlı tepe istikametine sevk olunan Türk keşif kolu 2380 rakımlı tepenin batı taraflarında bir Rus keşif koluyla çatışmış ve Ziyarettepe’de Rus askerleri görünmüştür⁷²⁹.

11 Ağustos’ta Rusların bir takım kadar süvarisi ile bir piyade bölüğü Karabalçık köyüne doğru ilerlemiş ve Türk ileri karakolları ile yapılan çatışma sonucu Ruslar üç ölü ve bir yaralı bırakarak kuzeye doğru çekilmiştir. Pülümür istikametine gönderilen Türk keşif kolları Bilyeci ve Mustafa Bey konağında Ruslarla karşılaşmıştır⁷³⁰.

Türk istihbaratı tarafından edinilen bilgilere göre 15 Ağustos tarihli Rus yazışmalarında Rusların Van Gölü’ndeki hafif filolarının Türk ordusunu mevzilerinden çıkmaya mecbur ettiği gibi bilgiler yer almıştır. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa bu bilgilerin doğruluğunun araştırılmasını istemiştir⁷³¹. Yine alınan istihbaratlardan Rus askerlerinin Van’ın Şatak kazasından göç etmeyen İslam ahalisinden birçok kişiyi katl ettiği öğrenilmiştir. Bu civardaki 6 köye mensup ahaliden kadın ve çocukların da dâhil olduğu 500 kadar kişi Ruslar tarafından öldürülmüştür⁷³².

17 Ağustos’ta Ruslar 5 ila 7 taburluk bir kuvvetle taarruz ettiklerinden Göllercili-Erikdağı-Erik-Kiği mevzii Türk kuvvetlerince terk edilerek 11. Türk Tümeni’nin ileri kıtaları Karabaş Deresi’nin gerisindeki asıl mevziye çekilmiştir⁷³³. Bundan sonra Ruslar kaybettikleri mevzileri geri almak için ara ara taarruzlarda bulunmuştur⁷³⁴.

25 Ağustos’ta Ruslarla “*Oğnut Muharebesi*” yapılmış, 9 Eylül’e kadar devam eden bu muharebe Rus taarruzunun kırılması ile sona ermiştir⁷³⁵. Eylül 1916 sonlarında Kafkas Cephesi’ndeki savaşlar Romanya’nın savaşa dâhil olup Türk ordusu birliklerinin Avrupa cephelerine gönderilmesi⁷³⁶ ve kışın da yaklaşması nedeniyle durma noktasına gelmiştir⁷³⁷. Aralık 1916’ya gelindiğinde Ruslar Kelkit’in

⁷²⁸ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 113.

⁷²⁹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 113-1.

⁷³⁰ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 113-1.

⁷³¹ ATASE, BDH. Kls. 293, Dos. 947, Fih. 9.

⁷³² BOA, HR. SYS. 2872/4, 123; HR. SYS. 2872/4, 118.

⁷³³ Salâhattin Selışık, age., s. 18.

⁷³⁴ Mahmut Boğuşlu, age., s. 115.

⁷³⁵ Boğuşlu, age., s. 115.

⁷³⁶ Guze, age., s. 79.

⁷³⁷ Enver Ziya Karal, age., s. 485.

kuzeybatısından Türk mevzilerine saldırmaya başlamıştır⁷³⁸. Rus saldırıları devam ederken Ermeniler Ruslar için casusluk yapmaya devam etmiştir⁷³⁹.

1917 senesine gelindiğinde Rusya'da ihtilal çıkana kadar çeşitli yerlerde çatışmalar yaşanmış ve Rus ihtilalinden sonra da bu çatışmalar bir süre daha devam etmiştir. 9 Ocak 1917'den itibaren Aras Nehri ve İdsuyu arasındaki mevzide yapılan muharebede Türk ordusu kış şartlarına rağmen Ruslara oldukça fazla zayıyat verdimiş, fakat sonrasında Türk ordusu Erzurum taraflarına çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar ise bu çekilmeyi Türk ordusu firar ediyor diyerek duyurmuştur⁷⁴⁰.

20 Şubat'ta 1. Türk Kafkasya Kolordusu'nun 36. Kafkasya Fırkası cephesinde Fırat'ın güneyinde Ruslarla keşif kolları çatışmaları yaşanmıştır. 10. Türk Kafkas Fırkası'nın sol tarafında bulunan bir Türk bölüğünün mevziine geceleyin 80 kadar Rus piyadesi baskın yapmıştır. Bu baskın Türk karşı ateşi ile dağıtılmıştır. Ruslardan bir miktar eşya ve silah ele geçirilmiştir. 2. Türk Kafkas Kolordusu'na Rus topçusu tesirsiz bir şekilde ateş açmıştır. 37. Türk Kafkas Fırkası'nın sol kanadına Ruslar tarafından cebel ve obüslerle yapılan saldırı etkili olmuş ve birkaç Türk siperi tahrip olmuştur. Türk topçuları bu saldırılara başarılı bir şekilde karşılık vermiştir⁷⁴¹.

Nisan ayında 2. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Zor sancağında bozulan asayiş ve güvenliği sağlamak için çalışmalarda bulunmuştur⁷⁴². Nisan ayında ayrıca Urfa taraflarında Kürt ve Arap aşiretlerinin Fırat ve Cizre taraflarına geçerek çıkardığı karışıklıkların önlenmesine çalışılmıştır⁷⁴³.

Cephede bunlar olurken 5 Mayıs'ta Bern Sefiri Fuad Bey'den gelen bir telgrafta; Rusya'da Osmanlı Devleti'ne karşı dostane bir hava oluştuğu fakat bu durumun İngilizleri telaşlandırdığı bildirilmiştir⁷⁴⁴. Ki bu dönem Rusya'da iç karışıklıkların yaşandığı bir dönem olup Rus cephesinde çözülmenin başlamasına kısa bir süre kalmıştır.

30 Mayıs'ta Elazığ'dan alınan bir telgrafta Rusların Erzincan'da topladıkları bin kişilik İslam ahalisini Tilek Köyü'ne götürdükleri buradan da Erzurum'a götüreceklerini söyleyerek ahaliyi bilinmeyen bir yere sevk ettikleri, sevk sırasında da her türlü mezalimi yaptıkları bildirilmiştir⁷⁴⁵. Alınan istihbaratlara göre; 22/24 Haziran'da 2. Türk Ordusu cephesinde Erzincan'da Rusların sekiz taburunun

⁷³⁸ ATASE, BDH. Kls. 293, Dos. 947, Fih. 72.

⁷³⁹ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 15.

⁷⁴⁰ BOA, HR. SYS. 2103/12, 3.

⁷⁴¹ ATASE, BDH. Kls. 25, Dos. 588, Fih. 41.

⁷⁴² ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 38.

⁷⁴³ ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 37.

⁷⁴⁴ BOA, HR. SYS. 2434/59, 1.

⁷⁴⁵ BOA, HR. SYS. 2872/3, 80, 81.

bulunduğu ve bu taburların Çapakçur'dan Erzincan'a geldiği bildirilmiştir. Erzincan'ın 18 km doğusunda Karakilise ve civarındaki köyler Ruslar tarafından işgal edilmiş olup buradaki ahali Erzincan'a göç etmiştir. Erzincan'da Kazaklar ve Ermeniler bu kişilere saldırmak istemişse de kumandanları engel olmuştur. Ermeniler tarafından İslam ahalisine karşı pek çok mezalim yapılmış hatta İslam mezarlıkları yakılmıştır. İhtilalden sonra Rus ordusunda düzen bozulmuş ve artık askerler komutanlarına bile resmi selam vermemeye başlamıştır⁷⁴⁶.

22/24 Haziran'da 3. Türk Ordusu cephesinde Rusların iki torpidobotu eşliğinde Aleksandr isimli Rus harp gemisi Keşap açıklarından Giresun taraflarındaki fabrikalara ve diğer mekânlara saldırılar düzenlemiştir⁷⁴⁷.

23/27 Haziran'da 3. Türk Ordusu cephesinde Rusların durumunda bir değişiklik yoktur. Erzincan'da Rus kuvvetleri mevcut olup Ruslar ve Kürtler arasında çatışmalar yaşanmıştır⁷⁴⁸. Aynı tarihte 2. Türk Ordusu cephesinde Ruslar Kolosun köyünü tahliye etmiştir. Soluk Köprüsü'nün 2 km kuzeyinde Rusların siper kazmakta olduğu tespit edilmiştir. 1. Rus Kafkas Ordusu Mamahatun, Yavi ve civar köylerde ikamet edilmek üzere geriye çekilmiştir. Kom'dan başlayıp Erzincan'a kadar ilerleyen Kiğı Cephesi'ne dâhil olmak için iki Rus Plaston Tugayı gönderilmiştir. Çapakçur taraflarında bir Rus fırkası on gün önce Bitlis taraflarına gitmiştir. Aşkale civarında bir Rus fırkası bir hafta önce Erzurum yoluyla geriye sevk olunmuştur. Aşkale civarındaki köylerde 3-4 yüz kişilik Rus kuvvetleri olduğu öğrenilmiştir. Tuzla Ovası'nda; Oyuklu, Kom gibi yerlerde Rusların küçük cebel topları yer almıştır. Rus ordusu iyice bozulmuş bir haldedir. Ruslar arasında ast-üst ilişkisi tamamen ortadan kalkmış askerler komutanlarına selam vermediği gibi subaylar erlere selam vermeye başlamıştır⁷⁴⁹.

İhtilal gelişmeleri sebebiyle 1918 yılının Şubat ayında Rus ordusu Kafkas Cephesi'nden tamamen çekilmiştir. Türk ordusu şimdi de Rus ordusunun çekilmesini fırsat bilerek Rusların yerine geçmeye çalışan çeşitli eşkıya saldırılarına maruz kalmıştır⁷⁵⁰. Sonraki günlerde 28 Mart'ta 2. Türk Ordusu tarafından Bitlis, Diyarbakır, Zor, Şırnak, Derik ve çevresinde eşkıya faaliyetleri olduğu bildirilmiştir⁷⁵¹. Nisan 1918'de Avusturya gazetelerinden Pester Lloyd'da, Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nun karşısında Rusların yerine yeni bir Ermeni ordusu oluşturulduğu ve bütün Gürcistan ahalisinin de seferberlik hazırlığı yaptığı bilgisi yer

⁷⁴⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 4-6.

⁷⁴⁷ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 4-6.

⁷⁴⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 2.

⁷⁴⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 1.

⁷⁵⁰ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 37.

⁷⁵¹ BOA, DH. EUM. 6. Şb. 33/20, 3.

almıştır⁷⁵². Ermenilerin faaliyetlerine karşı Türk ordusu harekete geçmiş ve 3 Nisan'da Ardahan⁷⁵³, 6 Nisan'da Sarıkamış, 14 Nisan'da Batum ve 25 Nisan'da Kars Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir⁷⁵⁴. Haziran 1918'de Kafkas Cephesi'nde çeşitli yerlerde Ermeni çetelerinin saldırıları olduğu için buradaki müfrezelerinin çetelere karşı taarruzlarına devam ettiği haberi alınmıştır⁷⁵⁵. Ekim ayına gelindiğinde Kafkas Cephesi'ndeki muharebeler durma noktasına gelmiş, Türk kuvvetleri bu cepheden başka yerlere sevk edilmeye başlamıştır. 5 Ekim'de İstanbul Merkez Kumandanlığı'na bildirildiğine göre sırasıyla; 10. Kafkas, 15. Piyade, 5. Kafkas, 12. Piyade Fırkaları'nın Kafkas Cephesi'nden İstanbul'a nakledilecekleri bildirilmiştir⁷⁵⁶.

3. TEŞKİLAT-I MAHSUSA VE KAFKAS CEPHESİ

3.1. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu ve İşleyişi

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle güçlü bir istihbarat birimine ihtiyaç duyulmuştur. II. Abdülhamit döneminde hayata geçirilen bir istihbarat teşkilatı olsa da bu teşkilat daha çok iç istihbarata yönelik faaliyetlerde bulunmuştur⁷⁵⁷. II. Meşrutiyetle beraber II. Abdülhamit döneminin istihbarat birimleri ve hafiyelik teşkilatı devre dışı kalınca İttihat ve Terakki Cemiyeti bu boşluğu Meşrutiyet öncesinde cemiyet tarafından kurulan fedai teşkilatı ve istihbarat yapılarına yarı resmi bir karakter vererek doldurmaya çalışmıştır⁷⁵⁸. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nın getirdiği kötü sonuçlardan sonra, Osmanlı Devleti'nin gizli ve modern bir istihbarat teşkilâtına mutlak surette ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır⁷⁵⁹. Bu nedenle Özel Örgüt anlamına gelen⁷⁶⁰ ve Şube-i Mahsusa,⁷⁶¹

⁷⁵² BOA, HR. SYS. 2885/40, 1.

⁷⁵³ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, S.31: (1967), s. 400.

⁷⁵⁴ Enver Ziya Karal, age., s. 528; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001, s. 304; İsmet Görgülü, age., s. 127.

⁷⁵⁵ ATASE, BDH. Kls. 49, Dos. 36, Fih. 1-2.

⁷⁵⁶ ATASE, BDH. Kls. 50, Dos. 233, Fih. 2.

⁷⁵⁷ Erdal Aydoğan, "Teşkilat-ı Mahsusa", *Türk-Ermeni İhtilâfî Makaleler* (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 400.

⁷⁵⁸ Yüksel Nizamoğlu, "Bolşevik İhtilali Sonrasında Rusya'nın Durumuna Dair Teşkilat-I Mahsusa'nın (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Raporu", *Journal Of Business Economics and Political Science*, 4/8: (December 2015), s. 100.

⁷⁵⁹ Erdal İlter, "Osmanlılarda İstihbarat XIV-XX. Yüzyıllar", *Avrasya Dosyası*, 8/2: (2002), s. 251.

⁷⁶⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 62; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 340.

⁷⁶¹ Tunaya, age, s. 340.

Umur-u Şarkıyye, Batı Trakya Geçici Hükümeti⁷⁶², Fedai Zabitan⁷⁶³ gibi isimlerle adlandırılan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasına karar verilmiştir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber kimileri Osmanlı Devleti ve Almanya arasında 2 Ağustos 1914'te yapılan ittifak antlaşması sonrası 5 Ağustos'da Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulduğunu söylemekteyken⁷⁶⁴, bazı kaynaklarda ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın 1903 yılına kadar uzanan bir geçmişinin olabileceği belirtilmiştir⁷⁶⁵. Yaygın olarak bilinen tarih ise 30 Kasım 1913'dür⁷⁶⁶.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucusu Enver Paşa⁷⁶⁷ olup teşkilatın isim babası Veteriner Miralay (Albay) Rasim Bey'dir⁷⁶⁸. Teşkilat-ı Mahsusa Harbiye Nezareti'ne bağlıdır⁷⁶⁹ fakat merkezi ayrı yerde yer almıştır⁷⁷⁰. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bilinen ilk başkanı Binbaşı Süleyman Askeri Bey⁷⁷¹ olup son başkanı ise Hüsametdin Ertürk'tür⁷⁷².

Teşkilat birtakım gerçekçi ve belirli amaçlara sahip olup bu amaçlar; İç güvenliği sağlamak, devletin varlığı için hayati öneme sahip olduğu düşünülen Türklerin hâkimiyetini korumak, Osmanlı sistemini hangi grupların ve ideolojilerin tehdit ettiğini ortaya çıkarmak için casuslukla beraber düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak ve gerekirse onların yerini almak için çete savaşları yapmaktır⁷⁷³.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın dayandığı politikalar açık seçik tanımlanamamıştır. Teşkilatın ajanları geleneksel Osmanlılık fikrine bağlı gibi görünseler de⁷⁷⁴

⁷⁶² Kaya Karan, *Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e Türk İstihbarat Tarihi*, Truva Yayınları, İstanbul 2008, s. 45.

⁷⁶³ Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 85.

⁷⁶⁴ Koloğlu, age., s. 98; Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşta Giriş*, TTK, Ankara 2014, s. 314.

⁷⁶⁵ Eray Göç, "Türk İstihbaratının Tarihsel Gelişimi", Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3/2: (2013), s. 94.

⁷⁶⁶ Erdal İter, agm., s. 251; Vahdet Keleşyılmaz, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, s.572; Yüksel Nizamoğlu, agm., s. 100.

⁷⁶⁷ Kaya Karan, age., s. 40-41; Tarık Zafer Tunaya, age., s. 344.

⁷⁶⁸ Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, Kamer Yayınları, İstanbul 1996, s. 47; Kaya Karan, age., s. 43.

⁷⁶⁹ Hamit Pehlivanlı, agm., s. 1193; Eray Göç, agm., s. 94; Vahdet Keleşyılmaz, agm., s. 574.

⁷⁷⁰ Çağaloğlu (Nuruosmaniye), Şeref Sokağı, Tasvir-i Efkâr Matbaası karşısında No: 39. (Tarık Zafer Tunaya, age., s. 341)

⁷⁷¹ Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Eylül 2014, s. 16; Samih Nafiz Tansu, *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap, İstanbul 2012, s. 108.

⁷⁷² Yüksel Nizamoğlu, agm., s. 101; Hamit Pehlivanlı, agm., s. 1193; Tansu, age., s. 156.

⁷⁷³ Hamit Pehlivanlı, "Osmanlılarda İstihbaratçılık", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 1995, s. 1194.

⁷⁷⁴ Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIX/85: (Mart 2013), s. 114.

Teşkilat-ı Mahsusa'yı kuran Enver Paşa'nın bir yandan Ali Emiri Efendi'nin İttihat ve Terakki Fırkası'nın programındaki Panislamizm'inden, diğer yandan Ziya Gökalp'in Pantürkizm'inden ilham aldığı anlaşılmaktadır⁷⁷⁵. Teşkilat-ı Mahsusa'nın politikası şöyle özetlenebilir⁷⁷⁶:

“Bu teşkilatın gayesi, bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak bu suretle Panislamizm'e vasıl olmaktır. Diğer taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizm'i hakikat sahasına sokmaktır”.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın İstanbul'da bulunan merkez örgütü, yönetici komisyona bağlı olarak dört masaya (şubeye) ayrılmış ve her masanın başında bir subay görevlendirilmiştir. Şöyle ki⁷⁷⁷:

1. Rumeli Masası'na Arif Bey,
2. Kafkasya Masası'na Yüzbaşı Rıza Bey,
3. Afrika, Trablusgarp Masası'na Hüseyin Tosun ve (Tunuslu) Ali Başhamba Beyler,
4. Vilayat-ı Şarkıyye (merkez Erzurum olmak üzere) Masası'na Dr. Bahattin Şakir ve Ruşeni Beyler getirilmiştir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın iki para kaynağı vardır. Bunlar; Harbiye Nezareti'nin gizli bütçesinden verilen ödenekler ve Almanya'dan yapılan altın aktarımıdır. Alman altınları, Alman Askeri Misyonu tarafından düzenli olarak İstanbul'a getirilmiştir. Kaynakların tümünden teşkilatın eline geçen toplam miktar 4 000 000 altın lira civarındadır (1918 fiyatlarıyla yaklaşık 18 000 000 dolar)⁷⁷⁸. Teşkilat-ı Mahsusa için gerekli para birkaç kez de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden alınmıştır⁷⁷⁹.

3.2. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Üyeleri

Teşkilat-ı Mahsusa'ya hem Osmanlı vatandaşları hem de yabancı uyruklu kişiler üye olup çeşitli görevlerde yer almış olsa da örgütte rastgele görevlendirmeler yapılmamıştır. Görevlendirilen kişiler görev alacakları bölgeden değilse bile mutlaka bölgeyi tanıyan dilini, etnik ve sosyal özelliklerini çok iyi bilen kişilerden

⁷⁷⁵ Kaya Karan, age., s. 40-41; Tarık Zafer Tunaya, age., s. 344.

⁷⁷⁶ Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul 2003, s. 56-57; Samih Nafiz Tansu, age., s. 88.

⁷⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, age., s. 342.

⁷⁷⁸ Philip H. Stoddard, age., s. 60; Stanford J. Shaw, age., s. 318.

⁷⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, age., s. 343.

oluşmuştur⁷⁸⁰. Teşkilat ajanları çoğunlukla uzman kişilerden oluşmuştur. Örneğin; doktorlar, mühendisler, gazeteciler, fırka mensubu birkaç politikacı ve geçmişleri kuşkuolu ama sadakatlerine kesinlikle güvenilen pek çok gerilla uzmanı gibi. Teşkilatı Mahsusa çeşitli gruplardan oluşmuştur. Bu grupların en büyüğü düzenli ordu subaylarından oluşmuş olup bu kişiler özel görev için Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılan kişilerdir. Diğer gruplarda ise genellikle Osmanlı Devleti'nin yaptığı çok sayıdaki savaşta askeri tecrübe kazanmış siviller yer almıştır⁷⁸¹. Teşkilat-ı Mahsusa'nın üyeleri 1916 yılında en yüksek sayıya ulaşarak yaklaşık 30.000 kişi bu teşkilatta görevlerin niteliğine göre oluşturulan şubelerde ve daha küçük birimlerde görev almıştır⁷⁸².

İsimleri bilinen tanınmış Teşkilat-ı Mahsusacılar'dan bazıları şöyledir; Süleyman Askeri Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Bey, Dr. Nazım Bey, Atıf Bey⁷⁸³, Enver Paşa, kardeşi Nuri Bey (Killigil), Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut), Kuşçubaşızade Eşref ve Selim Sami Beyler, Yüzbaşı Manastırlı Nuri (Conker), Dr. Refik (Saydam), Dr. Bahattin Şakir, Midhat Şükrü (Bleda), Fuad (Balkan), Yüzbaşı Hilmi Musallimi, Hüsameddin (Ertürk), İsmail Canbulat⁷⁸⁴, Mustafa Kemal Paşa, Teğmen Yakup Cemil, Ohrili Eyüp Sabri, Filibeli Hilmi Bey, Ali Fethi Okyar, Rauf Orbay⁷⁸⁵, Mehmet Akif (Ersoy)⁷⁸⁶, Trabzonlu Rıza Bey, Piyade Yüzbaşısı Beylerbeyli Hayri, Filibeli Halim Cavit⁷⁸⁷, Kara Kemal, Yenibahçeli Nail, Trabzon Valisi Cemal, Erzurum Valisi Tahsin, Dr. Fuat Sabit⁷⁸⁸.

3.3. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Çeşitli Bölgelerdeki Faaliyetleri

Teşkilat-ı Mahsusa'nın bilinen ilk faaliyeti 1911-1912 yıllarında Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı yapılan direnişte yer almalarıdır⁷⁸⁹. Bu da resmi olarak o tarihte kurulmamış olsa bile teşkilatın alt yapısının o dönemde hazırlanmış olduğunu gösterir. Trablusgarp Savaşı sonrasında yapılan Birinci Balkan Savaşı'nda cephelere Teşkilat-ı Mahsusa adlı kıtalar sürülmüştür. Kıtalar, sayıları beş bine varan

⁷⁸⁰ Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimizle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM*, s. 7: (1996), s. 215; Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47: (Temmuz 2000), s. 370.

⁷⁸¹ Philip H. Stoddard, age., s. 59.

⁷⁸² Stoddard, age., s. 59.

⁷⁸³ Ahmet Tetik, age., s. 15.

⁷⁸⁴ Stanford J. Shaw, age., s. 320-322.

⁷⁸⁵ Eray Göç, agm., s. 95.

⁷⁸⁶ Erdal Aydoğan, agm., s. 402.

⁷⁸⁷ Samih Nafiz Tansu, age., s. 83.

⁷⁸⁸ Erdal Aydoğan, agm., s. 402.

⁷⁸⁹ Philip H. Stoddard, age, s. 55; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev.: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 187; Samih Nafiz Tansu, age., s. 67.

mahkûmlardan ve sabıkalılarından oluşturulmuştur⁷⁹⁰. Bu kişiler İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Balkanlardaki yerel nüfusu ve Hıristiyan ordularının şiddetli saldırılarına maruz kalan Müslümanları korumakla görevlendirilmiştir. Ayrıca bu kuvvetler o dönemde Osmanlı kuvvetlerini hedef alan Bulgar askeri operasyonlarını engellemek üzere Bulgaristan ve Yunanistan'ın kuzeyine gönderilmiştir⁷⁹¹.

Bu dönemde Süleyman Askeri Bey Batı Trakya'da İslam halkının ileri gelenlerini umumi bir kongreye davet ederek merkezi Gümölcine olmak üzere “*Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyesi*” ismi altında bir hükümetin kurulduğunu ilan etmiştir⁷⁹².

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Teşkilat-ı Mahsusa; Mısır, Tunus, Libya, İran, Hindistan, Hicaz, Yemen gibi çok farklı yerde faaliyette bulunarak bu bölgelerde istihbarat toplama ve propaganda faaliyetleri yaptığı gibi, bazı yerlerde askeri operasyonlar organize etmiştir⁷⁹³. Teşkilatı Mahsusa'nın savaş alanlarında örgütlenirken Suriye ve Irak'a özel önem verdiği anlaşılmaktadır. Teşkilat'ın ileri gelenlerinden Süleyman Askerî Bey Bağdat'ta, Kuşçubaşı Eşref Bey ise Suriye ve çevresinde bir yandan propaganda yaparlarken diğer yandan Arap dünyasında milliyetçi/ayrılıkçı cereyanların nasıl yükseldiğini takip etmişlerdir⁷⁹⁴. Kanal Seferi'nde⁷⁹⁵ ve Kafkas Cephesi'nde Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri görülmüştür.

3.4. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde Teşkilatlanması ve Kafkas Cephesi'ndeki Faaliyetleri

3.4.1. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas Cephesi'nde Teşkilatlanması ve Görevi

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkaslarda örgütlenişi ve örgütlenme amacı şöyledir⁷⁹⁶:

1. Kafkasya'da genel bir ihtilal çıkarılması amacıyla hazırlıklar yaparak Rusya'nın olası bir savaşta mağlup olması için zemin hazırlamak,

⁷⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, age., s. 339.

⁷⁹¹ Stanford J. Shaw, age., s. 311.

⁷⁹² Cemal Paşa, age., s. 62; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 342-343.

⁷⁹³ Yüksel Nizamoglu, agm., s. 101; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev.: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 130-131.

⁷⁹⁴ Abdurrahman Bozkurt, I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915), *OTAM*, 36: (Güz 2014), s. 11.

⁷⁹⁵ Cemal Paşa, age., s. 175.

⁷⁹⁶ Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, s. 28; ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-22, 1-23.

Devlet-i Aliyye tarafından Rusya'ya harp ilan edilirse Kafkasya dâhilinde yaşayan halkı silahlandırarak Rusya'nın askeri harekâtını güçleştirmek ve Kafkasya'yı işgal edecek Osmanlı ordusuna fiilen yardım etmek.

2. Oluşturulan Kafkas İhtilal Cemiyeti⁷⁹⁷ çeşitli mıntikalarda faaliyette bulunmak üzere bir merkezi-i umumi ile idare olunmuş ve üç mıntıkaya ayrılmıştır.
3. Her mıntika dâhili ve harici teşkilata sahip olup dâhili ve harici teşkilatlar düzenli ve silahlı çeteler ile milis kuvvetlerine dayanmaktadır.
4. Her mıntikanın dâhili teşkilatı hariçteki merkez-i mutavassıtta (merkezi irtibat) ve her bir merkez-i mutavassıt da Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez-i Umumi'sine bağlıdır.

Bu amaçla harbin ilanından önce şu işler yapılacaktır⁷⁹⁸: Ulaşım yollarının kesilmesi, düşman toplanma noktaları, kuvvetlerinin miktarı, hangi birliklerden meydana geldiği, hangi mevkilerde ve hatlarda ne şekilde tahkimat ve hazırlıklar yapıldığına dair bilgilerin elde edilmesi ve mümkün olan en kısa sürede bildirilmesi. Silahlı ya da silahsız bütün personelin yapacağı ilk iş telgraf ve telefon hatlarını her tarafta mümkün olduğu kadar çok yerden kesip tahrip etmek ve onarılmalarını engellemektir. Bu faaliyet sürekli olarak yapılacak ve kesintiye uğramaması için de çeteler azami fedakârlıktan çekinmeyeceklerdir. Ayrıca demiryolları birçok yerden hasara uğratılıp tüneller ve köprüler kullanılamaz hale getirilirken, düşman erzak ve cephane kolları yağmalanacak, düşmanın geriyle olan bütün ulaşımı engellenecek, önemli erzak depoları yakılıp, cephanelikleri havaya uçurulacaktır. Düşmanın zayıf birlikleri imha edilecektir. Bu görevler, çetelerin bütün harp süresince üstlenmeleri gereken asli görevleridir. Ayrıca “*ordunun planlarını bozmaya çalışmak, mümkün olan her türlü sıkıntıyı ortaya çıkarmak*” gibi engelleyici girişimler de söz konusu olacaktır.

Teşkilat-ı Mahsusa, genel olarak Birinci Dünya Savaşı'nda bir tür askeri faaliyete katılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın yetiştirdiği ve idare ettiği yardımcı kuvvetlerin, askerlerin çoğunluğunu oluşturduğu harekâtlara ayrıca; Bedevi mücahitler, Kürt, Çerkez, Dürzî ve Laz aşiretlerinden gelen gönüllü birlikler⁷⁹⁹,

⁷⁹⁷ Bahattin Şakir Bey Ağustos 1914'te Kafkasya'ya geçerek Kafkas halklarını Ruslara karşı silahlandırmak üzere Kafkas İhtilâl Cemiyeti'ni kurmuştur. (Tuncay Ögün, agm., s. 767)

⁷⁹⁸ Ahmet Tetik, age., s. 277.

⁷⁹⁹ ATASE, BDH. Kıs. 246, Dos. 705, Fih. 1-4. Yakup Cemil Bey'in kumandası altına iki bin kişilik bir çete verilmiştir. Ömer Naci Bey'de böyle bir çete ile Kafkasya'dan İran içlerine girmiştir. (Tarık Zafer Tunaya, age., s. 350)

Yemenliler ve diğere paralı askerler, Mevlevi Taburu⁸⁰⁰, mahkûmlar⁸⁰¹ ve çetelerden⁸⁰² oluşturulan müfrezeler katılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'da görevli birçok kişi farklı bölgelerde faaliyetlerde bulunmak üzere görevlendirilmiştir. Dr. Bahattin Bey, Kuzey Kafkasya'ya, Ömer Naci ve Ruşeni Beyler İran mntikasına, Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendi Afganistan'a, İbrahim Bey, İskeçeli Ali Rıza ve Bulgar mebuslarından Celal Beyler Rumeli'ye gönderilmiştir. Süleyman Askeri Bey'in idaresindeki Teşkilat-ı Mahsusa, Kafkas Cephesi için görevlendirilen kişilerin bulunduğu heyetin İstanbul'dan kara yoluyla Erzincan'a gönderilmesi ile birlikte Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetlerine başlamıştır⁸⁰³. Dr. Bahattin Şakir Bey başkanlığında hareket eden heyette; İttihat ve Terakki Cemiyeti Erzurum Murahhası Filibeli Hilmi Bey, Halil Bey, Ziya Şakir Bey, Cemil Bey gibi isimler olmak üzere toplam 20 kişi yer almıştır⁸⁰⁴.

3.4.2. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Cephe Açılmadan Önce Kafkaslar'da İlk Hazırlıkları

Osmanlı Devleti'nin savaşın henüz bir Avrupa savaşı görünümünde olduğu dönemde kendisinin savaşa girme ihtimalini dikkate alarak askeri hazırlıklar yaptığı cephelerle ilgili kısımda anlatılmıştı. Bu bağlamda Kafkas Cephesi'nde Türk ordusunun askeri hazırlıklarının yanısıra Teşkilat-ı Mahsusa da Kafkas bölgesi için hazırlıklarını ihmal etmemiştir. 4 Eylül 1914'de Bahattin Şakir Bey'in bildirdiğine göre⁸⁰⁵:

“Kafkas kolunun ihtiyaçları imkânlar ölçüsünde tamamlanarak bu kol sevk edilmiştir. Kafkas bölgesi genel komutanı olarak Müfettiş Hilmi Bey tayin edilmiştir. Yardımcısı da Jandarma Yüzbaşı Emin Bey'dir. İslamsorlular, İdris Bey, Eyüp Paşa, Terkinik Oğlu Mehmed çeteleri asıl kuvveti oluşturmuştur. Balaban aşiretinden ve Çerkes gönüllülerinden oluşturulacak kuvvet de bu kuvvete ilave edilecektir. Pasin Kolu diye belirtilen yer Hilmi Bey kuvvetidir. Burası merkez kuvveti olup karargâhı şimdilik “Hoşap” ve civarındadır.

Galatalı zabıtlıktan emekli Halil Bey sol taraf kumandanı olarak tayin edildi. Yanında Jandarma Mülazımı Nusret bulunmaktadır. Kaleboğazı hudud bölük

⁸⁰⁰ Philip H. Stoddard, age., s. 58.

⁸⁰¹ BOA, DH. ŞFR. 48/344, 1; 11 Ocak 1917'de "Darü'lharbe gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair Kanun" çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Aydoğan, agm., s. 416.

⁸⁰² ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 210, Fih. 51-5; BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4, 1-9.

⁸⁰³ Arif Cemil, age., s. 13.

⁸⁰⁴ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 120-121.

⁸⁰⁵ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4.

kumandanı Mülazım Tahsin Bey de kuvvetleriyle hazır durumdadır. Gürcülerden Sabit Bey, Karapapaklardan Nadir Bey, Canfeda çeteleri asıl kuvveti oluşturmaktadır. 10 kişilik bir eşkiya çetesi de bu kuvvete katılmak üzere dir. Sol taraf kuvvetinin karargâhı Kaleboğazında “Dardus” köyüdür. Bu kol Narman koludur. Bu kol Trabzon harp sahasıyla irtibat kurabilecektir.

Dr. Fuat sağ kanat kolunu oluşturuyor. Hudud bölük zabitanı da gerektiğinde kendisine yardımcı olacaktır. Aslan ve Kahraman Beyler’in oluşturduğu 50 kadar süvari şimdilik asıl kuvveti oluşturmaktaysa da daha sonra düzenlenecek ve takviye edilecektir. Sağ tarafın karargâhı şimdilik “Karakilise”dir.

Bahattin Şakir Bey örgütlendikleri yerleri ve görevlerini bildirdikten sonra aynı belgenin devamında teşkilatın maddi ve sıhhi ihtiyaçları ile ilgili bilgi vermeye şöyle devam etmiştir:

Mevcut para yüz liradır. Bu para üç kol arasında paylaştırılmıştır. Çok az bir para ile hareket edilmek zorunda kalınmıştır.

Mülki, askeri, sıhhi teşkilattan kişilerden oluşan bir komisyon kurdurdum. Komisyon başkanı vali vekili olsa da komisyonu ben idare ediyorum. Burada kurulan komisyonla birlikte; askerin levazım, iaşe, sağlık alanlarında ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorum. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile de temasa geçilmiştir. Fakat ihtiyaç duyulan birçok şey gerekli yerlerden istenildiği halde bir sonuç alınamamıştır. Acil olarak para ve manliher tüfeği mermisi, bomba, dürbün istiyorum. Hemen gönderiniz.”

Kafkas bölgesi genel komutanı olarak görevlendirilen Müfettiş Hilmi Bey⁸⁰⁶ Erzurum’a ulaşınca, işe ilk olarak elde mevcut olan silahları dağıtmakla başlamıştır. Sonrasında on altı neferlik bir grubu ilk kez Rusya içerisine sokmaya muvaffak olmuştur. Bunu takiben ikinci ve üçüncü gruplar da birer, ikişer gün aralarla hududu aşarak Kafkasya’ya girmiştir. Fakat elde fazla silah olmadığı için o havalide kuvvet toplanmasına devam edilmesi uygun görülmemiştir⁸⁰⁷. Osmanlı Devleti, Kafkaslarda özellikle Müslümanları Rusya’ya karşı ayaklandırmaya veya casusluk faaliyetlerine savaşa resmen girmeden önce başlamıştır.

14 Eylül 1914’de Bahattin Şakir Bey tarafından bildirildiğine göre; Erzurum Milis Kuvveti oluşturulmuştur. Bu teşkilat sayesinde elde 3. Türk Ordusu’nu destekleyecek bir kuvvet bulunmuş olacak, bu teşkilat gerek memleket içinde gerekse memleket dışında faaliyet gösterecektir. Bu teşkilat çetelerden ayrı

⁸⁰⁶ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4.

⁸⁰⁷ Arif Cemil, age., s. 45.

oluşturulmuş olup çetelerle bir bağlantısı yoktur⁸⁰⁸. Bahattin Şakir Bey bu konuda detaylı bilgiler verdiği gibi mali konulara da değinmiştir. Nitekim Naci Bey para istemiş, Kafkas hududunda teşkilatın her gün farklı ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Bahattin Şakir Bey, Hilmi Bey'in kendi adına emaneten bırakmış olduğu paradan harcama yaptığını belirtmiştir⁸⁰⁹.

Osmanlı Devleti'nin henüz savaşa girmediği fakat hazırlıkların yapıldığı bu dönemde teşkilatın içinde teşkilatın amacı ve faaliyetleri konusunda anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar Bahattin Şakir Bey'in 30 Eylül 1914 tarihinde Erzurum'a gönderdiği telgrafa şöyle yansımıştır⁸¹⁰:

“Teşkilat-ı Mahsusa heyet-i idaresine devredilen raporlarda hükümet tarafından Kafkasya İhtilali'nden beklenen amaç ile oluşturulan mıntıkların bundan anladıkları arasında bir uyumsuzluk vardır. Teşkilatın amacı ve nikatı esasıyesi (asil maksat) çeşitli tarihlerde gönderilen şifrelerde bildirilmiştir. Teşkilattan istenen, Rus ordusu gerilerinde kalacak bütün Kafkas havalisinde genel bir ayaklanma ve ihtilal ortamı hazırlamaktır. Teşkilat-ı Mahsusa, harpten önce Rus ordusu ve hükümeti hakkında bilgi almak ve bazı tahrip ve imha olaylarında kullanılmak için önemli bir araçtır. Teşkilat-ı Mahsusa, harp ilanıyla birlikte Kafkasya'daki harp alanının durumuna göre ya genel ayaklanmayı destekleyecektir ya da doğrudan doğruya Rus ordusu gerilerine atılacak bir harp kuvveti şeklini alacaktır. Bu amaçla Kars-Batum hattı ötesinde Dağıstan, Gürcistan tarafları takviye edilmelidir. Van-Karadeniz hududu ile Osmanlı ordusu ilgilenmektedir.

Yağma ve talan programda yoktur. Genel bir ayaklanmaya ve savaş ilanına kadar her şey büyük bir gayret ve sessizlikle, oldukça ihtiyatlı bir şekilde yürütülmelidir. Bir defa düşman toprağını geçen çete artık orada sonuç almak zorundadır. Ne suretle olursa olsun girip çıkanlar idama mahkûm edilecektir. Faydasız işlerde bulunmak yerine, kuvvetli çeteleri bizim için gerekli yerlere sevk etmek gerekir. İhtilal komiteleri faydalı işler yapmak yerine Rus topraklarından koyun ve sığırları ganimet olarak almaktadır. Bu gibi faaliyetler Rus Hükümeti'nin değil halkın canını yakmıştır. Maksadımız daha işe başlamadan halkı yıldırma ve korkutma değildir. Kafkas İhtilal Komitesi'ne bağlı olanlar ancak bu konuyla ilgili işlerle ilgilenir. Ayrıca orduyu ilgilendiren işler orduya bırakılmalıdır. Kafkasya İhtilali dışındaki konularda harcanan tek bir cephane bile israf edilmiş olur. Zaten elde yeterli miktarda tüfek bulunmamaktadır.”

⁸⁰⁸ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-9.

⁸⁰⁹ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-9a.

⁸¹⁰ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-22, 1-23.

Daha başlangıçta teşkilat içinde bazı kimselerin Kafkasya’da çıkaracakları bir ihtilalden yağma ve talan hedefledikleri, şimdiden bu işe giriştikleri görülmüştür. Hâlbuki bu durum devletin güttüğü amaca terstir.

Hazırlıklar hızla devam etmiş, Bahattin Şakir Bey’in istekleri dikkate alınarak Kafkas Cephesi’ne Teşkilat-ı Mahsusa adına Gülcemal Vapuru ile 2040 Avusturya tüfeği ve gerekli cephane gönderilmiştir⁸¹¹. İstanbul’dan Trabzon’a hareket eden Hamidiye Kruvazörü ile bir miktar bomba gönderilmiştir. Bombalar dikkat çekmesin diye portakal sandıklarına istif edilerek öylece sevk olunmuş, sandıklar gümrüğe çıkarıldıktan sonra Teşkilat-ı Mahsusa’ya memur olan kişiler tarafından gizlice muamelesi yaptırılarak gümrükten alınmıştır. Fakat Eylül ayı portakal mevsimi olmadığı için bombaların böyle gönderilmesi pek de ihtiyatlı bir davranış olmamıştır. Hamidiye Kruvazörü’nden çıkan eşya arasında 38 adet küçük çapta mavzer tüfeği bulunmakta olup ayrıca Trabzon’daki Teşkilat-ı Mahsusa’ya dağıtılmak üzere dürbün, kundura, muşamba, tozluk, kışlık fanila gibi eşyalar gönderilmiştir⁸¹².

Süleyman Askerî Bey’in 5 Ekim 1914’te Bahattin Şakir Bey’e gönderdiği bir telgrafta; Kafkas İhtilali’ni belli bir merkezde ve belirli bir düzende yürütebilmek için Bahattin Şakir Bey ile beraber Grebeneli Binbaşı Bekir ve Van Polis Müdürü Muhittin Beyler ile Erzurum’dan katılacak iki diğer üyeden oluşan genel bir merkezin oluşturulması istenilmiştir. Bu merkez Teşkilat-ı Mahsusa’ya bağlı olarak faaliyet gösterecektir. Süleyman Askerî Bey, Bahattin Şakir Bey’den adı geçen kişiler hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu bildirmesini istemiştir⁸¹³. Bahattin Şakir Bey 7 Ekim’de Süleyman Askerî Bey’e şöyle cevap vermiştir⁸¹⁴:

“Kafkas İhtilal Cemiyeti düzensiz değildir, fakat gereken vasitalardan yoksundur. Elde olmayan vasıta ise para ve silahtır. Cemiyetin genel bir merkezden yürütülmesini Bayburt’ta Kemal Bey’le kararlaştırdık. Muhittin Bey çok münasip, Bekir Bey ise asabi yapısı nedeniyle çalışmalarda sıkıntı çıkarabilir. Fakat yanımda bir “arkadaş” sıfatıyla bulunmasında bir sakınca yoktur. Bir arkadaş durumunda olacağını da gelmeden önce İstanbul’da iken bilmesi iyi olur. Hilmi ve Tahsin Beyleri bu iş için uygun görüyorum. Burada vasıtasız olarak yapabileceklerimiz sınırlıdır.”

Görüldüğü üzere teşkilata alınacak kişilerin mizaçları önemli olup verilen rapor üzerine görevlendirmede bu rapor dikkate alınmıştır. Nitekim 9 ve 12 Ekim 1914 tarihlerinde Süleyman Askerî Bey’den Bahattin Bey’e gönderilen telgraflarda; Muhittin Bey’in Van’da oluşturulacak heyetin idaresine verildiği, Bekir Bey’in ise

⁸¹¹ Arif Cemil, age., s. 63.

⁸¹² Cemil, age., s. 74.

⁸¹³ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-30.

⁸¹⁴ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-31.

gelemeyeceği bildirilmiş ve Erzurum'da açılacak genel merkezde Bahattin Şakir Bey, Tahsin ve Hilmi Beyler'in görev almasına karar verilmiştir. Genel Merkez'e bağlı olarak Trabzon ve Van'da birer heyet oluşturulacaktır. Trabzon'daki heyette Rıza ve Nail Beyler ile üçüncü bir kişi yer alacak, bu heyet Batum-Kütayis-Tiflis-Vladikafkas⁸¹⁵-Mengrilistan⁸¹⁶, Sohum⁸¹⁷ ve kuzeyi ile Lezgi⁸¹⁸ eyaletlerinde teşkilatlanacak ve ihtilal hazırlığı yapacaktır. Van heyeti ise Cevdet Bey, Jandarma Kumandanı Kazım ve Muhittin Beyler'den oluşacak, bu heyet Kars-Revan-Elizabetpol-Bakü-Dağıstan eyaletlerinde faaliyette bulunacaktır. Her iki mıntıka kanal⁸¹⁹ başlarına esas olmak üzere Osmanlı Devleti tarafındaki hudud mevkiinde gerektiği kadar sevkiyat ve istihbarat merkezi oluşturacaktır⁸²⁰.

Kemal ve Rıza Beyler ile Dr. Bahattin Şakir ve Hilmi Beyler, Bayburt'ta buluşarak bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamname gereği Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu Cephesi teşkilatı artık "*Kafkasya İhtilal Cemiyeti*" adı altında hareket etme kararı almıştır. Doğu Cephesi, birisi Erzurum'dan ve diğeri -ileride hududa yakın olan bir mahalle nakledilmek kaydıyla- şimdilik Trabzon'dan idare edilmek üzere ikiye ayrılmıştır. Her iki kısım da mesafenin uzaklığından dolayı doğrudan doğruya İstanbul ile haberleşme yetkisine sahip olmuştur. Erzurum kısmı Dr. Bahattin Şakir Bey, Hilmi Bey, Erzurum Valiliği'ne tayin edilen Tahsin Bey⁸²¹ ve daha sonra katılacak olan Ankara Mebusu Atıf Bey tarafından idare olunmuştur⁸²². Sonradan bu oluşuma Van şehri eklenmiş, orada Ömer Naci Bey görevlendirilmiştir⁸²³.

11 Ekim 1914'de Erzurum'da bulunan Bahattin Şakir Bey'in bildirdiğine göre Erzurum, Trabzon ve Van'dan oluşan idare birimleri sonradan dört mıntıkaya ayrılmıştır. Bunlar⁸²⁴:

1. Narman-Yusufeli Mıntıkası: Körikar, Çilhoroz, Urud, Pitkir ve Milo'da Halil ve Nusret Beyler kumandasında Sabit, Nadir, Bekir,

⁸¹⁵ Vladikafkas (Vladikavkaz): Kafkasların hakimi. Rusya'da Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti. (<https://www.turkcebilgi.com/vladikavkaz>, (01.03.2018))

⁸¹⁶ Mengrilistan (Megrilistan): Trabzon'un kuzeyinde bulunan Gürcistan ve Abazistan yakınlarında bir yer. (<http://mhakanalsan.com/index.php?sayfa=7&oku=251>, (01.03.2018))

⁸¹⁷ Gürcistan'da yer alan bir şehir.

⁸¹⁸ Lezgi: Kafkasya'da yaşayan Müslüman bir halk. Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusunu içine alan Samur Havzası'nda yaşarlar. (<http://www.filozof.net/Turkce/ nedir- ne- demek/14790-lezgiler-kimdir-kimlerdir-tarihi-dini-kokeni-turk-mu-hakkında-bilgi.html>, (01.03.2018))

⁸¹⁹ Kanal: Telgraf, radyo, televizyon vb. araçlarla iletişimi sağlayan yol, hat. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a97de29c7adb6.11815048, (01.03.2018))

⁸²⁰ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-60, 1-61.

⁸²¹ Arif Cemil, age., s. 27.

⁸²² Stanford J. Shaw, age., s. 377.

⁸²³ Arif Cemil, age., s. 32.

⁸²⁴ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-36.

Mustafa, Dursun Reislerin çeteleri mevcut olup bunlara da yüzden fazla kuvvet katılmak üzeredir.

2. Kötek Mıntıkası: İslamsor, Hedik, Hoşca'da Hilmi ve Emin Beyler kumandasında İslamsorlular, Eyüp Paşa, K r Mustafa, Hamit Bey, İdris Bey, Erzurumlular, Mezgininoğlu çeteleri mevcuttur ki bu mıntıkaya her gün yeni kişiler katılmaktadır.
3. Karakilise ve Bayazıt Mıntıkası: Burada Dr. Fuad ve Jandarma Zabiti Nuri Beyler kumandasında Kahraman Bey ve Arslan Bey'in aşiretlerinden alınan kuvvet mevcuttur.
4. İran Mıntıkası: Naci Bey başkanlığında bilinen kişilerden oluşan çeteler ve aşiret kuvvetleridir. Bu mıntıkada eski kuvvetlerden başka on ikiden fazla topçu, istihkâm, jandarma ve piyade zabitleri ve sonradan gelen bazı İraniler de yer almıştır. Sivas'tan katılacak olan Mihrali aşiretinden elli kişilik süvari kuvveti de yoldadır.

Kuvvetlerin 3. Türk Ordusu'nun iki tarafına alınması istenildiği için Bayazıt mıntıkasına ağırlık verilmiş, bu nedenle Hilmi Bey oraya gönderilmiştir. Kafkasya içerisinde teşkilatlanmak için çeşitli kişiler gönderilmiş ve oradaki halktan bilgi alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca Bahattin şakir Bey, başarı sağlamak için uygun vasıtalara yani para ve silah konusuna tekrar deđinmiřtir⁸²⁵.

17 Ekim'de Bahattin şakir Bey, Azerbaycan ve Dağıstan'da teşkilat kurma d şncesinde olan Süleyman Askerî Bey'in bu d şncesinin ancak İran'daki harekât bir an önce olumlu olarak neticelenirse gerçekleşebileceğini bunun öncesinde böyle bir çalışma yapılamayacağını bildirmiştir. Bu sırada Kafkas Cephesi'nde Rusya'ya kadar ilerleyen Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı birlikler eski mevzilerine çekilmek zorunda kalmış ve ikinci bir harekât için hazırlanmaya başlamıştır. Harekât için gerekli olan silah, cephane ve bombaların bir kısmı Trabzon'da, bir kısmı da Erzurum'da olduğu için Bahattin Bey, bunların bir an önce gerekli olan yerlere nakledilmesini istemiřtir⁸²⁶.

3.4.3. Kafkas Cephesi Açıldıktan Sonra Teşkilat-ı Mahsusa'nın Faaliyetleri

Kasım 1914'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin harbe girişi ve Rusların ani bir suretle Kağızman istikametinden taarruza geçmeleri nedeniyle Erzurum Cephesi'ndeki Teşkilat-ı Mahsusa yeni tedbirler almak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Erzurum'da bulunan Dr. Bahattin şakir Bey, Erzurum Cephesi'nin doğu kısmını terk ederek batı kısmında Artvin ile Oltu arasında çalışmaya karar vermiştir.

⁸²⁵ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-36.

⁸²⁶ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-39.

Teşkilattan sadece Van'da bulunan Ömer Naci Bey'in görev yeri aynı kalmıştır. Artvin havalisi eskiden Rıza Bey'in kumanda ettiği kısma dâhil iken burası Dr. Bahattin Şakir Bey'in kumandası altına geçmiştir. Rusların ani hücumları nedeniyle Erzurum Cephesi'ndeki çetelerden beklenen faydalar temin edilememiştir. Hudut üzerinde bulunan Narman'daki cüzi kuvvet hafif bir müdafaadan sonra geri çekilmiş ve ricat eden kuvvetlerin bir kısmı Erzurum'a dönmüştür⁸²⁷.

Teşkilat-ı Mahsusa'ya takviye olmak üzere Yakup Cemil Bey'in kumandası altında bulunan 2000 kişilik bir çete alayı İstanbul'dan vapurla hareket ederek Trabzon'a ulaşmış ve Rıza Bey'e katılmak üzere Trabzon'dan Borçka'ya hareket etmiştir. Bu alayın subay sayısının fazla ve teçhizatının çok mükemmel olduğu bildirilmiştir⁸²⁸. Yakup Cemil Bey Müfrezesi'ne sonradan muvazzaf istihkâm bölüğü katılmıştır. Ancak İstanbul'dan gelen bu müfrezeye Borçka'daki Rıza Bey Müfrezesi'ne katılmaktan vaz geçerek Oltu'da bulunan Bahattin Şakir Bey kuvvetlerine katılmaya karar vermiştir. Yakup Cemil Bey'in maiyetinde bulunan bazı kişiler şunlardır; daha sonra İktisat Vekili olan Şakir Bey, İttihat ve Terakki devrinde Lazistan Mebusu olan Sudi Bey, Cısır-i Mustafa Paşa Kaymakamı Binbaşı Asım Bey, sonraları Halit Paşa diye şöhret kazanan Yüzbaşı Halit Bey, Abdülhamit'i Beylerbeyi sarayında muhafaza edenlerden Mülazım Etem Bey⁸²⁹.

Teşkilatın cephane talebi bu dönemde devam etmiştir. 16 Kasım'da Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre; Bahattin Şakir Bey cebel bataryasından cephane gönderilmesini istemiştir⁸³⁰.

Teşkilatta cephane sıkıntısı dışında önceki başlık altında anlatılan Bahattin Şakir Bey'in bildirdiği sıkıntılar savaşa girdikten sonra da devam etmiştir. 18 Kasım'da Süleyman Askeri Bey'in Bahattin Şakir Bey'e gönderdiği bir şifrede Kemal Bey'den alınan bilgilere göre teşkilatın çalışmaları ve amacı konusunda hala çözülemeyen sorunlar olduğu ve bu sorunların çözülebilmesi için teşkilatın görevlerinin bir kez daha bu teşkilatta yer alan kişilere hatırlatılması istenilmiştir⁸³¹. Şifrenin devamında daha önce oluşturulmuş olan mıntıkların işleyişi ve görevlendirmeler hakkında yeni düzenlemeler getirilmesi istenilmiştir. Süleyman Askeri Bey'in istediği düzenlemeler şu şekildedir⁸³²:

“Diğer mıntıklarda (Trabzon ve Van) oluşturulan heyetler çeşitli kısımlara ayrılarak yeni görevlendirmeler yapılmalıdır. Silahsız olanlar ileride gönderilecek

⁸²⁷ Arif Cemil, age., s. 102.

⁸²⁸ Cemil, age., s. 131.

⁸²⁹ Cemil, age., s. 136-137.

⁸³⁰ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

⁸³¹ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-13; Teşkilatın amacı ve yapılacak düzenlemeler için bkz.; ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-23; BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-61.

⁸³² ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-13, 1-13a.

silahlarla silahlandırılacaktır. İçlerinde işe yarar kişiler varsa şimdilik silahsız görülebilecek işler için ihtilal cemiyetinde görevlendirilmelidir. İçerideki teşkilatı oluşturmak için bir kişi yeterlidir fakat kanal teşkilatı beş kişilik çetelerden oluşmalıdır. Haber alma ve sevkiyat merkezini ilk merkeze bağlayacak kanallar dış teşkilat tarafından oluşturulmalıdır. Çeşitli teşkilatları birbirine bağlayacak kanallar ise dâhili teşkilat tarafından oluşturulmalıdır. Bazı mıntikalarda bu teşkilatın oluşturulamadığı anlaşılırsa harici teşkilat tarafından çeteler görevlendirilebilir. Teşkilat çeteleri faaliyet emri verilmeden hareket edemezler. Yalnız zorunlu kaldıkları zaman silahla müdahalede bulunabilir. Onun dışında görevlerini suistimal edenler idam edilecektir.”

18 Kasım'da Süleyman Askeri Bey tarafından Bahattin Şakir Bey'e gönderilen başka bir şifrede benzer sıkıntılar ifade edilmiştir⁸³³:

“Trabzon heyetine bağlı çeteler heyetin talimatına uymayıp çatışmalara giriştiklerinden cephaneleri tükenmiştir. Böyle lüzumsuz hareketler kuvvetlerin dağılmasına neden olabilir. Kafkas İhtilal Cemiyeti yalnızca İran içerisinde ve talimat doğrultusunda silahlı olarak faaliyette bulunabilir.”

Elinde yeterli cephane kalmayan Teşkilat-ı Mahsusa 20 Kasım'da 3. Türk Ordusu komutanlığına bir yazı göndererek daha önce Almanlardan alınan silahların cephaneleri temin edilemediği için, Ruslardan ele geçirilmiş olan silahlardan bir kısmının cephaneleriyle birlikte müfrezelere gönderilmesini istemiştir⁸³⁴.

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerini desteklemek amacıyla Alman Binbaşı Stange komutasında bir müfreze oluşturularak Kafkas Cephesi'ne gönderilmesine karar verilmiştir. İstanbul'dan yola çıkarılan Stange Müfrezesi 10 Aralık'ta Rize'ye çıkarılmıştır. Bu kuvvetlerin, Bahattin Şakir Bey ile Yakup Cemil ve Rıza Beyler'in kumandasındaki Teşkilat-ı Mahsusa taburlarına yardım ederek Ardahan ile Batum arasında Çoruh Vadisi'nde çete muharebeleri yapmaları ve Rus Ordusu'nun sağ yanını tazyik etmeleri düşünülmüştür⁸³⁵. Stange Müfrezesi şu birliklerden oluşmuştur⁸³⁶: 8. Alay 1. ve 3. Tabur, Mızraklı Süvari Takımı, 2. Topçu Alayı 2. Dağ Topu Taburu 8. Bölük, Numune İstihkâm 1. Tabur 3. Bölük.

Stange Müfrezesi yola çıkarıldığı sırada Rıza Bey Müfrezesi ile Hopa Hudut Taburu Batum'un karşısında ve Çoruh'un sol kıyısında, Çoruh Nehri ile Karadeniz arasındaki bölgenin komutanı Ziya Bey Borçka'da, Bahattin Şakir Bey Müfrezesi ile Teşkilat-ı Mahsusa Milo Hudut Taburu Artvin ve civarındadır. Yakup Cemil Bey

⁸³³ ATASE, BDH. Kİs. 246, Dos. 705, Fih. 1-66.

⁸³⁴ BOA, DH. ŞFR. 47/93, 1-1.

⁸³⁵ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 247.

⁸³⁶ Ahmet Tetik, age., s. 319.

Müfrezesi ise Ardahan istikametindeki özel görevine gitmiştir. Artvin ile Ardahan arasında 3000 kadar milis (Teşkilat-ı Mahsusa ve gönüllüler) vardır. 5. Hudut Mıntıkası birliklerinden Sarıgöl ve İşhan Hudut Taburları Fethi Bey Müfrezesi emrine verilmiştir. Stange Bey Müfrezesi 22 Aralık 1914 sabahına kadar Artvin'e gelebilirse bütün gönüllü birliklerini emrine alarak Oltu istikametine gitmesi emredilmiştir. Ancak Artvin'e gelmekte geç kalırsa Rusların çekilme hattını kesmek üzere Kars genel istikametinde, günde 30-40 km hızla ilerlemesi emredilmiştir⁸³⁷.

Nitekim 10 Aralık 1914'te Rize'den harekete geçen Stange Bey Müfrezesi kıyı yolu ile 16 Aralık 1914'te Hopa'ya, 21 Aralık'ta ise Artvin'e ulaşmıştır. 3. Ordu Komutanlığı, Rıza Bey emrindeki müfrezelerle Artvin'deki müfrezeleri Stange Bey emrine vermiştir⁸³⁸. Hafız Hakkı Paşa 5. Melo Sınır Taburu'nun Artvin'de Stange Bey'e katılması emrini vermiştir. Ayrıca Bahattin Şakir Bey'e bağlı çetelerin Oltu'ya ilerleyerek Kars ve Ardahan'a ulaşan telgraf tellerini kestikten sonra bu çetelerin Kars-Sarıkamış demiryolunu tahrip etmesini emretmiştir⁸³⁹.

14 Aralık'ta Bahattin Şakir Bey ellerinde 250 süvari, 300 piyade bulunduğu, bunları Artvin-Ardahan arasında topladığını, 14 kadar yüzbaşı ve mülazım rütbesi ve kumandan zabıtları ve bir o kadar da çete reisinin bu kuvvetlerin başında bulunduğunu bildirmiştir. Gönüllülere ihtiyaç duymayan Bahattin Şakir Bey, silah ve cephane olsa daha fazla adam bulacağını belirtmekle birlikte, yine de gönüllüler arasında bu işe uygun nitelikli adamların gönderilebileceğini bildirmiştir. Ayrıca sıhhi malzeme ve personel ihtiyacını ve çetelerin Ardahan'a üç saat mesafeye kadar ilerlediğini, şimdilik toplanmakla meşgul olduklarını, 10. Kolordu ile birlikte hareket edeceklerini bildirmiştir⁸⁴⁰. Sarıkamış Harekâtı öncesi hazırlıklar olabildiği kadar devam etmiştir.

Sarıkamış harekâtı başladıktan iki gün sonra Stange Müfrezesi 24 Aralık'ta Artvin'den yola çıkmış ve ilk olarak Yalnızçam Geçidi'ni ele geçirmeyi hedeflemiştir. Aynı gün 10. Türk Kolordusu, Oltu'ya girmiştir. Stange Müfrezesi 25 Aralık'ta harekete geçmiştir. Müfrezede bulunan topçu birliklerinin, geçidin yakınlarındaki tepede konuşularak, Rusları top ateşleriyle durdurması gerekirken bu birlikler konuşulacakları tepeye kar nedeniyle çıkamamış ve kardan, tipiden göz gözü görmez hale gelince Yalnızçam Geçidi'nde bulunan Ruslara karşı başarılı olamamıştır⁸⁴¹. 29 Aralık sabahı Türk taarruzları tekrar başlamış ve taarruz birkaç saat devam ettikten sonra Rus Kazakları şehri tahliye ederek çekilmişler ve Ardahan

⁸³⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s.601-602.

⁸³⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 602.

⁸³⁹ Şerif İlden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 150-151.

⁸⁴⁰ ATASE, BDH. Kıs. 246, Dos. 705, Fih. 1-81.

⁸⁴¹ Ahmet Tetik, age., s. 327.

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerince zapt edilmiştir. Buradaki çarpışmalarda Teşkilat-ı Mahsusa'nın kayıpları 30-40 kadar kişidir⁸⁴².

Ruslara karşı taarruzlar devam ederken Rıza Bey kendisine yardımcı olmak üzere Talat Bey'den kuvvet talebinde bulunmuştur. 3 Ocak 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Trabzon Valisi aracılığıyla Rıza Bey'e cevap olarak; Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta ordu komutanlığını üzerine aldığını, kendisiyle henüz irtibata geçilemediğini, bu nedenle buradan asker sevkine imkân olmadığını, fakat Ardahan'dan kuvvet alınabileceğini bildirmiştir⁸⁴³. Yine 3 Ocak'ta saat 07.00'de Stange Bey Müfrezesi üç taraftan (Kars, Şavşat, Oltu) Rus kuvvetlerinin taarruzuna uğramıştır. Saat 17.00'de Stange Müfrezesi, Şavşat istikametinde çekilmeye başlamışken saat 19.00'da müfrezenin artçı bölüğü Kazakların hücumu ile tamamen imha olmuştur. Buna rağmen müfrezenin büyük kısmı bir Rus hücumunu geri atmış ise de müfrezenin zayıtı ağır olmuş ve müfreze 500 yaralıyı 3 doktorla beraber Ardahan'da bırakmak zorunda kalmıştır⁸⁴⁴. Stange Bey'e bağlı kuvvetlerin mevcudu 2364'ten 1124'e; hayvan sayısı 383'ten 272'ye inmiştir. Yakup Cemil Bey'in emrinde bulunan bir top Ardahan'da kalmış ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın sahip olduğu top sayısı üçten ikiye düşmüştür⁸⁴⁵.

Stange Bey, Ardahan ricatından sonra hastalanmıştır. Onun hastalığı geçmeden alayından istifade etmek mümkün olmamıştır. Nihayet iyileşip ikinci kez Borçka'ya giden Stange Bey alayının eskiden olduğu gibi düzenli ve kuvvetli değil, aksine harap bir halde olduğunu görmüştür. Bu arada çetelerden birçok kişi firar etmiş, bir kısmı da hastalıklarını bahane ederek muharebelere katılmamıştır. Zor durumda kalan Stange Bey, karargâha doğru geri çekilmeye mecbur olmuştur⁸⁴⁶. Bu sırada Sarıkamış Harekâtı'nı yürüten ordu birliklerinin durumu ilgili bölümde⁸⁴⁷ anlatıldığı üzere genel olarak kötüye gitmiştir.

Cephedeki sıkıntıyı ve yapılması gerekenleri 6/7 Ocak 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey şöyle bildirmiştir⁸⁴⁸:

“Rusların Ardahan'a oldukça üstün durumda olan kuvvetlerle hücumları sonucu Stange Bey kuvvetleri ve Teşkilat-ı Mahsusa'da yer alan çeteler muharebelerde bulunmuş fakat geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çok sayıda şehit ve yaralı vardır. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin başında bulunan kişilerin gönderdikleri telgraflara göre; Bahattin Şakir Bey ve Stange Beyler Ardahan'a

⁸⁴² Arif Cemil, age., s. 154.

⁸⁴³ BOA, DH. ŞFR. 48/260-1, 1.

⁸⁴⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 604.

⁸⁴⁵ Ahmet Tetik, age., s. 341.

⁸⁴⁶ Arif Cemil, age., s. 180-182.

⁸⁴⁷ Tezin muharebeler kısmında s. 53-65.

⁸⁴⁸ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-85; BOA, DH. ŞFR. 456/112, 1.

gelerek yeniden bir düzen oluşturmaya çalışmıştır. Ardahan'da bulunan çeteler (x)⁸⁴⁹ arasındaki ihtilaf, çeteler tarafından yapılan yağma ve bunun gibi münasebetsiz davranışlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan olumsuz hava Bahattin Şakir Bey tarafından telgrafta ayrıntılı olarak bildirilmiştir. Bizce yapılacak iş bu çirkin hataları telafiye çalışmaktır. Stange Bey'in bildirdiğine göre ordumuza saldıran Ruslar üç kısımdan oluşmaktadır ve 5-6 bin civarındadır. Önünü boş bulan bu kuvvetin Sarıkamış ve Batum taraflarına gitmemesi için denizden münasip bir kuvvet gönderilmesi zaruridir. Bu konuda Enver Paşa hazretlerine de müracaat edilecektir.”

Valinin bildirdiği üzere Stange Bey ve Bahattin Şakir Bey'in teşkilatı yeniden düzenleme çalışmaları devam ederken, 17 Ocak 1915'te Artvin'de bulunan Bahattin Şakir Bey karşılaşılan sıkıntıları ve çözüm önerilerini merkeze şöyle bildirmiştir⁸⁵⁰:

“Silah ve cephane meselesi için Rıza Bey'le görüşmek üzere Borçka'ya geldim. Silah olmadığını temin ediyor. Yakup Cemil Bey İstanbul'a gitti ve geride kalan 80 kişilik kuvveti Halit Bey idare etmeye başladı. Bunlar bizden bağımsız hareket etmektedir. Halit Bey kuvvetleri bize bağlanırsa bu kuvvetlerden iyi bir şekilde yararlanılabilir. Bir taburdan ibaret kalan Nizamiye birlikleri, Ardanoş'tan Artvin'e çekiliyor. Nizamiye birlikleri istirahat etmek ve bütün müdafaa hatlarını çetelere devretmek istiyor. Artvin'e çekilmek için müsaadeyi ordudan aldılar. Artvin'e yarın çekiliyorlar. Orada Hopa'dan erzak gelmeden iki gün bile kalamayacaklardır. Ardanoş ve havalisini terk etmek aynı zamanda oradaki İslam ahalisini de Rusların kılıcına teslim demektir ki felakettir.”

Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlandığı bu tarihte Bahattin Şakir Bey Ermenilerin Müslümanlara saldıracağını öngörmüştür. Bu tarihten sonra Kafkas Cephesi gelişmeleri oldukça yavaşlaşsa da teşkilata dönük çalışmalar devam etmiştir. 19/20 Ocak 1915'te Artvin'de bulunan Bahattin Şakir Bey'in, yeniden savaş başlaması halinde Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine katılması düşünülen Akıncı Kolları'na ne olacağına dair önerileri şöyledir⁸⁵¹:

“Trabzon'a çıkacağı Erzurum vilayetine bildirilen Akıncı Kolları Rıza Bey'e veyahut bizim mıntıkaya geleceklerdir. Belirtilen kollar kimin hizmetinde ve kime tabi olacaktır. Yeni kuvvetlerle desteklenirse muharebeler başlayınca ordunun muvaffakiyeti için Artvin'den Ardahan veya Oltu istikametine yürümek önemlidir. Kuvvetleri yenilemek de buraya top ve mitralyöz ile düzenli bir alay göndermekle olur. Buna katılacak Akıncı Kolları ancak yardımcı kuvvet olabilir.

⁸⁴⁹ (x) şifrede boştur.

⁸⁵⁰ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-88.

⁸⁵¹ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-90.

Ermenilerin Türk halkına ve ordusuna saldırılarının artmaya başladığı bu dönemde teşkilat yetersiz kalan bazı tedbirler almıştır. 23/24 Ocak 1915'te Artvin'de bulunan Bahattin Şakir Bey, Talat Bey'e gönderdiği şifrede Tavsgerd, Şavşat ve Acara halkının Ermeni çetelerinin saldırılarına uğradığını, halkın kendini savunmak zorunda kaldığını, halkın her gün akın akın gelip kendilerden silah istediğini belirtmiş ve ne zaman silah göndereceklerini sormuştur. Ayrıca elindeki kuvvetlerle ilgili şu bilgiyi vermiştir⁸⁵²:

“Yakup Cemil Müfrezesi'nden 130 kişi ve bizim kuvvetleri bir araya getirerek, iki tabur ve bir alaydan oluşan yaklaşık 1000 kişilik kuvvet oluşturduk. Gönderilecek silah ve cephaneyi önceden bildirin ki teslim edilecek yere memur göndereyim. Rıza Bey bize ait silahları vermediği gibi hasta olarak geride kalan kişilerin de silahlarını alıyor.”

Bahattin Şakir Bey, Talat Bey'e kendi bölgesiyle ilgili bilgiler verirken Ruslar Çoruh Nehri ile Karadeniz arasında Pehlivan köyünün kuzeyi ve Sultan Tepeleri hattını savunan Rıza Bey Müfrezesi'ne karşı taarruzlarını şiddetlendirmiş ve Hopa civarındaki taarruzunu denizden ateşle desteklemiştir. Rıza Bey emrindeki Hopa Hudut Taburu'ndan, jandarma bölüğünden ve gönüllü erlerden oluşan kuvvet 4000 kadardır. Ancak özellikle gönüllü birliklerin eğitimlerinin zayıf olması, bu birlikleri sevk ve idare edecek subayların olmayışı, birliklerin disiplin ve sorumluluk duygularının az olması ve yanlarında bir nizamiye birliği görür görmez derhal geri çekilmeleri gibi sorunlar Rus saldırıları karşısında zaaf oluşturmuştur. Ruslar, Borçka'nın doğu ve batısındaki tepeleri ele geçirmiş ve Rıza Bey kuvvetleri Murgul'a çekilmiştir. Borçka'dan Çoruh'un soluna geçmeyi mümkün görmeyen Rıza Bey Müfrezesi 29 Ocak 1915'te tekrar Artvin'e gelmiş ve eski mevzilerini tutmuştur⁸⁵³.

31 Ocak'ta Ardahan'dan gelen en az üç Rus piyade alayı ile iki süvari alayı, birkaç plaston taburu ile bir Ermeni topçu taburu Ardanuç'a taarruza başlamıştır. Yüzbaşı Halil Bey komutasındaki Teşkilat-ı Mahsusa Alayı, 1500-2000 kişilik çete ile Milo yollarını tehdit eden Ruslara karşı Ardanuç civarında bulunmuştur⁸⁵⁴.

Kafkas Cephesi gelişmelerinin iyice yavaşladığı Şubat 1915'te artık Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyeti Rus kuvvetleriyle çarpışmalar yapmak ve Rus hücumlarını durdurmaya çalışmaktan ibaret kalmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa bu dönemde bir yandan cephane azlığı diğer yandan da ortaya çıkan tifüs salgını ve buna müdahale edecek doktor sayısının az olması gibi durumlarla baş etmek zorunda kalmıştır⁸⁵⁵. 5 Şubat'ta

⁸⁵² ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-92.

⁸⁵³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 606-607.

⁸⁵⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 607-608.

⁸⁵⁵ Orhan Koloğlu, age., s. 107.

Stange Bey Müfrezesi Artvin’de, Rıza Bey Müfrezesi Murgul’dadır. Her ikisi de Ruslara başarılı bir şekilde karşılık vermiş, bazı mevkilerde Ruslar püskürtülmüştür. Ayrıca Artvin-Çoruh; Ordu-Hoy arasında bulunan telgraf hattı⁸⁵⁶ sayesinde edinilen bilgilerden Ordu Cephesi’nde sükûnet olduğu öğrenilmiştir. Hoy civarında vaziyet başlarda iyiyken sonradan Hoy, Rus torpidolarının ateşine maruz kalmıştır⁸⁵⁷. 16 Şubat’ta Ardanuç’un batısında Gümüşhane civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa Alayı ile Milo Hudut Taburu’ndan bir müfrezenin tutmakta olduğu Hut Boğazı’na Ruslar taarruz etmiştir⁸⁵⁸.

26 Şubat’ta Ruslar takviye kuvvet olarak Hopa civarında taarruza geçmiş ve Hopa Türk birliklerince tahliye edilmiştir⁸⁵⁹. 6 Mart’ta Artvin civarında hafif çatışmalarla birlikte Hopa taraflarında bulunan Ruslar Balıklı Tepeleri’nden taarruz etmiş ise de bu taarruz etkili olmamıştır⁸⁶⁰. Hopa yönünde faaliyetlerine devam eden Ruslar, Hopa’ya 1.105’lik top ile dört dağ topu çıkararak 11 Mart’ta sabahın erken saatlerinde, kara ve deniz topçusunun ateş desteğinde bütün cepheden taarruz etmiştir. Balıklı Tepeleri’ni işgal eden hudut taburu erlerinin çoğu bu bölgeden olduğundan, Rus taarruzu şiddetlenince bu askerler ailelerini göç ettirmek için birliklerinden firar etmiştir. Artık bu mevziiyi savunmanın olanaksız olduğunu gören müfreze komutanı, 13 Mart 1915’de Arhavi Suyu’nun batısı ve Potoçur Deresi’nin güney sırtlarına çekilmeye karar vermiştir⁸⁶¹. 30 Mart 1915’te Artvin Müfrezesi Milo’ya çekilmek zorunda kalmıştır⁸⁶². Ruslar saldırılarına devam etmiş, Murgul taraflarından Stange Bey alayını yenilgiye uğrattıktan sonra bütün kuvvetleriyle Artvin’e hücum etmişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri bu hücumu karşı koyamamış ve Artvin’i terk ederek 5 Nisan 1915’te Celmil’e çekilmiştir⁸⁶³.

Bu sırada Lazistan ve Havalisi Komutanlığı kurularak başkanlığına 3. Türk Ordusu Menzil Müfettişi Mirliva Avni Paşa getirilmiştir. Avni Paşa 5 Nisan 1915’de Trabzon’da göreve başlamıştır. Lazistan ve Havalisi Komutanlığı’nın kuvvetleri sabit ve seyyar kuvvetlerden oluşmuştur. Seyyar kuvvetler, 8. Piyade Alayı ile Trabzon Jandarma Alayı ve Teşkilat-ı Mahsusa Alayı’ndan, sabit kuvvetler ise Rize, Trabzon ve Samsun Jandarma Alayları’ndan oluşmuştur⁸⁶⁴.

Yarbay Stange’nin komutasındaki müfreze Lazistan ve Havalisi Komutanlığı’nın emrine verilmiştir. Genel harekât dolayısıyla bu müfreze doğrudan 3. Türk Ordusu Komutanlığı’na bilgi verecektir. Müfrezenin adı daha sonra

⁸⁵⁶ BOA, DH. EUM. VRK. 14/57, 1.

⁸⁵⁷ BOA, DH. EUM. VRK. 14/61, 1.

⁸⁵⁸ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 608.

⁸⁵⁹ BOA, DH. EUM. VRK. 14/69, 1.

⁸⁶⁰ BOA, DH. EUM. KLH. 5/24, 3.

⁸⁶¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 612.

⁸⁶² BOA, DH. EUM. VRK. 14/82, 1.

⁸⁶³ Arif Cemil, age., s. 236.

⁸⁶⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 615.

“Lazistan Müfrezesi” olarak değiştirilmiştir. Yarbay Stange, müfreze komutanlığına devam ederken, kurmay başkanlığına tayin edilen Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza Bey aynı zamanda “Teşkilat-ı Mahsusa Alay Komutanlığı”nı da yürütecektir⁸⁶⁵.

Çoruh Vadisi'nin sağ tarafını tutmakla görevli olan⁸⁶⁶ İşhan Müfrezesi 10 Nisan'da Vaşkan ve Aşpişen taraflarına çekilmiştir⁸⁶⁷. 14 Nisan'da Milo Müfrezesi ve bir Rus müfrezesi arasında çatışma yaşanmıştır. İşhan Müfrezesi bazı köyleri işgal etmiştir⁸⁶⁸. Takviye edilen Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü çeteleri Batum Müstahkem Mevkii'ni ele geçirmek amacıyla Nisan ayında bir teşebbüste bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardır⁸⁶⁹.

Teşkilat-ı Mahsusa Alay Komutanlığı'na atanan Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in gayret ve çalışması ile disiplin, tertip ve düzenden yoksun bulunan gönüllü erleri, daha önce düzenlenmiş olan nizamiye birliği örnek alınarak yeniden teşkilatlandırılmış, üç taburlu bir alay ve bağımsız bir tabur ve bir tane de bölük kurulmuştur⁸⁷⁰.

4 Mayıs 1915'te Tortum mıntıkasında, 10. Kolordu mevziine Rus taarruzu başlamıştır. 1. ve 2. Tortum Muharebeleri'nde Lazistan Müfrezesi'nin hiçbir yardımı olmamıştır. Muharebe irtibatının yetersizliği nedeniyle gerek 3. Türk Ordusu ve 10. Kolordu Komutanlıkları Stange Bey Müfrezesi'nin durumundan ve gerekse Stange Bey bu komutanlıkların durum ve kararından, doğru bir şekilde ve zamanında haberdar olamamış ve Türk ordusu birlikleri ile Stange Bey Müfrezesi hareketlerini hiçbir vakit koordine edememişlerdir. Stange Bey kuvvetleri; kış koşulları, yolsuzluk, kuvvet yetersizliği, harekete geçmede geç kalınmış olması gibi nedenlerle yer ve zaman bakımından, 3. Türk Ordusu'nun harekâtına yardım edebilecek duruma gelememiş ve 3. Türk Ordusu'nun harekâtını kolaylaştırıcı bir etkinlik gösterememiştir⁸⁷¹. Rus donanmasının Trabzon'u bombalamasından sonra Teşkilat-ı Mahsusa görevlileri birer birer İstanbul'a dönmüştür⁸⁷².

3.5. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Faaliyetlerine Son Verilmesi

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu için 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile resmen sona erdikten sonra Harbiye Nezareti'nce,

⁸⁶⁵ Ahmet Tetik, age., s. 374.

⁸⁶⁶ Mehmet Bilgin, age., s. 399.

⁸⁶⁷ BOA, DH. EUM. VRK. 14/87, 1.

⁸⁶⁸ BOA, DH. EUM. VRK. 14/92, 1.

⁸⁶⁹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 147.

⁸⁷⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 617.

⁸⁷¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 617-619.

⁸⁷² Arif Cemil, age., s. 259.

15 Kasım'da Umur-ı Şarkıyye Dairesi'nin yani Teşkilat-ı Mahsusa'nın lağvı⁸⁷³ emredilmiştir⁸⁷⁴. Teşkilat-ı Mahsusa 15 Kasım 1918'de tasfiye edilmiş, bu işlemleri yürüten Hüsametdin Bey'in hazırladığı raporun sonunda “*Mütareke üzerine Umur-ı Şarkıyye Dairesi siyaset bakımından kaldırılmıştır*” ifadesi yer almıştır.⁸⁷⁵

Ekim 1918'de Teşkilat-ı Mahsusa resmi olarak dağıtılmış olsa da Hüsametdin Ertürk, Enver Paşa'nın kendisine şimdiye kadar vekâleten baktığı Teşkilat-ı Mahsusa'ya asaleten başkanlık etme görevini verdiğini, teşkilatın yeni bir isimle (Umum-u Âlem-i İslâm İhtilâli Teşkilâtı) görevine devam ettiğini ifade etmiştir. Enver Paşa Kafkaslarda ve Erzurum'da bulunan kıtaların dağıtılmaması, silah ve cephanelerin teslim edilmemesi emrini vermiştir. Hatta Enver Paşa'nın, Ahmet İzzet Paşa'dan gelecek emirlere uyulmayarak bunun için gerek amcası Halil (Kut) Paşa ile kardeşi Ferik Nuri (Kılıgıl) Paşa'ya ve gerekse Çerkez Yusuf İzzet Paşa'ya gereken bilgiler verilmiştir dediğinden bahsetmiştir⁸⁷⁶.

⁸⁷³ Lâğv Etmek: Kaldırma, hükümsüz bırakma. (Ferit Devellioğlu, age., s. 621)

⁸⁷⁴ Ahmet Tetik, age., s. 18.

⁸⁷⁵ Yüksel Nizamoğlu, agm., s. 101.

⁸⁷⁶ Samih Nafiz Tansu, age., s. 126-128; Erik Jan Zürcher, age., s. 130-131.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ ÖNCESİNDE VE SONRASINDA ERMENİ İSYANLARI

Bu çalışma Kafkas Cephesi'ni siyasi ve sosyal açıdan incelemeyi amaçlamıştır. Ermenilerin Osmanlı topraklarında nispeten yoğun yaşadığı Doğu Anadolu aynı zamanda Kafkas Cephesi'ni içine almaktadır. O günkü mevcut sosyal yapının bir parçası olan Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nda bu cephede yaşanan olaylar sebebiyle bazı asılsız iddialar ortaya atmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni dahi günümüzde dış politikada sıkıntıya sokan olaylara sebep olmuşlardır. Ermeni iddialarının kökleri bu savaşta yaşanan gelişmelerle ilgili olduğu için çalışmada Ermenilere ayrı bir yer vermenin uygun olduğu düşünülmüştür. Ancak Kafkas Cephesi'nde Ermenilerin yarattığı olayların sebeplerini de yine bu olaylardan önceki tarihi süreçte aramak gerekir. Bu nedenle Kafkas Cephesi gelişmelerinde Ermenilerin sebep olduğu olaylara başlamadan önce Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler hakkında genel bilgiler vermek faydalı olabilir.

1. OSMANLI DEVLETİ VE ERMENİ MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKMASI

Türklerle Ermeniler gerek Selçuklu Devleti, gerekse Osmanlı Devleti dönemlerinde yaklaşık 850 yıl önemli bir sorun olmadan birlikte yaşamışlardır⁸⁷⁷. Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u fethettiğinde, Ortodoks Rum Patrikliği'ni muhafaza ettirmiştir. 1461'de Ermeni Patrikliği'ni tesis ettirmiş, Bursa Piskoposu Ovakim'i Patrik yapmış ve Ortodoks-Katolik mezhepleri dışında kalan Hıristiyanların sorumluluğunu da ona vermiştir. Hatta İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Eçmiyazin ve Kudüs Ermeni Patrikleri'nin üstünde hukukî bir statü verdirtmiştir. Böylece Ermenilere, diğer gayrimüslim (Ortodoks-Katolik) cemaatlere nazaran önemli bir imtiyaz verilmiştir⁸⁷⁸. Ermeniler diğer azınlıklar gibi kültürel benliklerini korumuş ve refah içinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nde, Fransız İhtilali'nin

⁸⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, Ekim 2008, s. 10.

⁸⁷⁸ Bayram Kodaman, "Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878-1897)", *Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2001, s. 37; Edgar Granville, age., s. 19.

yayıdığı milliyetçilik akımının etkisiyle 19. yüzyılda Sırlar, Rumlar, Bulgarlar isyan etmeye başlamışlar, ya bağımsızlıklarını elde etmişler ya da özerklik kazanmışlardır. Bu azınlıklardan özellikle Rumlar önemli devlet görevlerinde yer almışlardır⁸⁷⁹. Azınlık isyanları sırasında ve yüzyılın sonlarına kadar henüz önemli bir isyanı olmayan Ermenilere “*Millet-i Sadıka*” denilmiş⁸⁸⁰ hem de isyanları sebebiyle Rumlardan boşalan görevlere atanmaya başlamışlardır⁸⁸¹. Bununla birlikte Ermenilerde de kıpırdanmalar başlamıştır⁸⁸².

Diğer azınlıklar gibi Ermeniler de tarım, bölgesel endüstri ve küçük ticaretle uğraşırken Ermenilerin büyük şehirlerde yaşayanları ise müteahhitlik, bankerlik, kuyumculuk ve dış ticaretle ilgilenmişlerdir⁸⁸³. Ermeniler coğrafi olarak dağınık bir şekilde yaşamış ve hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmemiştir. Genelde Anadolu'nun doğusunda ve güney doğusunda toplu halde yaşayan Ermenilerin yoğun olarak görüldüğü yerler Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzincan ve Harran şehirleridir. Ermeniler bu şehirlerde de çoğunluğu oluşturamamışlardır⁸⁸⁴. Bazı vilayetlerde Ermenilerin dağılımı; Sivas'ta %17, Erzurum'da % 30, Bitlis'te % 33, Harput'ta % 12, Diyarbakır'da % 17 ve Van'da % 19'dur⁸⁸⁵. 1914'te Erzurum'da 673.297 Müslüman ve 134.377 Ermeni, Sivas'ta 939.735 Müslüman ve 147.099 Ermeni, Diyarbakır'da 492.101 Müslüman, 65.850 Ermeni, Harput'ta 446.379 Müslüman ve 79.971 Ermeni, Van'da 179.380 Müslüman ve 67.792 Ermeni, Bitlis'te 309.999 Müslüman ve 117.492 Ermeni yaşamıştır⁸⁸⁶. Diğer azınlıkların isyanları ve elde ettikleri siyasi kazanımları, Ermenileri etkilemekle birlikte Ermeniler özerk ya da bağımsız bir milli devlet oluşturabilecek bir nüfus yoğunluğuna hiçbir yerde sahip olmamışlardır.

⁸⁷⁹ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul 2003, s. 20-48; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 71-72; Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, s. 13: (2015), s. 17-18.

⁸⁸⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 565; Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarı Yayınları, Ankara 1967, s. 19.

⁸⁸¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990, s. 15-16.

⁸⁸²ERCÜMENT KURAN, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 42; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1906-1918)*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 12.

⁸⁸³ Enver Ziya Karal, “Ermeni Meselesi (1878-1923)”, Çev.: Erdal Aydoğan, *TAED*, s. 6: (1996), s. 202-203.

⁸⁸⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, TTK, Ankara 2007, s. 126.

⁸⁸⁵ Edgar Granville, age., s. 41.

⁸⁸⁶ Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 44-45; Ayrıca bkz. Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 74. Daha önceki yıllardaki sayılar için bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001, s. 126-147.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ve Islahat Fermanları'nı ilan etmesiyle azınlıklar için yeni gelişmeler başlamıştır. Müslim gayrimüslim eşitliğine dair ilkeler ve düzenlemeler yapılacağını ortaya koyan Tanzimat Fermanı'ndan⁸⁸⁷ sonra gayrimüslimlere eski imtiyazlarına ilaveten siyasi haklar veren Islahat Fermanı'ndan⁸⁸⁸ bütün gayri Müslimler gibi Ermenilerden de faydalanmıştır. Ayrıca 1876 ve 1908'de Meşrutiyetin ilanı ile bu eşitlik ilkesi tekrar vurgulanmış ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman olmayan unsurlar da Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayanda görev almıştır⁸⁸⁹. Bu fermanlar ve düzenlemelerle Ermeniler valilik, elçilik, başmüfettişlik ve bakanlık gibi önemli görevlere getirilmişlerdir⁸⁹⁰. Osmanlı Devleti'nde 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos vb. olmak üzere pek çok Ermeni yüksek devlet görevlerinde yer almıştır⁸⁹¹. Diğer azınlıklara kıyasla önemli bir mesele ihdas etmeyen ancak kıpırdamalar gösteren Ermeniler aynı yüzyılın sonlarında isyan etmeye başlamışlardır. Diğer azınlık isyanlarında olduğu gibi Ermenilerin isyanlarında da dış güçlerin özellikle Rusların büyük rolü vardır.

Nitekim 1815'te Viyana Kongresi'nde Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanların durumunu gündeme getirerek Şark Meselesi kavramını ortaya atan Rusya Balkanlarda Panslavizm ve Ortodoksluk politikalarıyla Sırp, Bulgar ve Rumları kışkırtırken Ermenileri⁸⁹² ihmal etmemiştir. Şark Meselesi adıyla Osmanlı topraklarındaki azınlıkları kışkırtıp Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden Osmanlı topraklarına hâkim olup sıcak denizlere inmeye çalışmıştır⁸⁹³. Ancak her devletin bu kavrama bakışı kendi çıkarları doğrultusunda olmuştur. 19. yüzyılda 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 tarihlerinde olmak üzere Osmanlı Devleti'ne sık sık savaş açan Rusya'nın bu politikasına dönemin en önemli gücü İngiltere, Osmanlı topraklarının bütünlüğü politikasını izlemek suretiyle cevap vermiştir⁸⁹⁴. Bununla birlikte İngiltere'nin Osmanlı'nın bütünlüğünü izleme politikası mutlak değildir. Zira başlangıçta Akdeniz'deki çıkarlarını korumak ve Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için güçlü bir Rus varlığı yerine zayıf bir Osmanlı'yı desteklemiştir. Fakat azınlıkları kışkırtarak Balkanlar'dan

⁸⁸⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, TTK, Ankara 2007, s. 170-184.

⁸⁸⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 2007, s. 1-6.

⁸⁸⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 2011, s. 64-68; Sinan Kunalp, age, s. 20-22.

⁸⁹⁰ Enver Ziya Karal, agm, s. 202-203; Sinan Kunalp, age, s. 5-14.

⁸⁹¹ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 10.

⁸⁹² Mim kemal Öke, age., s. 95; Edgar Granville, age., s. 57-58.

⁸⁹³ Bkz. tezin giriş kısmı, s. 2-4.

⁸⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 51-52; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 207-208; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: IV, TTK, Ankara 1991, s. 505; Akdes Nimet Kurat, age., s. 97-98; A. Halûk Ülman, age., s. 111-113.

sarkmaya çalışan Rusya karşısında bu kez Balkanlarda milli devletlerin kurulmasına yardım ederek Rusya'nın önüne set çekmek istemiştir⁸⁹⁵.

Bir yandan devletlerarasındaki Şark Meselesi dolayısıyla diplomasi oyunu bu şekilde devam ederken diğer yandan Osmanlı tebaası azınlıklar dış güçlerden destek buldukları için isyanlarına devam etmişlerdir. Baştan beri kültürel ve dinsel benliklerini koruyan ve milliyetçilik fikrinden etkilenmiş olan Ermeniler için Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Sırp, Rumenler ve Bulgarların muhtariyet yolunda ilerleme kaydetmeleri özendirici olmuştur⁸⁹⁶. Fakat Balkan kavimlerinin aksine, imparatorluğun her tarafına yayılmış bulunan Ermeniler, daha yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'da bile Müslümanlara oranla azınlıkta kaldıkları⁸⁹⁷ için uygun zamanı beklemeye başlamışlardır. 1828'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Ruslar, hem Balkanlardan hem de Doğu Anadolu'dan saldırmışlar, bölgedeki Ermeniler Türk askeri birliklerinin hareketi ve mevkiine dair bilgileri Ruslara bildirmişlerdir⁸⁹⁸. Fakat Ermenilerin amaçlarını gerçekleştirmek için en uygun ortam 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile oluşmuştur. Ermeniler bu savaşta Rus kuvvetlerinin yanında yer aldığı⁸⁹⁹ gibi İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Ayastefanos (Yeşilköy)'ta bulunan Grandük Nikola'nın⁹⁰⁰ yanına giderek, yapılacak olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nda⁹⁰¹ Ermenilerle ilgili önemli bir madde olan 16. Madde'nin yer almasını sağlamıştır. Bu madde'de; "*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşik oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikati*⁹⁰² vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder"⁹⁰³ ibaresi yer almıştır. Bu şekilde Rusların, Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaları ve antlaşmaya

⁸⁹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 116-119.

⁸⁹⁶ Ercüment Kuran, agm., s. 42.

⁸⁹⁷ Selami Kılıç, "Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler", *TAED*, s. 6: (1996), s. 145-159.

⁸⁹⁸ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1906-1918)*, C. I, s. 12.

⁸⁹⁹ Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 68-69.

⁹⁰⁰ Bayram Kodaman, agm., s. 46; Bilâl N. Şimşir, age., s. 19.

⁹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C. I, TTK, Ankara 1953, s. 387-400; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 1-2; Fahir Armaoğlu, age., s. 521-523; Akdes Nimet Kurat, age., s. 85-89; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 355.

⁹⁰² Tensikat: Düzen verme, düzenleme, ıslâh. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneşal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 1259)

⁹⁰³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 129; Mim Kemâl Öke, age., s. 104; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 194-195; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Yay. Haz.: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 132.

onlar hakkında bir hüküm koydurmaları ile 3 Mart 1878’de Ermeni Sorunu resmi olarak ortaya çıkmıştır⁹⁰⁴.

Ayastefanos Antlaşması ve ortaya çıkan Ermeni sorunu sayesinde Rusya, Doğu Anadolu üzerinden ilerleyerek İskenderun yoluyla Akdeniz’e, Dicle-Fırat yoluyla da Basra Körfezi’ne çıkma emellerini gerçekleştirebileceğini düşünmüştür⁹⁰⁵. Bu savaşta Rusların Yeşilköy önlerine kadar gelmesi ve savaş sonunda imzalanan bu antlaşma İngiltere’yi telaşlandırmıştır. Bu tarihten sonra İngiltere Osmanlı’nın bütünlüğü politikasını bırakmaya başlamıştır. İngiltere, Rusya’nın Ermenileri koruma perdesi altında, Doğu Anadolu’yu Balkanlaştırmasından ve bu savaşla sağlamış olduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak, nüfuzunu bir yandan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra Körfezi’ne yaymasından korkmuştur⁹⁰⁶. Bu nedenle İngiltere Ayastefanos antlaşması gibi Doğu Anadolu’nun durumunu belirleyen bir antlaşmanın sadece Rusya ve Osmanlı Devleti arasında değil, vaktiyle Paris Konferansı’nda bulunmuş olan devletlerarasında tartışılması gerektiğini ileri sürmüştür⁹⁰⁷ ve bu konuda Fransa’nın desteğini de almıştır⁹⁰⁸. Rusya’nın Balkanlar ve Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet kurmasına karşı çıkan Avrupalı güçler, bu antlaşmayı tanımamış, yeni bir antlaşma yapılmak üzere Berlin’de bir konferans toplanması kararlaştırılmış ve Ermeni sorunu böylece uluslararası diplomasinin gündemine girmiştir⁹⁰⁹. İngiltere, Osmanlı’nın yıkılacağını anlamış ve bu nedenle Ruslara karşı sömürge yollarını korumak için tehdit ve şantaj yoluyla Kıbrıs’ı ele geçirmiştir⁹¹⁰. 4 Haziran 1878’de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Kıbrıs Antlaşması’nın birinci maddesinde Osmanlı Ermenileriyle ilgili önemli bir hüküm yer almıştır⁹¹¹. Bu maddede; “... *Buna mukabil Zatı Padişahî dahi Anadolu kıtasında bulunan Hıristiyan ve sair tebaanın iyi idare edilmesi ve korunması hakkında devleteyn (İngiltere ve Osmanlı Devleti) arasında sonradan kararlaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapacağını İngiltere devletine vaat eder*” denilmiştir⁹¹².

⁹⁰⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınevi, İstanbul 2013, s. 444.

⁹⁰⁵ Uçarol, age., s. 445.

⁹⁰⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 566.

⁹⁰⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 216.

⁹⁰⁸ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012, s. 8.

⁹⁰⁹ Şeref Ünal, *Uluslar Arası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, TTK, Ankara 2011, s. 30; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 195.

⁹¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 71-73.

⁹¹¹ Bilâl N. Şimşir, age., s. 19; Edgar Granville, age., s. 25.

⁹¹² Şimşir, age., s. 57; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, s. 132.

13 Temmuz 1878'de yapılan Berlin Antlaşması'nda⁹¹³ yine Ermenilerle ilgili bir düzenleme yer almıştır. Antlaşmanın 61. Madde'sinde; “*Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları illerin yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı, Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder, bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir*”⁹¹⁴ ifadesi yer almıştır. İngiltere daha sonra Mısır'a yerleşerek Osmanlı'nın bütünlüğü politikasını tamamen terk etmiş⁹¹⁵ ve böylece sömürgelerine giden yolu güven altına almıştır. Bundan sonra İngiliz konsolosları Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere bağımsız olmaları⁹¹⁶ ve bunun için çıkaracakları isyanlar konusunda destek vermişlerdir⁹¹⁷. Nitekim siyasi bakımdan gelişme sürecine giren Ermeni Islahatı adı altında Ermeni Meselesi yaratılmış ve 1890'dan sonra Ermeni isyanları hızla artmaya başlamıştır.

1.1. Ermeni Islahatı ve Ermeni İsyancıları

Ermeniler Berlin Antlaşması ile ıslahat sözünü aldıktan sonra daha sistemli hareket edebilmek için yurt içinde ve dışında ihtilâlcı Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başlamışlardır⁹¹⁸. 1878'de Van'da Kara Haç Cemiyeti⁹¹⁹, 1879'da Erzurum ve çevresinde faaliyet gösteren Anavatan'ı Savunma Örgütü kurulmuştur⁹²⁰. Bu örgütün kurulduğu 1879 tarihinde Osmanlı Devleti ilk defa doğu illerinde ıslahata teşebbüs etmiş ve oralarda ıslahat esaslarını incelemek için geniş yetkili komiserler göndermiştir⁹²¹. 1885'te Van'da Armenakan Komitesi, 1887'de İsviçre'de Hınçak Komitesi ve 1890'da Tiflis'te Taşnak Komitesi kurulmuştur. Bu örgütleri kuranlar Osmanlı Ermenileri olmayıp Rusya Ermenileridir⁹²². Bu kuruluşların ortak amacı Ermeniler arasında milliyetçiliği yaymak, onları silahlandırmak, Osmanlı

⁹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/1, s. 4-5; Fahir Armaoğlu, age., s. 523-529; Akdes Nimet Kurat, age., s. 88-91; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 356; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 590.

⁹¹⁴ Esat Uras, age., s. 248; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, s. 133.

⁹¹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 96-141.

⁹¹⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, s. 59-60; BOA, Y. PRK. MYD. 1/58; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, s. 12-13; BOA, Y. PRK. AZJ. 20/38.

⁹¹⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, C. I, s. 23-31; BOA, Y. PRK. UM. 1/66; BOA, Y. EE. 86/43; BOA, Y. PRK. DH. 1/31; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, C. II, s. 116; BOA, Y. PRK. AZJ. 26/48.

⁹¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler*, Ankara Ticaret Odası, Ankara 2004, s. 1.

⁹¹⁹ Bayram Kodaman, agm., s. 48.

⁹²⁰ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşına Giriş*, TTK, Ankara 2014, s. 79.

⁹²¹ Esat Uras, age., s. 274.

⁹²² Bilâl N. Şimşir, age., s. 24.

Devleti'nde çete savaşlarını teşvik ederek krizler yaratmak, büyük güçleri müdahale için kışkırtmaktır⁹²³. Bu cemiyetlerin ihtilalci faaliyetlerine daha önce kurulmuş olan bazı cemiyetler de katılmıştır. Bu cemiyetler İstanbul'da Ermeni Hayırsever Cemiyeti (1860), Van'da Araratlı Cemiyeti, Muş'ta Okulsevenler Cemiyeti ve Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti gibi görünüşte sosyal amaçlı olarak kurulmuş olan cemiyetlerdir⁹²⁴.

Yurt dışındaki kuruluşlar Rusya, İran, Avrupa ve Amerika'da şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında gizli olarak teşkilâtlanmışlardır. Armenakan Partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te şubeler açarken Hınçak Partisi İstanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da şubeler açmıştır. Taşnak Sütyun ise İstanbul ile Doğu Anadolu'da teşkilâtlanmıştır. Bu cemiyetlerin Osmanlı Devleti'nde teşkilâtlanmaları ile birlikte art arda tedhiş⁹²⁵ hareketleri meydana gelmiştir⁹²⁶. Öyle ki Ermeni İhtilal Komitesi'ne yardım etmeyen Ermeniler bile öldürülmüştür. 1888'de Van Piskoposu'nun kışkırtmasıyla Ermeniler ufak çaplı bir ayaklanma girişiminde bulunmuştur⁹²⁷.

1890'lardan itibaren çoğunlukla Rusya'da kurulan Ermeni milliyetçi cemiyetlerden özellikle Ermeni Devrimci Federasyonu, Taşnaklar, Ermeni Sosyal Demokrat Cemiyeti, Hınçaklar Osmanlı Devleti üzerinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurmaya çalışmışlardır. Ermeni Devleti kurmak istedikleri bölge iki kısmı kapsamıştır. Bunlardan ilki çoğunlukla Rusların idaresinde olan Erivan ve Kafkasya çevresindeki başlıca Ermeni nüfus merkezlerini ve Doğu Anadolu'nun başlıca vilayetlerini kapsamıştır. İkincisi ise Ermenilerin asla nüfusunun çoğunluğunu oluşturamadığı ama yüzyıllardır yaşadığı Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki vilayetleri (Kilikya veya Çukurova olarak adlandırılan bölge) kapsamıştır⁹²⁸. Ruslar Ermenilerin bağımsızlık düşüncesini destekler gibi görünse de aslında "*Ermenisiz bir Ermenistan*" kurma düşüncesini taşımıştır⁹²⁹. Rusya bu düşüncesini daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da elde ettiği yerlere Ermenilerin yerleşmesini engelleyerek göstermiştir⁹³⁰.

⁹²³ Enver Ziya Karal, agm., s. 206-207.

⁹²⁴ Bayram Kodaman, agm., s. 48.

⁹²⁵ Tedhiş: Dehşet verme, dehşete düşürme, şaşırtma, korkutma, yıldırma. (Ferit Devellioğlu, age., s. 1229)

⁹²⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli*, s. 2-3.

⁹²⁷ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 59.

⁹²⁸ Stanford J. Shaw, age., s. 77-78.

⁹²⁹ Edgar Granville, age., s. 22-23.

⁹³⁰ Esat Uras, age., s. 625; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: III, TTK, Ankara 1991, s. 66.

Ermenilerin bağımsız olmak düşüncesiyle çıkardığı ve Avrupa devletlerinin dikkatini çeken ilk isyanlar şunlardır⁹³¹:1890'da Erzurum İsyanı ve Kumkapı Olayları, 1892-1893'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon Olayları, 1895'te Sasun İsyanı, 1895'te Babiâli Gösterisi ve Zeytun İsyanı, 1896'da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te 2. Sasun İsyanı, 1905'te Padişah Abdülhamit'e suikast teşebbüsü ve 1909'da Adana İsyanı'dır. Özellikle 1896'da Van'da Ermenilerce çıkarılan isyan oldukça önemlidir. Bu isyanla Ermeniler Avrupa Devletleri'nin kendilerine olan ilgilerinin devamını sağlamayı amaçlamışlardır. Bu isyanda 418 Müslüman ve 1715 Ermeni ölmüştür⁹³². Bu isyanların çıkmasında Rusya gibi İngiltere, Fransa ve Amerika da etkili olmuştur. Gazetelerde Osmanlı Devleti aleyhinde yazılar yayınlanmıştır⁹³³. Özellikle Amerikalı misyonerler Ermenileri isyana teşvik etmişler ve Ermenilerin haberleşmelerini sağlamışlardır⁹³⁴. Amerika konsolosları⁹³⁵ ve Osmanlı Devleti'nde yer alan Amerikan okullarında görevli kişiler Ermenilere destek vermiştir⁹³⁶. Amerika ve İngiltere Ermenilere para ve silah desteğinde bulunmuştur⁹³⁷. İngiltere isyan etmeleri için Ermenileri yönlendirmiştir⁹³⁸. Benzer şekilde Fransa da Ermenilere destek olmuş, Konsoloslar, Konsolos Vekilleri ve Fransa Büyükelçiliği görevlileri Ermenileri isyan etmeleri için kışkırtmıştır. Fransız Konsolos ve Viskonsolosları isyancı Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş ve onların Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkmasına yardım etmişlerdir⁹³⁹.

⁹³¹ Mim Kemâl Öke, age., s. 102.

⁹³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 5.

⁹³³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 146-147; BOA, HR. SYS. 63/37; s. 179-181; HR. SYS. 64/10

⁹³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, C. I, s. 149-236; BOA, HR. SYS. 2854/12; A. MKT. MHM. 694/3; A. MKT. MHM. 657/45; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 20-179; BOA, Y. A. HUS. 344/47; A. MKT. MHM. 694/2; HR. SYS. 2889/82; A. MKT. MHM. 694/7; A. MKT. MHM. 667/11; A. MKT. MHM. 625/18

⁹³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, s. 237-238; BOA, HR. SYS. 2169/12.

⁹³⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, s. 31-33; BOA, HR. SYS. 2889/65.

⁹³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)*, C. II, s. 66-68; BOA, Y. PRK. DH. 6/16; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, C. III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s. 176-189; BOA, A. MKT. MHM. 752/17; BOA, Y. PRK. A. 10/42; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, C. I, s. 48-87; BOA, A. MKT. MHM. 500/57; HR. SYS. 2852/29; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, s. 197-198; BOA, HR. SYS. 2743/60.

⁹³⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, C. III, s. 50-52; BOA, Y. EE. 157/84.

⁹³⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 33-128; BOA, Y. PRK. AZJ. 28/23; BOA, HR. SYS. 2749/12; BOA, A. MKT. MHM. 651/10; BOA, HR. SYS. 2802-4, 2749/25; BOA, Y. PRK. ASK 133/9.

1897'de 4. Ordu'dan bildirildiğine göre; Rusların Sarıkamış'ta askeri manevra yapmak üzere bu bölgeye asker gönderecekleri ve Ermenilerin de Osmanlı Devleti sınırında karışıklık çıkarma hazırlıkları yaptıkları bildirilmiştir⁹⁴⁰. 1903'te Bitlis vilayetinden 4. Ordu'ya; Sarıkamış'ta bulunan 2000 kadar Ermeni fedaisinin bir kısmının Osmanlı Ordusu'na saldırmak ve bir kısmının da askerlerin bulunmadığı yerlerden Muş Ovası'na hücum etmek düşüncesinde oldukları bildirilmiştir⁹⁴¹.

11 Mayıs 1912'de Rusya'dan gelen kırk kişilik bir Ermeni çetesinin Erzurum vilayetine girdiği haber alınmıştır⁹⁴². Osmanlı Devleti 1912-1913'te Balkan Savaşları nedeniyle zor durumda olduğu için Ermeniler bundan yararlanmak istemiş ve Ermeni Katogikosu V. Keork, Petersburg'a bir heyet göndermiştir. Heyet Osmanlı Devleti'nin zayıf durumundan istifade etmek suretiyle Ermeni sorununun uluslar arası bir sorun haline getirilip getirilemeyeceğini Rus hükümetine sormuştur. V. Keork, Rusya'dan Osmanlı Ermenilerini himayesi altına almasını istemiştir. Rusya bu isteğe olumlu yaklaşmış, diğer devletlerle birlikte hareket ederek Ermeni sorununu insaniyet perdesi altında takip etmeyi ve Osmanlı Devleti'ni ıslahat yapmaya zorlamayı düşünmüştür⁹⁴³. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda zor durumda olmasından yararlanıp Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına dayanarak Doğu Anadolu vilayetlerinde Hıristiyan ahalinin durumuna yönelik bir reform yapılmasını istemiştir⁹⁴⁴. Ayrıca Rusya ıslahat konusunda Avrupa Devletleri ile irtibata geçmiş, İngiltere ve Fransa'da bu teklifi kabul etmiştir. Bu suretle Ermeni meselesi bir kez daha uluslar arası bir mesele olarak ortaya konulmuştur⁹⁴⁵. Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletleri arasında ıslahat konuları görüşülürken Ermeniler silahlanmaya devam etmiştir. Ocak 1913'te Harbiye Nezareti Ermenilerin hem dâhilden hem de Rusya'dan silah tedarik ettikleri ve bu konuda tedbir alınması gerektiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir⁹⁴⁶. Dâhiliye Nezareti, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratülaziz vilayetlerinden bu konuda tedbir almalarını istemiştir⁹⁴⁷. 22 Ocak 1913'te yirmi gün önce Rusya'dan Ekrek ve çevresinde bulunan köylere silahlı olarak bazı Ermenilerin geldiği ve çeşitli hanelerde silah, dinamit ve tüfek bulunduğu öğrenilmiştir⁹⁴⁸. Nisan 1913'te Dâhiliye Nezareti

⁹⁴⁰ BOA, Y. PRK. MYD. 19/114, 1-1.

⁹⁴¹ BOA, Y. PRK. KOM. 11/145, 1-1.

⁹⁴² BOA, DH. SYS. 23/2, 100.

⁹⁴³ Esat Uras, age., s. 374.

⁹⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 2011, s. 377-378; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz (1888-1922)*, C. I, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdinç, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s. 231. Ayrıca bkz. Nikerled Krayblis, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkîye Meselesi*, Çev.: Habil Adem, Matbaa-i Şems, Dersaadet 1332.

⁹⁴⁵ Esat Uras, age., s. 384-385.

⁹⁴⁶ BOA, DH. SYS. 23/2, 86.

⁹⁴⁷ BOA, DH. SYS. 23/2, 88.

⁹⁴⁸ BOA, DH. SYS. 23/2, 25.

Anadolu'daki Ermenilerin Rusya'ya göç etmeye başladığını haber almıştır⁹⁴⁹. Temmuz 1913'te Rusya Ermenileri'nin, Anadolu'daki soydaşlarını kışkırtmak için Rusçuk'ta toplantı yaptıkları tespit edilmiştir⁹⁵⁰.

Ermeniler faaliyetlerine devam ederken ıslahat konusunda yapılan görüşmeler olumlu bir sonuç vermiş ve 8 Şubat 1914'te Sadrazam Said Halim Paşa ve Rus Büyükelçisi Konstantin Gulkeviç arasında ıslahat konusu ile ilgili olarak Yeniköy Antlaşması imzalanmıştır⁹⁵¹. Bu antlaşmada Doğu Anadolu'da ıslahat yapılacak vilayetler Vilâyât-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbakir olarak belirlenmiştir⁹⁵². Bu bölgeye olağanüstü yetkilerle donatılmış iki Avrupalı genel müfettişin gönderilmesine karar verilmiştir⁹⁵³. Bu müfettişlerden biri Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesinde, diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakir vilayetlerinde görev yapacaktır. Birinci bölge için atanacak Hollandalı Westenek ve ikinci bölge için atanacak Norveçli Binbaşı Hoff'la da 25 Mayıs'ta bu konuda anlaşmaya varılmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve çok geçmeden savaşa girmesi nedeniyle Osmanlı Devleti 31 Aralık 1914'te ilan ettiği bir irade ile bu işe resmen son vermiştir⁹⁵⁴.

1.2. Birinci Dünya Savaşı'na Girerken Ermenilerin Hazırlıkları ve Osmanlı Devleti'nin Tedbirleri

Birinci Dünya Savaşı'nı başlatacak kıvılcımın çıkmak üzere olduğu bu dönemde Doğu Anadolu'da Ermenilere ıslahat yapmak için görüşmeler devam ederken Taşnak Sütyun Komitesi boş durmamıştır. Erzurum'da Haziran 1914'te bir kongre düzenleyerek Osmanlı Devleti savaşa girerse komitenin takip edeceği politikayı belirlemiştir⁹⁵⁵. Ağustos 1914'te ise Taşnak Sütyun Komitesi sekizinci kongresini yine Erzurum'da toplamıştır. İki hafta süren kongre sonucunda Osmanlı Ermenileri; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılacak bir savaşta “*sadık vatandaşlar gibi*” Osmanlı Devleti'ni savunacaklarına dair teminat vermişlerdir. Ancak Ermeniler bu vaatlerini unutmuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı

⁹⁴⁹ BOA, DH. SYS. 23/2, 93.

⁹⁵⁰ Kemal Çiçek, age., s. 21.

⁹⁵¹ Kemal Çiçek, age., s. 12-13.

⁹⁵² Yusuf Halaçoğlu, “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”, Türkler Ansiklopedisi, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 482-502; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev.: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul. Aralık 2006, s. 89-90.

⁹⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar”, *Bellekten*, C. II, s. 7-8, TTK, Ankara 1994, s. 318.

⁹⁵⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990, s. 63.

⁹⁵⁵ Esat Uras, age., s. 579.

mücadeleye girişmişlerdir⁹⁵⁶. Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurulması için gözlerini Rusya’ya çeviren Ermeni milliyetçileri Rusların bu savaşta başarılı olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca Rus propagandası Ermenileri bu konuda cesaretlendirmiştir⁹⁵⁷. Diğer taraftan Eçmiyazın Gregoryen Kilisesi de boş durmamıştır. Katogigos V. Kevork, Rusya’nın Genel Valisi Voronçov Daşkov’a yaptığı 18 Ağustos 1914 tarihli yazılı müracaatında, Ermenilerin Çar tarafından himayesini istemiş, buna karşılık Ruslar ile birlikte Osmanlı Devleti’ne karşı savaşacaklarını taahhüt etmiştir⁹⁵⁸. Aynı tarihte Erzurum Vali Vekili Cemal Bey’den Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgrafta; son bir ay içerisinde Erzurum’dan Rusya’ya pasaportla birkaç ailenin ziyaret amaçlı gidip geldikleri, şimdilik ihtilali gösteren bir durum olmadığı, Müslümanlar ve Ermeniler arasında sorun çıkmadığı bildirilmiştir. Telgrafın devamında Cemal Bey, Ermenilerin savaş çıkarsa Osmanlı Devleti’nin yanında yer alacaklarını söylediklerini fakat bunun pek inandırıcı gelmediğini söylemiştir⁹⁵⁹.

Van Valisi Tahsin Bey 25 Ağustos 1914’te Dâhiliye Nezareti’ne; Van’dan Rusya’ya göç eden ya da Rusya’ya firar eden kimse olmadığını ve Ermenilerin burada ihtilal hazırlığı içinde olmadığını bildirmiştir. Yalnızca bazı Ermeni tüccarların ve ileri gelenlerinin “*Ermeni Islahatı*” konusunda kendilerine yardım edecekleri düşüncesiyle Almanya’nın karşısında yer alıp Rusya ve Avrupa devletlerini destekler nitelikte söylemlerde bulduklarını haber vermiştir⁹⁶⁰.

Erzurum ve Van’da Ermenilerin herhangi bir ihtilal hazırlığı görülmezken komitelerin isteği ile ilk isyan Zeytun’da çıkarılmıştır. Osmanlı yönetimine karşı devamlı direnen Zeytun Ermenileri 1914 Ağustos’unda özellikle celp⁹⁶¹ kararını protesto etmek için isyan etmişlerdir⁹⁶². Osmanlı Devleti tarafından yapılan takip sonucunda 60 kadar Ermeni asi silahları ile yakalanmıştır. Bir süre için bu olaylar yatışmışsa da sonrasında Zeytunlular yeniden mülkiye memurlarına ve jandarmalara saldırmaya başlamışlardır⁹⁶³.

⁹⁵⁶ Enis Şahin, “Türkiye’nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918)”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 364.

⁹⁵⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 174-175.

⁹⁵⁸ Erdal İltar, “Ermenilerin Tehciri ve Türklerin Göçü (1915-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, s. 9, Bahar 2003, s. 30-40, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&IcerikNo=65>, (3 Temmuz 2017).

⁹⁵⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb.1/39, 1.

⁹⁶⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 1/31, 1.

⁹⁶¹ Celp: Askerlik görevini yapmaya çağırma. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98008abba7f3.40412570, (01.03.2018))

⁹⁶² Justin Mccarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, TTK, Ankara 2014, s. 193.

⁹⁶³ Kâmuran Gürün, age., s. 260-261.

Eylül 1914'te Osmanlı Devleti yaptığı aramalarda Ermenilerin evlerinde gizlenmiş bombalar ve silahlar bulmuştur. Ermenilerin şiddete başvurmak niyetinde olduğuna dair pek çok delil toplanmıştır. Ermenilerin yanlarında haritalar ve paralarla Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları ve binlerce Ermeni'nin katıldığı saldırgan milliyetçi toplantılar düzenlendiği haberi alınmıştır⁹⁶⁴. 3 Eylül 1914'te Osmanlı'nın Tahran Sefareti, Rusların Ermenilere silah dağıttığını, Ermenileri Osmanlı içerisinde karışıklık çıkarmaları için yönlendirdiklerini, ayrıca Rusların, Ermenilere Rusya ve Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenileri birleştirmek ve Ermenilerin bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlama sözü verdiklerini bildirmiştir⁹⁶⁵. Ermeni çeteleri çıkaracakları isyana hazırlık olarak çoğu Rus hükümeti tarafından temin edilmiş ve parası Ruslarca ödenmiş olan çok sayıda silah depolamışlardır. Bu silahlar genelde Ermeni köylerinde saklanmıştır. Osmanlı tarafından yapılan aramalarda Muş, Diyarbakır ve Sivas bölgelerinde çok miktarda tüfek ve dinamit bulunsa da sonradan ortaya çıkan gelişmeler, ele geçirilen bu malzemelerin Ermeni ihtilalcilerin silahlarının çok azını teşkil ettiğini göstermiştir. Osmanlı tebası olan Ermeniler bekledikleri isyan için sakladıkları silahlarla donanıp, sınırın her iki tarafında örgütlenmeye başlamışlardır⁹⁶⁶.

18 Eylül'de Bitlis Valiliği; *“Ermeni düşüncülerinin; Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesi halinde Osmanlı Ordusu'ndaki Ermenilerin silahlarıyla beraber düşman tarafına geçmesi, Osmanlı Ordusu'nun ilerlemesi durumunda devlete itaate devam edilmesi, eğer Osmanlı Ordusu geri çekilecek olursa silahlanarak çeteler kuruluşu Osmanlı birliklerinin geçişini ve birbiriyle bağlantı kurmalarını güçleştirme kararı alarak bunu Erzurum ile Muş arasındaki Ermeni köylerine tebliğ ve telkin ettikleri”* şeklindeki istihbarat bilgisini Dâhiliye Nezareti'ne aktarmıştır⁹⁶⁷.

21 Eylül 1914'te Taşnak Sütyun Komitesi'nin İstanbul'daki merkezinde olağanüstü bir hareketlilik görülmüş, aynı faaliyet Hınçak, Ramgavar ve Veranasial Komiteleri'nde de görülmüştür. Islahat meselesi nedeniyle esasen birleşmiş bulunan bütün bu komiteler şimdi büsbütün birleşmeye ve birliği sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Taşnak Komitesi, Şam şubesine bir mektup yazarak durum hakkında bilgi vermiş ve nasıl hareket edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Buna göre; *“Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmeye başladığı zaman, mevcut vasıtalarından istifade edilmek sureti ile her tarafta umumi bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmi binalar uçurulacak,*

⁹⁶⁴ Edward J. Erickson, *Dünya Savaş Tarihi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918*, C. IV, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 122.

⁹⁶⁵ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013 s. 53-54; BOA, HR. SYS. 2362/3-14.

⁹⁶⁶ Justin Mccarthy, age., s. 197-198.

⁹⁶⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016, s. 20.

hükümet dâhilde işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk edecekler, çete teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir."⁹⁶⁸

9 Ekim 1914'te sınır bölgelerindeki Ermenilerin birçoğu Rusya'ya geçmiştir. Sınırı geçen kişiler arasında asker firarisi olup Rusların oluşturduğu çeteye katılmaya çalışan kişiler de yer almıştır. Bu kişilerin Osmanlı askerleri hakkında Rusya'ya casusluk yapma ihtimaline karşı huduttan Rusya'ya geçişler, Osmanlı Devleti tarafından engellenmiştir⁹⁶⁹.

10 Ekim 1914'te 600 Ermeni Van, Muş ve Bitlis'e geçmiştir. Daha sonra bu Ermeniler Ermeni gönüllü birliklerine katılmak üzere Hoy ve Selmas'a gitmişlerdir⁹⁷⁰. Her taraftan Ermeni gönüllüleri Rus ordusunun yanında yer alarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacak olan çetelere katılmak, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya ve Tiflis'e gitmişlerdir. Tiflis'e gidenler arasında çete lideri Antranik'de yer almıştır⁹⁷¹.

28 Ekim 1914'te Bitlis Valisi Mustafa Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre; 11 Ekim 1914'te Sason yolu üzerinde Osmanlı Jandarmaları kaybolmuş ve sonrasında ise bu jandarmaların Ermeniler tarafından kafaları balta ile kırılmak, gözleri oyulmak, burun ve kulakları kesilmek suretiyle şehit edildiği ortaya çıkmıştır. Yakalanan Ermeniler Divan-ı Harp'e sevk edilmiştir. Ermeni ileri gelenleri ve Ermeni komiteleri ile yapılan görüşmelerde bu gibi olayların bireysel olarak yapıldığı ve kendilerinin bir etkisi olmadığı söylenmiştir. Fakat böyle mezalimlerin planlı olup bir günde yapılamayacağı düşünülmüştür⁹⁷².

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDE ERMENİ İSYANLARI

Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siyasi ve askeri bakımdan hazırlıklarını yapan Ermenilerin faaliyetlerini takip etmeye devam etmiştir. Birinci Azap Muharebesi sırasında 16 Kasım 1914'te Erzurum Valisi Tahsin Bey Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede; Köprüköy'e giderek orada incelemelerde bulunduğunu, birçok Ermeni'nin köylerini terk ederek Rusya'ya firar ettiğini fakat Rusların Ermenilerin Kafkasya'ya girişlerine *müsaade etmediklerinin*

⁹⁶⁸ Talat Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946, s. 59.

⁹⁶⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/24, 1.

⁹⁷⁰ Stanford J. Shaw, age., s. 97.

⁹⁷¹ Esat Uras, age., s. 589-590.

⁹⁷² BOA, DH. EUM. 2. Şb. 2/48, 1, 4, 6.

haber alındığını bildirmiştir⁹⁷³. Azap Muharebesi devam ederken 3. Ordu'da görevli olan bazı Ermeniler firar ederek Rusların tarafına geçmiş ve 3. Ordu'nun zayıf olduğu kısımları hakkında Ruslara bilgi vermişlerdir. Bu sayede Rus kuvvetleri, Türk kuvvetleri karşısında başarı sağlamıştır⁹⁷⁴.

Savaştan önce bir savaş durumunda Ruslarla işbirliğine karar veren Ermeniler Sarıkamış Harekâtı başlayacağı zaman Aralık 1914'te Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak için Reşadiye ve Karçikan telgraf hatlarını kesmiştir⁹⁷⁵. Cephede Ruslar lehine çalışan Ermeniler siyasi girişimleri ihmal etmemişlerdir. Ocak 1915'te Ermeni mebus Karakin Pastırmacıyan Ruslara destek olmak amacıyla İstanbul'dan Erzurum'a gelmiş⁹⁷⁶ ve Ermeni komiteleri tarafından teşkilat için Kafkasya'ya gönderilmiştir⁹⁷⁷.

Karakin Pastırmacıyan çok geçmeden Kafkasya'ya giderken yanında götürdüğü 3. Ordu'ya mensup Ermeni subay ve askerlerle geri dönerek köyleri yakmaya, ellerine geçen bütün masum Müslümanları insafsız şekilde kılıçtan geçirmeye başlamıştır⁹⁷⁸. Muş, Şatak, Suşehri, Zeytun, Halep, Dört Yol ve daha başka birçok yerde Osmanlı askeri birlikleri, posta dağıtım merkezleri, jandarma karakolları ve askerlik daireleri Ermenilerin saldırılarına uğramıştır. Ermeni köylüleri ile 3. Ordu'dan firar eden Ermenilerden oluşan bir grup, Diyarbakır vilayetinde çeteler kurup Müslüman köylerine ve Osmanlı askeri birliklerine baskınlar yapmışlardır. Savunmasız Müslüman köylerine hücum edilmiş ve Müslümanlar katledilmiştir⁹⁷⁹. Diyarbakır'da komiteler tarafından kurulan çeteler şehrin her tarafına yayılarak Müslümanları aşığılamaya başlamış, damdan dama geçmek suretiyle kurdukları “*dam taburu*” sayesinde hem Müslümanlardan hem de kendilerine yardım etmek istemeyen Ermenilerden zorla para ve iâşe almış, silah, cephane ve bomba tedarik etmişlerdir⁹⁸⁰.

27 Şubat 1915'te Tahran Sefareti Kars ve Ardahan civarında Rus hükümetinin kışkırtmaları sonucu Ermenilerin 30.000 Müslüman erkeği öldürdüğünü, evlerini yaktıklarını, kadın ve çocukların kış şartlarında yollara düştüğünü ve durumlarının acınacak bir halde olduğunu bildirmiştir. Ruslara esir düşen ve muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı askerlerine kötü muamele ve

⁹⁷³ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

⁹⁷⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015, s. 85; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 130.

⁹⁷⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 95; BOA, DH. ŞFR. 48/7.

⁹⁷⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/26, 1, 3, 6, 8.

⁹⁷⁷ Esat Uras, age., s. 589-590; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/26, 1.

⁹⁷⁸ Kâmuran Gürün, age., s. 258.

⁹⁷⁹ Justin Mccarthy, age., s. 201.

⁹⁸⁰ Azmi Süslü, age., s. 81-82.

öldürme gibi uluslararası hukuk kurallarına aykırı davranışlar sergilemişlerdir. Yine Ermenilerden bir kısmı bilerek Osmanlı askerlerine esir düştükten sonra kaçarak Osmanlı Ordusu hakkında Ruslara bilgi vermişlerdir⁹⁸¹.

28 Şubat 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey çeşitli bölgelerdeki mutasarrıflıklara; Bitlis'te Ermeni eşkıyalarının görüldüğünü, Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde saldırılar düzenlediğini, birçok bomba ile Rusça, Fransızca ve Ermenice şifreli evraklar bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca Talat Bey Osmanlı Devleti içerisinde Ermenilerin bir ihtilal hazırlığı içerisinde olduklarını ve bu konuda tedbir alınması gerektiğini söylemiştir⁹⁸².

Ruslar Birinci Tortum Muharebesi'ne hazırlanırken Türk kuvvetlerinin imha edilmesi için bir plan hazırlamışlardır. Bu plana göre Van'daki Ermeniler bir ayaklanma çıkarmaları için desteklenecek, bu sayede Ruslar Türk kuvvetlerine karşı başarılı olacaktır⁹⁸³. Van şehri Berlin antlaşmasında Ermeniler için ıslahat yapılması istenilen ve çıkarılacak isyanlarda önemli bir rol oynayacak yerlerden birisidir. Burada Ermeni komiteleri bölgedeki konsoloslukları, okulları, kiliseleri ve dernekleri kullanmak suretiyle kısa sürede teşkilatlanmış, Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmak ve Osmanlı ordusunu geriden vurmaya amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunların bir kısmı Van'da hükümet memurlarına, jandarmalara, Müslüman halka ve kendilerini desteklemeyen Ermenilere saldırmışlardır⁹⁸⁴. Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'da, 17 Nisan'da Şatak'ta, 18 Nisan'da Bitlis'te ayaklanmışlardır⁹⁸⁵. Van Şatak'ta isyan eden Ermeniler köy ve kasabalarda bulunan yirmi kadar Türk askerini şehit etmiştir. Hoşap'da Türk müfrezelerine ateş edilmiş, Van Merkez ve Hoşap arasında bulunan Başkale'deki bir jandarma karakoluna yüz kadar Ermeni eşkıya tarafından ateş açılmıştır⁹⁸⁶. Van Havasor'da Ermeni ihtilalciler Türk müfrezelerinin önünü kesmiş ve bu müfrezelerin şiddetli hücumları karşısında kilise ve köylere sığınmışlardır⁹⁸⁷. 19 Nisan'da Havasor'daki Ermeniler Türk müfrezeleri tarafından kuşatılmıştır. Gevaş ve çevresindeki köylerde altı yüz kadar olduğu düşünülen Ermeni ihtilalciler ve Türk müfrezeleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Şatak'ın merkezinde ve Şatak ile Gevaş arasında Ermenilerle çatışmalar devam etmiştir⁹⁸⁸. Bu sırada Ermeniler Türk müfrezelerine arkadan ateş açarak müfrezelerin iki ateş arasında kalmasına neden olmuş ve Havasor'da da çatışmalar yaşanmıştır. Timar ve Erçek'te bulunan Ermeni köylerinde Ermeni faaliyetleri

⁹⁸¹ BOA, HR. SYS. 2872/1, 109-112.

⁹⁸² BOA, DH. ŞFR. 50/127, 1.

⁹⁸³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 622-623.

⁹⁸⁴ Azmi Süslü, age., s. 76-77.

⁹⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 3.

⁹⁸⁶ BOA, DH. ŞFR. 467/125, 1, 3.

⁹⁸⁷ BOA, DH. ŞFR. 467/126, 1.

⁹⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. 468/21, 1, 3.

gürülürken⁹⁸⁹ 19/20 Nisan 1915'te Erçek'te Ermenilerle çatışmalar devam etmiş ve Ermeni ihtilalcilerden yüz yetmiş kişi öldürülmüştür. Türk müfrezelerinde ise on sekiz şehit ve yirmi dört yaralı vardır. Gevaş kazası ve Havasor nahiyesi arasındaki posta güzergâhında yer alan köylerde çatışmalar yaşanmıştır⁹⁹⁰. Bu çatışmalarda Gevaş-Bitlis hattı dışındaki bütün telgraf telleri tahrip olmuştur⁹⁹¹. 20 Nisan'da Havasor, Gevaş ve Erçek'te Ermeni isyancılarının faaliyetlerine devam ettikleri haber alınmıştır⁹⁹². Yine 20 Nisan 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre; Ermeniler planladıkları isyanı Van'da uygulamaya koymuştur. İsyanın merkezi Şatak olmakla birlikte Muş'ta da Ermeni faaliyetleri görülmüştür⁹⁹³. Van'da 20 Nisan'da Sur ve Kaledibi Ermeni mahallelerinde toplanan yüzlerce isyancı Ermeni, kaleyi ele geçirmeye çalışmışlar ve bu çabaları gece yarısına kadar devam etmiştir. Ermeni isyancılar Müslümanların evlerini, Düyun-u Umumiye, Posta, Reji İdareleri ile Osmanlı Bankası'nı tahrip etmiş ve yakmışlar⁹⁹⁴ ve buradaki faaliyetlerine 21/22 Nisan 1915'te devam etmişlerdir⁹⁹⁵. 22 Nisan 1915'te Başkumandanlık Vekâleti 3. Ordu Kumandanlığı'nı Ermeni isyanının yayılması ve 3. Ordu'ya Ermeni taarruzlarının yapılabileceği konusunda uarmış ve 3. Türk Ordusu'nun elinde yeterli silah olup olmadığının bildirilmesi istenilmiştir⁹⁹⁶. Yine 22 Nisan 1915'te diğer ordu kumandanlıklarına Van ve Sivas'ta Ermeni çetelerinin görüldüğü, Ermeni saldırılarının henüz genel bir mahiyet almadığı fakat yine de dikkatli olunması gerektiği bildirilmiştir⁹⁹⁷. 23 Nisan'da Van Valisi Cevdet Bey'in bildirdiğine göre; Van Kalesi'ni ele geçirmek isteyen 700 kadar Ermeni asisi evlerin içine siperler yapmış ve kalenin bulunduğu bölgenin büyük kısmını ateşe vermişlerdir⁹⁹⁸.

Bahar aylarında Rus ordusu tekrar saldırıya geçtiği sırada Ermeni isyanlarının Anadolu'nun her yerine yayılma tehlikesi ortaya çıkmış, 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim gönderilmiştir. Bu tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istenilmiş⁹⁹⁹ ve Taşnak Komitesi'nin evrakına el konulmuştur¹⁰⁰⁰. Alınan tedbirler hemen sonuç vermemiş, isyanlar devam etmiştir. Türk ordusunun ve halkının Ermeniler ve Rusların ateşi arasında kalma tehlikesi devam etmiştir.

⁹⁸⁹ BOA, DH. ŞFR. 467/116, 1, 3.

⁹⁹⁰ BOA, DH. ŞFR. 468/37, 1, 3.

⁹⁹¹ BOA, DH. ŞFR. 468/35, 1.

⁹⁹² BOA, DH. ŞFR. 468/35, 1; BOA, DH. ŞFR. 468/37, 1-3.

⁹⁹³ BOA, DH. ŞFR. 468/24, 1, 3.

⁹⁹⁴ BOA, DH. ŞFR. 468/55, 1-3; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 3.

⁹⁹⁵ BOA, DH. ŞFR. 468/67, 1, 3.

⁹⁹⁶ ATASE, BDH. Kls. 21, Dos. 500, Fih. 1-1.

⁹⁹⁷ ATASE, BDH. Kls. 21, Dos. 500, Fih. 1-2.

⁹⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 468/76, 1, 2.

⁹⁹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

¹⁰⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. 469/132, 1.

Nitekim 25 Nisan 1915'te Bitlis Valisi Mustafa Bey; Tatvan-Reşadiye-Hizan yolu ile Gevaş'a sevk edilen jandarma müfrezelerinin Karkar Deresi civarında yüz kadar eşkıyanın ateşine maruz kaldığını, yedi saat devam eden şiddetli çatışma sonucu Ermenilerin içlerinde dört tane tanınmış komiteci olmak üzere elliden fazla ölü bırakarak Gevaş'a firar ettiklerini bildirmiştir¹⁰⁰¹.

Benzer şekilde Van Valisi Cevdet Bey Ermenilerin Van'da faaliyetlerine devam etmesi¹⁰⁰² nedeniyle 28 Nisan'da şehirdeki evlerin yakıldığını, elde bulunan iki adet adi cebel topunun cephanesinin azaldığını ve yardım gelmezse şehrin 4-5 güne kadar Ermenilerce tamamen işgal olabileceğini bildirmiştir¹⁰⁰³.

Van'da Nisan ayında Ermenilerle yaşanan çatışmalar¹⁰⁰⁴ Mayıs 1915'te devam etmiştir¹⁰⁰⁵. 5 Mayıs 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey, Van Ermeni ihtilâlcilerinden olup Hamur'dan Rus Ordusu'na firar etmek isteyen silahlı otuz yedi Ermeni'nin Tutak kazasında ölü olarak ele geçirildiğini bildirmiştir. Yapılan takip sonucu Ermeni asker firarîlerinden yüz on nefer, polis müdürü müfrezesi tarafından Tercan kazasında, on yedi nefer Bayburt'ta, üçü İspir kazasında ölü olarak ele geçirilmiştir. Erzincan merkez civarındaki Ermenilerden yetmiş adet silah, Bayburt kazasından kırk yedi büyük silah, otuz iki tabanca alınmıştır. Erzincan'dan yetmiş sekiz, Erzurum merkezinden otuz dört Taşnak üyesi tutuklanmış ve evraklarına el konulmuştur¹⁰⁰⁶.

Van'da ortaya çıkan isyan kısa sürede geniş bir bölgeye yayılmıştır. Van'dan sonra en büyük etkiyi Zeytun'da gösteren bir diğer isyan ise büyümüştür. Bunun sonucunda tehcirin ilk adımı atılmıştır. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tüm sorumluluğu üzerine alarak geçici bir kanun ya da Meclis-i Vükela kararı olmadan 6 Mayıs 1915'te Maraş Mutasarrıfı'na gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytunluların oradan uzaklaştırılmasını istemiştir¹⁰⁰⁷. Bu karardan sonra dahi Ermeni faaliyetleri devam etmiştir. Tam bu sırada Birinci Tortum Muharebesi'nde 17 Mayıs'ta Ruslar Van'ı ele geçirmiştir. Ruslar ve Ermeniler şehre girince birçok İslam ahalisi evlerini terk etmek zorunda kalmıştır¹⁰⁰⁸.

Yine benzer şekilde 21 Mayıs 1915'te Diyarbakır Valisi Reşit Bey, Ermeni komiteleri hakkında soruşturmalar derinleştirildikçe birçok yerde isyan hazırlıkları

¹⁰⁰¹ BOA, DH. ŞFR. 468/110, 1.

¹⁰⁰² BOA, DH. ŞFR. 468/91, 1, 2; BOA, DH. ŞFR. 468/109, 1, 3; BOA, DH. ŞFR. 468/110, 1.

¹⁰⁰³ BOA, DH. ŞFR. 468/166, 1, 3.

¹⁰⁰⁴ BOA, DH. ŞFR. 468/76, 1, 2; BOA, DH. ŞFR. 468/91, 1, 2; BOA, DH. ŞFR. 468/109, 1, 3; BOA, DH. ŞFR. 468/166, 1, 3; BOA, DH. ŞFR. 468/184, 1; ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 2.

¹⁰⁰⁵ BOA, DH. ŞFR. 470/10, 1; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 7/21, 3.

¹⁰⁰⁶ BOA, DH. ŞFR. 469/132, 1, 3.

¹⁰⁰⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 6.

¹⁰⁰⁸ BOA, DH. ŞFR. 471/62, 1-23.

yapıldığının ortaya çıkarıldığını bildirmiştir. Diyarbakır'daki çete reislerinin sorgulanmaları neticesinde Ermeniler tarafından Diyarbakır'a bağlı olan çeşitli yerlere gönderilen bombalar, mahalli idare tarafından ele geçirilmiştir. Ayrıca Diyarbakır ve Diyarbakır'a bağlı yerlerde 625 çeşitli cinsten tüfek, 580 revolver, 5544 tüfek fişegi ve birçok kesici alet ele geçirilmiştir. Ayrıca Rusların şark vilayetlerine hücum etmeleri halinde onlara destek olmak amacıyla Van, Bitlis ve Mamuratülaziz vilayetlerinde karışıklıklar çıkarmak ve ihtilal hazırlığı için Ermenilere sözlü talimatlar verildiği anlaşılmıştır. Bu talimatların verilmesine komitelerin İstanbul ve Cenova'daki görüşmeleri sırasında karar verilmiştir¹⁰⁰⁹.

Komitelerin Ermeni isyanlarını çıkarmaya devam etmeleri nedeniyle 27 Mayıs 1915'te Osmanlı Devleti'ne karşı zararlı faaliyetlerde bulunanların başka yerlere sevk edilmesi için geçici bir kanun çıkarılmış¹⁰¹⁰, bu kanuna 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela tarafından resmîyet kazandırılmıştır¹⁰¹¹. Kanun 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir¹⁰¹². Bu tarihten sonra Sevk ve İskân Kanunu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde uygulanmaya başlamıştır. Fakat alınan bu tedbirler Ermenilerin faaliyetlerini tam olarak engelleyememiştir. Ermeni çeteleri katliamlarına devam etmişlerdir.

Haziran-Temmuz 1915'te Ruslara bağlı Ermeni ve Kazak çeteleri, Bitlis'e bağlı Engesor'a girmiştir. Engesor'da yaşayan aşiret reislerinden Çerkes Ağa'nın ifadesine göre; Engesorlular Rusların gelmekte olduğunu fark edemedikleri için göç edememiştir. Müslüman ahali teslim olduklarını söyledikleri halde Ermeniler tarafından yağma ve katl edilmişlerdir. Rus kuvvetleri gelene kadar birçok kişi Ermenilerce öldürülmüştür¹⁰¹³. Van'da 4000 kadar ihtilalci Ermeni kendilerine karşı gelen sivil halkın bulunduğu köyleri yakmış, birçok kadın ve çocuk yersiz yurtsuz kalmış ve bunlardan bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır¹⁰¹⁴. Göç edemeyenler ise Ermeniler tarafından feci muamelelere maruz kalmışlardır. Ermeniler erkekleri ve çocukları parça parça ederken kadınlar tecavüze uğramıştır¹⁰¹⁵. Ağustos 1915 başlarında Van kısa süreliğine tekrar 3. Ordu hâkimiyetine geçmiş, bu arada göç eden Müslümanların bir kısmı evlerine dönebilmiştir. Evlerine geri dönen bazı kişilerin anlattıklarına göre göç eden ailelerin çok az bir kısmı kaçabilmiş, geride

¹⁰⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 472/3, 1-5.

¹⁰¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 40.

¹⁰¹¹ Meclis-i Vükela kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 156-157, BOA, MV. 198/24; *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, s. 291-292, BOA, MV. 198/24.

¹⁰¹² “Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Numara: 3189, s. 1.

¹⁰¹³ BOA, HR. SYS. 2872/4, 206.

¹⁰¹⁴ ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 2.

¹⁰¹⁵ BOA, HR. SYS. 2872/4, 204.

kalanlar ise Ermeniler tarafından katliama uğramıştır. Van'daki evler ise kullanılamaz hale gelmiştir¹⁰¹⁶. Daha sonraki günlerde Ruslar, yeniden Kafkas Cephesi taarruzunda başarılı olunca Ermeniler bunu fırsat bilip birçok şehirde olduğu gibi Van şehri ve oraya bağlı olan birçok yerde katliamlarını artırmışlardır¹⁰¹⁷.

7 Ağustos 1915'te Erzurum'un Hınıs kazası dağlarına saklanan asker firarisi on tane silahlı Ermeni o civarda dört kişiyi şehit etmiş, bunun üzerine kaza kaymakamı oraya giderek gereken tedbirleri almıştır. Ermeniler ölü olarak ele geçirilmiş ve yanlarında götürdükleri on adet mavzer geri alınmıştır¹⁰¹⁸. Ermeniler Türkçe bildikleri için Erzurum'da kendilerini Kafkasya Müslümanlarından diye tanıtarak himayeye muhtaç Türk kızlarıyla evlenmiş ve çeşitli bahaneler bularak onları bir süre sonra boşamışlardır. Köylerde ise evlere kiracı gibi gidip gece yarısı evlerin damını sökerek bu odun parçalarını şehre götürüp satmışlardır. Müslüman kıyafeti giyinerek bir Rus generalin evine ateş açmışlar ve yakalandıklarında kendilerini Müslüman olarak tanıtip din ve devlet adına her türlü fedakârlığı yapacaklarını, bütün Müslümanların isyan ederek Rusları perişan edeceklerini söylemişlerdir¹⁰¹⁹.

7 Ağustos 1915'te Erzurum Hınıs'tan dağlara doğru kaçan asker firarisi silahlı Ermeniler o civarda Müslümanlardan dört kişiyi şehit etmiştir. Bu Ermeniler ölü olarak ele geçirilmiş ve taşıdıkları on adet mavzere el konulmuştur¹⁰²⁰.

Muş Hasanan Aşireti Reisi Yusuf Bey'in ifadesine göre; Ruslar Muş'a saldırmış, orada yaşayanlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu kişiler Şubat 1916'da evlerine dönebildiklerinde göç edemeyenlerden yirmi bin kişinin Ruslar, Kazak ve Ermeni çeteleri tarafından feci bir şekilde öldürülmüş olduğunu, evlerinin yakıldığını görmüşlerdir¹⁰²¹.

Nisan 1916'da Trabzon Rus işgaline düşünce Ermeni çeteleri Maçka'da yağma ve katliamlara girişmişlerdir¹⁰²². Yine Nisan 1916'da Rus ordusu Kafkas Cephesi'nde ilerlerken Kazak ve Ermeni çeteleri Bitlis'te sivil ahalinin bulunduğu köylere saldırmış, ellerine geçirdikleri kişileri öldürmüş ve köyleri ateşe vermişlerdir. Mayıs 1916'da bu çeteler katliamlarına Muş'ta devam etmiştir¹⁰²³. Ermeniler Müslüman ahaliyi öldürüp evlerini yaktıkları gibi gerek şehirli ve gerekse köylü kimde at, koyun, inek, öküz gibi orduya yarar bir şey kalmışsa hemen onu yakalayıp

¹⁰¹⁶ BOA, HR. SYS. 2872/4, 200.

¹⁰¹⁷ BOA, HR. SYS. 2872/3, 28; BOA, HR. SYS. 2872/3, 39.

¹⁰¹⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 9/96, 1.

¹⁰¹⁹ BOA, HR. SYS. 1881/17, 1; BOA, HR. SYS. 1881/17, 5.

¹⁰²⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 9/96, 1.

¹⁰²¹ BOA, HR. SYS. 2872/4, 200.

¹⁰²² BOA, HR. SYS. 2872/4, 208, 212, 213.

¹⁰²³ BOA, HR. SYS. 2872/4, 194, 196.

ölümle tehdit etmiş, mallarına el koymuş ve bu malları orduya ücret karşılığı satmışlardır. Mallarını vermek istemeyen kişileri öldürmüşlerdir¹⁰²⁴. Ermeni çeteleri Van vilayetine bağlı Şatak, Erçek, Havasor ve bunlara bağlı bölgelerde¹⁰²⁵ ve Trabzon'a bağlı Sümela, Of, Akçaabat, Sürmene, Yomra gibi yerlerde saldırılar düzenlemişlerdir¹⁰²⁶. Vakf-ı Kebir Kaymakamlığı'ndan gönderilen şifreli telgraflarda Ermeni çetelerinin saldırısından kaçan iki kadının ifadelerine yer verilmiştir. Ermenilerden otuz kişilik bir çete Trabzon'da topladıkları kadın ve çocukları bir dereye sevk ederek öldürmüşler, birçok evi yakmışlardır. Yaşlı, kadın, çocuk demeden ele geçirilen herkes türlü işkencelere uğramıştır. Evler Ermenilerce aranmış, erkek ve kadınların üzerindeki nakit paralar, kadınların ziynet eşyaları kısaca taşınabilen tüm değerli eşyalara el konulmuştur¹⁰²⁷.

Haziran 1916'da Ermeni çeteleri Diyarbakır'da genç kadın ve kızlara çeşitli işkenceler ve kötü muamelelerde bulunmuş, binlerce ihtiyarı ve çocukları evlere doldurarak diri diri yakmışlardır. Ermenilerin Diyarbakır'da yaptığı mezalim çeşitli kişilerin ifadelerine dayanılarak 3 Haziran 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Ruslar ve Ermeni çeteleri bir olup Diyarbakır'da; ırza tecavüz, genç kadın ve kızlardan beğendiklerini zorla götürme, ihtiyar ve çocukları hanelere doldurup yakma, cami ve türbeleri aşağılayarak tahrip etme, cesetleri parçalayarak ateşte pişirme, sağ olan kişileri pişirilen cesetleri yemeleri için zorlama gibi birtakım mezalim uygulamışlardır¹⁰²⁸. Van, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Trabzon, Muş şehirlerinde de benzer olaylar yaşanmıştır¹⁰²⁹.

6 Temmuz 1916 tarihli bir telgrafta; Ermeni ve Rusların, Siirt'in merkez kazasıyla Garzan, Sason, Kulp kazalarında, Muş, Malazgirt, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkirt Ovaları'nda, Tifnik, Karaköy, Talori Dağları'nda, Van, Bitlis, Genç, Dutak ve Maçka'da bütün kaza, köy ve mahallelerde Müslümanları yok etme amacıyla yağma ve katliama giriştikleri bildirilmiştir. Ermeniler köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yakmışlar, bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı canlı ateşe atmışlar, kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz etmişler, hastaları dipçiklerle öldürmüşlerdir. İnsanların üzerinden atla geçip bir de onları kılıçtan geçirmişler, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlatmışlar, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp mallarını vermeyenleri öldürünceye kadar dövmüş ve onları hapse mahkûm etmişlerdir¹⁰³⁰. Temmuz 1916 sonlarında Kop-Çoruh Cephesi taarruzları devam ederken Ermeni çeteleri ve 2. Türk Ordusu arasında çatışmalar

¹⁰²⁴ BOA, HR. SYS. 2872/4, 186.

¹⁰²⁵ BOA, HR. SYS. 2872/3, 28-36.

¹⁰²⁶ BOA, HR. SYS. 2872/3, 21-23, 25.

¹⁰²⁷ BOA, HR. SYS. 2872/3, 21-23; BOA, HR. SYS. 2872/4, 142-213.

¹⁰²⁸ BOA, HR. SYS. 2872/4, 144.

¹⁰²⁹ BOA, HR. SYS. 2872/2, 7-31; BOA, HR. SYS. 2872/3, 21-78; BOA, HR. SYS. 2872/4, 142-213.

¹⁰³⁰ BOA, HR. SYS. 2872/4, 192; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, s. 61-79.

yaşanmıştır¹⁰³¹. Ruslar ve Ermeniler Ağustos-Eylül 1916'da Trabzon'da¹⁰³² ve Ekim 1916'da Tercan'da mezalimlerine devam etmişlerdir¹⁰³³.

Ermeniler sadece Müslümanlara değil fırsatını bulduklarında Ruslara bile zarar vermişlerdir. Vasili Korneveviç Makugoşef'in ifadesine göre; "25 Mart 1917 tarihinde Süyatovi Karast kasabasında Ermeniler, 3 Rus kadını kestiler ve küçük çocuklarını kuyuya attılar. Tiflis İstasyonu'nda bir Ermeni'nin, trenin altına attığı bir Rus çocuğun başı, raylar üzerinde koptu. 1 Mayıs 1917 tarihinde Erivan'da gece nöbet tutan 3 askerden birini öldürdüler, birinin kolunu, bir diğerrinin de cinsel organını kestiler..."¹⁰³⁴

12 Mayıs 1917'de Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Erzincan'da yaşanan katliamdan kurtulabilmek için buradan Dersim yoluyla kaçmayı başarabilen Müslümanların ifadelerine yer verilmiştir. Ruslar, Erzincan'daki tüm Müslümanları toplayıp Ermeni komitelerine teslim etmiş, Ermenilerin ırza geçme, Müslümanların mallarını yağmalama gibi yapmadığı rezillik kalmamıştır. Enver Paşa Erzincan'da yaşanan bu olayların Rusların isteğiyle olduğundan şüphe olmadığını belirtmiştir¹⁰³⁵.

2.1. Rus İhtilali ve Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı'nın beklenenden uzun sürmesi Rusya içinde öteden beri devam eden kaynaşmaları arttırmıştır. Bunun sonucunda 1917'de Petrograd'da Şubat İhtilali yaşanmıştır. Şubat İhtilali'nin etkisi Kars, Sarıkamış ve Gümrü kışlarında bulunan askerler üzerinde yoğun olarak hissedilmiştir. Çünkü Rusya'da 1905 ihtilalinden sonra yürütülen propaganda faaliyetleri sanayinin gelişmediği bu bölgede ve askerler üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Şubat İhtilali özellikle Kars Kalesi'nde yer alan askerler arasında bir ikilik meydana getirmiştir. İhtilalden yana olan askerler Şubat İhtilali'nden haber alır almaz kaleyi ve şehri ele geçirmiş ayrıca kendilerinden yana olmayan subayları "amansızca" dövmüşlerdir¹⁰³⁶. Nitekim Rus ordusundaki bu durum Osmanlı belgelerine yansımıştır. 1 Haziran 1917'de Enver Paşa Hariciye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Rusların ordudaki birçok askeri terhis ettiklerini, Rus ordusunda barış yapma düşüncesi olduğunu, Rus ordusunda savaş ve barış yapma taraftarı olan iki grubun bulunduğunu, savaş taraftarı olanların çoğunun

¹⁰³¹ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 33; ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 47.

¹⁰³² BOA, HR. SYS. 2872/4, 178-184.

¹⁰³³ BOA, HR. SYS. 2872/2, 1.

¹⁰³⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 90.

¹⁰³⁵ BOA, HR. SYS. 2872/3, 73.

¹⁰³⁶ Alexander E. Balıstreri, "Kars'ta Kızıl Bayrak: Bir Rus Askerinin Şubat Devrimi Hatıraları", *Toplumsal Tarih*, 253: (Ocak 2015), s. 34-35.

Ermeniler olduğunu haber vermiştir¹⁰³⁷. Rusların içinde bu sırada barışa eğilimli bir grubun olması, şüphesiz Rusya içerisinde ihtilal kargaşasının başlamış olmasıyla ilgilidir. Nitekim 29 Ekim-2 Kasım 1917'de Bolşevikler alenen ihtilale başlamışlardır.

22-24 Haziran 1917'de alınan istihbaratlarda Karakilise ve çevresindeki köylerde oturan Müslümanlar, Ruslardan kaçıp Erzincan'a sığınmış, burada ise Kazaklar ve Ermeniler bunları öldürmek istemişlerdir. Başlarındaki kumandanları Kazaklara ve Ermenilere engel olmaya çalışmışsa da Ermeniler Müslümanlara pek çok mezalim yapmışlardır. İslam mezarlıkları bile yakılmıştır¹⁰³⁸. Arşak ve Antranik isimli çete reislerinin idare ettiği Ermeni çeteleri Ağustos 1917'de Bayburt ve İspir'de mezalimlerine devam etmiştir. Bayburt'ta yetimhanelerde bulunan çocuklar Ermenilerce öldürülmüş, kadın ve genç kızlar tecavüze uğramış ve tutuklanan Türkler tamamen katledilmiştir¹⁰³⁹.

Rusya'daki kaynaşmalar bir ihtilale dönüştüğünde Rusya barış arayışlarına başlamıştır. 29 Ocak 1918'de Enver Paşa'nın 3. Ordu'dan öğrendiğine göre; Rus Ordusu'ndaki bazı askerler ayaklanarak savaşa devam etmeyeceklerini söylemişler ve silahlarıyla birlikte Rusya'ya gitmişlerdir. Ardasa, Kürtün, Trabzon, Sürmene ve Rize'de bulunan Müslüman ahali çeteler oluşturarak Ermeni ve Rum saldırılarına karşı hareket etmişlerdir. Barış arayışlarına rağmen Ruslar çekildikleri bölgelerde Rum ve Ermeni ahalisini silahlandırmaya devam etmişlerdir. Sivaslı Ermeni çete lideri Murad, Erzincan'da bin kişilik bir kuvvet toplayarak Rus hükümetinin isteğine göre hareket etmiştir. Bunun gibi çeşitli yerlerde faaliyet gösteren çetelere karşı Müslüman ahali silaha sarılmıştır¹⁰⁴⁰.

Rus işgali altında bulunan Osmanlı vilayetlerinden Rus askerlerinin çekilmesiyle Ermeniler Rusların yerini almıştır. Ermenilerin Müslüman ahaliye katliamlarını artırmaları üzerine Şubat 1918'de 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Prjevalskiy ve Rus Kafkas Orduları Kumandanı General Odichelidze'ye birer mektup yazarak Ermeni mezaliminin durdurulması için çare bulunmasını istemiştir¹⁰⁴¹.

¹⁰³⁷ BOA, HR. SYS. 2872/3, 78.

¹⁰³⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 4-6.

¹⁰³⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1906-1918)*, C. I, s. 321-332.

¹⁰⁴⁰ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 15-17; Kazım Karabekir, *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, Haz.: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2000, s. 23-41.

¹⁰⁴¹ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 29-31; Kazım Karabekir, *age*, s. 23-41.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzaladığı Mart 1918'de Bitlis, Diyarbakır vilayetleri ve Zor sancağı ile Şırnak Derik ve çevresindeki Ermeni eşkiyalarının faaliyetleri 2. Ordu tarafından durdurulmuştur¹⁰⁴².

Nisan 1918'de Avusturya gazetelerinden Pester Lloyd'da, Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı Ordusu'nun karşısında Rusların yerine yeni bir Ermeni ordusu oluşturulduğu ve bütün Gürcistan ahalisinin de seferberlik hazırlığı yaptığı bilgisi yer almıştır¹⁰⁴³. Osmanlı ordusu bu sırada Ermenilerin içinde bulunduğu Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Trabzon Konferansı'nı düzenlemiştir¹⁰⁴⁴. Bu görüşmeden sonuç alınamayınca harekete geçmiş ve 3 Nisan'da Ardahan¹⁰⁴⁵, 6 Nisan'da Sarıkamış, 14 Nisan'da Batum ve 25 Nisan'da Kars Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir¹⁰⁴⁶. Bu bölgeler Türk kuvvetlerinin eline geçtiğinde Osmanlı Devleti tarafından şark vilayetlerinde incelemelerde bulunmak amacıyla yabancı gazetecilerden oluşan bir heyet oluşturulmuştur. Heyetin başkanı olarak Ahmet Refik görevlendirilmiştir. Ahmet Refik işgalden kurtarılan şehirlerde incelemelerde bulunmak üzere Doğu Anadolu'daki çeşitli şehirlere gitmiştir. Nisan 1918'de Trabzon'a giden Ahmet Refik burada gördüğü mezalime hatıratında şöyle yer vermiştir¹⁰⁴⁷:

“...biraz öteden, ayağında şalvar, aksakallı bir imam da yanımıza sokuldu... Hocayı en çok kahreden Ermenilerdir. Hakikaten, bütün tahribat Kafkas Ermenileri ile Erzurum, Erzincan ve Van taraflarından Rusya'ya kaçan, sonra da Osmanlılardan intikam almak için Rus ordusuna gönüllü giren Ermeniler tarafından yapılmış... Osmanlı ordusu yetişinceye kadar her tarafı yakmışlar, yıkmışlar. Ordunun yaklaştığını hisseder etmez, ellerine geçen İslâmları fecî bir surette öldürmüşler. En güzel beldeleri viraneye çevirmişler. Trabzon, bu tahribatın Karadeniz sahilinde fecî bir örneği. Trabzon'da sefaletten ve harabeden başka bir şey görülüyor.”

Mayıs 1918'de Erzurum'a giden Ahmet Refik orada karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmıştır¹⁰⁴⁸:

“Yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi adeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kâmilten harap. Evler insan

¹⁰⁴² BOA, DH. EUM. 6. Şb. 33/20, 3.

¹⁰⁴³ BOA, HR. SYS. 2885/40, 1.

¹⁰⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, age, s. 526-528; Akdes Nimet Kurat, age, s. 467-473.

¹⁰⁴⁵ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, s. 400.

¹⁰⁴⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 528. Kâmuran Gürün, age., s. 304; İsmet Görgülü, age., s. 127.

¹⁰⁴⁷ Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler*, Haz.: Yunus Zeyrek, Millî Eğitim Bakanlığı Türk Edebiyatı Dizisi, İstanbul 2001, s. 5-7.

¹⁰⁴⁸ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 181.

ölüleri ile dolu, yanmış ve yıkılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman simsiyah kesilmiş, dişleri sırtmış insan kafalarına, çocuk başlarına, kol, bacak, gövde ve ayak parçalarına tesadüf olunuyor.”

Rus Yarbay Tverdohlebof da Erzurum Rusya ikinci kıta topçu alayının harp ceridesindeki yazılarına¹⁰⁴⁹ ek olarak çıkardığı ve Erzurum'daki katliamı gözler önüne serdiği “*Gördüklerim Yaşadıklarım*” adlı eserinde buradaki mezalimden benzer ifadelerle bahsetmiştir¹⁰⁵⁰.

Ahmet Refik eserinde Erzincan'ın durumuyla ilgili şu bilgileri vermiştir¹⁰⁵¹:

“Rusların dönüşünü müteakip Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilâsı esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından Şubat'ta işgal olunmuş. Ölülerin toplanması hâlâ bitmiyor.”

Kazım Karabekir de eserinde Rusların Erzincan'ı boşaltmasından sonra Ermenilerin Erzincan ve çevresinde mezalimlerini artırdıklarından bahsetmiştir. Ermeniler Müslümanları tenha yerlerde bulup öldürdükleri gibi köylerde Müslüman halkın namusuna tecavüz etmiş, mallarını yağmalamış ve evlerini yakmışlardır. Ermeniler yeni doğmuş çocukları öldürmüş, hamile kadınların karınlarını yararak çocukları çıkarmış, insanları diri diri yakmış ve genç kızlara tecavüz edip sonra da parçalayarak öldürmüş, birçok insanı evlere doldurarak yakmışlardır. Ermeniler öldürdükleri Müslümanların görülmemesi için onları kuyulara doldurmuştur. Böyle iki yüz kadar kuyu bulunmuş ve her bir kuyudan seksen kadar ceset çıkarılmıştır¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁹ ATASE, BDH. Kls. 1-16, Dos. 1, Fih. 1.

¹⁰⁵⁰ Yarbay [Lt.Col.] Tverdohlebof, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Yay. Haz.: Ahmet Tetik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 4-44.

¹⁰⁵¹ Ahmed Refik, age., s. 15.

¹⁰⁵² Kazım Karabekir, age., s. 23-41.

3. SEVK VE İSKÂN KANUNU'NUN ÇIKARILMASI VE KAFKAS CEPHESİ'NDE UYGULANMASI

3.1. Sevk ve İskân Kanunu Çıkarılmadan Önce Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti seferberlikten itibaren dokuz ay boyunca isyanlara karşı sadece mahalli ve özel tedbirler almıştır¹⁰⁵³. Sonuç alamayınca Ermeni toplumunu Patrik nezdinde uyarmıştır¹⁰⁵⁴. Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'da, 17 Nisan'da Şatak'ta, 18 Nisan'da Bitlis'te ayaklanmışlardır¹⁰⁵⁵. Ermeni isyanının Anadolu'nun her yerine yayılma tehlikesi ortaya çıkınca 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim gönderilmiştir. Bu tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istenilmiş¹⁰⁵⁶ ve Taşnak Komitesi'nin evrakına el konulmuştur¹⁰⁵⁷. 26 Nisan 1915'te Başkumandanlığın Osmanlı Ordusundaki bütün askeri birliklere gönderdiği aynı mealdeki tamimi üzerine Ermenilerden 235 kişi tutuklanmıştır¹⁰⁵⁸. Bu kişiler arasında Taşnak Sütyun Komitesi Reisi Baron Karabet, Hınçak Komite Reisi Nişan Hazarosyan, Nubaryan Komite Reisi ve Protestan Milletvekili Tenekeciyan Nikogas vardır¹⁰⁵⁹. Ermenilerin her yıl katliam günü olarak andıkları 24 Nisan bu tutuklamalar sebebiyledir¹⁰⁶⁰. Bu tutuklulardan bir kısmı Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir. Çıkarılan geçici bir kanunla gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması bütün vilayetlerden istenilmiştir¹⁰⁶¹. Ermenilerin çıkardığı isyanların ileride daha büyük bir tehlike haline geleceği düşünülerek isyanlara karışan Ermenilerden “bir kısmının” göç ettirilmesine karar verilmiştir¹⁰⁶². Ermeni isyanlarının yanında, Ermeni çetelerinin 3. Ordu'nun

¹⁰⁵³ Esat Uras, age., s. 605.

¹⁰⁵⁴ Davut Kılıç, “Tehcir Olunmayanlar”, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler* (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 246.

¹⁰⁵⁵ BOA, DH. ŞFR. 468/24, 1, 3; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 3.

¹⁰⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

¹⁰⁵⁷ BOA, DH. ŞFR. 469/132, 1.

¹⁰⁵⁸ Kâmuran Gürün, age., s. 275.

¹⁰⁵⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 7/21, 13.

¹⁰⁶⁰ Kâmuran Gürün, age., s. 275; Mim Kemâl Öke, age., s. 153.

¹⁰⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

¹⁰⁶² Mülâzım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 104.

menzil hattına sürekli olarak saldırılarda bulunmaları ve orduya malzeme nakledilmesini engellemeleri de bu kararın alınmasında etkili olmuştur¹⁰⁶³.

2 Mayıs 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şunları söylemiştir¹⁰⁶⁴:

“Van Gölü etrafında ve Van vilayetince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler isyan ve ihtilal için daima hazır vaziyettedir. Ermenilerin buldukları yerden çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması fikrindeyiz. 3. Ordu'dan bildirildiğine göre Ruslar 20 Nisan'da sınırları içerisindeki Müslüman halkı perişan bir halde bizim sınırlarımız içerisine göndermiştir. Hem buna karşılık olarak hem de yukarıda belirttiğim durum nedeniyle ya belirtilen yerlerdeki Ermenileri ve ailelerini Rusya'ya göndermek ya da Ermenileri ve ailelerini Anadolu içerisinde farklı yerlere dağıtmak gerekiyor. Bu iki seçenekten uygun olanının seçilip uygulanmasını rica ederim.”

Van isyanından sonra Zeytun'da olayların çıkması ve giderek büyümesi sonucu Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tüm sorumluluğu üzerine alarak geçici bir kanun ya da Meclis-i Vükela kararı olmadan 6 Mayıs 1915'te Maraş mutasarrıfına gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytunlu Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını istemiştir. Osmanlı hükümeti bir tedbir olarak Zeytun, Maraş ve civarında yaşayan ve zararlı faaliyetleri olan bazı Ermenileri Konya'ya sevk etmiştir. Fakat burada toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmeleri üzerine bundan vazgeçilmiştir. Bundan sonrakilerin Halep'in Güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmelerine karar verilmiştir¹⁰⁶⁵.

9 Mayıs 1915'te, Talat Paşa Erzurum Valisi Tahsin Bey, Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e Van vilayeti çevresinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevk edilmesi emrini vermiştir. Sevk esnasında sıkıntı yaşanmaması için 3. ve 4. Ordu Kumandanları'na bilgi verilmiş, uygulanan sevkin olumlu sonuç vereceği ümit edilmiştir. Erzurum'un güneyi ve Bitlis'in kazaları, Muş, Sason, Talori civarındaki Ermenilerin sevk edilmesi emredilmiştir¹⁰⁶⁶.

Verilen emirler hemen uygulanmaya başlamıştır. Nitekim 17 Mayıs 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey, Erzurum merkez, Hasankale, Tortum kazaları ile Ilıca, Aşkale nahiyelerinde oturan otuz bin Ermeni'nin Erzincan yolu ile iki günden beri Sivas'a nakline başlanmış olduğu, bu naklin üç gün içinde tamamlanabileceğinin düşünüldüğü Dâhiliye Nazırı'na bildirmiştir. Ermenilerin tahliye edildiği yerlere çeşitli yerlerden göç etmiş olan Müslümanlar yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu sırada

¹⁰⁶³ Mustafa Çolak, “Sarıkaş Kuşatma Harekâtı ve Almanya”, *Beyaz Hüzn Sarıkaş Şehitleri Özel*, Kars Valiliği, Yıl: 2, s. 2 (Aralık 2009), İtali Dijital Baskı Yay., Kars 2009. s. 18- 20.

¹⁰⁶⁴ ATASE, BDH. Kls. 44, Dos. 155, Fih. 2-1.

¹⁰⁶⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 6.

¹⁰⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâm (1878-1920)*, s. 134-135; DH. ŞFR. 52/282.

Van Gölü'nün doğu ve batı sahilleri tarafından göç eden yüz bin civarında İslam ahali perişan bir durumda olup Bitlis'e doğru gitmiştir. Van'ın elden çıkmasıyla Bitlis'teki muhacirlerin sayısının iki yüz bin kadar olacağı düşünüldüğü için Bitlis ve Muş Ermenileri'nin Diyarbakır'a sevk edilerek yerlerine İslam ahalinin yerleştirilmesi için Bitlis Valisi Mustafa Bey'e müracaat edilmiştir. Rusların eline geçen Bulanık, Muradiye ve diğer kazalarda bulunan Ermeniler, Rusların tarafında yer alarak Müslümanları katletmiştir. Bu nedenle Muş ve Bitlis'in diğer kazalarındaki Ermeniler de Diyarbakır'a sevk edilerek yerlerine Müslüman muhacirler yerleştirilmelidir¹⁰⁶⁷ denilmiştir.

Talat Paşa'nın 18 Mayıs 1815'te Erzurum'a gönderdiği telgrafta; Erzurum'dan sevk edilip, Kastamonu ve Sivas'a gönderilen Ermenilerin buralarda iskân edilmesi uygun görülmemiştir. Bu nedenle Erzincan yoluyla Sivas'a sevk edilen Ermenilerin yoldan geri çevrilerek Urfa ve Musul'un güneyi ile Zor sancağına gönderilmesi emir edilmiştir¹⁰⁶⁸.

Talat Paşa 18 Mayıs tarihli emirdeki gibi 23 Mayıs 1915'te Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerine *"Bu vilayetlerden çıkarılacak Ermenilerin Musul vilayetinin sadece güney kısmı, Zor sancağı ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağında hükümet tarafından belirlenen mahallere"* yerleştirileceğini bildirmiştir. Belirlenen yerlere nakledilen Ermeniler *"ya dağınık bir biçimde, eskiden var olan köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere yerleşecekler ya da hükümet tarafından belirlenecek yerlerde oluşturulacak köylere"* yerleştirileceklerdir. Ayrıca *"Sevk edilecek Ermenilerin can ve mal güvenliği, iskân ve işlerinin temini mahalli görevlilerin sorumluluğunda"* olduğu belirtilerek Ermenilerin güvenlikleri sağlanmaya çalışılmıştır. İlaveten *"Ermeniler sevk sırasında yanlarında istedikleri eşyalarını da"* götürebileceklerdir¹⁰⁶⁹. Aynı gün bir başka şifre Dâhiliye Nezareti'nden 4. Ordu Kumandanlığı'na gönderilmiştir. Bu şifrede özetle şu konular yer almıştır¹⁰⁷⁰:

"Van, Erzurum, Bitlis vilayetlerinden çıkarılacak Ermeniler Musul vilayetinin -Van vilayetiyle sınırı olan kuzey kısmı hariç olmak üzere- güneyi, Zor sancağı ve merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağında iskân edileceklerdir. Adana, Halep ve Maraş ile bunlara bağlı mahallerden çıkarılacak olan Ermeniler de Suriye vilayetinin doğusu, Halep vilayetinin doğu ve güney doğusu taraflarında, hükümet tarafından belirlenecek mahallere nakledilecekler ve orada iskân edileceklerdir. Belirtilen yerlere ulaşan Ermeniler duruma göre ya mevcut olan köy ve kasabalarda

¹⁰⁶⁷ BOA, DH. ŞFR. 471/62, 1-23.

¹⁰⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 139-140; BOA, DH. ŞFR. 53/48.

¹⁰⁶⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 151; BOA, DH. ŞFR. 53/93.

¹⁰⁷⁰ *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, s. 279-280; BOA, DH. ŞFR. 53/94.

inşa edecekleri evlere ya da hükümet tarafından belirlenecek mahallerde yeniden oluşturacakları köylere yerleştirileceklerdir. Her iki durumda da Ermenilerin iskân bölgelerinin Bağdat demiryolu hattı ve diğer demiryollarından en az 25 kilometre uzak bulunması gerekmiştir. İskân yerlerine gönderilen Ermenilerin can ve mal güvenliği, iaşe ve dinlenme konuları geçtikleri güzergâhlarda görevli memurların sorumluluğundadır. Nakledilen Ermeniler bütün taşınabilir mal ve eşyalarını yanlarında götürebilecektir.”

26 Mayıs 1915'te Başkumandanlık Vekâleti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafla; Doğu Anadolu, Zeytun ve bunun gibi yoğun buldukları yerlerden Diyarbakır'ın güneyine, Fırat Vadisi'ne, Urfa ve Süleymaniye civarına gönderilmelerine karar verilen Ermenilerin gittikleri yerlerde zararlı faaliyetlerine devam etmemeleri için uyulması gereken kurallar belirtilmiştir. Buna göre¹⁰⁷¹:

1. *“Ermeni nüfusu nakil olundukları yerdeki aşiret ve Müslümanların sayısının % 10'unu geçmemelidir.*
2. *Nakil olunacak Ermenilerin yapacakları köylerin her biri elli haneden fazla olmamalıdır.*
3. *Nakil olunan Ermeni aileleri seyahat amacıyla veya nakil suretiyle civar mahallere gitmemeli ve ev değiştirmemelidir.”*

Aynı gün Ermeni ayaklanmalarına ve tehcirine dair Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan sadarete bir tezkire gelmiştir. Tezkirenin içeriği şöyledir¹⁰⁷²:

“Menatik-ı harbiyyeye civar mahallerde sakin Ermenilerden bir kısmı, hudud-u Osmaniye'yi a'day devlete (devletin düşmanlarına) karşı muhafaza ile meşgul olan ordu-yu hümayunun hareketini tas'ib (güçleştirmek) ve erzak ve mühimmat-ı askeriye nakliyatını işkâl (güçleştirmek) ve düşman ile tevhid-i amal ve ef'al ve bilhassa sufuf-u a'daya (düşman saflarına) iltihak ve memleket dâhilinde kuvay-ı askeriyyeye ve ahali-i masumeye müsellehan (silahlanmış olarak) taarruz ve şuhur (şehirler) ve kasabat-ı Osmaniye'ye tasallût ile katl ve nehib ve garete ve düşman kuvay-i bahriyesine erzak tedarik ile mevaki-i müstahkemeyi iraeeye cüretleri ve bu gibi anasır-ı ihtilâliyenin saha-i harekâttan uzaklaştırılmasını ve ussata (ayaklananlara) üs-sül hareket ve melce (sığınak) olan köylerin tahliyesini icab ederek bu babta bazı gûna icraata başlanıldığı ve min-el cümle (bu arada) Van, Bitlis, Erzurum vilâyatıyla nefs-i Adana, nefs-i Sis ve nefs-i Mersin müstesna olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket livaları ve nefs-i Maraş müstesna olmak üzere Maraş sancağı ve Halep vilâyetinin merkez-i kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Beylan, Cisri-i Şuur ve Antakya kazaları kura (karyeler) ve kasabatında sakin Ermenilerin vilâyat-ı Cenubiyyeye sevkine bil iptidar (başlanılarak) Van

¹⁰⁷¹ ATASE, BDH. Kıs. 44, Dos. 155, Fih. 2-3.

¹⁰⁷² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 37-38.

vilayetiyle hem hudut olan kısm-ı şimalisi müstesna olmak üzere Musul ve Zor sancağına ve nefis-i Urfa müstesna olmak üzere kısm-ı cenubisine ve Halep vilayetinin şark ve şark-i cenubi kısmına ve Suriye vilayetinin kısm-ı şarkisinde tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskânına mübaşeret ve devam edilmekte bulunulduğu beyanıyla menfaat-i esasiye-i devlete muvafık telâkki edilen bu cereyanın bir usul ve kaide-i muttarideye (birbirine uyan ve tek biçimde) rabtı lüzumuna...”

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti savaş sırasında orduyu ve Müslüman halkı vuran Ermenilere karşı bir devlet olarak tedbir alma hakkını kullanmıştır ki her devlet böyle bir durumda gerekli tedbirleri alma hakkına sahiptir.

3.2. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Diğer Düzenlemeler

Yukarıda bahsedilen Talat Bey'in tezkiresinden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te “*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” başlığıyla geçici kanun yayınlanmıştır¹⁰⁷³. Aynı gün Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum'a gönderilen şifrede Erzurum'un Rus sınırında bulunması nedeniyle orada hiçbir Ermeni bırakılmaması ve Erzurum'un bazı kısımlarında yaşayan Ermenilerin bir an önce sevk edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenileri'nin sevk edilmesine gerek görülmemiştir¹⁰⁷⁴. 27 Mayıs'ta kabul edilen geçici kanuna 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela tarafından resmiyet kazandırılmıştır¹⁰⁷⁵. Kanun 1 Haziran 1915'te (19 Mayıs 1331) Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Dört maddeden oluşan bu kanun şöyledir¹⁰⁷⁶:

“*Madde 1. Vakt-ı seferde ordu ve kolordu ve firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-ı memlekete ve muhafaza-ı asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürlerse, derakap kuvve-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmağa ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.*

¹⁰⁷³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 40.

¹⁰⁷⁴ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1839/rus-hududuna-yakin-olmasi-dolayisiyla-erzurumda-bulunan-ermenilerin-ihraci/>, BOA. DH. ŞFR. 53/129, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁷⁵ Meclis-i Vükela kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 156-157, BOA, MV. 198/24; *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, s. 291-292, BOA, MV. 198/24.

¹⁰⁷⁶ “*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”, *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Numara: 3189, s. 1.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları, icabat-ı askeriyeye mebnî veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurâ ve kasabat ahâlisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3. İşbu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir.

Madde 4. İşbu kanunun mer'iyet-i ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur."

Sevk ve İskân Kanunu kaynaklarda daha çok "Tehcir Kanunu" olarak geçmekte olup tehcir, göç etme anlamına gelmektedir. Bu kanun sadece Ermenilere yönelik olmayıp Osmanlı Devleti'ne ihanet eden ve isyan çıkaran herkesi kapsamış olup kanun metninde Ermeni ismi yer almamıştır.

Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasından sonra çeşitli tarihlerde bu kanunu tamamlayıcı nitelikte olan başka yasal düzenlemeler yapılmıştır. 10 Haziran 1915'te sevk edilecek Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarına yönelik 34 maddelik "Savaş ve Olağanüstü Siyasi Durum Nedeniyle Başka Yerlere Gönderilecek Ermenilerin Mal, Bina ve Arazisinin İdaresi Hakkında Yönetmelik" çıkarılmıştır¹⁰⁷⁷. 30 Haziran 1915'te "Savaş Durumu ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluklar Dolayısıyla Başka Yerlere Gönderilen Ermenilerin Yerleşme ve İâşesiyle, Diğer Konuları Hakkında Yönetmelik" çıkarmıştır. 15 maddelik yönetmelikte Ermeni sevki sırasında yapılması gerekenler belirtilmiş¹⁰⁷⁸ ve yönetmelikte belirtilen şartları yerine getirmek konusunda mahalli idareler ve Göçmenler Komisyonu sorumlu tutulmuştur¹⁰⁷⁹.

26 Eylül 1915'te sevk edilen Ermenilerin mallarına, borç ve alacaklarına yönelik olarak 11 maddelik "Başka Yerlere Nakledilen Kişilerin Emvâl-i Metrûkesi, Borçları ve Alacakları Hakkında Geçici Kanûn" çıkarılmış¹⁰⁸⁰ sonrasında bu geçici kanuna dayanan bir uygulama nizamnamesi yayınlanmıştır¹⁰⁸¹.

Sevk edilen halkın sevk sırasında ve sevk edildikten sonra gittikleri yerlerde kolayca bir düzen oluşturabilmeleri için çeşitli şartlar yerine getirilmeye çalışılmıştır. 7 Ekim 1915'te 56 maddelik "Genel Sevk İşlemleri Hakkında Yönetmelik" çıkarılmıştır. Bu yönetmeliğe göre özetle yapılması gerekler şunlardır¹⁰⁸²:

¹⁰⁷⁷ Yönetmelik metni için bkz. *Türk-Ermeni İhtilâfi Belgeler*, (Ed. Hikmet Özdemir, Yusuf Sarıнай), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2011, s. 98-100.

¹⁰⁷⁸ Yönetmelik metni için bkz. *Türk-Ermeni İhtilâfi Belgeler*, s. 79.

¹⁰⁷⁹ *Türk-Ermeni İhtilâfi Belgeler*, s. 306-310.

¹⁰⁸⁰ Kâmuran Gürün, age., s. 283.

¹⁰⁸¹ Yusuf Sarıнай, "Sevk ve İskan", *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 230.

¹⁰⁸² *Türk-Ermeni İhtilâfi Belgeler*, s. 306-310; BOA, DH. EUM. VRK. 15/71.

1. *“Halep, Urfa, Zor ve Maraş'ta bulunan göçmenlerin sevk, iskân ve iaşe işleri Dâhiliye Nezareti tarafından görevlendirilecek Genel Müdür unvanlı özel memur tarafından yürütülecektir.*
2. *Rakka ve Deyrizer sevkıyatı Müslime ve Halep'ten demiryolu ve karayoluyla yapılacaktır.*
3. *Karayoluyla gönderilecek kafiye en fazla bin kişiden oluşacak ve her kafiye en az bir sevk memuruyla gereği kadar muhafız katılacaktır. Her kafiye çocuk ve kadın sayısına göre en az yüz elli merkep, katır veya deve verilerek kadınların, çocukların ve hastaların nöbetleşe binmeleri sağlanacaktır. Her kafilenin yanında en az dört günlük yiyecek götürmesi sağlanacaktır. İki menzil arasındaki su ihtiyacının giderilmesine çalışılacaktır.*
4. *Genel sevk ve idare merkezi olarak Halep'te bir merkez ambarı kurulacak ve un biriktirilecektir. Kurulacak fırınlarda ekmek yapılarak göçmenlere dağıtılacaktır.*
5. *Bu ambarların kurulması için her türlü masraf göçmenler ödeneğinden sağlanacaktır.*
6. *Geçilecek yer ve sevk merkezi olan yerlerde un ve bulgur hazırlanacaktır.*
7. *Göçmenlere verilecek unun ekmek haline getirilebilmesi için sevk merkezi olan yerlerde, menzil mahallerinde hemen fırınlar kurulacaktır. Bu mümkün olmadığında Maraş ve Antep'ten sac'lar temin edilerek, her merkeze en az yüzer sac gönderilecektir. Tuz ihtiyacı giderilecektir.*
8. *Her merkez ve mevkide biri sevk memuru diğeri iaşe memuru olmak üzere en az iki memur ve on muhafız bulunacaktır.*
9. *Sevk sırasında kafiyeleler yollarda dinlendirilecek, her üç menzilde bir, dinlenme yeri kurulacak burada hastalarla ilgilenilecek, gereken ilaçlar hazırlanacaktır.”*

3.3. Sevk ve İskân Kanunu'nun Uygulanması

3.3.1. Ermenilerin Sevk ve İskân Edilmesi

Kendilerine tehcir konusunda emir verilen yetkililer, emri Ermenilere çeşitli vasıtalarla duyurmuşlardır. Trabzon'da yer değiştirme emrini bildiren afişler cadde ve sokaklara asılmıştır. Tellallar cadde ve sokaklarda gezerek Osmanlı Devleti'nin kararını duyurmuşlardır. Ermenilere genellikle hareket için iki haftalık süreleri olduğu bildirilmiştir. Ancak ordu güvenliği ve asayiş bakımından kritik görülen

yerlerde bu süre çok daha kısa tutulmuştur¹⁰⁸³. Göç emri verilen Ermeniler, çoğu defa 2000'er kişilik kabileler halinde sevk edilmişlerdir. Kafiler, imkân nispetinde jandarma koruması altında gönderilmiştir¹⁰⁸⁴.

Ermenilerin Musul ve Zor gibi bölgelere gönderilmesi düşünülse de tehcirin ilk zamanlarında bu konuda esneklik yapılmış ve Ermeniler bazı vilayetlerden çıkarılmayarak vilayetlerin mahalli idarece belirlenecek olan kısımlarına yerleştirilmiştir. Haziran 1915'te Dâhiliye Nezareti Mamuratülaziz vilayetine; Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye teslim edilenlerin dışında kalan ve Musul'a sevkleri düşünülen Ermenilerin şimdilik vilayetten çıkarılmasına gerek olmadığını ve bu Ermenilerin vilayet içerisinde belirlenecek bölgelere yerleştirilmelerinin uygun olduğunu bildirmiştir¹⁰⁸⁵.

Osmanlı Devleti Ermenilerin durumuna göre göç konusunda esneklik tanırken bazı Ermeniler göç etmemek için din değiştirmiştir. Tehcir edilmemek için din değiştiren Ermeniler zararlı faaliyetlerine devam ettikleri takdirde Sevk ve İskân Kanunu'na tabi olmuşlardır. Nitekim 1 Temmuz 1915'te Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki vilayetlere gönderilen şifrede; bazı Ermenilerin göç etmemek için din değiştirdikleri öğrenildiği bildirilmiştir. Bu kişiler önceden beri menfaatleri tehlikeye girdiğinde bu yola başvurmuş ve İslam adı altında her türlü kötülüğü yapmaya devam etmiştir. Ermenilerin din değiştirmiş olsalar bile belirtilen mahallere göç ettirilmesi gerektiği emri verilmiştir¹⁰⁸⁶.

4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın 19 Temmuz 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafa göre; savaşta tarafsız olan devletler ve bu devletlerin basını bile Ermeni meselesiyle ilgilenmeye başlamışlardır. Osmanlı'nın müttefiki ve Hıristiyan olan Almanlar bile işittikleri yanlış haberlere inanmışlar ve bunu yaptıkları imalar ve davranışları ile belli etmişlerdir. Ermeniler sevk edilirken ortaya çıkacak olumsuz bir durum memleket menfaatine zarar vereceği ve kötü sonuçlar doğuracağı için bu konuda bazı tedbirler almak gerekmiştir. Cemal Paşa 4. Ordu sınırları içinde kalan yerlerde Ermenilerin can, mal ve namuslarının tamamen muhafazası için gereken yerlere emir verdiğini belirterek diğer vilayetlerde de aynı şekilde davranılması için gereken yerlere acilen bu konunun bildirilmesini istemiştir. Belçika'daki sivil ahaliyi imha ettiklerine dair iddialar sebebiyle Almanların kendilerini savunmak için çıkardıkları muhtıralar gibi, Osmanlı hükümetinin de resmi bir muhtıra vererek savaş sırasında Ermenilerin yaptıkları hıyanet ve

¹⁰⁸³ Kemal Çiçek, age., s.75.

¹⁰⁸⁴ Yusuf Halaçoğlu, age., s. 36.

¹⁰⁸⁵ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/562/divan-i-harb-i-orfiye-teslim-edilen-ermenilerin-disinda-tebdi-gereken-ermenilerin-vilyetin-munas/>, BOA, DH. ŞFR. 53/336, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁸⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2672/tehcir-esnasinda-yerlerinde-kalabilmek-maksadiyla/>, BOA, DH. ŞFR. 54/254, (5 Aralık 2017).

uyguladıkları mezalim ve bu konuda alınan tedbirler hakkında Avrupa Devletleri'nin aydınlatılması gerektiği vurgulanmıştır¹⁰⁸⁷.

Sevk sırasında Ermenilerden bir kısmı kaçarak Rusların yanında yer almıştır. Bunun için bu konuda tedbir alınmaya çalışılmıştır. 31 Temmuz 1915'te Diyarbakır ve Mamuratülaziz'den Musul'a gönderilecek Ermenilerin Van'ın güneyinden Rus kuvvetlerine katılma ihtimali olduğu için bu Ermenilerin şimdilik Urfa ve Zor'a yerleştirilmesi uygun görülmüştür¹⁰⁸⁸.

Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldığında Ermenilerin sevki konusunda bazı kurallar belirlenmiştir. Bu kurallardan birisi her bölgeye belli sayıda Ermeni yerleştirilmesidir. Sevk edilen Ermeniler daha çok 4. Ordu bölgesine yerleştirildiği için Ağustos 1915'te 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya bazı vilayetlerden kendilerine daha fazla Ermeni sevk etmemeleri için müracaatta bulunulmuştur. Cemal Paşa bu isteği Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirmiştir¹⁰⁸⁹. Devlet söz konusu vilayetlerden alabilecekleri kişi sayısı hakkında malumat talep etmiş ve bu vilayetler kendi bölgelerindeki iskânların dolduğu cevabını vermiştir. Yine de muhacirlerin kabul edilmesi için Halep ve Suriye vilayetleri ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına kesin emirler verilmiştir¹⁰⁹⁰.

Kasım 1915 sonlarında kış nedeniyle Ermeni sevkinde sıkıntı yaşanmaması için bazı tedbirler alınmıştır. 25 Kasım 1915'te Ermenilerden yanlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların kış nedeniyle sevkleri zor olacağı için bu kişilerin sevk edilmeyip münasip köylere yerleştirilmesi Mamuratülaziz vilayetine emredilmiştir¹⁰⁹¹. Aynı tarihte ilgili Anadolu vilayetlerine gönderilen bir başka emirle sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir¹⁰⁹². Tehcir durdurulduktan bir süre sonra 16 Şubat 1916'da tehcire son verilmiştir¹⁰⁹³. Tehcire son verilmesinin ardından daha önce sevk edilmiş olan Ermenilerin tamamının uygun yerlere yerleştirilmesiyle birlikte Osmanlı topraklarının iç kısımlarına ve Kafkas Cephesi gerilerine sevk edilip yerleştirilen, iaşeleri ve emniyetleri temin edilen nüfusun tamamının 702.900 olduğu ve kendiliklerinden ayrılanların bu sayıya dâhil olmadığı belirlenmiştir¹⁰⁹⁴. Bazı vilayetlerden belirli tarihlerde bildirildiğine göre; yaklaşık

¹⁰⁸⁷ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 3.

¹⁰⁸⁸ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/564/musul-vilayeti-dahilinde-sevk-edilecek-ermenilerin-van-cenubunda-bulunan-rus-kuvvetlerine-iltihakla/>, BOA, DH. ŞFR. 54-A/198, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁸⁹ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 8-3.

¹⁰⁹⁰ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 8-1.

¹⁰⁹¹ BOA, DH. ŞFR. 58/124.

¹⁰⁹² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 12.

¹⁰⁹³ Kemal Çiçek, age., s. 85.

¹⁰⁹⁴ Azmi Süslü, age., s. 124.

olarak Diyarbakır'dan 120.000¹⁰⁹⁵, Mamuratülaziz ve çevresinden 51.000¹⁰⁹⁶, Sivas merkez ve çevresinden 136.084 Ermeni çeşitli yerlere sevk edilmiştir¹⁰⁹⁷.

Tehcire son verilse de zararlı faaliyetleri görülen bazı Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisinde uygun yerlere yerleştirildiği durumlar olmuştur. 3. Ordu'dan Aralık 1916'da Başkumandanlığa gönderilen bir şifrede; din değiştirerek veya hastaları nedeniyle buldukları yerlerde kalmalarına izin verilen Ermenilerin Dersim yoluyla Rus tarafına geçerek casusluk yaptıkları öğrenilmiştir. Bunun üzerine Kemah, Zara, Refahiye, Suşehri, Karahisar, Alucra, Giresun, Tirebolu kazaları içerisinde din değiştiren ya da din değiştirmemiş olan Ermenilerin Sivas vilayetinin batısına sevklerine karar verilmiştir. Giresun'un doğusunda bulunan Rum ahalinin de gerilere nakline başlanmıştır. Trabzon vilayetinden 3. Ordu'ya bildirildiğine göre; Ordu kazasının Taşbaş Rum mahallesinde bir Ermeni delikanlısı Rum bir kadının evinde gizlenirken yakalanmıştır. Ayrıca Rum ve Ermenilerden oluşan 30 kişilik bir kafile de firar girişiminde bulunmuş, bu Rum kadın onlara rehberlik etmiştir. Göç etmemek için Müslümanlığı seçen birçok Ermeni bu kişilere yardım etmiştir¹⁰⁹⁸.

1918'e gelindiğinde Ermeni ve Rumların göç ettiği bölgelerde herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanacağı ve işleriyle meşgul olabilecekleri duyurulmuştur. Bu nedenle daha önce göç etmeyenler yerlerinde kaldığı gibi göç edenler de evlerine dönmeye başlamıştır¹⁰⁹⁹. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra 18 Aralık 1918'de resmi olarak bir geri dönüş kararnamesi çıkarılmıştır. Kararnameye göre; sevk ve iadenin isteyenlere uygulanması, kafilelerin ihtiyaçları ve güvenlikleri sağlandıktan sonra sevk edilmesi, dönüşlerinde eski ev ve arazilerinin kendilerine verilmesi kararlaştırılmıştır. Eğer Ermeni evlerine muhacir yerleştirilmiş ise derhal tahliye edilmesi, yetim çocukların velilerine ve mensup oldukları cemaatlere teslim edilmesi, kilise ve okul gibi binalar ile bunlara ait eşyaların mensup oldukları cemaatlere teslim edilmesi ve muhtaç durumda olanların sevk ve iade masraflarının harbiye tahsisatından karşılanması konuları da kararnamede yer almıştır¹¹⁰⁰.

Tehcir kararı alınmasından başlanarak sevk edilen Ermeniler geri dönene kadar sevk güzergâhlarındaki çeşitli yerlere ödenekler gönderilmiştir. Çeşitli tarihlerde yapılan bu ödemelerin miktarı ve yapıldığı bazı yerlere bakacak olursak;

¹⁰⁹⁵ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1970/diyarbakirdan-sevk-edilen-ermeniler-ve-sevk-edilecek-ermeni-kalmadigi/>, BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/71, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁹⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1972/mamretulazizden-sevk-edilen-ermeniler-ve-sivastan-malatya-ve-urfaya-giden-kafilelerin-durumu/>, BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/70, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁹⁷ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1980/sivastan-sevk-edilen-ermeniler/>, BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/84_1, (5 Aralık 2017).

¹⁰⁹⁸ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 15.

¹⁰⁹⁹ BOA, HR. SFR. 4-921/107, 2; BOA, HR. SYS. 2453/34, 1.

¹¹⁰⁰ Yusuf Sarımay, agm., s. 228.

Musul'a farklı zamanlarda 500.000 kuruş ve 4000 lira¹¹⁰¹, 4. Ordu Bölgesi'ne 20.000 lira¹¹⁰², Zor'a 5000 lira, Halep'e 100.000 lira, Diyarbakır ve Trabzon'a 30.000 lira, Suriye'ye farklı zamanlarda 413.400 kuruş¹¹⁰³ ve 29.000 lira¹¹⁰⁴, Urfa'ya 7500 lira¹¹⁰⁵ gönderilmiştir. Van vilayetine Ermenilerin iâşesi için seferberlik tahsisatından 200.000 kuruşluk havale yapılmıştır. Mültecilerden Van merkez ahalisinden olup da yardıma muhtaç olanlar için 5 000 000 liralık tahsisat ve çevre vilayetlerden olup Van'dan geçecek mülteciler için de 200.000 kuruş iâşe ve 50.000 kuruş da sevk maddelerinden havale yapılmıştır¹¹⁰⁶.

3.3.2. Sevk Edilen Ermeniler'in Taşınır-Taşınmaz Malları'nın Durumu

Mayıs 1915 sonlarında tehcirin başlamasından itibaren sevk edilen Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları üzerindeki haklarını korumak ve zarara uğramalarını önlemek için talimatnameler ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Bu konuda gereken yerler bilgilendirilmiştir. Ermenilerin geride bıraktıkları mallar hakkında usulsüz davranışlarda bulunan ve haksız kazanç elde eden kişiler cezalandırılmıştır. Kafkas Cephesi bölgesinde de sevk edilen Ermenilerin haklarının korunması için çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda Dâhiliye Nezareti ile sürekli olarak iletişim halinde olunmuştur.

9 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum'a gönderilen şifrede; Ermenilerin yanlarında götürmeyecekleri eşyaların ve taşınmaz malların müzayede ile satılarak elde edilen gelirin sahibine ödenmesi gerektiği ve bu konuda uyulması gereken kuralların posta ile gönderildiği bilgisi yer almıştır¹¹⁰⁷. Ertesi gün yani 10 Haziran 1915'te 34 maddelik "*Savaş ve Olağanüstü Siyasi Durum Nedeniyle Başka Yerlere Gönderilecek Ermenilerin Mal, Bina ve Arazisinin İdaresi Hakkında Yönetmelik*" çıkarılmıştır. Bu yönetmelikte Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının durumunu belirlemek için komisyonlar oluşturulacağı ve eşyaların satılması ya da Ermeniler adına korunması gibi konular yer almıştır¹¹⁰⁸. 27 Haziran 1915'te Sivas, Trabzon, Mamuratülaziz vilayetleri ile Canik mutasarrıflığına; sevk

¹¹⁰¹ Cemal Sezer, "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)", *CTAD*, Yıl: 7, s. 13, (Bahar 2011), s. 37-38.

¹¹⁰² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/773/iskn-edilecek-ermeniler-icin-nakd-havle-mumelesinin-tamamlandigi-ve-tahliye-edilen-koylere-iskn/>, BOA, DH. ŞFR. 54/270_1, (5 Aralık 2017).

¹¹⁰³ Cemal Sezer, agm., s. 37.

¹¹⁰⁴ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/782/ermeni-ve-rum-ailelerin-iseleri-icin-suriye-vilyetine-muhcirm-ve-harbiye-tahsisatindan-havale-g/>, BOA, DH. ŞFR. 75/245, (5 Aralık 2017).

¹¹⁰⁵ Cemal Sezer, agm., s. 38.

¹¹⁰⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2797/ermeni-multecilerinden-van-ahalisinden-olup-da-yardima-muhtac-olanlara/>, BOA, DH. ŞFR. 93/65, (5 Aralık 2017).

¹¹⁰⁷ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1846/goc-eden-ermenilerin-geride-biraktiklari-mal-ve-esyalarla-sevkleri-tehir-edilen-ermeniler/>, BOA, DH. ŞFR. 53/303, (5 Aralık 2017).

¹¹⁰⁸ Yönetmelik metni için bkz. *Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler*, s. 98-100.

edilen Ermenilerin taşınır taşınmaz mallarının idaresi ve korunması için postayla bilgilendirilme yapılacağı ve şimdilik herhangi bir işlem yapılmayarak bu malların korunması emredilmiştir¹¹⁰⁹.

5 Temmuz 1915'te Sivas, Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerine gönderilen şifrede; Ermeniler tarafından terk edilen ekili-dikili alanlardaki mahsulün komisyonların denetiminde olmak üzere asker ve ameleler tarafından toplanması ve belirlenecek fiyat üzerinden ordu için satın alınması ve bedelinin sahiplerine ödenmesi istenilmiştir¹¹¹⁰. 12 Temmuz 1915'te Trabzon vilayetine; şimdilik Ermeni evlerinin satılmayıp Batum ve civarından gelecek olan Müslüman mültecilere bedel karşılığı bu evlerin kiralanması emredilmiştir. Ermenilere ait durmakla bozulacak olan eşyalar ve hayvanlar çıkarılan talimatnameye uygun olarak satılmalı, eşyalar sahibi adına, sahibinin ismi bilinmiyorsa buldukları mahal adına kayıt edilmelidir. Ermenilere ait emlak hiçbir surette bu konuda görevli kişilere tahsis edilmemeli, kıymetli eşya ve mücevherler sahibi adına ya da buldukları mahal adına kayıt edilerek bankalardaki kasalarda saklanmalıdır. Ermeni eşyaları için oluşturulan vekâlet ve senetlere itibar edilmemesi de istenilenler arasındadır¹¹¹¹.

Devlet savaş koşullarında olabildiği kadar Ermenilerin taşınır-taşınmaz mallarına yönelik çalışmalar yaparken Ermenilerin borçları ve ekonomik durumları konusunda da tedbir almıştır. 4 Ağustos'ta Van, Hicaz ve Yemen gibi vilayetlerden sevk edilmiş olan Ermenilerin vergi borçlarının ertelenmesi emredilmiştir¹¹¹². 24 Ağustos 1915'te Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki Emvâl-i Metruke Komisyonları'na bir yazı gönderilerek Ermenilerin menkul ve gayr-i menkulleri konusunda yapılması gerekenler bildirilmiştir. Ermenilerin taşınabilir ve taşınmaz mallarının satın alınması ve mevcut borçları kapatılarak kalan paranın sahibine ödenmesi kararlaştırılmıştır¹¹¹³.

26 Eylül 1915'te 11 maddelik “*Başka Yerlere Nakledilen Kişilerin Emvâl-i Metrûkesi, Borçları ve Alacakları Hakkında Geçici Kanûn*” çıkarılmıştır. Bu kanunda kısaca şunlara değinilmiştir¹¹¹⁴:

¹¹⁰⁹<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2757/tehcir-edilen-ermenilerin-beraberinde-goturemeyecekleri-menkul-ve-gayr-i-menkul-mallarinin/>, BOA, DH. ŞFR. 54/202, (5 Aralık 2017).

¹¹¹⁰<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2769/ermeniler-tarafindan-bosaltilan-yerlerdeki-mahsulatin-kaldirilmesi-icin/>, BOA, DH. ŞFR. 54/301, (5 Aralık 2017).

¹¹¹¹<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2777/trabzon-vilayetinden-sevkedilen-ermenilere-ait-mallardan/>, BOA, DH. ŞFR. 54/420, (5 Aralık 2017).

¹¹¹²<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/860/hasbel-cab-mahall-i-hara-nakilleri-icra-edilen-ermenilerin-asar-i-agnam-ve-emval-i-saireden-ol/>, BOA, DH. ŞFR. 54-A/268, (5 Aralık 2017).

¹¹¹³<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/842/nakledilen-ermenilerin-menkul-ve-gayr-i-menkul-mallarinin-satilarak-borclarinin-odenmesi-ve-kalan-me/>, BOA, DH. ŞFR. 55/184, (5 Aralık 2017).

¹¹¹⁴ Kâmuran Gürün, age., s. 283.

“1. Madde: Hakiki veya hükmi şahıs için, bıraktıkları mal, alacak ve borçlarının bir listesi mazbataya bağlanacak ve bunun tasfiyesi mahkemelerce yapılacaktır.

2. Madde: Geride kalan vakıf malları Vakıflar Nezaretine, diğer gayrimenkuller hazineye intikal edecek ve bedelleri, birinci maddeye göre yapılacak tasfiyeye dâhil edilecektir.

3. Madde: Alacaklar komisyonlar marifetiyle dava yoluyla tahsil edilecek, mevduat bankalardan çekilecek, menkul mallar müzayede ile satılacak, hâsıl olan bedel, sahibi namına emaneten mal sandığına yatırılacak ve tasfiyeye dâhil olacak. Tasfiye sonunda kalan para sahiplerine ödenecektir.”

10 Kasım 1915’te bu geçici kanuna dayanan bir uygulama nizamnamesi yayınlanmıştır. 25 maddelik bu nizamnameye göre; nakledilen Ermenilere ait mal ve eşyaların bulunduğu her mahalde "Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları" ile bu komisyonlara bağlı olarak çalışacak komisyon ve memurluklar oluşturulacaktır. Bu komisyonlar, boşaltılan yerleşim birimlerindeki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı defterlerini tutacaktır. Bozulabilir mal ve eşyalar ile hayvanlar açık artırma ile satılacak, bedelleri sahipleri adına korunacaktır. Bu mal veya bedellerinin korunmasından, komisyonlar ve mahallî idareler sorumlu olacaktır¹¹¹⁵.

Ermenilerin malları konusunda genelde bu yönetmelik ve nizamnelere göre hareket edilse de bu konuda haksız kazanç sağlayan kişiler de olmuştur. Kimi zaman yapılan satışlar iptal edilmiştir. Bu olaylara karışan kişilerin suçu kanıtlandığı takdirde Divan-ı Harp’te yargılanmaları sağlanmıştır. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Anadolu’nun bütün bölgelerinde uygulanmak üzere bir karar yayınlamış ve gülcük denecek fiyatlar üzerinden mal satın almış kişiler varsa yapılan satışları iptal etmek, fiyatları normal seviyeye yükseltmek ve kanun dışı kâr sağlanmasını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹¹¹⁶. Ayrıca şikâyetleri azaltmak ve görevi kötüye kullanmaları önlemek amacıyla devlet memurlarının komisyonlardan mal almaları yasaklanmıştır. Yolsuzluk tespiti yapıldığında satışların derhal iptali emredilmiştir¹¹¹⁷. Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki Emvâl-ı Metrûke Komisyonları’na Dâhiliye Nezareti’nden bir yazı gönderilerek nakledilen Ermenilerin mallarının çok ucuza satıldığı ve mal sahiplerinin zarara sokulduğunun işitildiği bildirilmiş, bu gibi durumlar varsa satışlarının iptal edilmesi istenilmiştir¹¹¹⁸. Ermenilerin geride bıraktığı taşınabilir malların yok pahasına elden çıkarılması ve

¹¹¹⁵ Yusuf Sarıay, agm., s. 230.

¹¹¹⁶ Cemal Sezer, agm., s. 41.

¹¹¹⁷ Kemal Çiçek, age., s. 63.

¹¹¹⁸ Kemal Arı, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Emval-i Metrukesi’ne İlişkin Alınan Önlemler ve Uygulamalar”, 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 308.

taşınamaz malların da bedelsiz olarak ya da çok az bir bedelle buldukları yerlerin ileri gelenlerine bırakılması sonucu Divan-ı Harp'e sevk edilen ya da görevden alınanlar olmuştur¹¹¹⁹.

3.3.3. Sevk Sırasında Karşılaşılan Sorunlar ve Sorunlara Karşı Alınan Tedbirler

Devlet Ermeni tehcirine dair yasal düzenlemeleri yapmakla yetinmemiş, yasaların uygulamasını takip etmiştir. Uygulamada çıkabilecek sıkıntılara karşı sıkı önlemler almıştır. Nitekim 14 Haziran 1915'te Talat Bey, Erzurum, Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Bitlis vilayetlerine, “*Ermenilerin sevkleri esnasında yollarda korunması*” emrini vermiştir. Ayrıca firar etmeye çalışanların ve Ermenileri korumakla görevli kişilere saldıranların cezalandırılması emredilmiştir. Fakat bu cezalandırma olayına kesinlikle halk karıştırılmayacaktır. Halktan gelecek olan saldırılara karşı Ermeniler korunacak, Ermenilere saldıran olursa cezalandırılacaktır. Bu emirlerin sebebi Erzurum'dan sevk edilen 500 kişilik bir kafiyle Kürtler tarafından saldırı düzenlenmesi olup bu gibi olayların tekrar yaşanmaması için¹¹²⁰ azami dikkat sarf edilmiştir.

Verilen emirler ve alınan tedbirler tehciri engellemeye çalışan Ermeni komitelerinden gelebilecek saldırılar içinde geçerlidir. Nitekim 17 Haziran 1915'te Erzurum'dan Harput'a sevk edilen elli kişilik bir Ermeni kafilesinin Maden'e sevkleri sırasında Ermeni komiteleri bu kafiyleyi tahliye etmeye çalışmış, jandarmalar ve komite üyeleri arasında çatışma çıkmıştır¹¹²¹. Ermeniler sadece kafiyleleri dağıtmaya çalışmamış, silahlı çalışmalarına devam etmişlerdir. 20 Haziran 1915'te Kiğı'dan çıkarılmış olan Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda birçok silah, cephane ve bomba ele geçirilmiştir. Bu bombaların sevk edilmeyip hastanelerde alıkonulan Ermeniler tarafından konulmuş olması muhtemel olduğundan bu kişilerin de sevk edilmesi gerektiği Kiğı Kaymakamlığı'na bildirilmiştir¹¹²². Kiğı'dan sonra Erzincan'da aramalar yapılmıştır. Erzincan'ın Çukur Mahallesi'nde Ermenilerce Taş Kilise'de saklanan altı adet bomba çıkarılmak istenirken bombaların hepsi patlamış ve kilise havaya uçmuştur. Tercan ve Kiğı'da Ermenilere ait çeşitli evlerde ve keşişlerin evlerinde yapılan aramalarda bombalar ele geçirilmiştir¹¹²³. Ermeniler tehciri engellemeye çalışırken Dâhiliye Nezareti aynı konuda mükerrer emirler vermiş, Temmuz ayında ordu komutanlıklarından, sevk edilen Ermenilerin can ve

¹¹¹⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, C. V, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 4-5, 460-461.

¹¹²⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 165-166; BOA, DH. ŞFR. 54/9, BOA, DH. ŞFR. 54/10.

¹¹²¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 11/37, 1.

¹¹²² BOA, DH. EUM. 2. Şb. 8/53, 1.

¹¹²³ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 8/36, 1.

mal güvenliğinin sağlanması ve bu konuda şikâyetlere meydan verilmemesini istemiştir¹¹²⁴.

Uygulamada yaşanan bir başka sıkıntı maddi imkânlarla ilgili olup nakliye araçlarının yetersizliğidir. Nakliye sıkıntısı hem Ermenilerin sevki hem de 3. Ordu'nun ihtiyaçlarının karşılanması konusunda yaşanmıştır. 4 Temmuz 1915'te Trabzon ve Erzurum vilayetleri ile Canik mutasarrıflığına; Sivas vilayetinin Erzurum'a erzak nakli yapması nedeniyle, bu vilayetlerden Sivas yoluyla yapılacak Ermeni naklinde kullanmak için araç sıkıntısı çekildiği, bu nedenle Ermenilerin sevki için araç tedarik edilmesi gerektiği bildirilmiştir¹¹²⁵. 20 Temmuz 1915'te Erzurum vilayetine gönderilen şifrede; 3. Ordu'ya erzak nakli için gönderilen 600 arabalık kafilenden 90 arabanın bu iş için sevk edildiği, geri kalanların ise Ermenilerin naklinde kullanıldığı bu nedenle Sivas vilayetinden tedarik edilen erzak naklinin gerçekleştirilemediği bildirilmiştir¹¹²⁶.

Osmanlı Devleti sevk sırasında Ermenilerin ne durumda olduklarını mümkün oldukça takip etmiştir. 26 Temmuz 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki vilayetlere gönderilen şifrede; savaşın başından beri hastalık, isyan, zorunlu göç gibi nedenlerle ne kadar Ermeni'nin öldüğünün bildirilmesi istenilmiştir¹¹²⁷.

Devlet Ermenilere dönük her türlü olumsuz girişime karşı tedbirler almaya devam etmiştir. Nitekim Ağustos 1915'te Mamuratülaziz vilayetinde bulunan İttihâd ve Terakkî Müfettişi Nazım Bey'in Ermeni sevkini kullanarak şahsi servetini artırdığı, bu hareketin kabul edilemez olup Nazım Bey'in Divan-ı Harp'e sevk edilmesi istenilmiştir¹¹²⁸. Eylül 1915'te Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri ile Canik livasındaki Ermenilerin sevki sırasında usulsüzlükleri görülen memur ve jandarmalardan suçları kanıtlanmış olanlar varsa Divan-ı Harp'e gönderilmesi emredilmiştir¹¹²⁹. Yine Eylül ayında Ermenilerin sevkleri esnasında kanuna aykırı işlem ve yolsuzluk yapanların soruşturmalarının yapılarak bundan sorumlu olanların Divan-ı Harp'e verilmesi ilgili yerlerden istenilmiş, bu amaçla çeşitli bölgelerde görev alacak üç tane heyet belirlenmiştir. Birinci heyet Temyiz Mahkemesi Başkanı Hulusi Bey'in başkanlığında olup heyetin

¹¹²⁴ ATASE, BDH. Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 3-1.

¹¹²⁵ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/745/sevk-olunacak-ermeniler-icin-vasita-tedrikine-dair-emniyet-i-umumiye-muduriyetinden-trabzon-ve-erz/>, BOA, DH. ŞFR. 54/290, (5 Aralık 2017).

¹¹²⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/747/erzak-sevki-icin-gonderilen-arabalarin-ermeni-ailelerin-nakliyatinde-kullanilmasi-sebebiyle-ucuncu-o/>, BOA, DH. ŞFR. 54-A/50, (5 Aralık 2017).

¹¹²⁷ BOA, DH. ŞFR. 54-A/112, 1.

¹¹²⁸ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/936/ermeni-sevkiyat-esnasinda-sahsi-servet-istihsaline-goz-yuman-mamuretul-aziz-ittihad-ve-terakki-muf/>, BOA, DH. ŞFR. 54-A/348, (5 Aralık 2017).

¹¹²⁹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/940/ermenilerin-sevkiyat-sirasinda-suistimal-ve-ihmalleri-gorulen-memurlarin-divan-i-harbe-gonderilmek/>, BOA, DH. ŞFR. 56/179, (5 Aralık 2017).

diğer üyeleri Şura-yı Devlet üyelerinden Seyit Haşim ve Jandarma Binbaşlarından Galip Beylerdir. Heyetin görev bölgesi Bursa ve Ankara illeri ile İzmit, Balıkesir, Eskişehir, Afyon, Kayseri ve Niğde sancaklarıdır. İkinci heyet İstinaf Mahkemesi Başkanı Asım Bey'in başkanlığında olup diğer üyeleri İzmir Jandarma Bölge Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhittin ve Ankara İl Mülkiye Müfettişi Muhtar Beyler'dir. Heyetin görev bölgesi Adana, Halep ve Suriye illeri ile Maraş, Urfa ve Zor sancaklarıdır. Üçüncü heyet ise Bitlis eski valisinin başkanlığında toplanacaktır. Heyetin diğer üyeleri İstanbul Bidayet Müdde-i Umumisi Nihat Bey ile Jandarma Binbaşlarından Ali Naki Bey'dir. Bu heyetin görev bölgesi Erzurum, Trabzon, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis illeri ile Canik livası'dır¹¹³⁰.

Heyetin göreve başlamasıyla Tokat Jandarma Komutanı'na soruşturma açılmış, Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in Ermeni sevki sırasında usulsüz hareketlerinden dolayı görevden alınarak Divan-ı Harp'e verilmesine karar verilmiş, Tenos Kaymakamı azledilmiştir. Urfa bölgesinde kafilelere refakat eden bazı jandarmalar ihmalleri sebebiyle Divan-ı Harp'e sevk edilmişlerdir¹¹³¹.

Sevk sırasında ve Ermenilerin geri dönüşlerinde her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılsa da bazı olumsuz durumların önüne geçilememiştir. Ermeniler sevk sırasında salgın hastalıklara yakalanmış bu nedenle ölümler meydana gelmiştir. Musul'a sevk edilmek üzere Resulayn'a gelen Ermeniler arasında tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklar görülmüştür¹¹³². Osmanlı Devleti elinden geldiğince bu sorunlarla uğraşmış, gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Sevk ve iskân bölgesinde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele edilmesinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin katkıları olmuştur¹¹³³.

Salgınlar, açlık, yol şartları ve çete saldırıları sonucu sevk sırasında Ermeni kayıpları olmuştur. Ermeni kaybının ne kadar olduğu kesin olarak ifade edilememektedir. Çünkü Ermenilerden Suriye ve Irak'a gönderilenlerin bazıları savaş sırasında ve savaştan sonra Mısır'a ve Avrupa'ya geçmiş, bazıları tekrar Anadolu'ya dönmüştür. Kalabalık bir Ermeni mülteci grubu Güney Kafkasya'ya kaçmıştır¹¹³⁴. Eldeki verilere göre; çete saldırıları sonucu 8 ila 10.000 arasında kayıp olurken¹¹³⁵ savaşın devam ettiği dört yıl içerisinde çeşitli sebeplerden Ermeniler

¹¹³⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1915)*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 3-7; BOA, BEO. 328229_1; BOA, BEO. 328229_2.

¹¹³¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2921/ermenilerin-sevki-esnasinda-uygunsuz-hareketleri-gorulen/>, BOA, DH. ŞFR. 57/116, (5 Aralık 2017); Yusuf Sarımay, agm., s. 221-222.

¹¹³² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/739/resul-ayndan-musula-sevk-olunacak-ermeni-muhacirleri-arasinda-tifus-hastaligi-yayildigindan-sevk/>, BOA, DH. ŞFR. 60/219, (5 Aralık 2017).

¹¹³³ Cemal Sezer, agm., s. 47.

¹¹³⁴ Justin McCarthy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 74-75.

¹¹³⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", s. 872.

yaklaşık 50.000 civarında kayıp vermiştir. Zorunlu göçün dışında kalan, yani Osmanlı Devleti tarafından sürgün edilmediği halde Kafkasya'ya göç edenlerden ise, çeşitli kaynakların belirttiğine göre, 160.000'in üzerinde kayıp meydana gelmiştir¹¹³⁶. Bu rakamlar bazı kaynaklarda abartılmıştır. Resmi kaynaklara dayanmayan ve kişilerin ifadelerine dayanan iddialar ortaya atılmıştır. İngiltere Hükümeti'nin emriyle Arnold Toynbee ve James Bryce'nin hazırladığı Mavi Kitap'ta¹¹³⁷ bu iddiaya dayanan bilgiler verilmiştir. Kitap'ta; Erzurum ve Bitlis'te 400.000 kadar olduğu tahmin edilen Ermeni nüfusundan ancak 8 ila 11.000 kişinin sağ kaldığı, nüfusun %98'inin öldürülmüş ya da göçe zorlanmış olduğu bilgisi yer almıştır. Yine aynı kitapta Türklerin yönetimindeki topraklarda yaşayan 250.000 Ermeni'den ancak 10.000 kişinin akıbetinin bilindiği, geriye kalan 240.000 kişinin ise insanlık dışı koşullarda yok edildiği iddia edilmiştir¹¹³⁸. Çeşitli yazarlar eserlerinde Ermeni kayıplarıyla ilgili ortaya atılan bu abartılı rakamlara yer vermiştir. Bu eserlerden edindiğimiz bilgilere göre; kimileri Ermeni kayıplarını 250-350.000 civarında gösterirken bu sayıyı 600.000 ve 800.000 olarak gösteren kişiler de mevcuttur¹¹³⁹.

3.3.4. Sevk Edilmeyen Ermeniler

Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldığında birçok bölgede olduğu gibi Kafkas Cephesi'nde sevk edilen Ermeniler olduğu gibi sevk edilmeyen Ermeniler de vardır. Bu kişiler suçlu olup olmamaları, cinsiyet ve yaşları, meslekleri ve çeşitli özel durumları nedeniyle sevk edilmemiştir.

Göç kararının alındığı ilk günlerde 9 Haziran 1915'te Erzurum'da askeri imalathanelerde çalışanlar ile yardıma muhtaç olan kadınların sevklerinin şimdilik ertelenmesinin uygun olduğu belirtilmiştir¹¹⁴⁰. 26 Haziran 1915'te Diyarbakır, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuratülaziz, Van ve Maraş vilayetlerine; sevk edilen Ermenilerin 10 yaşından küçük çocuklarının sevk edilmeyip yetimhanelere yerleştirilmesi, buraların yeterli gelmediği durumlarda yeni yetimhaneler açılması gerektiği belirtilmiştir. Bu vilayetlerde ne kadar çocuk bulunduğu ve vilayetlerde yetimhane olarak kullanılabilecek bina bulunup bulunmadığının bildirilmesi istenilmiştir¹¹⁴¹. 28 Haziran 1915'te Trabzon'da ki Düyun-u Umumiye'de görevli

¹¹³⁶ Yusuf Halaçoğlu, age., s. 55.

¹¹³⁷ Bu kitap İngilizler tarafından propaganda amacıyla çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 23-40.

¹¹³⁸ James Bryce, Arnold Toynbee. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916*, Yay. Haz.: Ara Sarafian, Gomidas Institute, London 2009, s. 242-229.

¹¹³⁹ Bu iddialar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Çiçek, age., s. 271-272.

¹¹⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 53/303.

¹¹⁴¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1862/ermeni-cocuklarinin-yetimhanelere-yerlestirilmesi/>, BOA. DH. ŞFR. 54/150, (5 Aralık 2017).

olan memurların şimdilik sevk edilmemesi istenirken¹¹⁴², 29 Haziran 1915'te Mamuratülaziz vilayetine gönderilen şifrede Alman Protestan misyonunda bulunan Ermenilerin şimdilik sevk edilmemesi istenilmiştir¹¹⁴³. Amerikan vatandaşı kişilerin sevk edilmemesi¹¹⁴⁴, Harput Amerika müessesesinde ve Amerika Konsoloshanesi'nde bulunan Ermenilerin orada alıkonulması¹¹⁴⁵ gibi konular çeşitli tarihlerde Mamuratülaziz vilayetine yeniden hatırlatılmıştır.

Temmuz ayına gelindiğinde 4 Temmuz 1915'te Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz vilayetleri ve Canik mutasarrıflığından burada bulunan Ermeni komitecilerinin ve zararlı faaliyetleri görülen Ermenilerin aileleriyle birlikte sevk edilmeleri, zararlı faaliyetlerde bulunmayıp işleri ile meşgul olan tüccar ve esnafın buldukları yerlerde kalmalarına izin verilmesi emredilmiştir¹¹⁴⁶. 10 Temmuz 1915'te Erzurum, Sivas, Trabzon, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Adana vilayetleri ile Maraş ve Canik mutasarrıflığından sevk edilecek Ermeniler arasında Reji İdaresinde ve Bank-ı Osmanî'de görevli kişiler olup olmadığı, varsa sevk nedenlerinin, sayılarının ve görevlerinin bildirilmesi istenilmiştir¹¹⁴⁷. Merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin zararlı faaliyetleri görülmediği sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır¹¹⁴⁸.

Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezareti'nce Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki vilayetlerden; Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi¹¹⁴⁹, Ermenilerden subay, sıhhiye subayı¹¹⁵⁰ ve mebusların aileleri ile birlikte yaşadıkları mahallerde bırakılması ve

¹¹⁴² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2844/trabzon-vilayeti-dahilindeki-duyn-i-umumiyyede-gorevli-ermenii-memurlarin/>, BOA, DH. ŞFR. 54/221, (5 Aralık 2017).

¹¹⁴³ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/680/alman-protestan-misyonunda-bulunan-ermenilerin-simdilik-sevk-olunmamasii-seklinde-emniyet-i-ummiyye/>, BOA, DH. ŞFR. 54/170, (5 Aralık 2017).

¹¹⁴⁴ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/996/sevk-olunan-ermeniler-arasinda-amerika-tebasindan-bulunanlarin-sevkinden-sarf-i-nazar-olunmasii-hakk/>, BOA, DH. ŞFR. 54/356, (5 Aralık 2017). Amerikalılar da Ruslar gibi Ermeni konusuyla sürekli olarak ilgilenmiş ve savaş sırasında da bu konudaki faaliyetlerine devam etmişlerdir. Amerikalıların faaliyetleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

¹¹⁴⁵ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/691/harput-amerika-muessedinde-ve-amerika-konsoloshnesinde-bulunan-ermenilerin-orada-alikonulmasii/>, BOA, DH. ŞFR. 55/97, (5 Aralık 2017).

¹¹⁴⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2634/komitecilerle-muzir-faaliyetlerde-bulunan-ermenilerin/>, BOA, DH. ŞFR. 54/287, (5 Aralık 2017).

¹¹⁴⁷ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2847/tehcir-edilen-ermeniler-arasinda-rejide-gorevli/>, DH. ŞFR. 54/368, (5 Aralık 2017).

¹¹⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", s. 873.

¹¹⁴⁹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2864/tehcir-esnasinda-herhangi-bir-sebeple-kalmis-olan-ermeni-katoliklerinin/>, BOA, DH. ŞFR. 54-A/252, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵⁰ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2871/ermenilerden-asker-subay-ve-sihhiye-subayi-ailelerinin/>, BOA, DH. ŞFR. 55/18, (5 Aralık 2017).

başka yere sevk edilmemesi istenilmiştir¹¹⁵¹. Başkumandanlık Vekâleti'nden Ordu kumandanlıklarına; sevk edilecek Ermenilerden asker ve memur ailelerinin yerlerinde bırakılması, bu kişilerin buldukları mahalde beş haneden fazla olmaları durumunda öncelikle asker ailelerinden başlanılmak üzere istedikleri İslam köy ve kasabalarına yerleştirilmeleri fakat burada da beş haneyi geçmemelerine özen gösterilmesi bildirilmiştir¹¹⁵².

26 Eylül 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden Mamuratülaziz ve Diyarbakır'a gönderilen şifrede Ermeni kafileleri arasında Katolik veya Protestan olduklarını iddia eden kişiler varsa bunun doğrulanıp bu kişilerin sevklerinin durdurulması istenilmiştir¹¹⁵³.

Kasım 1915'te Elazığ, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinden Dâhiliye Nezareti'ne sanatkârlar ve ailelerinin, kadın ve çocukların sevk edilmediği bildirilmiştir. Elazığ'da bulunan sanatkârlardan 96 kişinin aileleriyle birlikte yerlerinde bırakılmasına karar verildiği, sevk edilmeyen bu kişilerin aileleriyle birlikte toplamda 400 kadar olduğu, bunlardan başka genelde kadın ve çocuklardan oluşan 100 kadar kişinin de bırakıldığı, bu durumda 500 kişinin sevk edilmediği bildirilmiştir¹¹⁵⁴. Diyarbakır vilayeti dâhilinde 431 erkek sanatkâr sevk edilmemiş, bu kişilerin ailelerinden 502 kadın ve 549 çocuk olmak üzere 1050 nüfustan oluşan aileleri yanlarında kalmıştır. Bunlardan başka Diyarbakır'ın ileri gelen ailelerinin koruması altına bir miktar kız ve oğlan çocuğu verilmiştir¹¹⁵⁵. 25 Kasım'da Dâhiliye Nezareti'nden Mamuratülaziz vilayetine gönderilen şifrede; Ermenilerden yanlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların kış nedeniyle sevkleri zor olacağı için bu kişilerin sevk edilmeyip münasip köylere yerleştirilmesi istenilmiştir¹¹⁵⁶.

Ermenilerden çeşitli görevlerde yer alan kişiler sevk edilmeyip görevlerine devam ettiği gibi önemli görevler için yeni Ermeni memurlar görevlendirilmiştir. 19 Ocak 1916'da Doğu Anadolu ve diğer bölgelerdeki vilayetlere gönderilen şifrede; Ermenilerin nakil edildiği bölgelerdeki Düyun-u Umumiye ve Reji İdaresi'nde görevli olan sevk edilmemiş Ermeni memurlar olduğu, bu yerlere tekrar Ermeni

¹¹⁵¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2874/ermeni-mebuslari-ile-ailelerinin-bulduklari-yerlerde/>, BOA, DH. ŞFR. 55/19, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/679/yerleri-degistirilecek-ermenilerden-velisi-asker-veya-memur-olanlarin-aileleri-bulduklari-yerlerde/>, BOA, DH. EUM VRK. 15/49, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵³ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/713/sevk-edilen-ermeni-kafileleri-arasinda-katoliklik-veya-protastanlik-iddiasinda-bulunan-muhcirlerin/>, BOA, DH. ŞFR. 56/172, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵⁴ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1678/mamuretulaziz-1/>, BOA, DH. EUM. 2. Şb. 73/63_4, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵⁵ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1641/diyarbakir-2/>, BOA, DH. EUM. 2. Şb. 73/61_1, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵⁶ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1066/kis-sebebiyle-ermenilerden-kimsesiz-cocuk-ve-kadınların-sevk-edilmeyerek-munasip-köylere-tevzilerine/>, BOA, DH. ŞFR. 58/124, (5 Aralık 2017).

memurların tayin edildiğinin haber alındığı, sevk edilmeyen ve yeniden tayin edilen kişilerin sayılarının ve tayin tarihlerinin bildirilmesi istenilmiştir¹¹⁵⁷.

Sevk sırasında Osmanlı Devleti dul kadınlar ve yetim çocuklar konusu ile ayrıca ilgilenmiş, kış bastırıldığında dul kadınlar ve yetim çocukların sevklerini uygun görmemiştir. Bu kişilerin her türlü ihtiyaçları Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanmıştır¹¹⁵⁸. Sevk sırasında yetim kalan çocuklar mevcut yetimhanelere yerleştirmiştir. Yetimhanelerin yetersiz kalması üzerine yenileri açılmıştır. Yetimhanelere ilk başta 10 yaşından küçük çocuklar¹¹⁵⁹ kabul edilmiş, daha sonra yaş sınırı 12'ye çıkarılmıştır¹¹⁶⁰. 30 Nisan 1916'da Dâhiliye Nezareti'nden Doğu Anadolu ve diğer bölgelere gönderilen şifrede; genç ve dul kadınların evlendirilmesi istenilmiştir. Ayrıca 12 yaşına kadar olan çocukların yetimhanelere ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesi, yetimhaneler yeterli gelmezse bu çocukların Müslüman ailelerin koruması altına verilmesi, bu çocukları koruyacak aileler bulunmazsa da iaşeleri için ayda 30 kuruş verilmek şartıyla bu çocukların köylülerin yanına verilmeleri kararlaştırılmıştır¹¹⁶¹. Ayrıca ailesinden kimse kalmayan 20 yaşına dek kızların güneğe gönderilmeyerek evlatlık olarak ailelere verilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁶².

¹¹⁵⁷ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2911/ermeni-ahalisi-sevk-edilmis-olan-mahallerdeki-duyun-i-umumiye-ve-reji-idarelerinde-ermeni-memurlar/>, BOA, DH. ŞFR. 60/48_1, (5 Aralık 2017).

¹¹⁵⁸ Cemal Sezer, agm., s. 44.

¹¹⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 54/150; BOA. DH. ŞFR. 54/163.

¹¹⁶⁰ Cemal Sezer, agm., s. 44.

¹¹⁶¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/3006/erkekleri-sevkedilen-veya-askerde-olup-da-kimsesiz-kalan-ermeni-kadin-ve-cocuklarinin/>, BOA, DH. ŞFR. 63/142_1, (5 Aralık 2017).

¹¹⁶² Kâmuran Gürün, age., s. 286.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ'NDE SOSYAL HAYAT

1. KAFKAS CEPHESİ LOJİSTİĞİ

1.1. Lojistikle İlgili İlk Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşı'nda seferberlik hazırlıkları Balkan Savaşı'ndan farklı olarak bölge esasına göre yapılmıştır. Bölge esasına göre yapılan düzenlemede seferberlik zamanında her kolordu kendisi için gerekli olan insan, hayvan ve gereçli teçhizat ve araçları kendi bölgesinden temin etmiştir¹¹⁶³. Er ve subay meseleleri, ikmal askerleri, depo teşkilatı, askerlerin ve birliklerin giysi, teçhizat, hayvan ve araba mevcutları ve noksanları, yiyecek, levazım, cephane, mühimmat, sıhhiye teşkilatı ve malzemesi, top, tüfek, mitralyöz vesaire gibi işlerle Harbiye Nezareti'nin muhtelif daireleri ve bunların başında da müsteşar meşgul olmuştur¹¹⁶⁴.

Savaş sırasında harekât alanındaki birlikler için gerekli olan erzakın ne şekilde temin edileceği Seferiye Nizamnamesi¹¹⁶⁵ ile tespit edilmiştir. Buna göre birlik komutanları, mevcut şartları dikkate alarak uygun görecekları şu üç yöntemden herhangi birisini tercih etmek zorundadır¹¹⁶⁶:

1. Konak sahiplerinden bedeli peşin veya sonradan ödenmek şartıyla sağlanan erzak,
2. Birliklerin yanlarında taşıdıkları ya da ambarlardan getirttikleri erzak,
3. Tekâlif-i Harbiye veya satın alma yoluyla sağlanan erzak.

27 Temmuz 1914'te (14 Temmuz 1330) Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun hazırlanmıştır¹¹⁶⁷. Bu kanun 22 Ağustos 1914'te (9 Ağustos 1330) Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunda Osmanlı Devleti'nin

¹¹⁶³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Cihan Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 104.

¹¹⁶⁴ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 159.

¹¹⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. *Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet-Süleymaniye 1332.

¹¹⁶⁶ Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 29.

¹¹⁶⁷ "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun", *Düstur*, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), C. 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334, s. 1011-1012.

çeşitli yerlerinde Tekâlif-i Harbiye komisyonları oluşturulacağı, ordunun ihtiyaç duyduğu malzemelere hükümetin belirleyeceği fiyata göre bu komisyonlar aracılığı ile el konulacağı gibi konular yer almıştır¹¹⁶⁸.

Lojistik destek, sevk ve idare konularında görevli olmak üzere merkezde bir Menzil Genel Müfettişliği kurulmuştur. Ayrıca çeşitli cephelerde ve önemli bölgelerde Menzil Müfettişlikleri kurulmasına karar verilmiştir¹¹⁶⁹. Menzil bölgesindeki lojistik hizmetler ve iaşe maddelerinin menzil ambarlarından alınarak cephedeki birliklere ulaştırılması ordu komutanlıklarının emrinde bulunan menzil müfettişlerinin görev ve sorumluluğuna verilmiştir¹¹⁷⁰.

Kafkas Cephesi'nin lojistik açıdan desteklenebilmesi için öncelikle iyi bir ulaşım ağına ve menzil teşkilatına ihtiyaç duyulmuştur. Bunlar oluşturulduktan sonra iaşe maddeleri, cephane, askeri teçhizat, giyim-kuşam malzemeleri, haberleşme araçları ve diğer ihtiyaçların temin edilmesine çalışılmıştır.

1.2. Ulaşım ve Menzil Teşkilatı

Ulaşım gerek askerlerin cepheye erişimi gerekse ihtiyaç duydukları malzemelerin sevk için büyük önem taşımış ve yolların yapısı, iklim durumu, taşıt sayısı ve taşıt cinsi vb. gibi durumlardan etkilenmiştir. Kafkas Cephesi'nde ulaşım daha çok deve, öküz, at ve merkep ile yapılmış olup yolların durumu iyi değildir¹¹⁷¹. Yapılan yolların büyük kısmı toprak zemin olduğu için kış şartlarında istifade etmek mümkün olmamıştır. Askeri ağırlıkların taşınması için Erzurum-Trabzon, Elazığ-Sivas ve Diyarbakır-Harpüt şose yolları mevcuttur¹¹⁷². Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars-Gümrü-Tiflis şosesi ise bölgenin bir başka önemli yolu olup tekerlekli araçların geçişine büyük ölçüde müsaittir. Bunun dışında iç kesimlerde bazı şose yollar yer almıştır. Örneğin; Erzincan'ın kuzeyinde Sipikör Boğazı'nı geçmek üzere bir şose yapılmıştır. Ayrıca sahilden iç kesimlere doğru Giresun-Şebinkarahisar-Ordu-Koyulhisar-Samsun-Kavak gibi şoseler de nispeten iyi bir durumdadır¹¹⁷³. Şose

¹¹⁶⁸ “Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun”, *Takvim-i Vekayi*, 9 Ağustos 1330 (22 Ağustos 1914), No: 1915, s. 1.

¹¹⁶⁹ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s.131.

¹¹⁷⁰ Tuncay Ögün, age., s. 127.

¹¹⁷¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 55.

¹¹⁷² *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s.87

¹¹⁷³ Tuncay Ögün, age., s. 129.

yolların yanında Aras Vadisi de Çoruh ve Murat Nehirleri sayesinde ordunun ikmal işlerinin düzenlenmesi için önemli bir yere sahip olmuştur¹¹⁷⁴.

Seferberlikle birlikte 3. Ordu'nun iaşe ihtiyacının düzenli bir şekilde karşılanabilmesi için daha önce kullanılmakta olan karayolları tamir edilmiş, gereken yerlerde yeni yolların yapımına başlanmıştır¹¹⁷⁵. 3. Ordu'da karayolları için çeşitli tedbirler alınmış olsa da bulunduğu bölge nedeniyle ordu demiryollarından mahrum olup deniz taşımacılığında ise sınırlı bir şekilde yararlanabilmiştir¹¹⁷⁶. Cepheye en yakın istasyon olan Ulukışla istasyonu 3. Ordu'nun yaklaşık 600 km kadar arkasında yer almakta olup¹¹⁷⁷ bu nedenle Kafkas Cephesi'ne yapılan asker, silah, cephane ve yiyecek sevkiyatı ancak Ulukışla'ya kadar trenle yapılabilmektedir. Ulukışla'dan Erzurum'a ise karayolu ile yaklaşık bir ayda ve zahmetli bir yolculuktan sonra ulaşılabilmiştir. Bu husus dikkate alınarak 3. Ordu'nun lojistik hizmetlerinde bu hattan faydalanılmakla beraber seferberliğin başında sevkiyat daha çok deniz yoluyla Trabzon üzerinden yapılmıştır (Trabzon-Erzurum 360 km'dir)¹¹⁷⁸. Trabzon'dan Hamsiköy'e kadar bir dekovil¹¹⁷⁹ hattı yapılarak gelen malzemelerin iç kesimlere taşınması sağlanmıştır¹¹⁸⁰. Karadeniz'de ki Rus tehlikesi nedeniyle 3. Ordu'nun deniz yoluyla ikmali tam olarak sağlanamamıştır. İkmalin yeterli derecede sağlanabilmesi için Karadeniz'deki Rus donanmasına kati bir darbe indirmek gerekmiştir¹¹⁸¹. Fakat bu gerçekleştirilememiş tam tersine Ruslar Doğu Anadolu'nun en önemli limanı olan Trabzon'u 19 Nisan 1916'da ele geçirerek deniz yoluyla sevkiyatı tamamen imkânsız hale getirmişlerdir¹¹⁸².

Kafkas Cephesi'nde kara, demir ve deniz yolu ulaşımı bu şekildeyken seferberlikle beraber oluşturulan Menzil Müfettişlikleri'nce bu yollar üzerinde lojistik faaliyetlerin kolaylıkla yapılabilmesi için çeşitli menzil noktaları belirlenmiştir. 3. Ordu'nun lojistik destek bölgesi başlangıçta; Şemdinan-Başkale-Van-Erciş-Tutak-Hınıs-Aşkale-İspir-Rize hattı ile harekât bölgesinden ayrılırken,

¹¹⁷⁴ Recep Balkan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yay. Haz.: Tar. Uzm. Kerime Şahiner, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 5.

¹¹⁷⁵ BOA, DH. İ. UM. 16-1/1-5, 1-1, 2-1, 3-1.

¹¹⁷⁶ Tuncay Öğün, age., s. 128.

¹¹⁷⁷ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 86; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 362.

¹¹⁷⁸ Tuncay Öğün, age., s. 131.

¹¹⁷⁹ Dekovil: Ray aralığı 60 cm veya daha az olan, araçları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98008e8fd536.55135869, (01.03.2018))

¹¹⁸⁰ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 305.

¹¹⁸¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 362.

¹¹⁸² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 293.

Trabzon-Elazığ-Diyarbakır-Bitlis-Van-Musul vilayetlerinin batı ve güney sınırları ile Anadolu'nun iç kesimlerinden ayrılmıştır. Buna göre lojistik destek bölgesi; Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Musul, Bitlis illeri ile Erzurum, Bayburt, Tercan, Kiğı ve Erzincan'ın kazalarını içermiştir. Lojistik destek bölgesinin merkezi ise Erzincan olarak belirlenmiştir¹¹⁸³.

3. Ordu bölgesinde menzil teşkilatını 9., 11. ve 13. Kolordular kurmuş ve her bölgede on kol olmak üzere toplam otuz kol teşkil edilmesi öngörülmüştür. Genel Müfettişlik 19 Eylül 1914'te Ordu Menzil Müfettişliği'ne bir yazı göndererek yapılan çalışmalar hakkında bilgi almak istemiştir. Cevap olarak; 9. Kolordu'nun Erzincan ve Kelkit'te beşer nakliye kolu teşkil ettiği fakat bu kolların henüz seferberliklerini tamamlamadıkları, beşer kolun her birine 510 kağıt verilmesi düşünüldüğü halde Erzincan'daki nakliye kollarına yalnızca 250 araba, Kelkit'tekilere ise 400 araba temin edilebildiği, bu kolların hemen hemen her türlü teçhizat ve malzemesinin noksan olduğu belirtilmiştir. 9. Kolordu¹¹⁸⁴ Elazığ'da iki, Siverek'te sekiz menzil ulaştırma kolunu teşkil edebildiği halde 13. Kolordu'nun faaliyeti hakkında henüz bilgi alınamadığı bildirilmiştir¹¹⁸⁵.

28 Ekim 1914'te Bitlis Valisi Mustafa Bey'in göndermiş olduğu bir telgrafta Muş vilayetinin 3. Ordu'nun menzil hattı üzerinde bulunduğu ve ordunun ihtiyaç duyduğu iaşenin büyük bölümünün Muş Ovası'nda oluşturulan bir ambarda bulundurulduğu bildirilmiştir¹¹⁸⁶.

Rus saldırısının başladığı 1 Kasım 1914 tarihinde 3. Ordu idari faaliyetlerini yürütecek en önemli teşkilatını henüz tamamlayamamıştır. Ordunun beslenmesi için ihtiyaç duyulan gıda maddelerinin tedarik edildiği yerlerden birliklere götürülebilmesi için 630 tane ulaştırma koluna ve bu kollar için 11.000 hayvana ihtiyaç vardır. Ordunun en güvenli menzil hattı, Ankara-Akdağmadeni-Sivas ve Ulukışla-Kayseri-Sivas doğrultuları olmasına rağmen bu hat üzerinde ordunun menzil kolu yoktur. Bu nedenle Ulukışla-Sivas-Erzincan-Erzurum kara hattının bir menzil hattı haline getirilmesi kabul edilerek Konya, Sivas, Ankara illeriyle Adana'nın dağlık kısmında ulaşım işlerini sürdüren araç ve gereçlerin tümünün bu menzil hattında toplanmasına karar verilmiştir¹¹⁸⁷. Oluşturulan Ulukışla-Erzincan Menzil Hattı daha sonra 3. Ordu'nun emrinden alınarak Menzil Genel Müfettişliği emrine verilmiş, böylece 3. Ordu'nun sorumluluk hattı küçültülmüştür. 3. Ordu menzil bölgesinde 1900 devesi ile 22 kol kurarak Trabzon-Erzurum arasında günlük

¹¹⁸³ Fevzi Çakmak, age., s. 305.

¹¹⁸⁴ Burada yazım hatası yapıp 11. Kolordu demek isterken 9. Kolordu yazılmış olabilir.

¹¹⁸⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 126.

¹¹⁸⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 2/48, 6.

¹¹⁸⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 128-130.

13-15 ton erzak taşıyabilmiştir. Geri kalan deve, mekkâre¹¹⁸⁸ ve kağrı kollarıyla da Erzurum Ana İkmal Merkezi'nden ordu birliklerine günde 10-12 ton yiyecek maddesi ulaştırma olanağına sahip olmuştur. Bu miktara ek olarak mahalli araçlarla Bitlis'ten altı buçuk, Diyarbakır'dan üç, Elazığ'dan dört buçuk, Sivas'tan on ton, satın alma yoluyla Erzurum-Aşkale ve Bayburt'tan beş ton yiyecek ve yem sağlanarak Erzurum Ana İkmal Deposu'nda toplanmıştır. Ordu menzil kollarının ve Genel Müfettişliği'nin büyük gayreti sonucu ayrıca gün aşırı olarak, Trabzon'dan Erzurum'a 10-12 ton cephaneye veya askeri gerecin gönderilmesi sağlanmıştır¹¹⁸⁹.

5 Kasım 1914'te kış gelip yollar kapanmadan menzil ambarlarının doldurulması amacıyla Sivas vilayeti 3. Ordu iâşe mıntikasına dâhil edilmiştir¹¹⁹⁰. Bu yol aracılığıyla ambarların daha kolay doldurulması sağlanmıştır. 3. Ordu bölgesinin geri tarafları yiyecek ürünlerini yetiştirme bakımından oldukça zengin olduğu için Sivas'tan Trabzon'a günde 30 ton yiyecek maddesi gönderilebilmiştir. Böylece Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Aşkale, Erzincan, Tercan ve Erzurum ambarlarında büyük oranda yiyecek depo edilmiştir¹¹⁹¹.

Fevzi Çakmak Sivas ve Bayburt arasındaki nakliyattan şöyle bahsetmiştir¹¹⁹²:

“Sivas ile Bayburt arasındaki yol yaklaşık 300 kilometredir. Bu yolu kağrılar, dinlenme günleri dâhil on beş gün gidiş ve on beş gün de geliş olmak üzere bir ayda tamamlıyorlardı. Bir kağrı 200 kilo götürebildiğine göre, bu miktar arabacı ve öküzlerin bir aylık gıdasını oluşturuyordu. Bu durumda kışın her taraf çamur ve kar olup ot bulunmadığından kağrıların taşıdığı yiyeceği, kağrıyı taşıyan öküzün ve kağrı arabacısının tamamen bitirmesi gerekirdi ki bu durumda da cepheye hiçbir yiyecek götürülemezdi. Yazın hayvanlar otlayarak az gıda ile beslendiklerinden nakliyat mümkündü. Havaların bozuk ve yollarda otun bulunmadığı mevsimlerde, kağrıları Sivas'a geri vermeyerek öküzleri etlik olarak yemek ve kalan yiyecek ile birlikleri doyurmak gerekiyordu. Kağrıların önemli bölümleri sonradan geri verilirdi ancak çoğu parçaları odun olarak yakılıyordu.”

3. Ordu'nun menzil bölgelerinde iâşelerin temini ve sevki konusunda sıkıntı yaşanmıştır. Bu nedenle 21 Kasım 1914'te 3. Ordu'nun iâşesini temin eden Trabzon, Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Sivas ve Musul vilayetleri ile Canik mutasarrıflığına bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta; 3. Ordu'nun yararlanacağı iâşe maddelerinin temini, bunların sevki konusunda çıkan sorunları çözmek ve

¹¹⁸⁸ Mekkâre (Mekâre, Mekâri): Kirâ ile tutulan hayvan, yük hayvanı. Aslı “mükâi”dir. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 700)

¹¹⁸⁹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 129-130.

¹¹⁹⁰ Tuncay Öğün, age., s. 122-123.

¹¹⁹¹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 130.

¹¹⁹² Fevzi Çakmak, age., s. 309.

bunları yerinde incelemek amacıyla bu konuyla ilgili çeşitli görevlilerin bu bölgelere gönderileceği bildirilmiştir¹¹⁹³.

Kış mevsiminin gelmesiyle nakliyat konusunda sıkıntılar gittikçe daha çok artmıştır. 1 Aralık 1914'te Köprüköy'den bildirildiğine göre; Sivas, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinin erzak, arpa ve gereken diğer malzemelerin naklini Erzurum'a kadar yapmaya başladıkları fakat yollar kapanmadan bu malzemelerin cephenin diğer kısımlarına ulaşması gerektiği için bu durumun bir an önce düzeltilmesi istenmiştir. Bu sırada Bitlis, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin üzerine düşen görevi daha iyi yerine getirdiği belirtilmiştir¹¹⁹⁴.

Şubat 1915'e gelindiğinde Kafkas Cephesi'nde ortaya çıkan tifüs nedeniyle erzak ve cephane taşınması konusunda sıkıntılar çıkmıştır. 9 Şubat 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey'den edinilen bilgiye göre; birçok asker ve halktan kişiler tifüs nedeniyle öldüğü gibi erzak ve cephane taşımacılığında kullanılan birçok hayvan da telef olmuştur¹¹⁹⁵.

20/21 Şubat 1915'te Mamuratülaziz Valisi Sabit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre; Sabit Bey, Malatya ve çevresi ile Eğin menzil noktası sevkiyatına memur edilen Pötürge Kaymakamı Hilmi Bey ile Eğin Kaymakamı İzzet Bey'den şifreli telgraflar almıştır. Bu telgraflarda şu konulara değinilmiştir¹¹⁹⁶:

“Aşağıda belirtildiği gibi Kiği yoluyla yapılan sevkiyatta aynı şekildedir. Sevkiyat sırasında çekilen sıkıntılar yalnızca görülürse anlaşılabilir. Sevk için yola çıkan kafileler Erzurum'a kırk günde ve mevcudunun ancak yarısıyla ulaşabiliyor. Onlar da biraz dinlendikten sonra güçlkle sevkiyat yapılabilir. Bu böyle devam ederse elimizde bahara kadar hiç hayvan kalmayacak. Mayıs ayı başlarında yine Erzurum'a kadar olmak üzere şimdilik nakliyatın Erzincan'a kadar yapılmasına müsaade edilmesini rica eder ve bu konuda vereceğiniz cevabı beklerim.”

Telgrafın devamında şu bilgiler yer almıştır¹¹⁹⁷:

“Erzurum'dan dönebilen kafile memurları ve diğer görevliler tifoya tutuluyor ve hayvanlarda hastalandıkları için kimisi yollarda kimisi de döndüklerinde vefat ediyorlar. Herkeste bir korku oluşmuştur. Kimse Erzurum'a gitmek istemiyor, yapılan tehditler de fayda etmiyor. Bu hususta herhangi bir zorlama ve ceza ile tehdit karşısında herkes hayvanlarını terk edecek ya da tutuklanmaya bile razı olacak bir durumdadır. Bu nedenle bu halin biraz olsun yatışması ve bu kişilerin

¹¹⁹³ BOA, DH. ŞFR. 47/109, 1-1.

¹¹⁹⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. 5/9, 1-1.

¹¹⁹⁵ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

¹¹⁹⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/60, 1-1.

¹¹⁹⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/60, 1-1.

manevi olarak yaşadıkları çöküşten kurtulabilmeleri için sevkiyatın birkaç ay Erzincan'a kadar yapılmasına müsaade edilmesi."

Görüldüğü gibi kış şartları ve artan hastalıklar nedeniyle nakliye eskisi gibi düzenli olarak yapılamamış ve uzun mesafelere gidilememiştir. Ayrıca manevi olarak insanlar büyük bir sarsıntı içinde olup bunu atlatmanın çareleri aranmıştır.

Sarıkamış yenilgisi ve Van yöresinin Rus işgaline uğraması gibi nedenlerle Nisan 1915'te 3. Ordu'nun menzil bölgesinde bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bu yeni duruma göre; menzil bölgesi ile savaş alanı arasındaki sınır Kosirik-Karagöbek-Hasankale-Ketvan-Hınıs hattından oluşmuştur. Menzilin geri hududu ise Bayburt-Tercan-Kiğı hattının hemen doğusunda yer almıştır. Kısa bir süre sonra menzil geri hattı Trabzon-Maçka-Gümüşhane-Erzincan-Eğir-Palu çizgisine alınarak menzil bölgesi bir miktar genişletilmiştir¹¹⁹⁸.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey 17 Haziran 1915'te Diyarbakır, Mamuratülaziz, Trabzon, Sivas vilayetlerine şifreli bir telgraf göndererek 3. Ordu'nun iaşesi için gereken 100 tonu insanlara ve 120 tonu hayvanlara olmak üzere günlük 220 ton erzağın sevkiyatı için yeni bir düzenleme yapıldığını bildirmiştir. Ayrıca Diyarbakır'dan Erzurum, Oğnut ve Kiğı ambarlarına günde kırk altı ve Palu'ya otuz üç, Mamuratülaziz'den Erzincan ve Kiğı'ya günde otuz bir, Sivas'tan Refahiye, Şiran, Tercan ve Erzurum'a günde altmış yedi, Trabzon'dan Bayburd'a günde yüz ton sevk edilmekte olduğu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş olduğu halde 3. Ordu Menzil Müfettişliği'nden alınan bilgilere göre bu miktarların belirtilen yerlere ulaşmadığı öğrenilmiştir. Bunun yerine Diyarbakır'dan diğer yerlere on yedi buçuk, Mamuratülaziz'den diğer yerlere on yedi ve Erzincan'a dokuz buçuk, Sivas'tan diğer yerlere on beş buçuk ve Erzincan'a dokuz buçuk, Trabzon'dan diğer yerlere altmış altı ton gönderildiği tespit edilmiş ve böylece sevkiyatın büyük kısmının menzile ulaşmadığı anlaşılmıştır. Gerek günlük ihtiyacın giderilmesi ve gerekse gelecek kış için gerekli olacak erzağın biriktirilmesi için Diyarbakır, Trabzon, Sivas ve Mamuratülaziz'e bir uyarıda bulunulmuş ve ter türlü tedbire başvurarak ve eldeki tüm vasıtalarından istifade ederek günlük seksen bir ton erzağın 3. Ordu Menzil Müfettişliği'ne ulaştırılması istenilmiştir. Adı geçen illere erzak nakli için neye ihtiyaçları olduğu sorulmuştur¹¹⁹⁹.

Yine aynı tarihte Erzurum, Bitlis vilayetleri ile Canik ve Sinop mutasarrıflıklarına gönderilen bir telgrafta; 3. Ordu'nun günlük iaşesi için 100 tonu insanlara ve 120 tonu hayvanlara olmak üzere günlük 220 ton erzağın temini için önceden yapılan düzenlemeye devam edilmesi istenmiştir. Ayrıca gelecek kış sıkıntı çekmemek için erzak biriktirilmesi gerektiği ve her türlü tedbire başvurulması

¹¹⁹⁸ Tuncay Öğün, age., s. 127.

¹¹⁹⁹ BOA, DH. ŞFR. 54/42, 1.

emredilmiştir. Eldeki tüm vasıtaları kullanarak günlük; Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden seksen bir ton erzağın ordu menzil mıntikasına, Canik mutasarrıflığından seksen ton erzağın Trabzon'a, Sinop mutasarrıflığından kırk ton erzağın Trabzon'a ulaştırılması istenmiştir¹²⁰⁰.

1915 yılı sonlarına doğru Doğu Cephesi'nde bulunan 3. Türk Ordusu'nun genel mevcudu 202.427 asker olup bu miktarın 34.000 kadar kişinin iâşe ihtiyacı buldukları bölgelerden karşılanmıştır. Geriye kalan askerlerin ve 50.000 hayvanının ihtiyaçları ise menzil teşkilatınca karşılanmıştır¹²⁰¹.

1916'da Erzurum'un düşmesi üzerine ordu karargâhı Erzincan'a; Trabzon, Bayburt, Erzincan'ın düşmesi sırasında da Suşehri'ne taşındığı için lojistik destek kuruluşu yeniden düzenlenmiştir. Trabzon-Bayburt lojistik destek merkezinin kaybedilmesi üzerine Karadeniz sahilindeki Giresun, Ordu, Ünye, Samsun, Sinop limanlarından büyük ölçüde yararlanılmaya çalışılmıştır. İstanbul'dan Yavuz, Midilli ve Hamidiye gemileri harp malzemesi ve teçhizatı taşırken sahil boyunca işleyen motor ve takalar kaçak olarak erzak ve malzeme taşımıştır. 3. Ordu'nun yeni lojistik destek teşkilatı 1-7 numaralarıyla altı bölge olarak (beşinci bölge yoktur) menzil müfettişliklerine ayrılmıştır. İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar demir yolundan yararlanılmıştır¹²⁰².

Kafkas Cephesi'ne sonradan nakledilen 2. Ordu'nun ise Diyarbakır ve Elazığ'a varan iki menzil yolu mevcuttur. Birincisi Pozantı-Bahçe-Maraş-Malatya-Elazığ yolu olup 500 km'dir. İkincisi ise Pozantı'dan Islahiye'ye kadar karayolu olup buradan demiryolu ile Akçakale veya Resulayn'a kadar gitmektedir. Buradan da karayoluyla Resulayn-Mardin-Diyarbakır'a ulaşmıştır. Bu menzil yolu 450 kilometre uzunluğundadır¹²⁰³.

1.3. İâşe (Gıda Maddeleri)

Seferberlikle beraber Kafkas Cephesi için erzak toplamakla görevlendirilen kişiler genelde bu konuda yetersiz kalmıştır. Bu nedenle gerek birliklerde, gerekse şubelerde toplanan ikmal¹²⁰⁴ er ve erbaşların iâşesinde çok zorluk çekilmiştir. Tekâlif-i Harbiye sisteminin uygulanması geç emredildiği ve bu konuda daha önce bir hazırlık yapılmadığı için Tekâlif-i Harbiye Komisyonları istenilen derecede

¹²⁰⁰ BOA, DH, ŞFR. 54/43, 1.

¹²⁰¹ Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 88.

¹²⁰² Fevzi Çakmak, age., s. 306.

¹²⁰³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Cilt: II Kısım: II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 25.

¹²⁰⁴ İkmal: Kemâle erdirme, tamamlama, bitirme, eksikliğini doldurma. (Ferit Devellioğlu, age., s. 487)

faaliyet gösterememiş ve iaşedeki zorluk tüm savaş boyunca devam etmiştir¹²⁰⁵. İaşe kısmen Rusların bıraktıklarından, kısmen yerel Tekâlif-i Harbiye uygulamalarıyla temin edilmiştir. İaşe için görevlendirilen iaşe kolları ve katarların savaş boyunca düzenli bir geri hizmet teşkilatıyla çalıştıkları görülmemiştir¹²⁰⁶.

Savaşın başında Erzincan'da orduya ait bir un fabrikası bulunduğu için ekmek konusunda sıkıntı çekilmese de diğer erzak çeşitlerinin tedarik edilmesinde sıkıntı çekilmiştir. Hayvanların yemi meselesi ise had safhaya ulaşmıştır. Bunun için bir ara top koşum hayvanlarının yemleri tayın olarak (günlük) verilmiştir¹²⁰⁷.

2. ve 3. Ordular'ın lojistik destek bölgelerinde yiyecek ve et temin etmek mümkün olmuş ancak şeker, kahve, çay gibi şeyler az miktarda İstanbul'dan gönderilmiştir¹²⁰⁸. Fevzi Çakmak iaşe konusunda şunları belirtmiştir¹²⁰⁹: “*Buğday almakla iş bitmiyordu. Değirmen ve fırın bularak un ve ekmek yapmak gerekiyordu. Böyleyken geri çekilme hareketlerinde, ıssız yerlerde ve halkın göç etmesiyle boş kalan yerlerde ekmek edinmek ise mümkün değildi. Peksimet kısa zamanda tüketiliyor, elde buğdaydan başka bir şey kalmıyordu.*”

Genellikle ekmek bulunmadığı zamanlarda askerler ekmek yerine buğdayı kavurarak yemiş ve et ihtiyaçlarını erzak taşıyan hayvanları kesmek suretiyle karşılamışlardır¹²¹⁰. İç kesimlerde daha çok et, buğday, bulgur gibi malzemeler tüketilmekteyken Karadeniz sahil bölgesinde ise iaşe daha çeşitli olup burada bulunan birlikler fındık, fasulye, pirinç, mısır ve balık gibi yiyecek maddelerini tüketebilmiştir. Fındıktan çıkarılan yağ, yemeklerde zeytinyağı yerine kullanıldığı gibi, fındık küspesinden ikinci kez çıkarılan yağla sabun yapılmıştır. İlk fındık küspesinden kalan yağın mısır ve fasulye unu ile karıştırarak çorba yapıldığı da olmuştur¹²¹¹.

3. Ordu birliklerinin yiyecek maddeleri genellikle buldukları yerden sağlanmıştır. Yığınak bölgesine hareket eden birliklerin yiyecek maddeleri ise geçtikleri yol üzerindeki köy ve kasabalardan sağlanmıştır. Özellikle Diyadin, Karaköse, Tutak'taki birliklere Erciş'te bulunan ambarlardan yiyecek maddeleri gönderilmiştir¹²¹². Erzurum'da ise Erzurum'un meşhur besili karaman koyunlarından ve sığırlardan fazlasıyla istifade edilmiştir. Ayrıca Erzurum'da bol miktarda

¹²⁰⁵ Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda 10'uncu Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 5.

¹²⁰⁶ Yarbay Selahattin, age., s. 101.

¹²⁰⁷ Arif Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 165.

¹²⁰⁸ Fevzi Çakmak, age., s. 311.

¹²⁰⁹ Çakmak, age., s. 311.

¹²¹⁰ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 321.

¹²¹¹ Fevzi Çakmak, age., s. 311.

¹²¹² *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 53-54.

kavurma, bulgur ve peksimet yapılmıştır¹²¹³. Kafkas Cephesi'ne sonradan gelen 2. Ordu birlikleri ise buldukları bölgelerden satın alma yoluyla yiyecek tedarik etmiş veya Harp Yükümlülüğü Kanunu'na göre yiyecek maddelerini senet karşılığı temin etmiştir. Taze sebze tedariki savaş döneminde oldukça güç olduğu için bu gibi ikmal maddeleri ancak Diyarbakır, Muş, Bitlis gibi büyük kasabalardan kısmen sağlanmıştır. Birinci sınıf ikmal maddesi denilen gıda maddelerinin dağıtımında “*ikmal noktası dağıtım usulü*” kullanılmıştır. Bu usule göre; en ilerideki birlikler kendi araçları ile giderek tümen ve kolorduların açtıkları dağıtım yerlerinden yiyecek maddelerini almış ve kendi bölgelerine getirerek burada pişirmek suretiyle yiyecek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Kafkas Cephesi'ne henüz gelmekte olan birliklerin iaşesi ise bölgeye ulaşmak için takip ettikleri yolun menzil teşkilatı tarafından karşılanmıştır. 2. Ordu ayrıca tesis ettiği depolardan birliklerin ihtiyaçlarını sağlamaya çalışmıştır¹²¹⁴.

14 Eylül 1914'te Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Trabzon, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Van, Bitlis, Musul vilayetlerine gönderilen şifreli telgrafta; bu vilayetlerden Tekâlif-i Harbiye suretiyle temin edilen gıda maddeleri ve diğer malzemelerin 3. Ordu'nun kullanımına tahsis edildiği ve bu malzemelerin Erzincan'daki depolarda biriktirileceği, ona göre hareket edilmesi gerektiği bildirilmiştir¹²¹⁵.

29 Eylül 1914'te Elazığ vilayeti dâhilinde 3993 ton buğday ile 697 ton arpa tedarik edilmiş ve depolanmıştır. Erzincan, Bitlis ve Kop ambarlarının süratle doldurulması için gerekli çabalar gösterilmiştir¹²¹⁶. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa kendi bölgesinde bulunan vilayetlere 5 Ekim'de bir telgraf çekerek askerleri ve hayvanları kış süresince aç bırakmamak için 47.000 ton erzakla, 46.000 ton yem tedarik edilerek depolanmasını bildirmiş ve yapılacak depolamalar konusunda her on günde bir 3. Ordu'ya bilgi verilmesini istemiştir¹²¹⁷. Kaynakları 3. Ordu'ya bırakılan illerden yaklaşık 16.000 ton yem toplanmıştır. Bu miktarın ordu hayvanlarını yaklaşık elli gün idare edebileceği hesaplanmıştır¹²¹⁸.

Askeri harekât başlayacağı zaman 3. Ordu'nun mevcudu 190.000 insan ve 60.000 hayvandan oluşmuştur. Bu mevcudun altı aylık iaşesi için yaklaşık 88 000 000 kilogram buğday, çavdar ve arpaya ihtiyaç varken, ordu ambarlarında bu sırada yalnızca 1 250 000 kilogram yiyecek ve tahıl mevcuttur¹²¹⁹.

¹²¹³ Arif Baytın, age., s. 31.

¹²¹⁴ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 322.

¹²¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 45/8, 1-1.

¹²¹⁶ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 54.

¹²¹⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 54.

¹²¹⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 175.

¹²¹⁹ Şerif İlden, age., s. 43.

Osmanlı Devleti savaşa girdiği sırada 8 Kasım 1914'te Mamuratülaziz Valisi Sabit Bey'in gönderdiği şifrede; eldeki imkânlar doğrultusunda erzak ve diğer levazımata nakli için gereken her şeyin yapıldığı, bir taraftan buğday gönderildiği, bir taraftan buğdayların un ve peksimet yapıldığı, ağnamın (küçükbaş hayvan) ise kavurma yaptırılarak sevk edildiği bildirilmiştir. Mamuratülaziz'de bulunan askerlerin iâşe ve idaresi için verilen erzak ve levazımdan başka Erzincan ambarlarını doldurmak amacıyla çalışmalar yapıldığından bahsedilmiştir. Erzincan ambarlarına 127.732 kıyye¹²²⁰ peksimet, 210.263 kıyye buğday, 59.000 kıyye arpa, 69.016 kıyye bulgur, 5000 kıyye dakık (un), 15.366 kıyye yağ, 10.700 kıyye kavurma, 1385 kıyye pirinç, 10.000 kıyye pekmez nakil edilmiş olduğu bildirilmiştir¹²²¹.

Yine aynı tarihte Dâhiliye Nezareti'nden Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır vilayetlerine bir telgraf gönderilerek Erzurum'da bulunan 3. Ordu'nun iâşesi için bu illerden gönderilecek erzağın harp nedeniyle yeterli vasıta bulunamadığı durumlarda gerekirse halkın sırtında taşınarak orduya ulaştırılması gerektiği hatırlatılmış ve bu konuda ne yapıldığı hakkında bilgi verilmesi istenilmiştir¹²²².

10 Kasım 1914'te Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon, Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen telgrafta; Harbiye Nezareti'nden bildirildiğine göre 3. Ordunun un, arpa ve peksimete olan ihtiyacının oldukça fazla olduğu ve bu konuda yardım istenildiği için gereken malzemelerin bir an önce 3. Ordu Kumandanlığı'nın oluşturduğu ambarlara gönderilmesi istenilmiştir¹²²³.

15 Kasım 1914'te Bitlis Valisi Mustafa Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 9 maddeden oluşan ve ellerindeki malzemelerin sayısını içeren şöyle bir telgraf gönderilmiştir¹²²⁴:

“Madde 1: Vilayet dâhilindeki ambarlarımızın Kasım ayına devrolunan mevcudu 2 081 126 kg Buğday, 932.269 kg Arpa, 293.135 kg Bulgur, 248.708 kg Un, 19.056 kg Peksimet, 41.149 kg Yağ, 43.235 kg Şeker, 32.830 kg Nohut, 12.179 kg Fasulye, 13.000 kg Mercimek, 13.000 kg Pirinç, 12.000 kg Kuru Üzüm, 12.200 kg Soğan, 24.640 kg Kavurma, 4993 kg Pastırma, 102.560 kg Tuz, 30.103 baş Ağnam'dır.

Madde 2: 13 Kasım 1914'te vilayet içerisinde bulunan askeri birliğe verilen ve Erzurum, Hasankale ve Hınıs'a sevk edilen iâşe maddeleri buna dâhil değildir.

¹²²⁰ Kıyye: Okka, dört yüz dirhem. (Ferit Devellioğlu, age., s. 596)

¹²²¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 73/43, 1-1.

¹²²² BOA, DH. ŞFR. 46/256, 1-1.

¹²²³ BOA, DH. ŞFR. 46/280, 1-1.

¹²²⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. 73/69, 1-1, 1-3.

Madde 3: Belirtilen malzemelerin hepsi vilayet aracılığıyla toplanmıştır.

Madde 4: Kasım ayı ortalarına kadar biriktirilen malzeme 3. Ordu'nun ihtiyaçları için vilayetten istenilen miktarı karşılamaktadır.

Madde 5: Malzeme toplama işi daha yeni sona ermiştir.

Madde 6: Harp muntikasına ve ordu kumandanının belirlediği yerlere yapılan sevkiyat vilayet araçları ile belli bir ücret karşılığında yapılmaktadır.

Madde 7: Sevkiyat her gün düzenli olarak yapılmakta ve sevkiyat miktarı ordu kumandanlığı ile Erzurum vilayetine bildirilmektedir.

Madde 8: 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'dan Erzurum ve Hınıs'a yalnızca Bitlis vilayeti vasıtasıyla arpa, peksimet, un, bulgur ve ağnam sevk edilmesi hakkında alınan telgraf üzerine 7 Kasım'dan 13 Kasım akşamına kadar altı gün içerisinde Erzurum ve Hınıs taraflarına 203.397 kg Arpa ile 7642 kg Bulgur, 28.864 kg Un, 20.650 kg Peksimet, 3500 kg Buğday, 1.100 kg Yağ ve 20.000 baş Ağnam sevk edilmiştir.

Madde 9: Her on günde ambarların mevcudu bildirilmektedir."

16 Kasım 1914'te Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre'de; Tahsin Bey'in 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile birlikte Köprüköy ve çevresinde bulunan bölgeye giderek ordunun iâşe durumunu yerinde incelediği bildirilmiştir. Ayrıca şifrede Erzurum vilayeti emrine bir jandarma ve iki amele taburu verildiği, verilen bu birliklerle erzak katarları oluşturularak ordunun iâşe ihtiyacının Erzurum tarafından karşılanacağı bilgisi yer almıştır¹²²⁵.

17 Kasım 1914'te Trabzon, Sivas, Mamuratülaziz, Van, Bitlis, Diyarbakır, Musul vilayetleri ile Canik mutasarrıflığına 3. Ordu'nun zahire sevkiyatının her şeyden önce yapılması istenilmiştir. Ordunun erzak ihtiyacının giderilmesinin muharebelerde başarılı olunmasını sağlayacağı, bunun için Erzurum ve Erzincan'a yapılan sevkiyatın her zorluğa göğüs gererek ve her vasıtaya başvurarak hem miktarının artırılması hem de daha seri bir şekilde yapılması emredilmiştir¹²²⁶. 3 Aralık 1914'te Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Bitlis ve Van vilayetlerine erzak sevkiyatının Erzurum'a kadar yapılıp daha ileri götürülmemesinden dolayı bir uyarıda bulunulmuş ve 3. Ordu'nun ihtiyaç duyduğu malzemelerin eldeki bütün vasıtaları kullanarak gönderilmesi bir kez daha hatırlatılmıştır¹²²⁷.

¹²²⁵ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

¹²²⁶ BOA, DH. ŞFR. 47/53, 1-1.

¹²²⁷ BOA, DH. ŞFR. 47/298, 1-1.

16 Aralık 1914'te 10. Kolordu Komutanı Kurmay Albay Hafız Hakkı Bey'den 30. Tümen Komutanlığı'na gönderilen bir telgraf iase ile ilgili olup şöyledir¹²²⁸:

“Tümeninizin iase bölgesindeki köylerden Tekâlif-i Harbiye suretiyle toplanacak erzak Karagöbek'ten 1500 kilo buğday, 300 kilo çavdar, 3200 kilo arpa, 15.900 kilo giyah (taze ot) ve Kızılkilise'den 15.000 kilo buğday, 6000 kilo arpa, 5300 kilo giyah'dır. Şipek, Bar, Tuzla köyleri de bölgenize dâhildir. Toplanacak erzak halkın sırtında taşınacak ve muharebe ağırlıklarınızla birlikte 21 Aralık tarihine kadar Tortum ambarına gönderilerek depolanacak ve tümenin iasesi için gerekli diğer erzak ve maddeler bu köylerden tedarik ve temin edilecektir.”

17/18 Aralık 1914'te yine 16 Aralık'taki istek belirtilmiş ve devamında; *“Her alay, bulunduğu yerde bir Tekâlif-i Harbiye Komisyonu teşkil edecek ve bunlar vasıtasıyla belirtilen erzakın haricinde bulacakları erzaka, usulüne göre el koyacaklardır”*¹²²⁹ denilmiştir.

16/17 Ocak 1915'te Van Valisi Tahsin Bey, Van'da bulunan Nizamiye Jandarma İhtiyat Süvarileri'nin tepeden tırnağa kadar eldeki malzemeyle donatıldığını, 30.000 nefer ve 7000 atın 40 günlük iaselerinin karşılanması nedeniyle elde zahire kalmadığını bildirmiştir. Hazineden para gönderilmediği için halktan zorla para toplanmaya başlanmış ve Artvin merkezinin maddi olarak Van'a yardımda bulunmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir¹²³⁰. Tahsin Bey'e cevap olarak Artvin'den para gönderilemeyeceği fakat Maliye Nazırı'nın civardaki diğer vilayetlerden para göndermeye çalışacağı bildirilmiştir¹²³¹. 17 Ocak 1915'te Bitlis Valisi Mustafa Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta elindeki iase maddeleri hakkında şu bilgiyi vermiştir¹²³²:

1. *“Vilayet dâhilindeki ambarlarda daha önce bulunup 14 Ocak'a devredilen ürünlerin mevcudu 2 151 248 kilo buğday, 1 251 275 kilo arpa, 576.900 kilo dakik (un), 506.390 kilo bulgur, 47.434 kilo yağ, 36.028 kilo şeker, 34.198 kilo peksimet, 29.632 kilo nohut, 75.343 kilo kavurma, 26.140 kilo mercimek, 11.538 kilo fasulye, 18.460 kilo çavdar, 28.075 kilo üzüm, 19.230 kilo pirinç, 5128 kilo soğan, 1100 kilo patates, 650 kilo pekmez, 300 kilo bal, 12.000 re's (baş) ağnamdan ibarettir.*
2. *Vilayet'ten buğday gönderilmesi işine henüz son verilmiştir.*

¹²²⁸ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 02 Ağustos- 20 Aralık 1914), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 122, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 164.

¹²²⁹ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 168-169.

¹²³⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 1/52, 4.

¹²³¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 1/52, 2.

¹²³² BOA, DH. İ. UM. EK. 6/4, 1-1, 1-2.

3. *Ordunun talep etmiş olduğu ürünlerden 736.483 kilo dakik, 515.776 kilo arpa, 127.660 kilo peksimet, 82.995 kilo bulgur, 76.653 kilo buğday 6291 kilo kavurma 13.748 kilo nohut, 10.509 kilo soğan 8018 kilo yağ toplamda ise 1 578 133 kilo erzak ile 40.000 baş ağnam ve 500 baş sığır 13 Kasım 1914'ten 13 Ocak 1915 akşamına kadar iki ay zarfında Hınıs, Hasankale ve Köprüköy ambarlarına sevk olunmuştur.*
4. *13 Kasım'a kadar 11. Kolordu'ya, 33. ve 34. Fırkalara ve Van'dan vuku bulan sevkiyat ile 13 Ocak'a kadar 13. Kolordu ve hudut taburları ve süvari ve ihtiyat alayları için Malazgird ve Tutak civarına yapılan sevkiyat başkadır. Bunlar da gönderilebilirse vilayette bulunan ve vilayet üzerinden geçen birliklerin kullandığı miktar 3 000 000 kiloya ulaşır.*
5. *Bu sevkiyat tamamen vilayet memurlarınca ve onların ayarladığı vasıtalarla gerçekleşmiştir.*
6. *Ambarda toplama ve biriktirme işleri de vilayet memurlarınca yapılmaktadır.*
7. *Sevkiyat günlük düzenli olarak yapılır. Her türlü vasitadan istifade edilmektedir.*
8. *Askeri eşya ve vilayetçe tedarik olunup Erzurum'a sevk edilen hastane levazımatı ve cephane sevkiyatı da yine vilayet aracılığıyla yapılmıştır.*
9. *Seferberlik ilanından beri Van, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde vilayet dâhilindeki ambarlara gelen malzemeler 511.632 kilo dakik, 271.169 kilo bulgur, 840.149 kilo arpa, 58.843 kilo buğday, 21.968 kilo nohut, 5229 kilo pirinç 9399 kilo kuru üzüm, 10.388 kilo yağ, 1334 kilo patates, 402 kilo çekirdekli erik ve 4135 adet yumurtadan ibarettir.”*

2 Şubat 1915'te Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz, Sivas ve Musul vilayetlerine gönderilen şifreli telgrafta; 3. Ordu'nun arpa, peksimet, dakik, bulgur ve pirince şiddetle ihtiyacı bulunduğundan günlük en az 25-30.000 kilo arpa ile bol miktarda peksimet, bulgur, dakik ve pirincin vilayetin her türlü vasıtasından yararlanarak süratle ordunun yakınında oluşturulacak ambarlara nakledilmesi ve hangi ambara gönderileceğine dair ordu kumandanlığıyla iletişime geçilmesi bildirilmiştir¹²³³.

Erzurum Valisi Tahsin Bey 9 Şubat 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne, Erzurum'da tifüs hastalığının yayıldığına ve bu hastalık nedeniyle binlerce asker ve halktan kişilerin öldüğüne, erzak ve cephane taşımacılığında kullanılan binlerce

¹²³³ BOA, DH. ŞFR. 49/187, 1-1.

hayvanın telef olduğuna dair bilgi vermiştir¹²³⁴. Erzurum'da tifüs vakalarının çoğalması üzerine 11 Şubat 1915'te Erzurum Valisi, Doktor Süleyman Numan Bey tarafından bu hastalığın sona ermesi için tavsiye edilen tedbirleri uygulamak için bol gıdaya, özellikle şeker ve çamaşırlar için sabuna ihtiyaç duyulduğunu fakat Erzurum'da sabun ve şekerin bitmek üzere olduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri tarafından gönderilecek diğer malzemelerden önce Erzurum'a 25.000 kıyye (Okka) sabun ve 100.000 kıyye şeker gönderilmesini istemiş ve bu malzemeleri gönderilebilirlerse, bu cemiyetlerin ordu ve memleket adına büyük hizmetlerde bulunmuş olacaklarını belirtmiştir¹²³⁵.

8 Nisan 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; zirai alanlarda kullanılmak üzere yeterli miktarda çift hayvanı temin edildiği, havaların ısınmasından da istifade edilerek ziraatın başlamış olduğu, 3. Ordu için Bayburt kazasından yirmi gün içinde bir milyondan fazla zahire temin edildiği ve bu bölgede tohumluk ihtiyacının fazla olmadığından bahsedilmiştir¹²³⁶.

27 Ekim 1915'te 3. Ordu'nun mevcudu 202.427 olup bunların içinden 34.000 kişinin iâşe ihtiyaçları buldukları bölgeden karşılanmıştır. Geriye kalan ve lojistik destek merkezlerince iâşe edilmesi gereken askerler ile 50.000 hayvan içinse her gün 313 ton erzak gerekmiştir. Bu sırada Erzurum çevresinde 16.000 ton erzak bulunmakta olup bu miktarın orduya ancak 1,5 ay yeteceği düşünülmüştür¹²³⁷.

14 Kasım 1915'te 3. Ordu bölgesinin tüm depo ve ambarlarında 2181 ton ekmeklik, 1634 ton erzak, 9241 ton yemlik ve 14.684 ton et kaldığı belirtilmiştir¹²³⁸. 22 Mart 1916'da 3. Ordu'nun ihtiyaç duyduğu iâşe ve diğer malzemelerin nasıl tedarik edileceği konusunda Harbiye Nezareti'ne başvurulmuştur. 3. Ordu'ya cevap olarak önceki yıllarda olduğu gibi 1916 yılında da iâşenin bu işle ilgilenen komisyonlar vasıtasıyla yapılmasına karar verilmiştir¹²³⁹.

Kafkas Cephesi'nde askerler sadece yiyecek maddelerine ihtiyaç duymamış tütün de o dönemde önemli bir ihtiyaç malzemesi halini almıştır. 1916 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Niğde şehrinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda Kafkas Cephesi'nde tütün ihtiyacı fazla olduğundan bunun karşılanması için Niğde'ye başvurulduğu fakat vilayet dâhilinde tütün kalmadığı için gönderilemediği, askerler tarafından artan şikâyetler üzerine Haydar Paşa

¹²³⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

¹²³⁵ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 3-1.

¹²³⁶ BOA, DH. İ. UM. 89-1/1-22, 1-1.

¹²³⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 305-306.

¹²³⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 252.

¹²³⁹ BOA, MV. 201/21, 1-1.

istasyonunda Niğde adına ayrılan 200 sandık tütünün acilen Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi istenilmiştir¹²⁴⁰.

16. Kolordu'nun Bitlis ve Muş'u geri almasından sonra, Başkomutanlığın mıntıkada bulunan iaşe maddeleri miktarı hakkındaki ısrarlı suallerine 2. Ordu'nun verdiği 16 Ağustos 1916 tarihli cevap iaşe durumundaki güçlüğü göstermiştir. Bu şifre özetle şöyledir¹²⁴¹:

“Muş Ovası'nda, geçen seneki mahsulden döküntü hububat ve yeni yetişen az sayıdaki mahsulden ve ottan başka bir şey yoktur. Düşman geri çekilirken bütün zahireyi, tarlaları hatta ot yığınlarını bile yakmıştır. Bir tek nakil vasıtası bulmak mümkün değildir. Bu sebeple ordunun bulunduğu yerden temin edeceği iaşe maddeleriyle bir iki gün daha Ruslara karşı savaşmak amacıyla ilerleyebilme ümidi boşa çıkmıştır. Geriden yeterli miktarda iaşe maddesi getirilemediğinden bütün arzuya rağmen bir zaman daha ilerlemek mümkün olmayacaktır. Bunun sebepleri ise; kolordulardaki nakil vasıtalarıyla ikmal kollarının kadroya göre noksan olması ve bir kısmının henüz kıtalarına ulaşamaması, bu mıntıkada tekerlekli nakil vasıtalarından istenildiği kadar istifade olunamaması ve koşum hayvanlarının taşımacılıkta kullanılabilmesi için gereken ve gönderileceği söylenen 2000 semerden hiçbirisinin gönderilmemesi, ileri yürüyüşte menzilin erzak naklini temin edebilmek için ihtiyaç duyduğu yaklaşık olarak 80 koldan ancak 10 kola sahip olması ve bunun da 6'sının henüz yolda bulunması, vilayetlerin tedarik edilen bütün nakil vasıtalarını da kullanmalarına rağmen vermeye borçlu oldukları iaşe maddelerinin yarısını bile getirememeleri, yığın ikmalinden önce ambarlara erzak yığmak üzere istenildiği ve erzak gönderilmeden geçecek günlerin telafisine imkân olmadığını arz etmeme rağmen otomobil kollarının başka taraflara gönderilmesi, bu mıntıkada çabuk iş görmek ancak paraya bağlı olduğu hakkındaki maruzatımın 2,5 ay gecikmeyle ancak 28 Temmuz'da yapılması.”

1916 ve 1917 senelerinde ordunun iaşesi gitgide artan büyük bir darlık içine girmiştir. Bu darlık 1916/17 kışında bilhassa cephede oldukça büyük zarara neden olmuştur¹²⁴².

3. Ordu'nun 1 Nisan 1917 tarihinde iaşe ihtiyacını karşılaması gereken insan sayısı 147.327, hayvan sayısı da 38.754 kadardır. Nezkip, Gemerek, Ortaköy, Balçova, Giresun Menzil Dağıtım Ambarlarında toplam 70 ton erzak ve 2,5 ton yem; Suşehri, Ümraniye, Afyonkarahisar, Koyulhisar menzil yedek ambarlarında 21 ton

¹²⁴⁰ BOA, DH. ŞFR. 528/6, 1; BOA, DH. KMS. 41/2, 1- 4.

¹²⁴¹ Salâhattin Selşik, *Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntukasında 2. Ordunun 1332 (1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Matbaa, İstanbul 1944, s. 26-27.

¹²⁴² Tevfik Sağlam, *Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet*, Askerî Matbaa, İstanbul 1941, s. 46-47.

erzak ve 5 ton yem bulunmuştur. Ordu depolarında ise toplam 8674 ton erzak, 4677 ton yem vardır. Kolorduların satın alma ve diğer yollarla tedarik ettikleri yiyecek ve yemin de katılmasıyla Mayıs 1917’de her bir ere ve hayvana verilen kalori yaklaşık olarak erler için 1667, hayvanlar için ise 6132 olmuştur. Haziran 1917’de 140.700 insan ve 38.630 hayvanı beslemek üzere tüm ambar ve depolarda toplam 3775 ton ekmeklik, 909 ton yemeklik ve 1424 ton da yemlik malzeme vardır. Bunlara ek olarak yeni malzeme alınana kadar elde bulunan yiyecek maddelerinden askerlere tam istihkak¹²⁴³ verilemeyeceği için geri birliklere 100, ileri birliklere 450 gram üzerinden un verilerek bu eksikliğin giderilmesine çalışılmıştır. 3. Ordu’nun Eylül 1917 itibarıyla, her bir asker için 500 gram un, 620 gram peksimet ve 150 gram yemeklik olarak 6 günlük ekmeklik, 7 günlük yemeklik ve hayvanlar için günlük 3 kilo olmak üzere 4 günlük yem bulunmaktadır. Aralık 1917’de 3. Ordu bölgesindeki subay aileleri dâhil olmak üzere iâşe edilen kuvvet 127.530 insan, 37.860 hayvandır. Ordu’nun iâşe ambarlarında ayın birinci günü itibarıyla 9984 ton ekmeklik, 1305 ton yemeklik, 10.216 ton yem malzemesi yer almıştır. Her askere günlük 500 gram hesabıyla 164 günlük ekmek, 150 gram hesabıyla 71 günlük yemeklik ve her bir hayvana da günlük 2 kilo hesabıyla 134 günlük yem verilmiştir¹²⁴⁴.

1 Şubat 1918’de 3. Ordu için 400.000 kilo tütüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu tütünün bedeli Osmanlı Devleti tarafından ödenmek üzere satın alınmasına karar verilmiştir. Bu satın alma işlemi konusunda daha önce 30 Nisan 1916’da çıkarılan Kanun-ı Muvakkat’ın¹²⁴⁵ hükümlerine uymak gerekmiştir. Canik sancağı idare ve belediye meclisi ile ticaret odası heyetlerinin görüşmeleri sonucu çeşitli kumpanyalardan (şirketler) Kafkas Cephesi’ne gönderilmek üzere belirli miktarda alınacak tütün için çeşitli fiyatlar belirlenmiştir¹²⁴⁶.

Mart-Eylül 1918 tarihleri arasında Erzurum’dan Dâhiliye Nezareti’ne çeşitli telgraflar gönderilerek Erzurum ve çevresinin yiyeceğe olan ihtiyacının tahammül edilemeyecek bir dereceye ulaştığı, birkaç köyde açlıktan ölümler olduğu, acilen tedbir alınmazsa bunların sayısının artacağı bildirilmiştir¹²⁴⁷. Ayrıca telgraflarda Erzurum’un yemeklik ihtiyacı olduğu kadar zirai tohumluk ihtiyacının bulunduğu

¹²⁴³ İstihkak: Hakkı olma, hak kazanma, hak kazanılan şey. (Ferit Devellioğlu, age., s. 525)

¹²⁴⁴ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 446-447.

¹²⁴⁵ Kanun-ı Muvakkat’ın birinci maddesine göre; seferberlik sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu her türlü malzemenin Harbiye, Bahriye Nezaretleri, kolordu, müstakil fırka veya mevki müstahkem kumandanlıklarından birinden cinsi ve miktarı belirtilerek nakli istenilecektir. İkinci maddesine göre; belirtilen şartlara göre satın alma ve nakil işleminin yapılacaktır. Üçüncü maddeye göre ise; bu malzemelerin oluşturulacak bir komisyon tarafından temin edilmesi ve bedeli peşin olmak üzere ordu adına satın alınmasından Tekâlif-i Harbiye Komisyonları sorumlu olacaktır. (BOA, DH. EUM. 5. Şb. 84/28, 1)

¹²⁴⁶ BOA, DH. EUM. 5. Şb. 84/28, 1.

¹²⁴⁷ BOA, DH. İ. UM. 20-18/12-34, 3, 6.

gerek iaşe maddelerinin gerekse gönderilecek tohumluğun bir an önce Trabzon'a sevk edilerek oradan da Erzurum'a gönderilmesi istenilmiştir¹²⁴⁸.

23 Ekim 1918'de 3. Ordu Harbiye, Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri'ne telgraflar göndermiştir. Bu telgraflarda; Kars'da altı ambar mevcut olup yalnız ambarın birinde 300.000 kilo miktarında şeker kaldığı, diğer ambarlarda şeker, pirinç, çok sayıda yün, pamuk ve pek çok halı ve kilim bulunduğu, Kars'taki kilise ve mağazalarla Gerek'te fazla miktarda erzak, eşya, manifatura ve konserve vesaire mevcut olduğu bildirilmiştir. Ambarlarda ordunun ihtiyacından fazla olan şeker Erzurum'da 400 ve Bayazıt'ta 1600 kuruşa satılmakta olup Erzurum ve Bayazıt yakınlarındaki diğer yerlerde daha yüksek fiyatlara satılmıştır. Elde ordunun ihtiyacından fazla miktarda bulunan şeker, yün, pamuk, halı, kilim ve başka malzemelerin askeri vasıtalar ve trenle taşınması, bu vasıtalar yeterli olmazsa Kars'dan Sarıkamış'a trenle oradan da ücret karşılığında ahalinin araçlarıyla Erzurum'a sevk edilmesi istenilmiştir¹²⁴⁹.

1.4. Cephane Temini

Osmanlı Devleti silah sanayi gelişmediği için modern savaş araç gereçlerini yabancı ülkelere almak zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Balkan Savaşları'ndan yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin bu savaşta kaybolan savaş araçlarını, mali durumu sebebiyle hemen yerine koyması mümkün olmamıştır¹²⁵⁰. Savaştan önce Kafkas Cephesi'nde görev alacak olan 3. Ordu'nun elinde 69.304 sandık sivri mermi, 15.822 sandık beyzi¹²⁵¹ mermi, 21.344 sandık büyük mavzer mermisi vardır. Top miktarı ise; 3. Ordu savaşa girdiği sırada 3. Ordu'nun seyyar birliklerinde değişik cins ve çapta 168 adet hafif sahra ve dağ topları, Erzurum Müstahkem Mevziinde değişik cins ve çapta 308 ağır top yer almıştır¹²⁵².

Kafkas Cephesi'nde cephane tertipleri; birliklerin yanında ve ağırlıklarda, kolordu cephane kolunda, ağır cephane kolunda, menzil cephane kollarında ve depolarda, ordu yedek ambarlarında bulunmak üzere düzenlenmiştir. Buna göre¹²⁵³:

“Menzil kollarında; kolordu cephane kolları ile ağır cephane kollarındaki cephanenin bir katı kadardır. Menzil cephane depolarında; menzil cephane

¹²⁴⁸ BOA, DH. İ. UM. 20-18/12-34, 4, 8.

¹²⁴⁹ BOA, BEO. 4539/340419, 1-1, 3-1.

¹²⁵⁰ Şerif İlden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz.: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 26.

¹²⁵¹ Beyzî: Yumurta biçiminde olan, oval. (Ferit Devellioğlu, age., s. 110)

¹²⁵² *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 182.

¹²⁵³ Cemal Akbay, age., s. 133-134.

kollarındaki cephanenin dört katı bulunacak ve genel olarak bu menzil cephane depoları 3. Ordu için (derhal gönderilmek üzere) Erzincan'da toplanacaktır. Ordu yedek ambarlarında; menzil depolarındaki cephanenin 2-4 katı 3. Ordu için Erzincan'da toplanacaktır. Genel yedek ambarı miktarı sınırsız ve mümkün olduğu kadar çoktur. Doğu harekât alanı için yedek ambarlar Sivas ve Ankara'dadır."

Birliklerin cephane ihtiyacı muharebenin başlamasından sonra belirmiş olduğundan ihtiyaçlar sırasıyla üst makamlara bildirilmiş ve noksan olan ihtiyaç tümen cephane depolarından yeteri kadar sağlanamadığında daha yukarı birliklerin açtığı en yakın depolardan sağlanmıştır. Birliklerin cephane ihtiyacı birinci sınıf ikmal maddesinde (gıda) olduğu gibi ikmal noktası dağıtım usulüyle sağlanmıştır. Her birlik kendi cephane araçlarıyla cephanelerini ihtiyaca göre üst birlik dağıtma yerinden almıştır. Ancak çok kritik hallerde ihtiyaç duyulan cephane daha üst makamlar tarafından en ileri birliklere kadar götürülmek suretiyle ihtiyaçlar karşılanmıştır¹²⁵⁴.

3. Ordu ilerleyen zamanlarda yeni bir teşkilatlanmaya gitmiş, tümenlerde 24 top ve kolordularda 12 obüsün bulunması, mantelli sahra toplarıyla adi ateşli topların değiştirilmesi planlanmıştır. Elde bulunan toplarla ordunun büyük ölçüde taarruzlar yapma olanağı bulunmamıştır. Ağır Topçu Genel Müfettişliği'nce Erzurum'da yatık mermi yollu 68 adet top bulunduğu bildirilmiştir. Edirne ve Çatalca'da bulunan 120 mm'lik sehpalı topların 13.502 atım mermisi ile beraber, top başına 1000 atım cephane hesabı ile 13 adet 105 mm'lik sahra obüsünün ve Çanakkale'deki beş adet 105 mm'lik obüsün Erzurum'a gönderilmesi düşünülmüşse de ulaştırma yetersizliği nedeniyle gönderilememiştir. Piyade alaylarında bulunması gereken dört tüfekli makineli tüfek bölükleri de tamamlanamamıştır. Seyyar ordu birliklerinin büyük bir kısmı küçük çaplı mavzer tüfeği ile silahlandırılmış, seyyar ordu dışında kalan birliklere büyük çaplı mavzer ve martin tüfekleri verilmiştir. Yeni kurulan birliklerde piyade tüfeği nokсандır. Piyade cephanesi kısmen tamam olmasına karşın, özellikle topçu cephane noksanı çok fazladır¹²⁵⁵. 9. Kolordu'nun üç tümen topçu alayıyla süvari topçu taburunun bataryalarının cephanesini normal sayıya ulaştırabilmek için 4400 mermiye ve cephane kollarını oluşturmak için de 17.700 şarapnele ihtiyacı vardır¹²⁵⁶.

2. Ordu birlikleri ise düzenlenirken ilk başta yalnızca alaylarda bulunan ağır makineli tüfek bölükleri zamanla taburlara verilmek suretiyle miktarları artırılmıştır. Bu gibi silahlar Almanya'dan tedarik edilmiş ve birliklere azar azar verilmiştir. Birliklerde çabuk ateşli top az miktarda olup özellikle dağ topu yok denecek kadar az

¹²⁵⁴ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı, II/II, s. 324.*

¹²⁵⁵ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/I, s. 55.*

¹²⁵⁶ Şerif İlden, age., s. 23.

sayıdadır. Kafkas Cephesi'nde arazi genellikle dağlık olduğu için dağ topu mevcudu yeterli değildir. 2. Ordu birlikleri duruma göre kendi aralarında top değişimi yapmıştır¹²⁵⁷. 2. Ordu için gereken çeşitli silahlar yurt içindeki ve menzilde bulunan depolardan sağlanmıştır. Piyade tüfeklerinin noksan süngüleri mahalli sanatkârlara yaptırılmış ve kısmen Ruslardan ele geçirilenlerden faydalanılmıştır¹²⁵⁸.

Cephanelerin sevki uzun sürdüğü için araç sıkıntısı yaşandığı zamanlar olmuştur. 8 Kasım 1914'te Mamuratülaziz Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede; vilayetten 10.000 sandık cephanenin Bitlis ve Erzurum vilayetlerine sevk edilmekte olduğu fakat çıkarılan kabilelerin belirtilen yerlere sevkiyatı bir ayda ancak gerçekleştirebilmeleri nedeniyle elde bulunan hayvanların büyük kısmının bu cephaneye taşıma işine ayrıldığı belirtilmiştir¹²⁵⁹.

Araç sıkıntısı yaşandığı gibi bazen de ordunun elinde bulunan silahlara uygun cephaneye bulma sıkıntısı yaşanmıştır. 20 Kasım 1914'te 3. Ordu Trabzon vilayetine bir telgraf göndererek Almanlardan alınan silahların mermilerinin tedarikinde sıkıntı yaşanması nedeniyle Ruslardan ganimet olarak alınmış olan tüfeklerin cephanesiyle birlikte uygun görülen miktarının gönderilmesini istemiştir¹²⁶⁰.

Muharebeler sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu lojistik desteğin zamanında cepheye ulaşmaması başka bir sıkıntıya neden olmuştur. 22 Aralık 1914'te başlayan ve Kafkas Cephesi savaşları içerisinde önemli bir yere sahip olan Sarıkamış Muharebesi'nde esaslı bir ikmal hizmetine ihtiyaç duyulmasına rağmen asker, cephaneye ve iâşe temininde iyi bir düzen oluşturulamamıştır¹²⁶¹. Muharebenin başında cepheye ne kadar cephaneye götürülebilirdiyse muharebenin sonuna kadar ondan yararlanılmıştır. 10. Kolordu Sarıkamış Harekâtı'na başladığı zaman cephaneye kollarından (30. Tümen'in hissesine ayrılmış olan hariç olmak üzere) yalnız birkaç kol Erzurum'a gelebilmiştir. Bunların tamamı gelip muharebe meydanına gönderileceği zaman Sarıkamış Muharebesi bitmiştir¹²⁶².

Mayıs 1915'te Birinci Tortum Savaşı yapıldığı sırada 3. Ordu'nun elinde 51.614 küçük çaplı Mavzer, 25.707 büyük çaplı Mavzer, 7038 muaddel Martin, 4600 Martin ve 2144 adet çeşitli model tüfekte 1535 Filinta, 1703 Tabanca, 2853 Kılıç, 42

¹²⁵⁷ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 323.

¹²⁵⁸ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 321.

¹²⁵⁹ BOA, DH. İ. UM. EK. 73/43, 1-1.

¹²⁶⁰ BOA, DH. ŞFR. 47/93, 1-1.

¹²⁶¹ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 194.

¹²⁶² Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı'nda ...*, s. 102.

Maksim, 20 Hoçkis, 6 Madsen ve 4 adet Rus olmak üzere 72 Makineli Tüfek bulunmaktadır¹²⁶³.

Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerle Ermeni isyancılardan ele geçirdiği silahları da kontrolü altına almıştır¹²⁶⁴. 28 Eylül 1915'te Ermenilerin evleri aranırken 19 Başbozuk Tüfeği, 3 Yunan Gara Tüfeği, 3 Kama, 9 Revolver ve 1 Kılıç ele geçirilmiştir. Önceden elde edilenlerle birlikte elde 8 adet Yunan Gara Tüfeği bulunmaktadır¹²⁶⁵. 7 Ekim 1915'te Mamuratülaziz'den bildirildiğine göre Ermenilerden çeşitli tüfek ve tüfek mermileri ele geçirilmiştir¹²⁶⁶.

Tablo 1. 11 Ekim 1915 tarihinde 3. Ordu Ambarında Bulunan Cephaneler ¹²⁶⁷

Cinsi	Adedi	Cinsi	Adedi
İngiliz Mavzer Tüfengi	1	Kılınç Kıymı	19
Martini Tüfengi	38	... ¹²⁶⁸ Tüfeng	123
Winchester Tüfengi	2	Kaval Tüfeng	240
Gara (Gra) Tüfengi	51	Mavzer Tabanca	22
Manliher Tüfengi	3	Revolver	352
Kapaklı Tüfengi	2	Saldırma	17
Çifte Tüfengi	25	Kama ve Bıçak	120
Tek KıymaTüfenk	3	Kasatura	2
Mütenevvi Fişenk	14.427	Fitilli Bomba	3
Kâr-ı Kadim Tabanca	42	Tahminen Barut	15

Yukarıda belirtilen cephanelerden 97 adet fişekli tüfek ve mavzer tabancalar kullanıma uygun bir durumdayken diğer tüfek ve tabancaların tamir edilmesi gerekmiştir¹²⁶⁹. Kasım 1915'te Mamuratülaziz vilayeti ve çevresindeki Ermenilerden

¹²⁶³ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 269.

¹²⁶⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 7/21, 23; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 7/21, 15.

¹²⁶⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 14.

¹²⁶⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 10.

¹²⁶⁷ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 1.

¹²⁶⁸ Üç nokta ile belirtilen tüfek ismi kesin olmamakla beraber "Sussmaz" veya "Sesmaz" olabilir.

¹²⁶⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 1.

silah ve başka malzemeler ele geçirilerek bunlar makbuz karşılığında ihtiyaç duyulan yerlere sevk edilmiştir¹²⁷⁰.

Tablo 2. 9 Ocak 1916’da Jandarma Dairesi Deposunda Bulunmakta Olup Henüz Askeri Depoya Teslim Edilmeyen Silahlar¹²⁷¹

Silahların Adeti	Cinsi	Kınlı	Kınsız	Nereden Alındığı	Açıklama
170	Çakmaklı Tüfenk	-	-	Ahaliden el konulan	-
35	Çeşitli Revolver	-	-	“”	-
65	Çeşitli Tabanca	-	-	“”	-
2	Martin Tüfengi	-	-	“”	Birinin bozuk olduğu
3	Gara (Gra) Tüfengi	-	-	Polis reisinden alındı	Kullanılacak durumdadır. Mermisi yoktur. Askerlerin silahlandırılması için alınmıştır.
1	“”	-	-	Mahkûmdan alındı	“ ” ” ”
68	Tüfeng Namlusu	-	68	Ahaliden el konulan	-
11	Tabanca Namlusu	-	11	“”	-
75	Pala Kılıç	75	-	“”	-
4	Pala Kılıç	-	4	“”	-
22	Hançer	9	13	“”	-
2	Çifte Tüfenk	-	-	“”	-
2	Tek Tüfenk	-	-	“”	-
Toplam: 360					

¹²⁷⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 5, 7, 16.

¹²⁷¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 16/57, 12.

1.5. Askeri Teçhizat ve Giyim-Kuşam Malzemeleri

Seferberlik ilan edildikten sonra orduların ihtiyaç duyduğu giyim malzemeleri ve askeri teçhizatın temin edilmesine çalışılmıştır. Bunun için Harbiye Nezareti, ordu komutanlıkları ve orduların bulunduğu bölgedeki idari görevliler daima irtibat halinde olmuştur. 3. Ordu bölgesinde Erzurum Vali Vekili Cemal Bey 6/7 Eylül 1914'te Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek 3. Ordu'nun kıyafetleri için Erzurum ve çevresinde yeterli miktarda malzeme bulunmadığını belirtmiş ve 3. Ordu adına haki abani ve kurşini renkte giyim malzemesi gönderilmesini istemiştir. İstenilen renkte malzeme bulunamazsa bunlara yakın renkte giyim malzemesi gönderilmesini istemiştir¹²⁷².

Kafkas Cephesi'nde bulunulan bölgenin soğuk olması ve kışın uzun sürmesi nedeniyle 3. Ordu'nun giyecek ve donatım maddelerine duyduğu ihtiyaç çok fazla olmuştur. Yığınak bölgesine gelen birlikler bu bölgenin ağır kış koşullarına göre giydirilmemiştir. Bu nedenle 12 Eylül 1914'te 3. Ordu Komutanlığı'nca Başkomutanlık Vekâleti'ne şu şifreli telgraf gönderilmiştir¹²⁷³:

“3. Ordu'nun er mevcudu halen 160.000 civarındadır. Bunun ancak az bir kısmı elbiseli olup kalanı başıbozuk kıyafetindedir. Bunların giysileri de don ve gömlektir. Bu durumun disipline etkisi dikkate alınmasa bile, buranın sert havası ile birçoğunun hasta olacağı şüphesizdir. Sağlanabilen her türlü kumaştan elbise yapmak ve Erzincan atölyelerini gece ve gündüz işletmek gibi tedbirlerden başka, koyun postundan ceket, keçeden mintan yapmak gibi hatıra gelebilecek bütün olanaklara başvurulmuştur. Elbiseleri kısmen iyi olanlara bir şey verilmese dahi, buradan sağlanabilecek bu gibi giysilerle erlerin pek azı korunabilecek ve bu bölgenin uzun ve şiddetli kışı birçok erin hastalanmasına ve ölmesine neden olacaktır. En azından 100.000 erlik elbiseye ve bu oranda mahrutu¹²⁷⁴ çadıra gereksinim vardır. Sağlanabilecek kaput¹²⁷⁵, ayakkabı, elbise ve çadırların acilen gönderilmesini.”

İkinci sınıf ikmal maddeleri (giyim) memleket içinden sağlanmakla beraber bunların stokları uzun süren muharebeler yüzünden yetersiz hale gelmiştir. Bu yüzden askerlere genellikle ayakkabı yerine çarık, elbise yerine ise don ve gömlekler

¹²⁷² BOA, DH. SYS. 123-1/1, 8-5.

¹²⁷³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 54.

¹²⁷⁴ Mahrûfî: Konik. (Ferit Devellioğlu, age., s. 657)

¹²⁷⁵

Kaput:

Asker

paltosu.

(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a980ba49b1cf6.97106965, (01.03.2018))

boyanmak suretiyle verilmiştir¹²⁷⁶. Askerlerin elbiselerinin çoğu keten, bir kısmı yazlık olup birçok askerin kaputu yoktur¹²⁷⁷.

Albay Arif Baytın anılarında Kafkas Cephesi'ndeki askerlerin giysilerinden şöyle bahsetmiştir;

“... eratin elbisesi ise çok söz götürecek ve belki de acınacak halde idi... 29. Tümen'in Erzincan garnizonundan çıkarak Erzurum Ovası'na geldiği ve burada geçirdiği müddet zarfında ele geçen yazlık, kışlık elbise, kaput ve çamaşır, ayakkabı ve daha ziyade çarıklarla erat şöyle böyle donatılmış, yazlık elbisesi olana kaput, kışlık elbisesi olana da sıcak yelek, çamaşır vermek suretiyle vücudu örtülebilmmişti. ... Hülasa giyim ve kuşam meselesi yalnız tümenin değil 9. Kolordu'nun en zayıf ve acıklı cihetiydi. Çünkü İstanbul'dan Trabzon yolu ile 9. Kolordu'ya gönderilecek melbusât¹²⁷⁸ ve teçhizatın lüzumu kadarının 29. Tümen'e de verileceği hakkındaki mükerrer vaatlerden bu yükü yola çıkan Mithat Paşa Vapurunu'nun Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılması üzerine hiçbir ümit kalmamıştı.”¹²⁷⁹

8 Kasım 1914'te Mamuratülaziz Valisi Sabit Bey, eldeki imkânlar doğrultusunda erzak ve diğer levazımata naklinin yapıldığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Ayrıca Erzincan ambarlarına iâşe maddeleri yanında 14.000 çift çorap, 4600 adet pamuklu mintan (nim-ten), 3129 çuval ve cerâb¹²⁸⁰ ve 370 adet manda ve öküz gönü (deri) gönderilmiştir¹²⁸¹. Benzer şekilde 16 Kasım 1914'te Erzurum Valisi Erzurumlular'ın ordu için elli bin adet çamaşır temin etmeye çalıştıklarını, askerlerin daha çok çorap, çarık, dolak¹²⁸², kaput gibi malzemelere ihtiyaçları olduğunu, meselenin halledilmeye çalışıldığını bildirmiştir¹²⁸³. Bu hazırlıklar yapılırken 3. Ordu Ruslarla Birinci Azap Muharebesi'ni yapmıştır. Bu muharebeden sonra ordunun ihtiyaçları daha çok artmıştır. Lojistik ihtiyaçlar yapılması planlanan taarruz hareketlerinin gecikmesine neden olmuştur. Başkumandanlık Vekâleti 3. Ordu'nun ihtiyaçlarının arttığı bu dönemde 3. Ordu'dan Ruslara taarruz etmesini ve kuşatma hareketine başlamasını istemiştir. Fakat 5/6 Aralık 1914'te 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa Başkumandanlık Vekâleti'ne; ağır kış şartlarına rağmen askerlerin birçoğunun kıyafet açısından gerçekten pek sefil bir halde olduğunu ve ihtiyaç

¹²⁷⁶ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 321.

¹²⁷⁷ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 141.

¹²⁷⁸ Melbûsât: Libaslar, giyecek şeyler, elbiseler, esvaplar. (Ferit Devellioğlu, age., s. 704)

¹²⁷⁹ Arif Baytın, age., s. 31.

¹²⁸⁰ Cerâb: Dağarcık, torba. (Ferit Devellioğlu, age., s. 151)

¹²⁸¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 73/43, 1-1.

¹²⁸² Dolak: Tozluk yerine bacaklara ayak bileğinden dize kadar dolanan ensiz ve uzun kumaş parçası. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98100e1d8df9.76990820, (01.03.2018))

¹²⁸³ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

duyulan elbiseler Kafkas Cephesi'ne gönderilmeden Ruslara karşı harekete geçilemeyeceğini bildirmiştir¹²⁸⁴.

Sarıkamış Harekâtı için hazırlık yapıldığı dönemde Harbiye Nezareti askerlerin giyecek ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla halktan Hediye-i Şitaiye adı altında kışlık giyecek talep etmişse de yapılan yardımlar yeterli gelmemiştir¹²⁸⁵. Daha sonra 3. Ordu kendi çabalarıyla Tortum'da bir dağıtım merkezi kurmuş, Tortum-Karagöbek arasında günlük 25 ton askeri eşyanın gönderilmesini sağlamıştır¹²⁸⁶. Giresun'da tedarik edilen araçlar ve kolordudan gönderilen levazımla kaput diktirilmiştir. İstanbul'dan bir miktar elbise ve ayakkabı gönderilmiştir. Gerek kaputlar gerek İstanbul'dan gönderilenler, Trabzon'da olduğu gibi Giresun'da tümen ambarında depolanmıştır. Kafkas Cephesi'ne ulaştırılması için İstanbul'dan Trabzon'a iâşe maddeleri, cephaner ve giysiler gönderilmiştir. Yeterli nakil aracı bulunamadığı için cepheye genellikle cephaner sevk edilebilmiş, gönderilen giysiler ise Trabzon'da kalmıştır. Bu nedenle Kafkas Cephesi'nde kış şartlarına uygun giysisi olmayan askerlerin birçoğu hastalanmış ve ölenler olmuştur¹²⁸⁷.

17 Ocak 1915'te Bitlis Valisi Mustafa Bey, Bitlis vilayetinden 3. Ordu için tedarik edilen iâşe maddelerini ve miktarlarını belirtmiş, ayrıca bu vilayetten tedarik edilen askeri eşyanın Erzurum'a sevk edildiğini bildirmiştir¹²⁸⁸.

Savaş nedeniyle yıpranan askeri elbiselerin yerine her zaman geriden elbise gönderilemediği için askerler ele geçirdikleri ya da bulabildikleri her çeşit kıyafeti giymek zorunda kalmıştır. Bu durum bazen askerlerin zor durumda kalmasına neden olmuştur. 19 Ekim 1916'da Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne bildirdiğine göre; 3. Ordu'nun Karadeniz sahiline yakın sol cenahında 2/3 Ekim 1916 gecesi bir Türk piyade takımı bir dere içine sığınmış, fakat 5 Ekim sabahı Rusların baskınıyla pusuya düşürülmüş ve oradan çıkamayarak esir edilmiştir. Takım kumandanı ile 3 nefer ayrılarak geri kalan askerlerin kolları bağlı olduğu halde 40 kişilik bir Rus müfrezesi tarafından kurşuna dizilmiş, içlerinde ölmeyenler ise süngülenmiştir. Bu olay kaçmayı başaran bir er ve yaralı arkadaşının ifadesinden anlaşılmıştır. Askerlerin esir edilip öldürülme nedeni ise üzerlerinde askeri elbise bulunmadığı için Ruslar tarafından çete olduklarının düşünülmesidir. Fakat bu takımın başında kurmay bir zabıt ve asker kıyafetinde 3 nefer bulunması bunların çete olmadıklarını kanıtlamaktadır. Bir daha böyle yanlışlıklar olmaması için asker kıyafeti bulunmadığı zamanlarda askerlerin kollarında resmi mührü içeren kırmızı

¹²⁸⁴ ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 210, Fih. 51-5.

¹²⁸⁵ Gökhan Durak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, s. 9: (Mart 2015), s. 509-510.

¹²⁸⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 225.

¹²⁸⁷ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 141-142.

¹²⁸⁸ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/4, 1-1, 1-2.

renkte bir sargı olması 3. Ordu'ya emredilmiş, bu kıyafetlerin orduya ulaştırılması istenilmiştir¹²⁸⁹.

1.6. Haberleşme Araçları

Cephede işlerin aksamadan yürütülmesi ve muharebelerde başarılı olmak için haberleşme oldukça önemli olup seferberlikle beraber haberleşme için gereken malzemeler Kafkas Cephesi'ne sevk edilmeye başlanmışsa da sevk edilen malzemeler yeterli olmamıştır. Kasım 1914'te savaş başladığı halde 3. Ordu tümenine katılması gereken telgraf takımı henüz cepheye gelmemiştir. Tümen muhaberesi, bir çavuş ve henüz bu sahada gelişmemiş birkaç er tarafından sağlanmıştır. Tümen karargâhında ikisi bozuk olmak üzere dört adet telefon vardır. Piyade ve topçu alaylarında ikişer telefon mevcuttur. Bunlara ait pil, kablo çok az sayıdadır. Bataryalarda birer telefon bulunması gerekirken henüz bu telefonlar temin edilememiştir¹²⁹⁰. Bu durum 10. Kolordu Komutanlığı'na gönderilen bir telgrafta şöyle belirtilmiştir¹²⁹¹:

“Seferberlikte verilecek telgraf takımı henüz verilmemiştir. Tümenin muhaberesi bir çavuşla, henüz gereği gibi muharebeyi ve hat uzatmayı bilmeyen birkaç askere kalmıştır. Tümente dört ışıldak mevcuttur; fakat biri faal değil, diğerlerinin de birçok eksigi vardır. Piyade Alayları'nda ve Topçu Alayı'nda ikişer, tümende dört sahra telefonu vardır; fakat kuru pil yoktur. Tümandeki telefonların ikisi bozuktur. Bataryalarda mutlaka birer telefon bulunması gerektiği halde mevcut değildir. Hat tamirinde kullanılacak katranlı bez de yoktur. Kurulacak ışıldak merkezlerinde muhabere yapabilecek askerlerin tümene verilmesi ve bataryalara birer telefon, kablo, telefonlar için kuru pil, katranlı bez verilmesi ve ışıldakların tamir ettirilmesi lazımdır.”

Haberleşme araçları ihtiyacı bazen ele geçirilen malzemeler kullanılarak giderilmeye çalışılmıştır. 17 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Van vilayetine gönderilen telgrafta Van'daki Ermeni mektebinde telsiz-telgraf aleti mevcut olduğu ve bunun [1]328 (1912/1913) senesinde öğrencilere gösterilmek üzere getirilmiş bulunduğu haber verilmiştir. Belirtilen mektepte hala telsiz aleti mevcutsa bunun kullanılmak üzere alınması emredilmiştir¹²⁹².

Kafkas Cephesi'nde haberleşme araçları oldukça önemli olsa da haberleşme için gereken birçok malzeme yetersizdir. Ruslar görevlendirdikleri casuslar

¹²⁸⁹ BOA, HR. SYS. 2189/5, 1.

¹²⁹⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 58.

¹²⁹¹ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 139.

¹²⁹² BOA, DH. ŞFR. 47/60, 1.

aracılığıyla bu durumu öğrenmiştir. Bu nedenle Ruslara yardım etmek amacıyla Ermeniler ve bazı Kürtler fırsat buldukça haberleşme araçlarını tahrip etmiştir¹²⁹³. Kasım 1914'te Velibaba Boğazı'nda yolu kesen Ermeni çetesinin telgraf hatlarını tahrip ettiği, Aralık 1914'te Van'da Reşadiye ve Karçikan, Reşadiye-Vastan ve Vastan-Van, Karçikan nahiyesi ile Gevaş kazasında telgraf hatlarının Ermenilerce tahrip edildiği haber alınmıştır¹²⁹⁴. Mart 1916'da Posta Telgraf ve Telefon Nazırı Vekilinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Dersim Kürtleri'nden bir takım kişilerin Nazimiye, Poh, Çarsancak ve Mazgird'de telgraf tellerini tahrip ettikleri ve tellerin ıslahının mümkün olmadığı bildirilmiş¹²⁹⁵, bu nedenle telgrafhanenin başka bir mahalle nakli istenilmiştir¹²⁹⁶.

1.7. Diğer Malzemeler

Seferberlikle beraber her türlü malzeme ihtiyacı büyük ölçüde tamamlanmış olarak Kafkas Cephesi'ne gelen birliklerin zamanla birçok eksikliği ortaya çıkmıştır. Bunlar ya gerekliliği sonradan anlaşılan malzemeler ya da kullanıldıkça eskiyen ve savaş sırasında olduğu yerde bırakılmak zorunda olan malzemelerdir. Nitekim savaş ilerledikçe tüfeklerin birçoğunun kayıpsız ve süngüsüz kalması gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Bu gibi ikmal maddeleri tümen ve kolordularda bulunmadığında veya bulunan miktarın yeterli gelmediği durumlarda ordu ve menzil depolarından bu malzemeler karşılanmıştır. Bazı durumlarda bu gibi ikmal maddeleri mahalli atölyelerde sivil sanatkârlara yaptırılmıştır¹²⁹⁷.

Kafkas Cephesi'nde teçhizattan özellikle portatif çadır eksikliği fazlaca hissedilmiştir. Çanta ve palaskalar da yeterli değildir¹²⁹⁸. 3. Ordu için yalnızca 25 Aralık 1915'de 10.000 portatif çadır ile 5000 kilim temin edilerek Kafkas Cephesi'ne ulaştırılmak üzere Ulukışla'ya gönderilmiştir¹²⁹⁹.

Portatif ve istihkâm modeli kazma-kürekler asker mevcuduna göre pek az sayıdadır¹³⁰⁰. Tüfeklerin temizlenmesi için vazelin yoktur. Onun yerine gaz yağı,

¹²⁹³ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (10 Ocak 1915-08 Kasım 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 124, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 82-84; Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, s. 252.

¹²⁹⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016, s. 21-24.

¹²⁹⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 19/10, 2, 6, 8.

¹²⁹⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 19/10, 4.

¹²⁹⁷ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 323.

¹²⁹⁸ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 141.

¹²⁹⁹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 267.

¹³⁰⁰ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 59.

zeytinyağı ve don yağından¹³⁰¹ bir karışım yaptırılmak üzere gereken malzemeler satın alınmış, birliklere dağıtılmıştır¹³⁰². Üçüncü sınıf ikmal maddelerinden (benzin, gaz gibi) özellikle kaynakları dışarıda olan ikmal maddelerinin sağlanması kritik bir hal almıştır¹³⁰³. Akaryakıt durumu cephede büyük bir önem taşımıştır. Zira birliklerin elinde motorlu araç yok denecek kadar az sayıdadır. Mevcut olan motorlu araçlar için akaryakıt İstanbul'dan gönderilmiştir. Odun ve kömür ihtiyacı için bölgenin ormanlık olan yerlerinde herhangi bir zorluk görülmemişse de kıraç olan bölgelerde civar köylerden ve halk araçlarından faydalanılarak bu malzemeler tedarik edilmiştir. Kafkas Cephesi'nde arazinin genellikle yolsuz olması yüzünden özellikle kışın çok şiddetli ve uzun sürdüğü zamanlarda yakacak malzemesi bulunamamış ve ilerideki birliklere kadar gidebilen arabaların parçalanarak yakıldığı görülmüştür¹³⁰⁴.

21/22 Ocak 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey, Hafız Hakkı Paşa'nın kışın askerlerin günlerini biraz daha iyi bir hale getirmek ve özellikle hastaların morallerini düzeltmek adına sinematoğraf talebini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve masrafı orduya ait olmak üzere iki sinematoğraf kumpanyası gönderilmesini rica etmiştir¹³⁰⁵.

2. KAFKAS CEPHESİ'NDE SAĞLIK HİZMETLERİ

2.1. Birinci Dünya Savaşı'nda Sağlıkla İlgili İlk Hazırlıklar

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan etmeden önce ve seferberlik sonrasında, her alanda olduğu gibi sağlık alanında da hazırlıklar yapmıştır. 1 Mart 1913'te kabul edilen “*Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat*” ile Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. 1914'te çıkartılan özel bir kanunla Dâhiliye Nezareti aynı zamanda Sıhhiye Nezareti adını almış ve Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Karantina ve Hicaz Sıhhiye Daireleri bu nezaretin emrine verilmiştir¹³⁰⁶.

¹³⁰¹ Don Yağı: Normal sıcaklıkta katı durumda bulunan ve içyağlarının eritilmesiyle elde edilen hayvansal yağ. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981234d62462.88572435, (01.03.2018))

¹³⁰² 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 139.

¹³⁰³ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 321.

¹³⁰⁴ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 323.

¹³⁰⁵ BOA, DH. EUM. VRK. 27/64, 1.

¹³⁰⁶ Nuran Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1985, s. 1321-1322; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara 2010, s. 93-94.

13 Nisan 1914'te salgın hastalıklarla mücadele için 65 maddelik “*Emraz-ı Sâriye ve İstilâiye (Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar) Nizamnamesi*” hazırlanmıştır. Bu nizamnameye göre “*İstanbul Emraz-ı Sâriye Mücadele Komisyonu*” oluşturulmuştur. Bu komisyon ilk zamanlar tifüs, humma-i racia, kolera gibi hastalıklarla uğraşmış daha sonra, çiçek ve vebayı da çalışma kapsamına almıştır¹³⁰⁷. Bu nizamnamenin ardından “*Lekeli Humma'ya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mâniâ-ı İstilâiye (Lekeli Humma'dan ve Salgın Hastalıklardan Korunmak İçin Alınacak Tedbirler) Üzerine Talimatname*”¹³⁰⁸ yayınlanmıştır. Yine 1914 yılında “*Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra*” ile kıta tabiplerine salgınların önlenmesi, salgınların ortaya çıkması halinde yapılması gereken işler bildirilmiştir¹³⁰⁹.

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanı Dr. Süleyman Numan Bey ordudaki sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için çalışmalar yapmış, hastaneler konusunda düzenlemeler getirilerek hastanelerin yatak kapasiteleri artırılmıştır. Kolordu hastaneleri 300 yataklı olarak düzenlenmiş, tümen hastaneleri ise önce 200 sonra 250 yatak kapasitesine çıkarılmıştır. Erzurum, Edirne, İzmir gibi müstahkem mevkiilerde ise 500'er yataklı hastaneler¹³¹⁰, 150 yataklı menzil hastaneleri ve veteriner ecza depoları kurulmasına karar verilmiştir¹³¹¹.

Savaşa hazırlık döneminde sağlık personeli ihtiyacını karşılamak için 1 Ağustos 1914 tarih ve 1097 sayılı Kanun'la 20-45 yaşlarındaki sivil doktor, eczacı ve diş doktorları ordu emrine alınmıştır¹³¹². 13 Eylül 1914'te Sıhhiye Dairesi'nden Ordu Dairesi'ne yazılan yazı üzerine doktor açığının giderilmesi amacıyla askeri tıp fakültesi son sınıf öğrencileri 30 kuruş maaş karşılığı sıhhiye başçavuşu olarak, tıp fakültesinin ara sınıf öğrencileriyle eczacılık ve dişçilik bölümü öğrencilerinin de sıhhiye çavuşu rütbesiyle istihdam edilmelerine karar verilmiştir¹³¹³. 5 Ekim 1914'te 3. Ordu'nun emekli ve yedek subaylarla birlikte 234 olan doktor sayısı 425'e

¹³⁰⁷ Nizamname için bkz. *Emrâz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnâmesi*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

¹³⁰⁸ Talimatname için bkz. *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mâniâ-ı İstilâiye Üzerine Talimatname*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

¹³⁰⁹ Hikmet Özdemir, age., s. 93-94.

¹³¹⁰ Feyza Kurnaz Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, s. 157-158; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 143.

¹³¹¹ Alev Keskin, Fatma İlhan, “Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 21: (Şubat 2013), s. 197.

¹³¹² Hikmet Özdemir, age., s. 93-94.

¹³¹³ Alev Keskin, Fatma İlhan, Özlem Demireğen, “Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar: Kolera ve Kolera İle Mücadele”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 19: (Şubat 2012), s. 86.

yükseltilmiştir¹³¹⁴. Ayrıca 16/17 Ekim 1914'te Başkomutan Vekili Enver Bey tarafından 30. Tümen'e bulaşıcı hastalıklara yakalanmamak ya da yakalananlar için uyulması gereken temizlik kurallarını belirten bir yazı gönderilmiştir¹³¹⁵.

2.2. Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri'nin Yürütülmesi

2.2.1. Sağlık Kuruluşları

2.2.1.1. Hastaneler

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte Kafkas Cephesi'nde hastane sayılarının artırılmasına ve var olan hastanelerin imkânlarının artırılması yoluna gidilmiştir. Bu amaçla ilk olarak Erzurum'da çalışmalara başlanmış, 26 Temmuz 1914'te daha önce hastane olarak kullanılan fakat hastane niteliği taşımayan hastanelerin kirası ve yapılacak masraflar Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak üzere uygun yerlere taşınmasına karar verilmiştir¹³¹⁶. Erzurum şehrine hastanelerin düzenlenmesi için çevre illerden para yardımı yapılmıştır. Örneğin Van şehrinden Erzurum'a 900 lira yardım parası gönderilmiş ve 100 lira daha gönderileceği bildirilmiştir¹³¹⁷. 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa Tortum havalisinde 3000 yataklık bir hastane oluşturmak için girişimlerde bulunmuştur¹³¹⁸.

Kafkas Cephesi'nde Erzurum 3. Ordu'nun ağırlık merkezinde yer almış ve seferberlik ilanından sonra bölgenin en kalabalık hastane şehri haline gelmiştir¹³¹⁹. Kasım 1914'te 3. Ordu'nun 190.000 kişilik mevcudundan 120.000'i Erzurum ve çevresinde bulunmakta olup bütün bu kuvvetlerin sıhhiye bölümü mevcuttur. Kolordularda ise üçer tane gezici hastane vardır. Bütün gezici hastanelerdeki yatak mevcudu toplamda 1800 kişiliktir. Erzurum Müstahkem Mevzii'nde 900 yataklık¹³²⁰, diğer bütün menzil mıntikasında ise 1950 yataklık hastane vardır (Trabzon da 250, Bayburt'ta 300, Erzincan'da 500, Elazığ'da 200, Diyarbakır'da 200, Van'da 200,

¹³¹⁴ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s.13,

¹³¹⁵ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 02 Ağustos- 20 Aralık 1914), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 122, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 35.

¹³¹⁶ BOA, DH. ŞFR. 43/106, 1-1.

¹³¹⁷ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-27.

¹³¹⁸ Hafız Hakkı Paşa, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Haz.: Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 89.

¹³¹⁹ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-40; Tufan Hiçdönmez, Yusuf Tüzün, Fazıl Halit Nörosirürji ve Birinci Dünya Savaşında Erzurum *Türk Nörosirürji Dergisi*, 16/2: (2006), s. 139.

¹³²⁰ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 315.

Muş'ta 200, Bitlis'te 100). Cephede seyyar hastanelerde 1800, cephe gerisinde 2850, toplam da ise 4650 yatak hazırlanmıştır¹³²¹.

Cephe gerisi hastanelerinden cephenin yakınında bulunmaları nedeniyle en önemli olanları Erzurum, Bayburt ve Trabzon hastaneleridir. Bu hastanelerin yatak toplamı 1650 idi. Bitlis hastanesi ikinci kademede bir menzil hastanesi iken Muş, Elazığ, Diyarbakır hastaneleri ise ancak mevzii bir kıymeti olan ve daha çok cepheye sevk edilen askerlerin yönlendirildiği hastaneler olmuştur¹³²².

Kafkas Cephesi'ndeki 120.000'lik mevcuda göre hiç olmazsa 20.000 yatağa ihtiyaç vardır. Yığınağın merkezini oluşturan Erzurum'da ise en az 16.000 yatağa ihtiyaç vardır. Erzincan'da 500 yataklı lojistik destek hastanesi yer almış olsa da kış gelince hastaların geri taraflara gitmesi mümkün olmamıştır. Ayrıca Kafkas Cephesi'nde 47 doktor, 15 operatör ve birçok eczacı eksikliği vardır¹³²³. Henüz teşekkül etmekte olan 14 menzil noktasından ancak Erzincan, Kelkit ve Bayburt noktalarına doktor tayin edilebilmiştir. Bu hastanelerin hiçbirisi sıhhi tesisata sahip değildir¹³²⁴.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin katkılarıyla 23 Şubat 1915'te; Erzurum'a gönderilmek üzere Konyalılar tarafından hazırlanan yüz yataklık hastanenin ecza malzemeleri, cerrahi aletleri ve lazım olacak diğer malzemelerin tamamlandığı ve görevlilere verilecek beş aylık maaşın ayarlandığı, hastanenin diğer masraflarının karşılandığı, tüm eksikler tamamlandıktan sonra hastanenin Erzurum'a doğru yola çıkarıldığı haber alınmıştır¹³²⁵. Halil Ataman anılarında Erzurum Köşk mevkiindeki bu hastanede tedavi edildiğinden bahsetmiştir¹³²⁶.

Hastaneler dolunca ortaya çıkacak izdihamı önlemek için Mart 1915 sonunda bazı tedbirler alınmıştır. Seyyarlarda yalnız ağır ve nakli güç hastalar ile birkaç günde iyi olabilecek hastaların tutulması, diğerlerinin geriye sevkleri, her seyyarın 200 yatak malzemesi hazırlanması ve icabında derhal kullanabilmek üzere bağlı tutması 10. ve 11. Kolordulara emredilmiştir. 10. Kolordu seyyarları üçe indirilmiştir. Ayrıca Hasankale'de yaralıları için 700 yataklık bina ve malzeme hazırlanmış, Erzurum'da ise yatak sayısı 3750'ye çıkarılmıştır¹³²⁷.

¹³²¹ Tefik Sağlam, *Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet*, Askerî Matbaa, İstanbul 1941, s. 6.

¹³²² Sağlam, age., s. 6.

¹³²³ Fevzi Çakmak, age., s. 315.

¹³²⁴ Tefik Sağlam, age., s. 6.

¹³²⁵ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-40.

¹³²⁶ Halil Ataman, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 66-69.

¹³²⁷ Nurhan Aydın, *Kafkas Cephesi'nde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yayınevi, Ankara 2015, s. 50.

3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığından vefat etmiş ve ordu kumandanlığına Mahmut Kamil Paşa tayin edilmiştir¹³²⁸. Bu dönemde sıhhiye reisi Tevfik Salim Bey'dir. Mahmut Kamil Paşa ve Tevfik Salim Bey kışa hazırlık yapmak için hazırlıkları sıklaştırmışlar ve hastane açılmasına özen göstermişlerdir¹³²⁹. Eylül 1915'te hastanelerle ilgili gelecek kış için bazı kararlar alınmıştır. Buna göre; yatak sayısı Erzurum'da 10.000'e, Erzurum ilerisinde Nortab ve Karagöbek Menzil Hastanelerinde 500'e çıkarılacak, kışın Erzurum'dan geriye hasta ve yaralı gönderilmeyecektir. Cephede seyyar hastaneler kış için takviye edilecek, yatak sayıları 500'e çıkarılacaktır. Bu hastaneler mevkii hastanesi gibi iş görecektir. Seyyar hastanelerde ayrıca tomar halinde 200 yataklık malzeme yaralıları için hazır bulundurulacaktır¹³³⁰.

Mahmut Kamil Paşa ve Tevfik Salim Bey Kafkas Cephesi'ne yakınlığı ve cepheden gerilere sevk edilen hastaların Sivas ve ilçelerindeki hastaneleri doldurması gibi nedenlerle Sivas ve ilçelerindeki hastane sayılarını artırmak istemiştir. Bu amaçla Dr. Derviş Kuntman 1916'da Sivas'ta 500 yataklı Zara hastanesine tayin edilmiş¹³³¹ ve Derviş Kuntman 21 Kasım 1916'da Zara-Ümraniye¹³³²-Refahiye yolu üzerinde uygun yerlerde hastane ve sıhhiye istasyonlarının açılması için görevlendirilmiştir. Derviş Kuntman, Pacı köyüne giderek nakliye taburu tarafından işgal edilen binalardan arta kalan 45 yataklık yatacak yeri güçlükle bulabilmiş, ertesi gün Gemec köyüne gitmiştir. Burada 45 yataklık yer hazırlanmıştır. Alakilise'de 50 yataklık yer ve 20 kadar karyola temin edilmiştir. Dönüşte Hacıpazarı ve Çiftlik köylerine uğramış ve birinde 50, diğerinde 45 yataklık yer hazırlanmasını sağlamıştır. Ümraniye'de, Mıntika Başhekimliğine 200 yataklı hastane ve köylerde 335 yataklı sıhhiye istasyonu hazırlamıştır¹³³³. Derviş Kuntman Ocak 1917'de Zara hastanesinden şu şekilde bahsetmiştir¹³³⁴:

“Zara Hastanesi, cepheye yakın en büyük menzil hastanesi olduğu için hemen daima hastalarla dolar, boşalır. Kadrosu bin yatağa çıkarıldığı halde tıklım tıklım dolu. Hastanenin en beğendiğim tarafı karantina koğuşunun yanındaki hamam ve buğu sandıklarından oluşan temizleme dairesiydi. Burada büyük bir dikkat ve titizlikle hastaların her tarafı tıraş edilir, elbiseleri buğudan geçirilir, kendileri de hamama sevk edilerek yıkattırıldıktan sonra hastalar bitten, sirkeden, kirden

¹³²⁸ General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935, s. 210.

¹³²⁹ Guze, Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler, Çev.: Kaymakam Hakkı, Askeri Mecmua, Sayı: 20, Askeri Matbaa, İstanbul, Ocak 1931, s. 60-61.

¹³³⁰ Nurhan Aydın, age., s. 56-57.

¹³³¹ Mehmet Derviş Kuntman, Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, s. 126.

¹³³² Sivas ili İmranlı ilçesinin eski ismi.

¹³³³ Mehmet Derviş Kuntman, age., s. 127-128.

¹³³⁴ Kuntman, age., 128-129.

kurtulmuş olarak karantina koğuşuna yatırılırdı. Zavallı hastalar, daha ilk günde bu şefkatli bakımdan memnun ve minnettar kalır; yarı yarıya tedavi olmuş olurlardı... Hastanede Türk, Arap, Ermeni, Dürzî olmak üzere on kadar doktor vardı. Sanki birbirine zıt bütün milletler burada toplanmıştı. Aralarında birlik, düzenlik, dayanışma kesinlikle yoktu. Hekimlikte böyle şeylerin vazifeye etkisi olmaması icap ederse de o burada olmuyordu...”

1917 yılında 3. Ordu menzil mıntıkasında mevcut hastaneler ve yatak sayıları şöyledir¹³³⁵:

Refahiye, Koçhisar, Kayseri, İncesu, Niğde, Karahisar, Giresun, Niksar hastaneleri 500'er yataklı, Samsun ve Ordu 750'şer yataklı, Suşehri (Yeniköy ile beraber) 1000, Zara 1000, Sivas 5000, Talas 2000, Tokat 2000, Zile 470 (120 yatağı revir), Amasya 1000, Merzifon 3500, Koyulhisar 250, Divriği 220 yataklı olmak üzere toplam 21.940 yataklı hastane mevcuttur. Bunlara ek olarak Sivas'ta 300, Sivas'ta Konya Kızılayı'nın gönderdiği 100, Zencidere'de 2000 (1000 yatağı nekahethane) olmak üzere toplam 2400 yataklı Kızılay hastaneleri mevcuttur.

Sivas'ta Mart 1918'e kadar hizmet verecek olan bir hastane kurulmuştur. Sivas'taki hastane sağlık faaliyetlerinin yanı sıra dul ve yetimlere iâşe ve elbise yardımında bulunmuştur¹³³⁶.

2.2.1.2. Nekahethaneler

Nekâhethane şifa yurdu, dinlenme yurdu anlamına gelmektedir. Hastalıktan yeni kurtulan zayıf ve halsiz kimseler hem iyileşmeleri daha hızlı olsun ve kendilerine daha iyi hizmet verilebilsin diye hem de hastanelerdeki izdihamı azaltmak amacıyla nekâhethanelere yönlendirilmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Kafkas Cephesi'ne bir heyet gönderilmiş ve bu heyet Erzurum civarında 500 yataklı bir nekâhethane açılmasına karar vermiştir. Bu nekâhethanenin ve oluşturulan diğer kurumların ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul ve Eskişehir ambarlarından çeşitli eşyalar yola çıkarılmıştır. Bu eşyaların sevkini kolaylaştırmak için Kayseri ve Sivas'ta, kısa bir süre sonra da, Erzincan ve Erzurum'da menzil noktaları oluşturulmuştur¹³³⁷. Daha sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kafkas Cephesi'ne ikinci bir heyet göndermiştir. Bu heyet Erzurum'da 1000 yataklı bir nekâhethane açmış ise de nekahethanenin faaliyeti ancak iki ay devam edebilmiştir¹³³⁸. Erzurum'da bulunan Türk birliklerinin Rus baskısıyla geri çekilmesi sonucu bu

¹³³⁵ Tefrik Sağlam, age., s. 40-41.

¹³³⁶ Cemal Sezer, Birinci Dünya Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri, *History Studies*, 4/4: (Kasım 2012), s. 375

¹³³⁷ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans ve Yayınevi, Ankara 2010, s. 36-37.

¹³³⁸ Çapa, age., s. 82.

nekahethane önce Erzincan'a oradan Kemah'a nakledilmiş bir süre Kemah'da hizmet verdikten sonra Kayseri'de Zincidere'ye naklolunmuştur. Burada yatak ve çeşitli malzeme eksiklerini tamamlayan nekâhethane savaş bitene kadar 3. Ordu'ya hizmet etmeye devam etmiştir. Ayrıca bu nekahethane sosyal yardım amaçlı görev yapmış, kapanma tarihine kadar göç ederek Zincidere'ye yerleştirilen kişilere elbise ve gıda yardımında bulunmuştur. O sırada tehcir sonucu Kayseri'ye gelen kimsesiz Ermeni kadınlar sefaletten kurtarılarak Hilal-i Ahmer'in nekâhethanesine alınmış, yeme içme ve barınma masrafları karşılanarak hastabakıcılık hizmetinde görevlendirilmiştir¹³³⁹. Nekâhethanenin faaliyetine devam ettiği son yılda göç dolayısıyla kimsesiz kalan 500 çocuğun bakımı üstlenilmiş, elbise ve gıda ihtiyaçları karşılandıktan sonra içlerinde çeşitli hastalıklara yakalananlar tedavi edilmiş ve bu çocuklar Talas Şifa Yurdu'na yerleştirilmişlerdir¹³⁴⁰.

2.2.1.3. Sıhhiye İstasyonları

Seferberlik ilan edildikten sonra sağlık alanında alınan tedbirler yetersiz kalmıştır. Özellikle geri sıhhiye hizmetleri tam olarak düzenlenememiştir. Daha sonra gerek cephede ilk menzil hastanelerine kadar gerekse menzil hastaneleri arasında, hasta ve yaralıların sevkini sağlamak için 15-20 km ara ile birçok sıhhiye istasyonu kurulmuştur. Bu istasyonların bu kadar sık yapılmasının nedeni; geriye hasta ve yaralı nakliyatını sağlayacak miktarda arabanın olmaması, hasta ve yaralıların birçoğunun yaya olarak gönderilmek zorunda olunmasıdır. Sıhhiye istasyonları, mevkinin önemine göre 50-400 yataklı ve yine önemine göre bir doktor, bir cerrah ve bir eczacı veya sıhhiye erbaşı idaresinde bulunmaktadır. Her sıhhiye istasyonunda, hamam ve buğu sandığını içeren bir temizleme kısmı yer almıştır. Sargıları değişecek olan yaralıların sargıları sıhhiye istasyonunda değiştirilmiştir. Sıhhiye istasyonlarının mühim vazifelerinden biri de cepheye giden sevkیات erlerini muayene ederek bunların bitlerini temizlemek ve eksik aşılarını yapmaktır¹³⁴¹.

Mevcut sıhhiye istasyonlarının daha işlevsel hâle getirilmesi ve ihtiyaca cevap vermesi amacıyla -gerekli görülmesi hâlinde- yerleri değiştirilmiştir. 9 Mart 1916'da Halilağahani'nden Erzincan'a kadar olan bölgede sıhhiye istasyonları kurularak buraya memurlar tayin edilmiştir. Her sıhhiye istasyonunda yeterli sayıda asker görevlendirilmiştir¹³⁴². Mayıs 1916'da Erzincan-Refahiye arasında dört, Suşehri-Zara arasında üç, Sivas-Tokat arasında iki sıhhiye istasyonu mevcuttur¹³⁴³.

¹³³⁹ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Yay. Haz.: Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı, Ankara, Ocak 2013, s. 14.

¹³⁴⁰ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, s. 14.

¹³⁴¹ Tefik Sağlam, age., s. 45.

¹³⁴² Alev Keskin, Fatma İlhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", s. 207.

¹³⁴³ Tefik Sağlam, age., s. 32-33.

2.2.2. Sağlık Personeli

Ekim 1914'te Kafkas Cephesi'nde doktor mevcudu 234 olup bundan başka 47 tane de sivil doktor görev almıştır. 35 doktor ise o tarihte henüz yoldadır. Ordu birlikleri için 297, menzil hastaneleri için 60 olmak üzere toplam 357 doktora ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için 47 doktor ve 15 operatör daha gönderilmesi istenilmiştir¹³⁴⁴.

16 Kasım 1914'te Erzurum Valisi Tahsin Bey, doktor mevcudu az olmasına rağmen yaralı sayısının çok olduğunu, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin doktor sayısını 373 kişi olarak belirttiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir¹³⁴⁵.

Kimi yerlerde doktorlar her türlü imkânsızlığa rağmen ellerinden geldikçe hastalara yardımcı olmaya çalışmış, kimi yerlerde tam tersi olmuş ve doktorlar işlerine çok önem vermemiştir. 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa günlüğüne 16 Aralık 1914 tarihli olarak şu satırları yazmıştır¹³⁴⁶:

“Hasankale'ye gönderdiğim sıhhiye reisi muavini 93. Alay'dan 2. Tabur tabiplerinin ve seyyar hastane doktorlarının dikkatsizliğini görmüş. Tabur doktorları revir açmamışlar. Ağır hastaları son dereceye varıncaya kadar tutmuşlar. Hastaneye sevk etmemişler... Hastalıklı ikmal efradını almışlar, muayene etmemişler. Sıhhiye seyyar hastane doktorlarına Hasankale Menzil Hastanesi'nde büyük bir sefalet hüküm sürdüğü halde gözleri önündeki bu hali bir vicdanlı doktor sıfatıyla çare bulmadıkları ve haber vermedikleri için aleni ihtar ve 93. Alay'ın 1. Taburu gayretli tabibine aleni teşekkür.”

6 Şubat 1915'te Erzurum hastaneleri için İstanbul'dan ve civar bölgelerden mülki-askeri, resmi veya hususi doktorlardan 40-50 kadar doktor ile 200 hastabakıcı gönderilmesi istenilmiştir. Ayrıca Almanya ve Avusturya tıp profesörlerinden oluşturulacak bir tıp heyetinin Erzurum ve Erzincan'a gelerek tifüs konusunda araştırma yapması talep edilmiştir¹³⁴⁷. Bu istek üzerine 8 Şubat 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne bir telgraf gönderilerek; mülkiyeden ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden ikişer doktordan oluşacak bir heyetin bölgeye gönderilmesi istenilmiştir¹³⁴⁸. 14 Şubat 1915'te Erzurum'a, tifüsle ilgili gerekli tedbirlerin alınması ve hastalıkların teşhisi amacıyla bu konuda uzman olan Hamdi Bey ve onunla

¹³⁴⁴ Sağlam, age., s. 8.

¹³⁴⁵ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

¹³⁴⁶ Hafız Hakkı Paşa, age., s. 89.

¹³⁴⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1, 1-2; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

¹³⁴⁸ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

birlikte sekiz on kadar doktor ile yine Erzurum ve çevresinde görev yapması için tifüs hastalığı konusunda yetiştirilmiş sıhhiye personeli sevk edilmiştir¹³⁴⁹.

Kafkas Cephesi'ne giden doktorlar hastalarla sürekli temas halinde oldukları için daha görevlerinin ilk zamanlarından itibaren çeşitli hastalıklara yakalanmıştır¹³⁵⁰. Bu hastalıklardan en yaygın olanı tifüs'tür. Birçok doktor ve diğer sağlık personeli, Alman seyyar hastanesinde çalışan doktor ve hemşireler tifüse yakalanmış, birçoğu bu nedenle vefat etmiştir¹³⁵¹. Şubat 1915'te Erzurum'da 20 doktor vefat etmiş 30 doktor hastalanmıştır. Bu hastalananlar arasında Dr. Süleyman Numan Bey de vardır. Numan Bey daha Kafkas Cephesi'ne gelir gelmez hastalandığı için hiçbir faaliyet göstermeyerek tekrar İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹³⁵². Mart 1915'te Dr. Server Kamil Bey Erzincan'a gitmiş ve burada bir hafta kaldıktan sonra kendisiyle beraber Erzincan'a giden Dr. Süfyan, Dr. Recai Beyler dâhil olmak üzere 8 sağlık personeli tifüs nedeniyle vefat etmiştir¹³⁵³.

Aziz Samih İlter doktorların yaşadığı bu hastalığa ve sonuçlarına tanık olmuş birisi olarak anılarında; *“Ordu Komutanı'na¹³⁵⁴ kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve ateşli humma çok adam öldürüyor. Hasankale'nin kuzeyinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar bunlara mütemediyen ölü taşıyordu. Kurmay Şemsettin Bey ateşli hummadan vefat etmiştir. Karargâh doktorları Adil ve Şükrü Beyler tifüse yakalandı. Hastaneye kaldırdılar. Ordu kurmay heyetinden Seyfettin Bey hastalandı... Bitle geçen, fakat tedavisi bilinmeyen bu hastalık her tarafta kurbanlar buluyor. Erzurum'da intaniye doktoru kalmadı. Yirmi doktor hasta yatıyordu. Doktorlarımız çok fedakârca hareket ediyorlardı. Çekinmeden seve seve hayatlarını tehlikeye koyuyorlardı”¹³⁵⁵* diyerek bu vahim durumu ve buna rağmen doktorların yaptığı fedakârlığı anlatmıştır.

Cephede hastalıklar nedeniyle azalan doktor sayısı Rusların doktorları esir almasıyla daha çok azalmıştır. Mart 1915'de kolordulardan 21 doktor esir alınmış ya

¹³⁴⁹ BOA, DH. ŞFR. 50/35, 1-1.

¹³⁵⁰ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1.

¹³⁵¹ Mustafa Şahin, “Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı Sonrası Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey'in Bu Kapsamdaki Çalışmaları”, (Ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir), Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi Bildiriler (6-9 Kasım 2014), 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası, C. 2, Çanakkale 2016, s. 297; Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev.: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 54; İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 398-399.

¹³⁵² BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1.

¹³⁵³ Server Kamil, *Kafkas Cebhe-i Harbinde Lekeli Humma*, Sivas Matbaası, 1333, s. 4.

¹³⁵⁴ 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa 12 Şubat 1915'de tifüs nedeniyle vefat etmiştir. (Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 315-316; Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 31)

¹³⁵⁵ İlter, age., s. 31-32.

da kaybolmuştur. Askeri birliklerin mevcutları pek az olduğundan her alaya bir doktor, sıhhiye bölüklerine ve seyyar hastanelere ikişer doktor verilmiştir. İstanbul'da depo kıtaları için gönderilen 44 doktor 20 Şubat-5 Mart arasında İstanbul'dan hareket etmiş ve çoğu Mart ayı içinde görevlerine başlamıştır¹³⁵⁶.

Kafkas Cephesi'nde doktorların yanında diğer sağlık personeline de önemli görevler düşmüştür. "Ahaliden 45 yaşından yukarı erkek ve her yaşta kadın Tekâlif-i Harbiye ile tutulup hizmetçi diye tayin edilmeli ve vazifesinden kaçanlar idam edilmelidir"¹³⁵⁷ diye bir emir verilmiştir.

Erkekler silahaltında olduklarından hasta bakıcı olarak daha çok kadınlardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu kişiler hastanedeki görevleri sırasında hasta ve yaralıların istirahatlarını teminde, bulaşıcı hastalıklar dolayısıyla koğuşların temizlenmesinde çok büyük hizmetler görmüştür. Kadın görevlilerin her türlü ihtiyacı hastaneden temin edilmiştir. Kadınların bir kısmı hastane heyeti tarafından sağlık kontrolünden geçirilmiş ve belli bir miktar maaşla çamaşırcı, hasta bakıcı, terzi olarak görevlendirilmiştir¹³⁵⁸.

2.2.3. Hasta ve Yaralı Sevki

Kafkas Cephesi'nde hasta ve yaralıların gerilere sevkinde sıkıntı çekilmiştir. Doğu Anadolu'nun yolları çok iyi olmayıp şose yolun yetersiz olduğu daha önce anlatılmıştı¹³⁵⁹. Yazın nakliyat daha iyiyken kışın her yer karla kaplandığı için ne arabalarla ne de yaya olarak gitmek mümkün olmamıştır. Sevkiyatta yazın arabalar, kağnılar, binek hayvanları ve kızaklar kullanılmıştır. Hastaları sıhhatlerine uygun olmayan at arabaları, kağrı, yük hayvanı gibi araçlarla nakletmek zorunda kalınmıştır. Bu nakliye araçlarının miktarı yeterli değildir. Bu nedenle yaya olarak gitmesi uygun olmayan bazı hastalar yaya olarak sevk edilmiştir¹³⁶⁰. Maslofski bu konuda; "Hasta nakli kör ve vasitasız bir menzil hattına bağlı idi. Hasta ve yaralıların ya sedye ile ya kağrı arabası ile veya hayvan sırtlarıyla nakil mecburiyeti vardı. Bunlarda bulunmadığından çoğu cephe muntikasında köylerde, yollarda daha hastanelere nakil olunmadan kaldılar ve öldüler. Gerçi Türk sıhhiye memurları Ruslar gibi bırakıp gerilere kaçmadılar. Fakat vasitasızlık, yersizlik, içerisinde yığılıp gelen yaralı ve bulaşıcı hastalıklar içerisinde onlar da hastalanarak çoğu ölüp gittiler"¹³⁶¹ demiştir.

¹³⁵⁶ Nurhan Aydın, age., s. 46.

¹³⁵⁷ Hafız Hakkı Paşa, age., s. 102.

¹³⁵⁸ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 40-41.

¹³⁵⁹ Bkz. tezin lojistik kısmı, s. 175-181.

¹³⁶⁰ Guze, *Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s. 85-86.

¹³⁶¹ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 165-166.

Kasım 1914 tarihli bir rapor Maslofski'nin sözlerini doğrular niteliktedir. *"Alayda çok hasta var. Bunlar Erzurum'da bırakılacaktır. Havanın kötü, yolların çamurlu ve birçok askerin ayaklarının çıplak olması alayı sarsmıştır. Erzakin Erzurum'dan ikmali, yemeni¹³⁶², ve çarık alınması ve hastaların bırakılması için zamana ihtiyaç vardır"*¹³⁶³.

Muharebeler başladığı zaman yaralanan askerlerin gerilere sevki konusunda tedbirler alınmıştır. Yaralanan askerlerin boyunlarına, yapılan tedavi ve ne yapılması gerektiğiyle ilgili işaretler takılmıştır¹³⁶⁴. 6 Şubat 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey hasta ve yaralı nakli için yeterli ulaşım aracı olmadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş¹³⁶⁵ ve bölgeye bu amaçla 100 at arabası gönderilmesini istemiştir¹³⁶⁶.

1916'ya gelindiğinde ise Kafkas Cephesi'ne gelen 2. Ordu'ya verilen bölgelerde menzil sağlık tesisleri oluşturulmuştur. Ordu, kolordu ve tümenlerde sıhhiye bölükleriyle seyyar hastaneler yer almıştır. Cepheye yaralanan askerler tabii bir akımla susuz derecikler içine kayarak toplanmış, yaralı yuvası denen bu gibi yerlerdeki yaralı erleri teskereciler¹³⁶⁷ buralardan alarak alayın sargı yerine taşımışlardır. Sargı yerinde ilk tedavileri yapılan yaralı ve hasta erler arabalarla tümenlerin açtığı büyük sargı yerine götürülmüştür. Çok kere araba ve yol bulunmadığından yaralı ve hastalar iki mekkâre hayvanının arasına konan sedye ile taşınmıştır. Burada sınıflara ayrılan hasta ve yaralı askerler durumlarına göre seyyar hastanelere veya memleket içi hastanelerine taşınmıştır. Bu tahliye işinde birliklerin kadrolarında mevcut araçlardan faydalanılmakla beraber ileriden geriye giden boş erzak ve cephe arabalarından da istifade edilmiştir¹³⁶⁸.

¹³⁶² Yemeni: Bir tür hafif ve kaba ayakkabı. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9818e1260cd7.74473642, (01.03.2018)).

¹³⁶³ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos-20 Aralık 1914), s. 96.

¹³⁶⁴ Mehmet Derviş Kuntman, age., s. 84-85.

¹³⁶⁵ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1.

¹³⁶⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-2; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

¹³⁶⁷ Teskereci: Teskere, sedye veya yapıarda malzeme taşımak için kullanılan, dört kollu ve iki kişinin taşıdığı tahta araçtır. Teskereci ise yaralıları teskere ile sağlık kurumlarına taşıyan kişilere denir.

(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9818d8491560.50706378, (01.03.2018)).

¹³⁶⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Cilt: II Kısım: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 326.*

2.2.4. Tıbbi Malzeme İhtiyacı ve Bu İhtiyaçların Karşılanması

2.2.4.1. Aşı İhtiyacı

Seferberlik sırasında askerler birliklerine gitmeden önce sağlık kontrolünden geçirilmiş ve eksik aşıları varsa yapılmıştır. Aşısı eksik olan askerler birliklerine ulaştığında aşı kâğıtları incelenmiş ve eksik aşıları varsa bunlar yapılmıştır¹³⁶⁹.

Diğer cephelerde olduğu gibi Kafkas Cephesi'nde de salgın hastalıklarla mücadele konusunda aşı önemli bir yere sahiptir. 3. Ordu için gerekli olan aşılar savaş başlamadan önce Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi tarafından gönderilmiş ve savaş sırasında ne kadar aşuya ihtiyaç varsa gönderilmeye çalışılmıştır¹³⁷⁰. 6 Şubat 1915'te Erzurum'a humma-i racia'ya karşı 914'lük denilen aşının gönderilmesi istenilmiştir¹³⁷¹.

Aşı yetmediği ya da gönderme imkânı olmadığı zamanlarda belli bölgelerde doktorların gayretiyle aşı üretilmiştir. Bazı hastalıkları önlemek ya da etkilerini azaltmak için savaşın zorlu koşullarında ve kısıtlı imkânlarla aşı üretilmeye çalışılmıştır. Temmuz 1915'te Erzurum, Sivas ve Merzifon'da aşı müesseseleri oluşturulmuş ve buralarda tifo, kolera, dizanteri aşıları üretilmiştir¹³⁷². İstanbul'dan gönderilen fazla miktardaki aşı yanında ordu laboratuvarlarında 381.000 kişiyi aşılamaya yetecek 953 kg tifo aşısı üretilmiştir¹³⁷³.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Birinci Dünya Savaşı yıllarında halka hizmet sunmak açısından aşılama işlerine girişmiştir¹³⁷⁴. Sivas ve Süveys'teki Hilâl-i Ahmer laboratuvarlarında çiçek aşıları üretilmiştir¹³⁷⁵.

Tifüs'e karşı birçok doktor farklı yöntemlerle aşı geliştirmiştir. Tifüs'e karşı aşı araştırmaları ilk olarak Reşat Rıza ve Mustafa Hilmi Beyler tarafından yapılmıştır. Erzincan Menzil Hastaneleri Bakteriyoloji Uzmanı Yüzbaşı Dr. Hamit Osman ve Tıp Fakültesi Müderrisi Dr. Binbaşı Hamdi Suat Bey tifüse karşı iki farklı aşı geliştirmeyi başarmıştır¹³⁷⁶.

¹³⁶⁹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 71.

¹³⁷⁰ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 56.

¹³⁷¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1, 1-2; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

¹³⁷² *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 56.

¹³⁷³ Nuran Yıldırım, agm., s. 1327.

¹³⁷⁴ Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, TTK, Ankara 2013, s. 250-251.

¹³⁷⁵ Cemal Sezer, agm., s. 375

¹³⁷⁶ Mustafa Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, s. 42: (2008), s. 301.

2.2.4.2. Etüv İhtiyacı

Kafkas Cephesi'nde bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını engellemek amacıyla denetimler yapılmış, cepheye gidecek erlerin konaklayacakları yerlerde ve birliklerinde temizlenmeleri ve giysilerini temizlemeleri için tedbirler alınmıştır. Yollarda kurulan sıhhiye istasyonlarında etüvler¹³⁷⁷, buğu sandıkları, temizleme fırınları bulundurulmaya çalışılmıştır. Cepheye seyyar etüvler bulundurulduysa da sayıları yeterli olmadığı gibi taşıma konusunda aksaklıklar olmuştur. Etüvlere alternatif olması için çeşitli şekillerde ve kolayca kurulabilecek fırın ve buğu sandıkları yapılmaya çalışılmıştır. Bazen ekmek fırınları kıyafetlerin temizlenmesi ve bitlerden arındırılması için kullanılsa da çoğu zaman bu durum birçok kıyafetin yanmasıyla sonuçlanmıştır¹³⁷⁸.

3. Ordu'da dezenfeksiyon konusunda en önemli buluşu 1916'da 3. Ordu Sivas Menzil Mintaka Sertabibi Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) yapmıştır. Ancak onun buğu sandığı adını verdiği dezenfeksiyon usulünden sonra 3. Ordu tamamen bittene kurtulabilmiştir. Daha sonra Tokat Hastanesi Sertabibi Dr. Hüseyin Bey bir buğu fiçisi yapmıştır. Kurulan gezici temizleme müfrezelerinde seyyar buğu sandığı başarıyla kullanılmıştır¹³⁷⁹.

Halil Ataman anılarında; bit ve sefalet nedeniyle ölümlerin arttığını bunu önlemek için Miralay Vehbi Bey'in bir çözüm bulduğundan bahsetmiştir. Doktorların gayreti ile temin edilen kazanlarda çamaşırlar ve elbiseler kaynatılmış bu sayede bitlerden temizlenen askerler arasında ölümler azalmıştır¹³⁸⁰.

2.2.4.3. Diğer İhtiyaçlar

Kafkas Cephesi için gerekli olan sıhhiye malzemesindeki eksiklikler Avrupa'dan malzeme ve ilaç getirilmek suretiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında kalan yatak ve hastane malzemeleri ise bulunulan bölgeden temin edilmiştir¹³⁸¹. Seferberlikle beraber Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi 3. Ordu'ya sıhhi malzeme göndermeye başlamış, gönderilen bu malzemeler deniz yoluyla Trabzon ve Samsun'a nakledilmiştir. Savaş başladıktan sonra bu sevkiyat Ulukışla'ya kadar trenle, oradan da cepheye arabalarla ve hayvanların sırtında yapılmıştır¹³⁸². Kafkas Cephesi'nde ihtiyacı hissedilen peklik¹³⁸³ giderici ilaçlarla,

¹³⁷⁷ Etüv: Yiyecekleri, nesnelere yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9819e0c73f49.65.821057, (01.03.2018)).

¹³⁷⁸ Mehmet Derviş Kuntman, age., s. 116.

¹³⁷⁹ Nuran Yıldırım, agm., s. 1325.

¹³⁸⁰ Halil Ataman, age., s. 62-63.

¹³⁸¹ Guze, *Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s. 10.

¹³⁸² Tevfik Sağlam, age., s. 7.

ispirto, sülfat, iyot gibi bazı malzemeler eksik olduğundan bunların İstanbul'dan gönderilmesi gerekmiştir¹³⁸⁴.

16 Kasım 1914'te Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezareti'nden 2000 kişilik sıhhi malzeme gönderilmesini talep etmiştir¹³⁸⁵.

Kafkas Cephesi'nde özellikle harp paketi eksiktir. Savaşın ilk zamanlarında her tabura 1250 harp paketi verilmişse de firari askerler bu paketleri üzerlerinde götürdüğü için harp paketi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Tümen birlikleri için 1200 kadar harp paketine ihtiyaç vardır. Sonradan İstanbul'dan Trabzon'a 20 sandıkla, iki balya ecza ve sıhhi malzeme gönderilmiş ama yeterli nakil aracı olmaması nedeniyle bu malzemeler cepheye taşınamamıştır¹³⁸⁶. Bu nedenle 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Salim Bey, Erzurum'da Tekâlif-i Harbiye sureti ile tedarik ettiği Amerikan bezi ve tülbentlerle harp paketi yaptırmaya başladığı gibi Van hastanesi sertabibi de cephenin o kısmı için harp paketi ve çeşitli ilaçlar hazırlatmıştır¹³⁸⁷. 17 Ocak 1915'te Bitlis Valisi Mustafa Bey Dâhiliye Nezareti'ne, Erzurum hastaneleri için gerekli olan hastane levazımının Bitlis vilayetinden tedarik edilip Erzurum'a sevk edildiğini haber vermiştir¹³⁸⁸.

Hastanelerde yatak, yatak yapımında kullanılmak üzere kumaş ve pamuk gibi çeşitli ürünlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaçları karşılayabilmek için çeşitli yerlerde imalathaneler açılmıştır¹³⁸⁹. Bu imalathanelerde yatak çarşafı, Amerikan minder kılıfı, yastık kılıfı, entari, elbise torbası, takke, yorgan, üçgen sargı, hasta bakıcı gömleği ve nevresim gibi çeşitli ürünler imal edilmiştir¹³⁹⁰.

Sağlık alanında her türlü ihtiyacın giderilmesi için paraya da ihtiyaç duyulmuştur. Cenazelerin defin işlemi, suların temizlenmesi gibi nedenlerle 9 Şubat 1915'te Erzurum'a Dâhiliye Nezareti'nden beş bin lira gönderilmesi istenilmiştir¹³⁹¹. Van vilayetinden Erzurum hastanelerine dokuz yüz lira yardım yapılmış ve yüz lira daha gönderileceği bildirilmiştir. Bu nedenle 24 Şubat 1915'te Dâhiliye Nezareti Van vilayetine bir teşekkür telgrafı göndermiştir¹³⁹².

1383

Peklik:

Kabızlık.

(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981a4a253708.03909826, (01.03.2018)).

¹³⁸⁴ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 143.

¹³⁸⁵ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

¹³⁸⁶ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 143.

¹³⁸⁷ Tevfik Sağlam, age., s. 7.

¹³⁸⁸ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/4, 1-1, 1-2.

¹³⁸⁹ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 57.

¹³⁹⁰ Alev Keskin, Fatma İlhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", s. 212.

¹³⁹¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

¹³⁹² BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-27.

2.2.5. Kafkas Cephesi ve Cephe Gerisinde Genel Sağlık Durumu

Kafkas Cephesi'nde tifüs (lekeli humma), humma-i racia (dönek humma), dizanteri¹³⁹³, kolera¹³⁹⁴, sıtma, tifo (karahumma), donuk hastalıkları yaygın olarak görülürken; yılançık, çiçek, iskorbüt, frengi¹³⁹⁵, tetanos, kabızlık, diş ağrısı ve göz ağrısı¹³⁹⁶ da cephe de görülen hastalıklardandır. Bazı hastalıklara cephe de pratik çözümler bulunmuştur. Örneğin; diş ağrısı için adaçayı toplanıp kaynatılarak hem içilmesi hem de gargara¹³⁹⁷ yapılması, kabızlığı gidermek için çayı az içmek, beyaz ekmek yerine kara ekmek yemek ve zeytinyağlı yemekler tüketmek¹³⁹⁸, göz ağrısı için ise gözleri ılık su ile banyo etmek ve dışarı çıkıldıkça siyah gözlük kullanmak¹³⁹⁹ gibi tedavi yöntemleri uygulanmıştır.

Anadolu'nun hemen her tarafında daha 1914 Mayıs'ında lekeli humma, dönüşlü humma, tifo, dizanteri tek tük vakalar veya küçük salgınlar görülmüştür. Bu dönemde tifo, kolera, dizanteri aşuları yapılmış, lekeli humma ve dönüşlü humma için ise bit mücadelesine önem verilmiştir¹⁴⁰⁰.

26 Kasım 1914'te Erzurum ve Hasankale hastanelerine gelen hasta sayısı 560, hastalıktan ölenlerin sayısı 29 ve önceden gelenlerle beraber toplam hasta sayısı ise 6929'dur. Bu hastaların çoğu grip ve dizanteri şikâyeti ile gelmiştir. Ölümünün çoğu tifüs nedeniyledir¹⁴⁰¹.

Savaşılan bölgenin şartlarına göre giyinememe¹⁴⁰², yetersiz beslenme, temizlik sıkıntısı, ulaşım koşullarının zorluğu ve Doğu Anadolu'nun zorlu iklim koşulları orduya Ruslardan daha çok zayıat vermiştir. Daha savaşın başlarında orduda salgın hastalıklar görülmüştür. Salgınlara zamanında müdahale edilmediği ya da ihmalkâr davranıldığı zamanlar olmuştur. Temmuz 1914'te Van'da bir salgın meydana gelmiştir. Bu salgın sırasında gerekli özeni göstermeyip salgının geniş bir

¹³⁹³ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

¹³⁹⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

¹³⁹⁵ Frengi ve frengi tedavisi için bkz. Hulusi Behçet, Frengi Tedavisine Dair Münakaşat, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1339.

¹³⁹⁶ 11 Kasım 1914. Muharebeler sırasında gece dinlenmek ve ısınmak için cephe sandıklarından ateş yakıyorduk. Sandıklar çıralı çamdan yapılmış oldukları için kuvvetli ve yağlı bir duman savuruyorlardı. Soğuğun tesiriyle ısınmak için ateşe sokuldukça dumandan gözlerimizin kan çanağı haline geldiğini sonradan fark ettik. Bir taraftan karın beyazlığından ve karsımasından diğer taraftan dumandan malul bir hale gelmiş ve oradaki tabiri veçhile gözlerimiz karsımıştı. (Arif Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 55)

¹³⁹⁷ İ. Hakkı Sunata, age., s. 424.

¹³⁹⁸ Ziya Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz.: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 161.

¹³⁹⁹ Arif Baytın, age., s. 55.

¹⁴⁰⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 315.

¹⁴⁰¹ Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015, s. 140.

¹⁴⁰² ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 210, Fih. 51-5.

alana yayılmasına neden oldukları müfettiş raporundan anlaşılan 11. Kolordu Kumandanlığı'ndan emekli Mirliya Cabir Paşa ile kolordu sertabibi vekili emekli Kaymakam Zülküf Bey ve Mülazım-ı Evvel Yusuf Efendi'nin ve bunlardan başka bu durumdan sorumlu olanların ayandan Ferik Hasan Paşa'nın başkanlığında oluşacak Divan-ı Harp'de yargılanmaları istenmiştir¹⁴⁰³.

Savaşın ilerleyen dönemlerinde soğuk, açlık, bitlenme, yorgunluk ve giysi eksikliği had safhaya ulaşmıştır. Kış şartlarında ince yazlık elbiseler ve çarık giymek zorunda kalma¹⁴⁰⁴, yetersiz beslenme, gereken temizlik yapılamadığı için bitlenme¹⁴⁰⁵ gibi nedenlerle salgın hastalıklar artmıştır¹⁴⁰⁶. Sürekli olarak katı gıdalarla beslenmesi ve soğuk havalar sağlık sorunlarının artmasına neden olmuştur¹⁴⁰⁷. Birçok asker soğuktan korunmak için barındıkları binaları yıkıp yakmaya kalkışmış sonrasında ise donma tehlikesiyle baş başa kalmıştır¹⁴⁰⁸.

Zorlu iklim koşulları nedeniyle ölümler arttığı gibi ölenlerin gömülmesi konusunda da sıkıntı çekilmiştir. Doğu Anadolu'da zorlu geçen kış şartları nedeniyle toprağı kazıp ölüleri gömmek mümkün olmamıştır. Toprağı kazmak için donan toprağı ısıtmak gerekmiş fakat yakacak malzemesi bulmak sorun olmuştur. Kurmay Albay Aziz Samih ölümlerin defni konusuna şöyle değinmiştir¹⁴⁰⁹:

“11 Aralık 1914... Hasankale'den Erzurum'a giderken Korucukta Hilmi Bey isminde bir kişiyi gördüm... Kapısının önünde on ceset yatıyordu. Köy evlerinden birisinin kapısını açtırdı. Odun tomrukları gibi üst üste yığılmış, istif edilmiş cesetler gösterdi. Soğuktan taş heykeller gibi duran bu vücutlar bozulmuyor ve kokmuyordu. Bunları niçin gömdürmediğini sordum. Soğuktan kazma işlemez dedi. Öncelikle odun bulup bir gün sürekli yakıp toprağı yumuşatmak, sonra kazdırmak gerekir. Oysaki benim yanımda ne yakacak odun ne de toprağı kazdıracak adam var. Bunları gönderiniz de defnettireyim. Böyle mezara kavuşmamış şehitler gördüm.”

Ocak 1915'te Doğu Anadolu'nun zorlu koşullarında Kafkas Cephesi'nde birçok kişi herhangi bir hastalık belirtisi göstermeden yaşamını yitirmiş, bu ölümlerin nedeni ise anlayamamıştır. Ölenlerin kişisel dosyalarına “*Eceliyle öldü*” diye yazılmıştır. Bu kişiler gerçekte “*hızlı yaşlanma*” denilen bir tıp olayı sonucu

¹⁴⁰³ BOA, BEO. 4300/322493, 1-1.

¹⁴⁰⁴ Muharrem Uçar, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 144.

¹⁴⁰⁵ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 48.

¹⁴⁰⁶ Guze, *Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s. 60-61;

¹⁴⁰⁷ Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 24-26.

¹⁴⁰⁸ Ziya Yergök, age., s. 78.

¹⁴⁰⁹ Aziz Samih İlter, age., s. 8-9.

ölmüştür. Kısa molalarla ve sıfırın altında 25-30 derecede yapılan uzun yürüyüşler, günde 1-2 saatlik uyku, açlık, ağır şartlarda yaşamlarını sürdürme ve moral bozukluğu gibi nedenler hızlı yaşlanmaya neden olmuş ve ölümlere yol açmıştır¹⁴¹⁰.

Askerlerin açlık nedeniyle karınlarını doyurmak için farklı yollar araması örneğin; yemek bulamadıkları için gizlice buğday haşlayıp yemeleri¹⁴¹¹, buğdayı saman ateşi üzerine koyup kavurup yaparak tüketmeye başlamaları ishal gibi hastalıkların görülmesine neden olmuştur¹⁴¹².

Kafkas Cephesi'nde hastalanan askerlerin gerideki hastanelere sevk edilmeleri de sıkıntılara neden olmuştur. Bazen sıyrık gibi küçük yaraları olanlar ile bir hafta içinde tedavileri mümkün olan hafif yaralıların Erzurum hatta Erzincan hastanelerine sevk edildikleri görülmüştür. Bu gibi hastaların geriye sevkleri ordunun genel kuvvetini azaltıp ordu güvenliğini tehlikeye düşürmüştür¹⁴¹³.

Kafkas Cephesi'ne sevk edilen birlikler yolda çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştır. Örneğin; 5. Kuvve-i Seferi'ye Kafkas Cephesi'ne destek kuvvet olarak gönderilmiş, buraya giderken uzun yürüyüşler, çamurlu ve taşlı yollar askerlerin ve hayvanların hastalanmasına neden olmuştur. Sıkıntılar her geçen gün artınca askerlerin maneviyatına etki etmiş bunun sonucunda firarlar ve intihar olayları artmıştır. 1 Şubat 1915'ten itibaren hava durumu iyice kötüleşmiş, kar fırtınaları ve tipi nedeniyle donma olayları görülmüş, birlikler birçok asker ve hayvan kaybetmiştir. İstanbul'dan Erzurum'a kadar; 2493 hasta, 1003 ayak vurgunu, 272 donma, 49 hastalıktan ölüm, 79 donarak ölüm, 3 boğularak ölüm, 17 diğer şekilde ölüm olmak üzere hasta ve ölü sayısı toplamda 3916 kişidir¹⁴¹⁴.

Uzak yollardan gelen askerler neredeyse aralıksız sayılabilecek yürüyüşlerde temizlenme imkânı bulamadığı için 3. Ordu'da bitlenmeden dolayı lekeli tifo ve hummayı racia hastalıkları oldukça fazla görülmüştür. Yolda askerler halkla sıkı bir temas içinde oldukları için halk arasında bitlenenler olmuştur. Şubat 1915'te bitlenmenin ve bu nedenle hastalıkların önü alınamamıştır. Erzincan'da hastalık şiddetli bir salgın hâline gelmiş ve hastaneler dolmuştur. Ulukışla'ya kadar menzil ana hattı ile Erzurum-Kığı-Palu-Maden-Diyarbakır ve Erzurum-Erzincan-Harpüt-Diyarbakır yollarında ve civar köylerde hastalık yayılmıştır. Mart başlarında hastalık

¹⁴¹⁰ Alptekin Müderrisoğlu, age., s.514-515.

¹⁴¹¹ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos- 20 Aralık 1914), s. 142.

¹⁴¹² Mehmet Derviş Kuntman, age., s. 106.

¹⁴¹³ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (10 Ocak 1915-08 Kasım 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 124, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010, s. 30.

¹⁴¹⁴ Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'nci Seferi Kuvvetler (52'nci Tümen)*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 8-10.

hafiflemeye başlamış olsa da menzildeki amele, jandarma ve depo taburlarında ve halk arasında etkisini sürdürmüştür¹⁴¹⁵.

Ali İhsan Sabis hatıratında; “3. Ordu’yu, düşman kuvvetleriyle yapılan ateş ve süngü savaşları eritmemiştir. Soğuk, hastalık, gıdasızlık mahvetmiştir. Esir olanların hepsi, düşman manevralarıyla sarılarak esir düşmemişler; bunların çoğu cephanesizlik, açlık ve takatsizlikten karlar içinde kalma dolayısıyla esarete uğramışlardır. Şehitlerimiz dahi aynı sebeplerin kurbanı olmuşlardır.”¹⁴¹⁶ Bu o dönem için oldukça doğru bir tespittir. Daha savaşın başında gerekli önlemler tam alınmadığı ve eksikler tamamlanamadan savaşa girildiği için Ruslardan çok doğa ve açlıkla bir savaş yaşanmıştır. Erzurum Valisi Tahsin Bey’in 6 Şubat 1915’te Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir şifre’de; tifüs, humma-i racia ve dizanterinin askerlere ve halka çok fazla zarar verdiği, askerden 20.000 kişinin hasta olduğu, bazı bölgelerde vefatın korkunç bir şekil aldığı, ulaşım araçlarının az olması nedeniyle nakliyat konularında sıkıntı yaşandığı, kışın oldukça şiddetli geçmesi nedeniyle duyulan endişeler bildirilmiştir. Ayrıca bölgede yeteri kadar doktor bulunmadığı gibi 20 doktor vefat etmiş, 30’u hasta olmuştur. Dr. Süleyman Numan Bey’in Kafkas Cephesi’ne gelir gelmez hastalanıp İstanbul’a dönmek zorunda kalması nedeniyle onun bilgilerinden yararlanılamamıştır. Dr. İbrahim Tali Bey’in ise hastalıklarla ilgili çalışmalar yaptığından bahsedilmiştir¹⁴¹⁷. Tifüs, humma-i racia ve dizanteri hastalıkları birden bire ortaya çıktığı için buna neden olan ve ortadan kaldırılması gereken yayılma vasıtaları tespit edilmiştir. Buna göre hastalığa neden olan ve ortadan kaldırılması gereken durumlar şunlardır¹⁴¹⁸:

1. “Askerlerin pislikten korunma yöntemlerini bilmemesi,
2. Savaş alanının çok soğuk ve karla kaplı olması,
3. Hastaların Erzurum ve civarında bulunan hanelerde tedavi edilmek zorunda olması nedeniyle hastalığın halka da bulaşması,
4. Yaralıların tedavilerinin gerektiği gibi yapılamaması,
5. Yaralı sevkine soğuk hava ve yollar müsaade etmediği gibi sevk için yeteri kadar taşıt bulunmaması,
6. Askerlere hava değişimi verilmesi, hava değişimi alan askerler yaya olarak uzun mesafelere gidemedikleri için yakın köylerde kalıp hastalığı buradaki halka yaymaları,
7. Seferberlikten harp ilanına kadar hastalık ve hastane adına gerekli tedbirlerin alınmaması,

¹⁴¹⁵ Tefik Sağlam, age., s. 79.

¹⁴¹⁶ Ali İhsan Sabis, age., s. 318-319.

¹⁴¹⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1.

¹⁴¹⁸ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1.

8. *Doktorların özellikle de hasta bakıcıların azlığı, Erzurum şehrinin pis ve kalabalık olması.*”

Ayrıca Erzurum Valisi Tahsin Bey bu sorunları gidermek için üç noktanın dikkate alınması ve belirtilen noktalara uyulması gerektiği vurgulamıştır. Bunlar¹⁴¹⁹:

1. *Erzurum’a İstanbul’dan ve civardan mülki-askeri, resmi veya hususi doktorlardan 40-50 doktor ile 200 hastabakıcı gönderilmelidir.*
2. *Humma-i racia’ya karşı 914’lük aşı hazırlanarak Erzurum’a gönderilmelidir.*
3. *Hasta ve yaralıların Erzurum’dan tahliye edilmesi için 100 at arabası gönderilmesi gerekmektedir.*

Tahsin Bey, tifüsün ne şekilde bulaştığının bir türlü anlaşılmadığı ve Avrupa’da uzun zaman önce görülüp artık görülmediği için bu hastalık hakkında bilinenlerin unutulduğunu ve kimsenin bu konuyla meşgul olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle memleket için mühim bir tehlike oluşturan tifüsün ortaya çıkışı ve yayılması hakkında incelemeler ve ilmi araştırmalarda bulunmak üzere Avusturya ve Almanya profesörlerinden oluşan bir tıp heyetinin Erzurum ve Erzincan’a gönderilmesini istemiştir. Tahsin Bey bu konuda şu bilgileri vermiştir¹⁴²⁰:

“Avusturya ve Almanya profesörlerinden oluşan bir tıp heyetinin Erzurum veya Erzincan’a gönderilmesi için her iki devletin elçiliklerine başvurarak böyle bir teşebbüste bulunulması farz-ı ayn hükmündedir. Buradaki doktorlar hayli incelemelerde bulundu. Böyle bir tıp heyeti gelirse bu soruna mahkûmluk sonsuza kadar ortadan kalkabilir veya hiç değilse verdiği hasara bir çare bulunup ordu ve ahali bu afetten kurtulur ve insanlığa hizmet edilmiş olur.”

Bu istek üzerine Dâhiliye Nezareti de Harbiye Nezareti’ne 8 Şubat 1915’te bir yazı göndererek Erzurum Valisi Tahsin Bey’in isteklerini belirttikten sonra bu hastalıkların önüne geçmek için mülkiyeden ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden ikişer doktorun katılımıyla bir an önce bir heyet oluşturulup Erzurum veya Erzincan’a gönderilmesini istemiştir¹⁴²¹.

Tifüs, humma-i racia ve dizanterinin yoğun olduğu bir zamanda soğuk etkisiyle zatürre vakaları artmıştır. 23 Şubat 1915’ten 5 Mart 1915 tarihine kadar geçen on günlük kısa süre içinde çeşitli hastalıklardan ve özellikle zatürreden 106

¹⁴¹⁹ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-2.

¹⁴²⁰ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-2.

¹⁴²¹ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

asker ölmüştür¹⁴²². Mart 1915'te ordunun yaklaşık % 45'i salgın hastalıklara yakalanmış, hastalananların % 24'ü ölmüştür¹⁴²³.

Hafız Hakkı Paşa'nın tifüsten vefat etmesinden sonra 3. Ordu Komutanlığı'na Mahmut Kamil Paşa tayin edilmiştir. Salgın hastalıklar üzerine, hükümet tarafından Erzurum vilayetinin sivil-asker sağlık işlerini beraber yürütmek üzere 14 Mart 1915'te Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Bey'i görevlendirmiştir. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa ve Erzurum Valisi Tahsin Bey bu işlerin yoluna konulması adına büyük çabalar içerisinde girmişlerdir¹⁴²⁴. Faik Tonguç anılarında¹⁴²⁵:

“Alınan önlemler bulaşıcı hastalıkları engellemeye yetmediği gibi hastalıklar hastaneler aracılığıyla daha çok yayılmaya başlamıştır. Herhangi bir yaralanma veya ufak bir rahatsızlıktan dolayı hastaneye gelen kişiler bile buralarda daha çok hasta oluyordu. Hastaneler tam bir mikrop yuvası halini almıştı. Buna sağlık personeli sayısının kısıtlı olması, temizliğe yeteri kadar önem verilememesi ve kısıtlı imkânlar neden oluyordu.”

Erzurum Valisi Tahsin Bey 8 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne; seferberlik başladığından beri Bayburd kazasında tifüs ve bulaşıcı hastalıklardan 2400 vefat olduğunu, hastalığın bir haftadan beri tamamıyla hafiflediğini, Bayburt'un 56.000 civarındaki nüfusuna nazaran vefat miktarının o kadar çok olmadığını bildirmiştir¹⁴²⁶.

19 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden Doğu Anadolu'daki çeşitli vilayetlere telgraflar gönderilerek cephede asker ihtiyacı olduğu için Kafkas Cephesi'ne asker takviyesi yapılacağı bildirilmiştir. Bu askerler cepheye gönderilmeden önce buldukları bölgelerde sivil ve askeri doktor olan yerlerde varsa iki doktora, iki doktor yoksa tek doktora muayene ettirilmesini emredilmiştir. Doktor olmayan yerlerde ise bu kişilerin kaydı tutularak sevk edilecekleri yerlerde alay kumandanlarının nezareti altında birliklerdeki doktorlar tarafından muayene edilmeleri istenilmiştir¹⁴²⁷.

Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetleri ilerleyerek birçok yeri ele geçirince binlerce insan evlerini terk etmeye başlamıştır. Bu kişiler geçtikleri yerlerde bulaşıcı hastalıklara yakalanmış ve bunu Anadolu'nun içlerine kadar yaymışlardır. Bu

¹⁴²² Hulusi Baykoç, age., s. 13.

¹⁴²³ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar Ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 16: (2007), s. 216-217.

¹⁴²⁴ Mustafa Şahin, agm., s. 297.

¹⁴²⁵ Faik Tonguç, age., s. 31.

¹⁴²⁶ BOA, DH. İ. UM. 89-1/1-22, 1-1.

¹⁴²⁷ BOA, DH. ŞFR. 52/38, 1-1.

nedenle Temmuz 1916'dan itibaren göç yolları üzerinde “*Muhacirin Sıhhiye İstasyonları*” kurulmuştur. Burada göçmenlerin muayenesi ve aşları yapılmıştır¹⁴²⁸.

Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'nun yanında 1916 senesinde 2. Ordu görev almıştır. 2. Ordu içerisinde askerlerin yeterli beslenememesi ve temizlik sıkıntısı nedeniyle tifo, tifüs ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar baş göstermiştir. Birçok asker ve subay bu nedenle vefat etmiştir. 2. Ordu birliklerinin birçoğu vitaminsizlikten (Tavukkarası) göremez ve hareket edemez bir hale gelmiştir¹⁴²⁹. 13 Temmuz 1916'da 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa Başkumandanlık Vekâleti'ne; askerlerin Kafkas Cephesi'ne sevki sırasında geçtikleri güzergâhlarda salgın hastalıkların olması nedeniyle sürekli olarak karantinalar uygulandığını, bu nedenle 2. Ordu birliklerinin Kafkas Cephesi'ne geç ulaşabildiklerini bildirmiştir¹⁴³⁰.

1917'de Vehip Paşa Kafkas Ordular Grubu komutanı olmuş ve devam eden salgın hastalıklar için çeşitli tedbirler almıştır. 3. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guze anılarında 1917 yılında gerek hastanelerin sayısı, temizliği, bulaşıcı hastalıklara karşı aşı uygulaması, etüv sayılarının artırılması gibi konularda sağlık alanında ilerleme kaydedildiğinden bahsetmiştir¹⁴³¹. Guze anılarında sıhhi durumun düzelişinden bahsetse de açlık devam ettikçe ölümlerin önüne geçilememiştir. İ. Hakkı Sunata Ocak 1917'de; “*Daha buraya gelirken bile, bazı neferlerin yiyecek yetersizliğinden çarıklarını kızartıp yediklerini iştmişti. Ölüm sayısı da artmıştı. Doktor Dimitraki'ye, bu açlıktan ölenlere nasıl rapor verdiğini sormuştum: “Umumi zaîfiyet neticesi tevakkufu kalpten vefat” diye cevap vermişti*”¹⁴³² diyerek Kafkas Cephesi'ndeki askerlerin ne kadar çaresiz bir durumda olduğunu göstermiştir.

1917'de Ruslarla Brest-Litovsk antlaşması imzalandığı için askeri alanda olduğu gibi sıhhi alanda da sorunlar 1917-1918 devresinde bir derece olsun azalmıştır. Ağustos 1918'e gelindiğinde Dâhiliye ve Sıhhiye Nazırı İsmail Bey'in raporunda; bulaşıcı ve salgın hastalıkların etki alanının genişlemesini ve hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla alınacak tedbirlerin ve yapılacak işlerin Sıhhiye Nezareti'nce yapılması gerektiği bildirilmiştir. Sıhhiye Nezareti'nin uygun bulunduğu kanun tasarısının bir sureti ve kararnamenin gerekçesi eklenerek meclise gönderilmiş olduğu ve durumun aciliyeti nedeniyle bir an önce harekete geçilmesine ihtiyaç duyulduğu için kanun tasarısının süratli bir şekilde incelenip kanunlaştırılması ve bu durumun sonuçlandırılmasının gerektiği belirtilmiştir¹⁴³³. Muhacir sayısının artışı,

¹⁴²⁸ Muharrem Uçar, agt., s. 138.

¹⁴²⁹ *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 326.

¹⁴³⁰ ATASE, BDH. Kls. 129, Dos. 216, Fih. 5, 5-1.

¹⁴³¹ Guze, *Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s. 85-86.

¹⁴³² İ. Hakkı Sunata, age., s. 299.

¹⁴³³ BOA, BEO. 4537/340245, 2-1.

özellikle Karadeniz tarafından yapılan göçler böyle acil bir karar alınmasına neden olmuş olabilir.

2.2.6. Kafkas Cephesi ve Cephe Gerisinde Görülen Hastalıklar

2.2.6.1. Tifüs (Lekeli Humma)

Kafkas Cephesi salgınlarının en çok yayılan ve en çok tahribat yapan hastalığı olan¹⁴³⁴ tifüs (Typhus epidemique, lekeli humma, lekeli tifo) eski zamanlarda diğer ateşli hastalıklar ve özellikle vebayla karıştırılmıştır¹⁴³⁵. Savaş koşullarında yine doğru bir tanı koymak her zaman mümkün olmamış, tifüs'ün grip ve tifo ile karıştırıldığı zamanlar olmuştur. Yanlış tanılama nedeniyle kimi zaman yanlış tedaviler uygulanmıştır. Vasfi Şensözen anılarında; Kafkas Cephesi'ne gitmek için Ulukışla'dan hareket ettiklerini ve yolda ateşli bir hastalığa yakalandığını, tabur doktorunun kendisine sıtma teşhisi koyduğunu fakat Sivas'a ulaştığında hastanede kendisine lekeli tifo teşhisi konulduğunu belirtmiştir. Tifüs kendisinde yüksek ateş yapmış ve halüsinasyonlar görmesine neden olmuştur¹⁴³⁶.

Ordu humması, ordu tifüsü, lekeli tifo, tifüs nemşi¹⁴³⁷ gibi birçok isimle anılan tifüs, özellikle insanların sıkışık yaşamak zorunda kaldıkları, temizlenme imkânı bulamadıkları zamanlarda salgınlar yaparak binlerce insanın ölümüne neden olmuştur¹⁴³⁸. Tifüs insanlara bitler aracılığıyla bulaşmakta¹⁴³⁹ olup hastalık baş ağrısı, ateş, üşüme, titreme, halsizlik gibi genel enfeksiyon belirtileriyle başlayıp hızla 40 dereceye çıkan ateşle kendini göstermiştir. Hastada cilt lekesi, deride dökülme, bilinç kaybı gibi etkiler yapmıştır¹⁴⁴⁰.

Daha Kafkas Cephesi'nde savaş başlamadan Temmuz 1914'te Van'da tifüs salgını görülmüştür¹⁴⁴¹. Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan edilince askerler Kafkas Cephesi'ne gitmek üzere yola çıkarılmış, yolda temizlenme fırsatı bulamayan askerler Erzurum'a bitlenmiş olarak ulaşmıştır. Bunun sonucunda Erzurum'da tifüs salgını görülmüştür. Erzurum'da yeterli sayıda dezenfeksiyon aleti, etüv ve buğu sandığı gibi malzemeler olmadığı için bu salgının önüne geçilememiştir¹⁴⁴². Eylül-

¹⁴³⁴ Server Kamil, age., s. 3.

¹⁴³⁵ Nuran Yıldırım, agm., s. 1327.

¹⁴³⁶ Vasfi Şensözen, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Okuyan Us, İstanbul 2013, s. 57-59

¹⁴³⁷ Avanzade Mehmed Süleyman, *Tifüs Yahut Lekeli Humma*, Dersaadet 1336, s. 5.

¹⁴³⁸ Mustafa Karatepe, agm., s. 301

¹⁴³⁹ <http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/7-e.html>, (29 Kasım 2016).

¹⁴⁴⁰ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 4-5.

¹⁴⁴¹ BOA, BEO. 4300/322493, 1-1.

¹⁴⁴² Mustafa Karatepe, agm., s. 301.

Ekim aylarında Bayburt civarında konaklayan birliklerde tifüs rastlanmıştır¹⁴⁴³. Kasım ayında Ruslarla çatışmaların başladığı ilk günlerde Erzurum ve Harput'ta şiddetli bir tifüs salgını başlamış aynı hastalık Mardin, Van ve Bitlis'te görülmüştür. Aralık 1914'te Erzurum'da bir günde ölen asker ve sivil sayısı 400 civarındadır¹⁴⁴⁴. 1914/1915 kışında tifüs salgını bütün Anadolu'ya yayılmıştır¹⁴⁴⁵.

Şubat 1915'te Erzurum'da diğer hastalıklar gibi tifüs birçok kişinin ölümüne neden olmuştur¹⁴⁴⁶. Hastalıklar yayıldığı için bunu önlemek ya da verdiği hasarı azaltmak amacıyla yapılacak çalışmalarda paraya ihtiyaç duyulmuştur. Erzurum Valisi Tahsin Bey 9 Şubat 1915 tarihli telgrafında;

“Erzurum'da tifüs hastalığı yayılmış ve buna muhacirler sebep olmuştur. Askerden ve ahaliden bu beş ay zarfında Erzurum kalesi içindeki mezarlıklara defn edilen cenaze miktarı 10.000'i bulmuştur. Erzak ve cephane kollarından handa, sokakta telef olan binlerce hayvan dahi gelişi güzel etrafa atılmıştır. Asker mezarlıkları derin kazılmadığından ilkbahar gelince memlekette kolera gibi ölümcül hastalıkların ortaya çıktığını doktorlar söylüyor. Belediye'nin de beş paraları yoktur. Arazi vergisi de alınamamıştır. Bunun için masrafların karşılanması işi hazineye düşmektedir. Şimdiden sıhhiye için gerekenlerin yapılması, cenazelerin derin bir surette tekrar defn ve leşlerin yakılması, lağımaların temizlenmesi ve buna benzer pek çok hususta kullanılmak üzere sıhhiye için veya başka bir şey için ayrılan bütçeden 5000 liralık tahsisata acilen ihtiyaç vardır. Tifüsün şimdiki vaziyeti, koleranın yayılma biçiminden ve tahribatından hiç de farklı değildir. Bu afetten kurtulmak ya da yaptığı hasarı onarmak için nakde ihtiyaç vardır”¹⁴⁴⁷ diyerek hangi alanlarda sıkıntı olduğunu ve bunları düzeltebilmek için gerekenleri belirtmiştir.

Yine 11 Şubat 1915'te Tahsin Bey nezarete şunları yazmıştır; *“şiddetli bir şekilde devam eden tifüs'ün Allah'ın izniyle bir iki günde sona ermesi için Süleyman Numan Bey tarafından gösterilen tedbirler arasında; askerlere bol gıda ve bilhassa çay için bolca şeker ve çamaşırlar için bolca sabun verilmesi vardır. Erzurum'da sabun ve şeker bitmek üzeredir. Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri her*

¹⁴⁴³ Ali İhsan Sabis, age., s. 50.

¹⁴⁴⁴ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, agm., s. 221.

¹⁴⁴⁵ Hikmet Özdemir, age., s. 95. Aralık 1914-Ocak 1915'de gerçekleşen Sarıkamış harekâtı sonrasında gerçekleşen tifüs salgını ve etkileri için bkz. Hümmet Kanal, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephe Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/2: (2014), s. 93-98; Süleyman Tekir, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı: 1 (2016), s. 268-284.

¹⁴⁴⁶ BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59; BOA, DH. İ. UM. EK. 6/4, 1-1, 1-2.

¹⁴⁴⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

şeyden önce Erzurum'a 25.000 kıyye sabun ve 100.000 kıyye şeker gönderebilirlerse ordu ve memleket yararına pek büyük hizmet etmiş olurlar"¹⁴⁴⁸

Valinin bu telgrafları üzerine 14 Şubat 1915'te Erzurum'a, tifüsle ilgili gerekli tedbirlerin alınması ve hastalıkların teşhisi amacıyla bu işin uzmanı olan Hamdi Bey ve onunla birlikte sekiz on kadar doktor ve yine Erzurum ve çevresinde görev yapması için tifüs hastalığı konusunda yetiştirilmiş sıhhiye personeli sevk edilmiştir¹⁴⁴⁹.

Tifüs salgını nedeniyle Kafkas Cephesi için gereken malzemelerin nakli konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. 20/21 Şubat 1915'te Mamuratülaziz'den Erzurum'a yapılan nakliyat sırasında Erzurum'a giden birçok kafil memuru ve görevli diğer kişiler, taşımacılıkta kullanılan hayvanların birçoğu geriye dönememiştir¹⁴⁵⁰.

Tifüs hastalığı yayılırken birçok insan fedakârca hasta insanlara yardım etmişlerdir. Ellerinden geldikçe her konuda faydalı işler yapmaya çalışmışlar ve sonuçta hasta insanlarla oldukça fazla temasta buldukları için birçoğu hayatını kaybetmiştir. Bu kişilerin ailelerinin bakımı için girişimlerde bulunulmuştur. Erzurum Valisi Tahsin Bey 1 Mart 1915'te; "*Hasankale ceza reisi, savcı yardımcısı, sorgu hâkimi ve nekahet dönemine giren kaymakam ve mal müdüründen başka bütün memurlar ve kâtibin tifüsten vefat*" ettiğini bildirmiştir. Bu kişiler harbin başından beri hastanelerde hizmet etmişler ve hastalanarak ölmüşlerdir. Bu nedenle vali "*Kimsesiz ve yardıma muhtaç bir halde kalan bu kişilerin ailelerine 500 kuruştan 1000 kuruşa kadar ikramiye verilmesi ve bunun için de 15.000 kuruşluk havale*" yapılmasını rica etmiştir. Eğer bu havale yapılamazsa "*örtülü ödenekten verilerek bunun karşılanacağını*" bildirmiştir¹⁴⁵¹.

Mart 1915'te Erzincan'da Dr. Süfyan ve Dr. Recai Beyler dâhil olmak üzere 8 sağlık personeli ve Erzincan halkından 50-60 kişi tifüs nedeniyle vefat etmiştir¹⁴⁵². Seferberlik başladığından beri Nisan 1915'e kadar Bayburt kazasında tifüs ve bulaşıcı hastalıklardan 2400 kişi vefat etmiştir¹⁴⁵³.

Hastalık Doğu Anadolu ile sınırlı kalmamış, Karadeniz ve Ege bölgesinde de görülmüştür. Erzurum'dan Trabzon'a sevk edilen hasta askerler nedeniyle Trabzon'da lekeli tifüs hastalığı görülmüş, doktor ve hemşirelerden hastalanıp ölenler olmuştur. Askerlerden günlük 30 ile 50 kişi ölmüştür¹⁴⁵⁴. 3. Ordu Kurmay

¹⁴⁴⁸ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 3-1.

¹⁴⁴⁹ BOA, DH. ŞFR. 50/35, 1-1.

¹⁴⁵⁰ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/60, 1-1.

¹⁴⁵¹ BOA, DH. KMS. 31/11, 4.

¹⁴⁵² Server Kamil, age., s. 4.

¹⁴⁵³ BOA, DH. İ. UM. 89-1/1-22, 1-1.

¹⁴⁵⁴ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, agm., s. 207.

Başkanlığı yapan Alman Subayı Felix Guze de 14 Kasım 1915'te tifüs hastalığına yakalanmıştır¹⁴⁵⁵.

1917 yılında tifüs Kafkas Cephesi'nde varlığını devam ettirmiştir. 16 Nisan 1917'de 2. Ordu Kumandanlığı'na yazılan bir şifrede; 124. alay tabur kumandanı Yüzbaşı Ferid Bey'in tifüs hastalığına yakalandığının öğrenildiği ve durumunun nasıl olduğunun bildirilmesi istenmiştir¹⁴⁵⁶.

Kafkas Cephesi'nde Mart 1915'ten Eylül 1918'e kadar 19.619 kişi tifüse yakalanmış ve bunlardan 7310'u ölmüştür. Genel hasta sayısı 564.498 olup bunların % 3,4'ünü tifüse yakalananlar oluşturmuştur. Genel hasta ölümleri ise 105.761 olup bunların % 6,6'sını tifüsten ölenler oluşturmuştur¹⁴⁵⁷.

2.2.6.2. Sıtma (Malarya)

Sıtma (Malarya), Anofel cinsi sivrisineklerin sokmasıyla bulaşan bir hastalık¹⁴⁵⁸ olup sıtma tedavisinde kinin (kınakına, sulfata) ve arsenik kullanılmıştır¹⁴⁵⁹. 1910'dan itibaren sıtmayla mücadele için parasız kinin dağıtılmasına başlanmıştır. Orduda alınan önlemlerin yanında 1917'de kinin tedariki ve ucuza satılması hakkında bir kanun çıkarılmıştır. 1917'de Kafkas Cephesi'nde bulunan 3. Ordu'da ilk kez kinin kartı kullanılmıştır¹⁴⁶⁰.

İ. Hakkı Sunata hatırasında sıtmaya yakalandığını üçüncü tabur doktoru olan Rum Dimitraki'nin kendisine kinin ve sair ilaçlar verdiğini belirtiyor. Sıtma nöbetleri artınca doktor kendisine arsenikli su verip yemeklerden sonra bir kaşık içmesini söylemiştir¹⁴⁶¹.

Sıtma tedavisi genel olarak şu şekilde yapılmalıdır¹⁴⁶²:

1. Hastaya iki gün ikişer gram kinin verilir. Bu konuda ağız yoluyla tedavi en çok tercih edilen yoldur. Herhangi bir sebeple ilacı bu yolda vermek mümkün olmazsa şırınga edilir. Lakin miktarı iki grama eşit olmalıdır.
2. Hastaya takip eden iki gün içinde arsenik verilir.

¹⁴⁵⁵ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda ...*, s. 65.

¹⁴⁵⁶ BOA, DH. ŞFR. 75/141, 1-1.

¹⁴⁵⁷ Tevfik Sağlam, age., s. 92.

¹⁴⁵⁸ <http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/19-s-s.html>, (27 Nisan 2017).

¹⁴⁵⁹ Mehmed Saim, *Sıtma Mücadelesine Esasât ve Korunma Usulleri*, Kader Matbaası, İstanbul 1345, s. 38; İ. Hakkı Sunata, age., s. 288; Hamid Osman Olcay, *Sıtma: Malarya*, Kader Matbaası, İstanbul 1330.

¹⁴⁶⁰ Nuran Yıldırım, agm., s. 1330.

¹⁴⁶¹ İ. Hakkı Sunata, age., s. 288.

¹⁴⁶² Mehmed Saim, *Sıtma Mücadelesine Esasât ve Korunma Usulleri*, Kader Matbaası, İstanbul 1345 (1925), s. 38.

3. Sonraki iki gün içinde kinin ve bunu takiben iki gün arsenik verilir ve bu tedaviye kişinin durumuna göre belirlenecek bir süre için devam edilir.

Savaş koşullarında her zaman yeterli miktarda kinin bulunamadığı için sıtmayı ortadan kaldırmak için kinin kullanımını yanında sivrisineklerin yok edilmesine çalışılmıştır. Sivrisinekleri yok edilmesinde başarılı olmak için bunların yumurtalarının yok edilmesi gerekmiştir. Bu amaçla yumurtaların bulunduğu bataklığa 14 günde bir suyun yüzeyini kaplayacak şekilde petrol veya benzeri bir sıvı dökülerek larvaların yok edilmesi amaçlanmıştır¹⁴⁶³. Alınan önlemlere rağmen 1914-1918 arasında Kafkas Cephesi'nde 412.000 asker sıtmaya yakalanmış, bunların 20.000'i ölmüştür¹⁴⁶⁴.

2.2.6.3. Kolera

Kolera, ani başlangıçlı sulu ishal ile kendini gösteren ve ağır su kaybı ile ölüme yol açabilen bir hastalıktır. Kuluçka süresinin çok kısa (2 saat-5 gün) olması ve hastalığa yakalanan kişi sayısının çok hızlı bir şekilde artması nedeni ile kolera salgınlar için yüksek potansiyele sahip olmuştur¹⁴⁶⁵.

9 Şubat 1915'te Erzurum Valisi Tahsin Bey'in bildirdiğine göre ölen askerler defn edilirken mezarlıklar derin kazılmadığı için ilkbahar gelip karlar eriyince bu cesetler yüzeye çıkmıştır. Ayrıca hayvan leşleri gömülmeyip çevreye gelişigüzel atılmıştır. Bu durum kolera ve çeşitli ölümcül hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek amacıyla cesetlerin tekrar gömülmesi ve hayvan leşlerinin yakılması yoluna gidilmiştir¹⁴⁶⁶.

Ağustos 1915'te 3. Ordu, Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği tarafından cepheye kolera tehlikeli şekilde hüküm sürdüğünün bildirilmesi üzerine sıkı tedbirler alınmıştır. Hastalığın mülteciler, muhacirler ve esirlerle bulaşması ihtimaline karşı bu kişiler; sıkı bir muayene, dezenfeksiyon ve tecride tabi tutulmuşlardır. Her kolorduya bir hıfzıssıhha müşaviri tayin edilerek bunlara birer seyyar laboratuvar verilmiştir. Ordu genelinde aşı yenilenmiştir. Aşı miktarının yeterli

¹⁴⁶³ Alev Keskin, Fatma İlhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", s. 222; Sıtma ve sıtmadan korunma yolları için bkz. İsmail Hakkı (Milaslı), *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1326;

¹⁴⁶⁴ Nuran Yıldırım, agm., s. 1330.

¹⁴⁶⁵ <http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/12-k.html>, (27 Nisan 2017). Kolera ve kolera tedavisinde kullanılan yöntemler için bkz. *Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuzuye ve Mania-i İstilaiye Hakkında Talimatname*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330; Besim Ömer (Akalin), Âkil Muhtar (Özden), *Kolera Hastalığında İttihazı Lâzım Gelen Tedâbir ve Etubbâya Rehber*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1327.

¹⁴⁶⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

olması için Erzurum Aşı Müessesesi sadece kolera aşısı üretmeye başlamıştır. Ekim ortalarından itibaren ordunun kolera aşısı tamamlanmıştır¹⁴⁶⁷.

1915 yılı Kasım ayı ortalarında 3. Ordu bölgesinde Bayburt, Trabzon ve Erzurum olmak üzere üç noktada koleraya rastlanmıştır. Bayburt'ta hastalığın tespiti üzerine Ordu Sıhhiye Reisi tarafından gerekli tedbirler alınmıştır. Bir bakteriyolog ile bir seyyar laboratuvar, Erzurum'dan Bayburt'a gönderilmiştir. Ordu Sıhhiye Reisi, durum tespiti yapmak ve gerekli tedbirleri yerinde almak üzere Bayburt'a gitmiştir¹⁴⁶⁸. Trabzon'da askerler arasında 27 Kasım 1915'te bir kolera salgını başlamıştır. Bu salgının kışlanın önündeki şadırvandan kaynaklandığı tespit edilerek gerekli dezenfeksiyon işlemleri yapılmış ve askerlerin aşıları tekrarlanmıştır. Salgın 27 Aralık'tan itibaren Trabzon'da tamamen ortadan kalkmıştır¹⁴⁶⁹. Erzurum'da ilk kolera vakası 30 Kasım 1915'te Morgof hastanesinde görülmüştür. Bu nedenle Erzurum'da sıkı tedbirler alınmıştır. Askerlere yeniden aşı yapılmış, hasta olanlar ve bu hastalığı taşıyıcı durumda olanlar ayrı hastanelerde kontrol altına alınmıştır. Morgof hastanesi kapatılarak hastalığın daha çok yayılmasının önüne geçilmiştir¹⁴⁷⁰.

6 Mart 1916 tarihinde Ordu Komutanlığı görevine Vehip Paşa gelmiştir. Bu sırada 18. ve 29. Tümenler ile Erzincan'da kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Erzincan'da hasta sayısı 14 iken ilerleyen günlerde 20'yi bulmuştur¹⁴⁷¹. Kolera, 7 Mart 1916'da muhacirler aracılığıyla Sivas'ta ortaya çıkmış, Mart ayında hastane salgını şeklinde görüldükten sonra Nisan ortasında sona ermiştir¹⁴⁷².

2.2.6.4. Hummayı Racia (Dönek Humma)

Bu hastalığa tekrarlayan ateş, geri gelen ateş isimleri de verilmiştir. Tifüs gibi dönek hummayı insandan insana bitler taşımıştır¹⁴⁷³. Bu hastalık asırlar boyunca diğer bulaşıcı hastalıklar ve lekeli hummayla karıştırılmıştır¹⁴⁷⁴.

Hastalık 2 ila 8 gün süren kuluçka döneminden sonra 40 dereceye çıkan ateşle beraber halsizlik yakınmasıyla başlayıp bu dönem 5 gün sürer. Hastanın dalak ve karaciğeri büyür. Altıncı gün ateş birden bire düşer. Bir hafta devam eden ateşsiz dönemden sonra ateş yeniden 40°C'ye kadar yükselir. Hastalık ateşli ve ateşsiz

¹⁴⁶⁷ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 76.

¹⁴⁶⁸ Tefik Sağlam, age., s. 106-107.

¹⁴⁶⁹ Sağlam, age., s. 107-108.

¹⁴⁷⁰ Sağlam, age., s. 109.

¹⁴⁷¹ Aziz Samih İlter, age., s. 95-96.

¹⁴⁷² Tefik Sağlam, age., s. 113.

¹⁴⁷³ Mustafa Karatepe, agt., s. 6-7.

¹⁴⁷⁴ Nuran Yıldırım, agm., s. 1328.

dönemlerde sürer. Bu özelliğinden dolayı hastalığa dönük humma adı verilmiştir¹⁴⁷⁵. Birinci Dünya savaşı yıllarında hastalığın tedavisi aşı ile yapılmıştır¹⁴⁷⁶.

Humma-i racia Kafkas Cephesi'nde en çok görülen ve çok sayıda ölümlere yol açan hastalıklar arasında yer almıştır¹⁴⁷⁷. Birinci Dünya Savaşı sırasında 3. Ordu'daki genel hasta sayısı 564.498 olup bunların % 4,7'sini humma-i racia'ya yakalananlar oluşturmuştur. Humma-i racia'dan ölümler ise 105.761 olan genel hastalık ölümlerinin % 6,4'ünü oluşturmuştur¹⁴⁷⁸.

2.2.6.5. Tifo (Kara Humma)

Tifo hastalığının belirtileri halsizlik, iştahsızlık, yüksek ateş, baş ağrısı, kabızlık, üşüme, kas ağrıları, öksürük ve boğaz ağrısıdır¹⁴⁷⁹. Tifo'nun ortadan kaldırılması için sevk noktalarında genel olarak bütün askerlerden aşı vesikası istenmiş, aşı vesikası olmayanlara yeniden aşı yapılmıştır. Aşıların yapılma süreci; birinci gün çiçek ve birinci tifo aşısı, üçüncü gün birinci kolera aşısı, beşinci gün ikinci tifo aşısı, yedinci gün ikinci kolera aşısı, dokuzuncu gün üçüncü tifo aşısı şeklinde gerçekleştirilmiştir¹⁴⁸⁰.

Kafkas Cephesi'nde tifo hastalığı oldukça fazla görülmüştür. Daha savaşın başında genel hastalık sayısı 564.498 olup bunların % 0,5'ini tifo hastaları oluşturmuştur. Tifodan ölüm oranı ise genel hastalık ölümlerinin % 1,5'ini teşkil etmiştir. Tifodan ölüm sayısı diğer hastalıklara oranla daima yüksek olmuştur¹⁴⁸¹.

2.2.6.6. Dizanteri

Dizanteri; hijyenin yetersiz olduğu, yeterli ve güvenli kullanma suyunun bulunmadığı, ellerin yıkanmadığı ortamlarda hızla yayılan bir hastalıktır. Suya kanalizasyon karışması halinde su kaynaklı salgınlar ortaya çıkmıştır¹⁴⁸². Dizanteri, Kafkas Cephesi'nde daima salgınlara ve çok sayıda ölüme neden olan bir hastalık olmuştur¹⁴⁸³. Hastalık önceleri hastanelerde bir kısmı kanlı balgamlı, bir kısmı ishelli birçok hasta olması nedeniyle, açlık ve sefaletle bağlı bir bağırsak iltihabı zannedilmişse de daha sonra yapılan incelemelerde hastalığın dizanteri olduğu

¹⁴⁷⁵ Mustafa Karatepe, agt., s. 6-7.

¹⁴⁷⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-2; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

¹⁴⁷⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59; BOA, DH. UMVM. 119/53, 4.

¹⁴⁷⁸ Tevfik Sağlam, age., s. 94-96.

¹⁴⁷⁹ <http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/20-t.html>, (25 Kasım 2016).

¹⁴⁸⁰ Tevfik Sağlam, age., s. 99-101; Tifo ve tifoya karşı alınacak tedbirler için bkz. *Şibih Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mâni'â-i İstilâiyeye Dair Talimatname*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1331.

¹⁴⁸¹ Tevfik Sağlam, age., s. 99-101.

¹⁴⁸² <http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/4-b.html>, (29 Kasım 2016).

¹⁴⁸³ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 1-1, 1-2; BOA, DH. SYS. 123-5/5, 6-59.

anlaşılmıştır¹⁴⁸⁴. 3. Ordu Komutanı Vekili Galip Paşa, 13 Şubat 1915'te Erzurum'da nöbetle gelen bir hastalığa tutulmuştur. Tifüs olmasından korkulsa da hastalığının dizanteri olduğu anlaşılmıştır¹⁴⁸⁵.

Kafkas Cephesi'nde 1915-1918 yılları arasında dizanteriye yakalanan 12.642 kişiden 5942'si ölmüştür¹⁴⁸⁶. Dizanteri teşhisi konanlar derhal tecrit edilmiş, gerekli dezenfeksiyon önlemleri uygulanmış ve sık sık dizanteri enfeksiyonu görülen askeri birliklerde dizanteri aşısı uygulanmıştır. Dizanteri serumu da oldukça geniş ölçüde kullanılmıştır¹⁴⁸⁷.

2.2.6.7. İskorbüt

İskorbüt Kafkas Cephesi'nde sıkça görülen bir hastalıktır. C vitamini eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bu hastalık, diş etlerinin çekilmesine, kemik ve diş yapısının bozulmasına, vücut direncinin düşmesine, eklemlerde ağrılara ve yorgunluğa neden olmuştur. Cephede her zaman taze sebze ve meyve bulunamaması hastalığın askerler arasında oldukça yaygın bir hale gelmesine sebep olmuştur. Havaalar ısınıp bitkiler yeşerince askerler daha öncede tüketmekte oldukları bitkileri yiyerek bu hastalıktan kurtulmuştur. Askerler arasında en yaygın bilinen otlar kuzukulağı, madımak, yonca ve yemlik'tir. Derviş Kuntman anılarında; Temmuz 1915'te askerlerin iskorbütten kurtulmak için madımak ve bildikleri çeşitli otları toplayarak yediklerini belirtmiştir¹⁴⁸⁸. Halil Ataman da iskorbüte en iyi gelen yiyeceğin yonca olduğunu, bunu buğdayla beraber pişirerek askerlere yedirdiklerini, askerlerin böylece diş etlerinin dökülmesinden kurtulduğundan bahsetmiştir¹⁴⁸⁹.

2.2.7. Hayvan Sağlığı

Kafkas Cephesi'nde hayvanlar yaralı naklinde, topları ve eşyaları taşımada ya da binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle cephede hayvan sağlığı büyük bir önem kazanmış ve veteriner hizmetlerine, hayvan hastalıklarını önlemek ve hastalanan hayvanları iyileştirmek için tıbbi malzemelere ve hastanelere ihtiyaç duyulmuştur.

3. Ordu'ya bağlı Sahra Topçu Taburu'nun hayvanları Balkan Harbi'nden çok zayıf dönmüş ve hayvanlara gereği gibi bakılmadan Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Dağ Topçu Taburu ise Muş ve Van olaylarında kullanılmış, Sivas'a dönüşlerinin hemen ardından seferberlik nedeniyle Kafkas Cephesi'ne doğru yola

¹⁴⁸⁴ Tefvik Sağlam, age., s. 102-104.

¹⁴⁸⁵ Aziz Samih İlter, age., s. 32.

¹⁴⁸⁶ Hikmet Özdemir, age., s. 223.

¹⁴⁸⁷ Nuran Yıldırım, agm., s. 1328.

¹⁴⁸⁸ Mehmet Derviş Kuntman, age., s. 100.

¹⁴⁸⁹ Halil Ataman, age., s. 97-99.

çıkarılmıştır. Hayvanlara yollarda iyi bakılmadığı için hayvanlarının birçoğu yaralanmış, hastalanmış ve işe yarar hayvan miktarı günden güne azalmıştır¹⁴⁹⁰.

Seferberliğin başlarında 3. Ordu birliklerinin kullanımı için hayvan seçerken güçlü ve sağlıklı olanları seçilememiş, özellikle Zara'da bulunan 89. Alaya kısmen semersiz hayvanlar verilmiştir. Bu nedenle hayvanlarda daha savaşın başlarında kapanması zor yaralar açılmış ve iyi bakılmadığı için birçoğu hastalanmış ve ölmüştür. Böylece hayvan mevcudu bir anda azalmıştır¹⁴⁹¹.

Ekim 1914'te Erzincan'daki Menzil Müfettişliği'nce yaralı ve hasta hayvanlarının tedavisi için biri Aşkale'de diğeri Muş'ta olmak üzere iki tane menzil hayvan hastanesi oluşturulması ve buraya veterinerler tayin edilmesi 3. Ordu Komutanlığı'ndan istenmiştir¹⁴⁹². Aralık 1914'te piyade ve topçu birliklerinde mevcut 1956 (kollar ve hastaneler hariç) hayvandan 286'sı, yani mevcudun %15'i tedavi edilmiştir¹⁴⁹³.

Savaş nedeniyle artan veteriner subay ihtiyacını karşılamak amacıyla Askeri ve Sivil Muvazzaf Veteriner Okullarından, emekli askeri veterinerlerden ve ikinci sınıf yedek veterinerlerden yararlanılmıştır. Veteriner alet ve teçhizatı temin edilmesi konusunda başlangıçta zorluklar çekilmiştir. İlaçların temin edildiği Selimiye'deki Veteriner Genel Deposu, barış zamanında kolordularının ancak üç yıllık ihtiyacını karşılayacak kapasitede olup seferberlikten önce Selimiye'deki genel ilaç deposunda 30 ton ağırlığında 182 kalem ilaç ile 259 kalem veteriner malzemesi mevcuttur. 1914 yılında 91 kalem ilaç yurt içinden karşılanmış, bulunamayan ilaçlar Almanya'ya sipariş edilmiştir¹⁴⁹⁴.

Hayvanlar arasında çeşitli hastalıklar görülmüştür. Özellikle uyuz hastalığı Kafkas Cephesi'nde çokça görülen hastalıklardan olmuştur¹⁴⁹⁵. Uyuz hastalığı dışında hayvanlarda; Ruam (Mankafa), Hummayı Kılağı, Vebayı Bakari (Sığır Vebası), Çiçek ve Kuduz¹⁴⁹⁶ hastalıkları görülmüştür. 1914 yılında belli başlı hayvan zayıtı ruam (mankafa) hastalığı ile uyuz nedeniyle olmuştur. Bu zayıt toplamda 6910'dur¹⁴⁹⁷. 1915 başlarında Kafkas Cephesi'nde görülen hastalıklar nedeniyle erzak ve cephanede yer alan birçok hayvan telef olmuş¹⁴⁹⁸ ve gömülemeyerek etrafa gelişigüzel atılmıştır. Bu nedenle insanlar arasında çeşitli

¹⁴⁹⁰ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos-20 Aralık 1914), s. 143-144.

¹⁴⁹¹ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos-20 Aralık 1914), s. 143-144.

¹⁴⁹² *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 304.

¹⁴⁹³ 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (02 Ağustos-20 Aralık 1914), s. 143-144.

¹⁴⁹⁴ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 85-86.

¹⁴⁹⁵ Guze, age., s. 86.

¹⁴⁹⁶ Kuduz hastalığı için bkz. Hüseyin Remzi, *Kuduz İletti ve Tedavisi*, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1306.

¹⁴⁹⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 152.

¹⁴⁹⁸ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/60, 1-1.

hastalıklar çıkmıştır. Bunun önüne geçebilmek için leşlerin yakılması yoluna gidilmiştir¹⁴⁹⁹.

19 Nisan 1915'te Sivas'taki hayvan hastanesi görülen lüzum üzerine Tokat'a nakledilmiştir. İaşe güçlüğünden dolayı Suşehri civarındaki hayvan hastanesi kapatılmıştır¹⁵⁰⁰. Diyarbakır, Sivas ve Malatya'da 1000 hayvanlık Memleket Hayvan Hastanesi açılmasına karar verilmiştir¹⁵⁰¹.

1916'da 2. Ordu birlikleri Kafkas Cephesi'ne gelmiş ve yığınak bölgelerinde durmayarak hemen cepheye gitmişlerdir. Muharebeler sırasında artan çeşitli veteriner ihtiyaçları 2. Ordu birlikleri ve 2. Menzil Müfettişliği tarafından sağlanmıştır. Hayvanların teçhizatı noksan olup özellikle yem torbaları yok denecek kadar azdır. Bu yüzden hayvan yemleri toprak üzerine serilerek yedirilmiştir. Hayvanlar bu sırada yemle beraber toprak yemiştir. Toprak yiyen hayvanlar kısa bir sürede sancılanmış ve alınan bütün tedbirlere rağmen hayvan ölümlerinin önüne geçilememiştir¹⁵⁰².

Kafkas Cephesi'nde savaş uzadıkça hayvanlar için yem sıkıntısı çekilmiştir. Özellikle 1917 yılında kışın yeterli derecede yem temin edilememiştir. Bu sırada hayvanların sayısı yüz bin civarındadır. Hayvanlar için iş bölümünün iyi yapılmaması nedeniyle, nakliye kollarına yeterli derecede istirahat verilememiş, bu yüzden hayvan hastaneleri genellikle kuvvetten düşmüş hayvanlarla dolmuştur. Özellikle at zayıtı çok fazladır¹⁵⁰³.

3. KAFKAS CEPHESİ'NDE RUSLARA ESİR DÜŞEN TÜRKLER

3.1. Esirlerle İlgili İlk Uygulamalar ve Esirlerin Sevk Edilmesi

Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti ve Ruslar arasında savaşın başlamasından itibaren Türklerden birçok kişi Ruslara esir düşmüş, aynı zamanda Ruslardan birçok esir alınmıştır. Osmanlı Devleti, esir edilen Rus komutan ve askerlerin isimlerini, mensup oldukları alay ve taburlarını zabıt defterlerine kaydetmiştir. Rus ordusundan alınan esirler arasında Ukrayna ve Leh kökenli kişiler olduğu gibi Türk ve Müslümanlar da bulunmuştur¹⁵⁰⁴. Osmanlı Devleti tarafından 8

¹⁴⁹⁹ BOA, DH. İ. UM. EK. 6/42, 2-1.

¹⁵⁰⁰ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 85-86.

¹⁵⁰¹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 304.

¹⁵⁰² *Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı, II/II*, s. 327.

¹⁵⁰³ Guze, *Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s. 86.

¹⁵⁰⁴ Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, TTK, Ankara 2013, s. 31-32.

Nisan 1915'te “Üsera Hakkında Talimatname” çıkarılarak esirlerin sevki, esirlere yapılacak yardımlar, esirlerin iâşesi, üsera komisyonlarının oluşturulması ve esirlere yapılacak muamele hakkında gerekli tedbirlerin alınması ve uygulanması sağlanmıştır¹⁵⁰⁵.

Rusya'daki Türk esirlere bakacak olursak Rusya, savaşın başından itibaren birçok kişiyi esir etmiştir. Bu kişilerin sayısı konusunda çeşitli kaynaklarda birbiriyle çelişen ifadeler kullanılmıştır. Bunun nedeni ise bu konularda savaş ortamında gerektiği gibi kayıt tutulamaması, asker firarlarının ve şehit sayılarının tam olarak bilinmemesidir. O dönemde Rusya'daki esirler hakkında İspanya sefaretî aracılığıyla bilgi alınmıştır. İspanya sefaretî Rusya'dan Osmanlı esirlerinin isimlerinin yazılı olduğu bir liste temin ederek buradan kimlerin esir edildiğini kontrol etmiştir¹⁵⁰⁶. Bu bilgilere sonradan Atina Salib-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla da ulaşılabılmıştır¹⁵⁰⁷. Bazı kişilerin ise esir edildiği farklı kaynaklardan duyulduğu halde isimleri esir listelerinde yer almamıştır. Bu şekilde Rus kayıtlarında ismi geçmeyen birçok kişi bulunmuştur¹⁵⁰⁸.

Üsera murahhası olarak Rusya'ya gönderilen Yusuf Akçura Bey, tahminen 60-70 bin Osmanlı'nın Rusya'da esir bulunduğunu¹⁵⁰⁹ ve bunların 20-30 bin kadarının Kuzey Kafkasya'da ve 30 bin kadarının Rusya'nın diğer yerlerinde bulunduğunu belirtmiştir¹⁵¹⁰. Diğer bir kaynakta esirlerin sayısı; 1914'te Köprüköy-Azap Muharebeleri'nde 3000, 1914-1915 Sarıkamış Harekâtında 15.000, 1915 yazındaki 3. Türk Ordusu'nun taarruzu ve muhtelif çarpışmalarda 7000, 1915-1916 kışındaki Rus Taarruzunda (Muş, Bitlis, Erzurum ve Doğu Karadeniz'in İşgalinde) 15.000, 1916 yazındaki Çoruh-Kaledere-Kop-Mama Hatun Muharebeleri ve diğer çarpışmalarda 20.000 ve 1914-1917 arasındaki Deniz ve mevzi çarpışmaları ile keşif hareketlerinde 2000 olmak üzere toplam 62.000 civarındadır¹⁵¹¹. Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış Harekâtı sırasında Rus kaynaklarına göre 3500, Türkiye

¹⁵⁰⁵ BOA, HR. SYS. 2255/16, 1-5, 9-11.

¹⁵⁰⁶ BOA, HR. SYS. 2198/19, 3.

¹⁵⁰⁷ BOA, HR. SYS. 2255/26, 10.

¹⁵⁰⁸ BOA, HR. SYS. 2193/12, 1; BOA, HR. SYS. 2193/28, 3; BOA, HR. SYS. 2193/33, 4; BOA, HR. SYS. 2193/39, 1; BOA, HR. SYS. 2193/40, 3; BOA, HR. SYS. 2256/49, 1; BOA, HR. SYS. 2259/21, 1; BOA, HR. SYS. 2259/25, 4; BOA, HR. SYS. 2259/35, 4.

¹⁵⁰⁹ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s. 3.

¹⁵¹⁰ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2010, s.149.

¹⁵¹¹ Cemil Kutlu, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri”, *TAED*, 43: (2010), s. 319-320.

kaynaklarına göre ise 7000 Türk askeri esir düşmüştür¹⁵¹². Sarıkamış taarruzunda esir düşenler arasında 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa da yer almıştır¹⁵¹³.

Ruslar sadece askerleri esir etmemiş, savaş ilan edilince Rus sınırları içerisinde yaşayan Osmanlı tebaası yani sivil halk doğal surette esir vaziyetine düşmüştür. Bu kişiler evlerinden toplanarak esir kamplarına götürülmüşlerdir¹⁵¹⁴. Harpten önce Karadeniz sahilleri ahalisinden ve başlıca Trabzon ve Rize çevresinden olmak üzere binlerce kişi Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışmakta olup ayrıca başta Batum ve Odessa olmak üzere, Türkiye’den kaçan ve “İttihat ve Terakki” rejimine karşı duran bir miktar siyasi mülteci de bu sırada Rusya’da bulunmuştur. Harp çıkınca, anavatana dönme fırsatını bulamayan ya da dönmek istemeyen Türkler, Ruslar tarafından gözaltına alınıp ayrı kamplara sevk edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Moskova’nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa nakledilmiştir. Almanların, Rusya’nın içlerine doğru ilerlemeye başlaması üzerine sivil Türk esirlerinin çoğu Orenburg’a yakın Uralsk şehrindeki kampa gönderilmiştir. Ruslar, sayıları 700’den fazla olan bu esirlerden işçi taburları oluşturmuş ve türlü işlerde kullanmışlardır¹⁵¹⁵.

Rusya’da bulunan Türk esirlerinin çoğunluğunu Kars, Ardahan, Batum ve daha sonra Erzurum, Erzincan, Van gibi Anadolu’da Rusların işgal ettikleri yerlerden götürülen sivil esirler oluşturmuştur. Bu kişiler genellikle Ruslarca şüpheli görülen ve özellikle Ermenilerin kışkırtma ve iftiralari sonucu Rus askerleri tarafından yakalanan, içlerinde çok yaşlı kişilerin, küçük çocukların ve kadınların bulunduğu esirlerdir¹⁵¹⁶. Bu esirler Ruslar tarafından İç Rusya’ya, Uralsk’a ve Sibiryaya’ya¹⁵¹⁷ sürgün edilmiştir. Bütün bu sivil esirlerin sayısı bini geçmiştir¹⁵¹⁸.

Ruslara esir düşen asker ve siviller Kansk¹⁵¹⁹, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülmüşlerdir. Türk esirlerin bir kısmı Bakü şehrinin karşısında bulunan Nargin adasındaki kampa götürülmüş, bir kısmı ise doğrudan Rusya’nın iç

¹⁵¹² Akif Aşırılı, *Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013, s. 31.

¹⁵¹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 440.

¹⁵¹⁴ Ali Asker, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 550.

¹⁵¹⁵ Akdes Nimet Kurat, age., s. 441.

¹⁵¹⁶ Nurhan Aydın, “Sarıkamış Harekâtı’ndan Sonra Nargin Adası’nda Türk Esirleri ve Yaşadıkları”, (Ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir) Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi Bildiriler 6-8 Kasım 2014, 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası, C. 1, Çanakkale Valiliği Yayınları, İstanbul 2015, s. 538.

¹⁵¹⁷ BOA, HR. SYS. 2189/5, 104.

¹⁵¹⁸ Akdes Nimet Kurat, age., s. 441.

¹⁵¹⁹ BOA, HR. SYS. 2198/19, 7.

şehirlerine nakledilmiştir. Askeri esirlerden, genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakü’de bırakılmış, subaylar ise kaçmalarını önlemek amacıyla daha ziyade Sibirya’da Çin hududuna yakın İrkutsk’a gönderilmiştir¹⁵²⁰.

Ruslar, cephedeki muharebelerde aldığı esirleri cephe gerisine ilk zamanlar kontrolsüz bir şekilde nakletmiştir. Bu hal beraberinde birçok sıkıntıyı getirince esirlerin devamlı olarak kalacakları kamplara nakledilmeden önce kurulan karantina merkezlerinde belli bir süre bekletilmesi kararlaştırılmıştır. Cephe gerisinde Bakü ve Tiflis’te, karantina merkezleri kurulmuştur. Cephe hattında ise, Kars yakınlarında Satılmış-Gedik ve Sarıkamış’ta Hamamlı köyleri olmak üzere iki karantina merkezi oluşturulmuştur. Öncelikle cephe hattından alınan esirler yürütülerek karantina merkezlerine getirilmişlerdir. Belli bir süre karantina merkezlerinde kalan esirler kalıcı esir kamplarına nakledilmek üzere Sarıkamış ya da Kars’a yürütülerek nakledilmiş, buralardan demiryolu ile Erivan ve Tiflis üzerinden Bakü’ye sevk edilmişlerdir¹⁵²¹. Fakat esirler sevk edilmeden önce sorgulamaya ve çeşitli kötü davranışlara maruz kalmışlardır. Türk esirlerin cephe gerisine götürülüp sorguları yapılmadan evvelki zaman dilimi içerisinde en çok karşılaştıkları davranışlar imha teşebbüsü, gasp ve tahkir¹⁵²² olmuştur¹⁵²³.

19 Ekim 1916’da Enver Paşa’nın Hariciye Nezareti’ne bildirdiğine göre; Kafkas Cephesi’nde 3. Ordu’nun Karadeniz’de sahile yakın sol tarafında 2/3 Ekim 1916 gecesi bir piyade takımı, yakındaki bir dere civarına sevk edilmiş fakat 5 Ekim sabahı Rusların baskınına uğramış ve oradan çıkamayarak esir edilmiştir. Bir tane takım kumandanı ve 3 nefer dışında diğer askerler kolları bağlı olarak kırk kişilik bir Rus müfrezesi tarafından kurşuna dizilmişler, içlerinde ölmeyenler ise süngülenerek öldürülmüştür. Oradan yaralı olarak bir arkadaşıyla beraber kaçabilen Osman oğlu Süleyman isimindeki askerinin ifadesine göre yakalanan askerler üzerlerinde asker kıyafeti olmaması nedeniyle çete oldukları düşünülerek kurşuna dizilmişlerdir¹⁵²⁴.

Hariciye Nezareti esir düşen Türklerle ilgili girişimde bulunmuştur. Ruslar tarafından esir edilen Osmanlı askerlerini sevk etmekle görevlendirilen Ermenilerin,

¹⁵²⁰ Bingür Sönmez, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, *Karadeniz*, s. 6: (2014), s. 11.

¹⁵²¹ Lokman Erdemir, *Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü*: Hafız Şaban Efendi, *Karadeniz Araştırmaları*, s. 41: (Bahar 2014), s. 129.

¹⁵²² Tahkir: Hakaret etme, hor görme, küçük görme. (Ferit Devellioğlu, age., s. 1190)

¹⁵²³ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 23.

¹⁵²⁴ BOA, HR. SYS. 2189/5, 1-66.

Türk esirleri tüfek dipçığıyle öldürmeleri ve esirlere çeşitli şekillerde zarar vermeleri üzerine Mart 1915'te İtalya sefaretinden bu konuda yardım etmesi istenilmiştir¹⁵²⁵.

Savaş meydanlarında katledilmekten kurtulan Türk esirlerini bekleyen başka kötü muameleler de vardır. Bunlardan birincisi esirlerin şahsi eşyalarının yağmalanmasıdır. Ruslar esir düşen Türk er ve subaylarının ellerinden paralarını almış, sadece bununla kalmayıp esirlerin saat, yüzük gibi kıymetli eşyaları, elbiseleri ve hatta ayaklarındaki çizmelerine kadar neleri varsa gasp etmişlerdir¹⁵²⁶. Bu durum Kafkas Cephesi'nde esir edilip sonradan hatıralarını yazan Faik Tonguç, Halil Ataman gibi kişiler tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır¹⁵²⁷. Rusların esirlere uyguladığı kötü muamelelerden ikincisi ise esirlerin sorgulanmasıdır. Esirler sorgulanırken esirlere kötü sözler söylenip hakaretler edilmesi, tehditle ordunun durumu hakkında bilgi alınmaya çalışılması¹⁵²⁸, yalan haberlerle Türk ordusu yenilmiş ve önemli komutanlar esir edilmiş gibi göstererek esirleri moral olarak çöküntüye uğratmak gibi yöntemler uygulanmıştır. Bu gibi durumlara özellikle Rusların yanında yer alan Ermeniler daha çok başvurmuştur¹⁵²⁹.

Osmanlı esirleri sorgulandıktan sonra toplanma kamplarına götürülmek üzere istasyonlara sevk edilmişlerdir. İstasyonda esirler genelde yük taşımak için kullanılan, zemini tahtadan yapılmış ve “tepluşki” adı verilen vagonlara yerleştirilmiştir¹⁵³⁰. Bu vagonların içerisinde üst üste duran iki sıra bank, vagonun ortasında demir soba ve köşelerden birisinde ise tuvalet olarak kullanılmak üzere bir kova yer almıştır. Rusya'daki esirlerden sadece Osmanlı esirleri pencere ve kapıları kapatılmış ya da dışarıdan kilitlemiş tepluşkilerde taşınmıştır¹⁵³¹. Esirler sevk sırasında geçtikleri güzergâhlarda kendilerini seyre gelen halkın ve Ermenilerin küçümseyici tavırlarıyla karşılaşmışlardır¹⁵³².

Ruslar Sarıkamış'ta esir ettikleri Türk askerlerini Sibiry'a götürmek amacıyla tepluşkilere bindirmiş ve tepluşkilerin kapıları ve pencereleri kilitli olarak iki günde Penza'ya ulaşmıştır. Penza'ya ulaşan tepluşkilerin kapıları 3 gün boyunca

¹⁵²⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s. 117-119; BOA, DH. EUM. 2. Şb. 5/31; BOA, HR. SYS. 2363/1_8, 9; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, BOA. HR. SYS. 2878/1, Belge no: 2, s. 1-2.

¹⁵²⁶ Cemil Kutlu, agt., s. 26-27.

¹⁵²⁷ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 155; Halil Ataman, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiry'a*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 114-115.

¹⁵²⁸ Tonguç, age., s. 155.

¹⁵²⁹ Ziya Yergök, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz.: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 132-135.

¹⁵³⁰ Lokman Erdemir, agm., s. 129.

¹⁵³¹ Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 312-313.

¹⁵³² Ziya Yergök, age., s. 132-135.

hiç açılmamıştır. Vagonlar açıldığında ise korkunç bir manzarayla karşılaşmış, 700 esirin öldüğü görülmüş ve sağ kalanlar ise götürüldükleri hastanelerde vefat etmişlerdir¹⁵³³. Samara’da yaşanan benzer bir olayı Hüsamettin Tuğaç şu sözlerle anlatır¹⁵³⁴:

“1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef adını taşıyan Samara istasyonuna gelmiştik. Bir Rus askeri doktoru vagonumuza geldi, hasta olup olmadığımızı sordu... Şehirde tifüs hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlar. Günler geçiyordu, istasyonda bizden başka 4-5 katar dolusu Türk esiri vardı. Vagonlar kilitli, girip çıkmak yasaktı. Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram oynanmış... Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye buldukları hayvan vagonlarında, kilitli kapıların ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış, hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüş gitmişlerdi... O zamanki (Ruski Slova) bunu yazdı.”

Tuğgeneral Ziya Yergök’te eserinde bu olayı doğrulamıştır. Samara’da bu olaylar yaşandıktan sonra hayatta kalabilen kişiler İrbit’e götürülmüş, İrbit’te bulunan Tatarlar Türk esirlere yardım etmiştir. Tatarların yardımı artınca Ruslar esirleri Sibiry’a Krasnoyarsk şehrinin Voyenni Gorodok esirler garnizonuna sevk etmiş daha sonra ise esirleri Tomsk’a nakletmişlerdir¹⁵³⁵. Nakil sırasında vagonlarda pencere açılmasına bile izin verilmemiş buna açlık ve susuzluk eklenince bulaşıcı hastalıklar baş göstermiştir¹⁵³⁶. Esirler gitmeleri gereken yere ulaşip vagonlar açıldığı zaman her vagona 10-15 Türk askerinin ölmüş olduğu görülmüştür¹⁵³⁷. Esirler arasında bu tür ölümlerin sayısı oldukça fazla olmuştur. Örneğin; 1915 kışında Sibirya’nın Priamur bölgesine gönderilen 800 Osmanlı esirinin sadece 200’ü kampa ulaşmıştır. Geriye kalanlar soğuktan, açlıktan ve izdihamdan ölmüşlerdir¹⁵³⁸.

Doğu Anadolu’da Ruslarla savaşırken esir edilen Türkler, yine yürütülerek önce Azerbaycan’ın Hazar denizindeki Nargin adasına getirilmişlerdir¹⁵³⁹. Bu esirlerin Nargin adasına sevk edilmelerine Ocak ayının ilk günlerinde başlanmış ve ilk olarak 523 er ile 4 subay burada tesis edilen esir kampına gönderilmiştir. 13 Ocak 1915’te Bakü’ye 750 yaralı esir getirilmiştir. Bunların 400’ü Bakü’nün çeşitli hastanelerine ve Nargin adasına yerleştirilmiş, geri kalanları ise Vladikafkas Demiryolu vasıtasıyla Rusya’nın farklı bölgelerindeki esir kamplarına

¹⁵³³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013; BOA, HR. MA, 1170/46_7, 9, s. 323.

¹⁵³⁴ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 27.

¹⁵³⁵ Ziya Yergök, age., s. 139-150.

¹⁵³⁶ Faik Tonguç, age., s. 174-175.

¹⁵³⁷ Betül Aslan, age., s. 150.

¹⁵³⁸ Cemalettin Taşkiran, age., s. 71.

¹⁵³⁹ Taşkiran, age., s. 70.

gönderilmişlerdir¹⁵⁴⁰. Türk esirleri, gerek Nargin adasına getirilişleri, gerek bu adadan ya da Galiçya üzerinden Rusya içlerine götürülüşleri sırasında Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerde halktan sevgi, sempati, yardım görmüşler, Rusların ve özellikle Ermenilerin yaşadığı bölgelerden geçişlerde ise sözlü ve fiziki saldırılara uğramışlardır¹⁵⁴¹.

3.2. Rusya’da Bulunan Esir Kampları ve Esirlerin Yaşam Şartları

Ruslara esir düşen asker ve siviller Totzki, Orenburg, Taşkent, Troitzki, İşim, Novonikolavesk, Novikuluriski¹⁵⁴², Simbirsk, Ufa, Oka, Kostroma, Vyatka, Vologda, Krasnoyarsk, Vladivostok¹⁵⁴³, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülmüşlerdir. Türk esirlerin bir kısmı Bakü şehri karşısında yer alan Nargin adasındaki kampa götürülmüş, bir kısmı doğrudan Rusya’nın iç şehirlerine nakledilmiştir¹⁵⁴⁴.

Rusların sivil, asker demeden Türk esirlerini tuttıkları yerlerin başında Bakü gelmiştir. Kafkas Cephesi’nden binlerce esir nakli yapan trenler Bakü’ye geldiklerinde esirlerin bir kısmını burada bırakmış, diğerlerini Sibirya’nın iç şehirlerine nakletmiştir. Bakü’ye getirilen esirlerin özellikle sivil esirlerin bir kısmı, Hazar Denizi’nin kıyısında bulunan ve bütün masrafları Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından karşılanan bir hapisanede kalmıştır. Bu hapisane diğer yerlerden farklı olup, yaşam şartları daha iyidir¹⁵⁴⁵.

Bakü’de bulunan diğer bir esir kampı ise Nargin adasındadır. Bu ada üzerinde bitkiden eser olmayan ve yılanları ile meşhur bir yerdir¹⁵⁴⁶. Adaya Azerbaycanlı Türkler tarafından “*Arsa-i Kerbela*”, “*Makber*”, “*Yılan Adası*” gibi isimler verilmiştir¹⁵⁴⁷. Türk esirlerinin adaya taktığı isim ise “*Cehennem Adası*”dır¹⁵⁴⁸. Doğal bir hapisane görünümünde olan ada, 1915 yılında Prens Oldenburg’un isteği ile harp esirleri için bir kamp durumuna getirilmiştir. Her biri iki katlı olmak üzere 40

¹⁵⁴⁰ Akif Aşırılı, age., s. 21.

¹⁵⁴¹ Cemalettin Taşkiran, age., s. 70.

¹⁵⁴² Taşkiran, age., s. 310-311.

¹⁵⁴³ Ali Asker, agm., s. 554.

¹⁵⁴⁴ Bingür Sönmez, agm., s. 11.

¹⁵⁴⁵ Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, *TAED*, 42: (2010), s. 286.

¹⁵⁴⁶ Nurhan Aydın, agm., s. 540.

¹⁵⁴⁷ Betül Aslan, agm., s. 287.

¹⁵⁴⁸ Bingür Sönmez, “Sarıkaş-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 325-326.

adet tahta baraka inşa edilen Nargin Kampı, her koğuşuna 125 esir yerleştirilmek suretiyle toplam 100.000 esirin yerleştirilmesi için tasarlanmıştır. Kampın barakaları tahtadan yapılmış olup döşemesizdir. Duvarlar ise her türlü dış tesire açık, örtüsüz ve kireçsizdir¹⁵⁴⁹.

Esirlerin Nargin adasında en çok ihtiyaç duydukları şey su olup, esirlere bazen altı gün su verilmediği olmuştur. Adada kaynak suları olmadığı için, şehirden getirilen su, öncelikle Rus kahvehanelerine verilmiş, muhafız Rus askerleri ihtiyacı olan suyu aldıktan sonra su kalırsa esirlere verilmiştir¹⁵⁵⁰. Geceleri petrol lambaları ile aydınlatılan kampın yemekhanesi ve çamaşırhanesi olmayıp esirler yemeklerini yattıkları yerde pişirmek ve yemek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı kamp her türlü haşerat ve farelerin istilasına uğramıştır. Adada deniz kenarında gayet fena ve pis, duvarsız ve damsız iki tuvalet mevcuttur. Şiddetli rüzgârlarda veya geceleri bu tuvaletleri kullanan esirler denize düşme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayı esirler tuvalet ihtiyaçlarını barakalar civarında (hasta olanlar barakaların içindeki fiçilerde) gidermiştir. Bu nedenle kamp içerisinde pislik ve fena koku tahammül edilemeyecek dereceye ulaşmıştır¹⁵⁵¹.

Rus hükümeti esir kamplarında Türk esirlerden küçük rütbeli subaylara ayda 50 ruble, kurmay subaylara 75 ruble ve generallere 100 ruble vermiştir. Aynı miktar Osmanlı Devleti'nde Babiâli tarafından Rus esirlere verilmiştir. Esir kamplarında erler yiyeceğe para ödemezken, subaylar yiyeceklerini Ruslardan satın almıştır. Subaylardan farklı olarak erler esir kamplarında çeşitli işlerde çalıştırılmıştır. Erlerin işleri; kampın içinde ve dışında kulübeler yapmak, eski kulübeleri onarmak veya başka binalarla ilgilenmektir. Rus yetkililer seferberlik yüzünden oluşan iş gücü açığını kapatmak için esirleri kullanmıştır. Genelde kamp dışında çalıştırılan Türk esirler fabrika işçisi olmuş ya da çiftliklerde ırgatlık yapmıştır¹⁵⁵².

Osmanlı Devleti Rusya'daki esirlerle İspanya sefareti aracılığıyla iletişim kurmuş ve esirlerle ilgili sorunları İspanya sefareti aracılığıyla çözmeye çalışmıştır¹⁵⁵³. 1915 senesinde Osmanlı esirlerinin kasten ya da istemeyerek ihmal edilmesi ve kötü muamelelere uğradıkları durumlar olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından karşılık olarak kendi topraklarında bulunan Rus esirlere aynı şekilde davranılacağı belirtilmiş fakat bundan vazgeçilmiştir. Rusya Hükümeti bu duruma cevap olarak 1915 senesi ilkbaharında Sibiryaya esir nakline son verdiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti bu esirlerin uygun olmayan koşullardan daha iyi

¹⁵⁴⁹ Sönmez, agm., s. 12.

¹⁵⁵⁰ Nurhan Aydın, agm., s. 541.

¹⁵⁵¹ Bingür Sönmez, agm., s. 13.

¹⁵⁵² Cemalettin Taşkiran, age., s. 318-320.

¹⁵⁵³ BOA, HR. SYS. 2294/11, 80; BOA, HR. SYS. 2189/5, 105.

koşullara sahip yerlere naklini istemiştir¹⁵⁵⁴. Bu sırada İspanya sefreti Rusya'da bulunan esir kamplarına yapılan ziyaretlerin Rusya hükümeti tarafından yasaklandığını ve buralara artık girilemediğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir¹⁵⁵⁵. Osmanlı Devleti de bu duruma karşılık olarak, Rusya'da bulunan Osmanlı esir karargâhlarının ziyaret edilmesi şartıyla Türkiye'deki Rus esir karargâhlarının Uluslararası Salib-i Ahmer Teşkilatı'na mensup gözlemciler tarafından ziyaretlerine izin verileceğini duyurmuştur¹⁵⁵⁶.

2 Ocak 1917'de Bern sefiri Fuat Bey'in bildirdiğine göre; Sibiryaya seyahat eden Amerika'nın Sofya Maslahatgüzarı¹⁵⁵⁷ Sibiryada esir kamplarını ziyaret etmiştir. Maslahatgüzar'ın ziyaret ettiği esir kampları içerisinde Osmanlı esirlerinin durumlarının acınacak bir düzeyde olduğu, esirlerin adeta çıplak bir vaziyette bulunduğu ve soğuktan ölmeye mahkûm buldukları bildirilmiştir¹⁵⁵⁸. Yine başka bir telgrafta kamplardaki Osmanlı sivil esirlerinin durumlarından bahsedilmiştir. Esirlerin gerek sağlık açısından gerekse manevi açıdan çökmüş oldukları, bu duruma uzun süre dayanamayacakları, ellerinde kalan son parayı bile harcadıkları ve esir ailelerinin sefalet içinde buldukları söylenmiştir. Türk esirlerin durumlarıyla ilgili olarak İngiltere'den yardım istenildiği halde bu teşebbüsten bir sonuç alınamamıştır¹⁵⁵⁹.

Almanya Harbiye Nezareti'nden 20 Ağustos 1917'de Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen mektupta; Stockholm istihbarat şubesinin bildirdiğine göre Sibiryada büyük bir esir kampı bulunduğu, burada bulunan Osmanlı esirlerinin fena muamelelere maruz kaldıkları, neredeyse tamamının en gerekli ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak derecede güçsüz ve yardıma muhtaç oldukları bildirilmiştir¹⁵⁶⁰.

Mehmet Arif Ölçen esir kampındaki durumu şu şekilde anlatmıştır¹⁵⁶¹:

“Satılmış Gedik köyünde bu kışlada dört ay kuru tahta üzerinde yatmaktan gövdemiz nasır bağladı. Simsiyah oldu. Hamam olmadığı için, yıkanmanın ne olduğunu unutmuştuk. Bitlendik. Koşuş ayda bir kez ilaçlanıyor, pire, bit ve tahtakuruları yeniden hızla ürüyordu... Baraklarda sivil tutsakların durumu daha da

¹⁵⁵⁴ BOA, HR. SYS. 2189/5, 104.

¹⁵⁵⁵ BOA, HR. SYS. 2189/5, 105.

¹⁵⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013; BOA, HR. SYS. 2213/5-4, s. 25-26.

¹⁵⁵⁷ Maslahat-güzâr: İş bitiren, iş bilir, elçi namına işleri takiple vazîfeli kimse. (Ferit Devellioğlu, age., s. 674)

¹⁵⁵⁸ BOA, HR. SYS. 2189/5, 62-79.

¹⁵⁵⁹ BOA, HR. SYS. 2189/5, 99.

¹⁵⁶⁰ BOA, HR. SYS. 2189/5, 103.

¹⁵⁶¹ Mehmet Arif Ölçen, *Çarlık Rusya'sında Bir Türk Subayının Anıları Vetluga Irmağı Kafkas Cephesinde Sarıkamış ve Sonrası 1916-1918*, Yay. Haz.: Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006, s. 67-68.

kötüydü. Açlığa ve pislığe dayanamayarak ölüyor ve her gün altı tanesi bir kağı arabasına konarak önceden kazılmış çukurlara atılıyorlardı.”

27 Aralık 1917’de Moskova’da İsveç Salib-i Ahmer’i adına bulunan İsveçli bir hemşirenin ifadesine göre; Ruslar hastanede yatmakta olan esir bir Türk askerine dayak atmışlar ve birkaç gün sonra bu asker vefat etmiştir. Salib-i Ahmer Cemiyeti ise bu durumu kimseye şikâyet edememiştir¹⁵⁶². Almanya ve diğer devletlerin esir kamplarında koruyuculuğunu üstlenen kurumlar mevcut olduğu halde Türklerin hamisi yoktur. Türk esirlerin sorunlarıyla ilgilenmesi için İspanya konsolosu görevlendirildiği halde bu kişi Türk esirlerin sorunlarıyla ilgilenmemiştir. Çünkü bu kişi İspanyol konsolosu unvanını taşısa da kendisi Rus’tur¹⁵⁶³.

3.3. Esirlerin Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Rusya’da bulunan esirler fırsat buldukça çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerde bulunmuşlardır. Bu etkinliklerden bazıları şunlardır: Kamplarda okul açıp yabancı dil öğretmek, çeşitli meslek dallarına ilişkin eğitim vermek, gazete ve dergi çıkarmak, tiyatro oyunları ve gösteriler düzenlemek, enstrüman çalmayı öğrenmek, spor müsabakaları düzenlemek, ekonomik getirisi olacak faaliyetlerde bulunmak.

Esir kamplarında içerisinde çeşitli konuların yer aldığı gazete ve dergiler ön planda olmuştur. Kamplarda çıkarılan ilk dergi Vaveyla adını taşımıştır. 10 Aralık 1915 tarihinde ilk sayısı çıkarılan dergi yayın hayatını 1 Mart 1918’e kadar 101 sayıya ulaşarak devam ettirmiştir. El yazısıyla yazılan Vaveyla kâğıt ve mürekkep kıtlığı yüzünden tek nüsha olarak düzenlenebilmiş, çoğaltılamamıştır. Bu yüzden 12 sayfalık dergi kampta bulunan esirlere satılmamış, sadece pavyon pavyon¹⁵⁶⁴ dolaştırılarak okuyan ve dinleyen her esirden 2 kapık¹⁵⁶⁵ toplanmıştır¹⁵⁶⁶. Krosnoyorsk’ta¹⁵⁶⁷ 1 Eylül 1917 tarihinde Kurtuluş adında el yazısı bir gazete çıkarılmaya başlamıştır¹⁵⁶⁸. 4 Kasım 1917’de Malaşova Dom’daki gençler Niyet isminde dört sayfalık küçük boyutta bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Ruslar her

¹⁵⁶² BOA, HR. SYS. 2294/11, 78.

¹⁵⁶³ BOA, HR. SYS. 2294/11, 78; BOA, HR. SYS. 2294/11, 84; BOA, HR. SYS. 2294/11, 86.

¹⁵⁶⁴ Pavyon: Bir kuruluşun, bir kurumun, bir bahçe içindeki yapılarından her biri. ([http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a983aa505f753.02445534,\(01.03.2018\)](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a983aa505f753.02445534,(01.03.2018)))

¹⁵⁶⁵ Kapık: Ruble’nin yüzde biri değerinde para birimi. ([http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981c51be33b2.30000562,\(01.03.2018\)](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981c51be33b2.30000562,(01.03.2018)))

¹⁵⁶⁶ Cemil Kutlu, agt., s. 197.

¹⁵⁶⁷ Cemalettin Taşkiran, age., s. 322.

¹⁵⁶⁸ Halil Ataman, age., s. 170.

şeye, “yok, olmaz, hayır!” dedikleri için gazeteye bu isim verilmiştir. Bu gazete el yazısıyla yazılıp kopya kâğıdıyla çoğaltılmıştır¹⁵⁶⁹.

Kamplarda esirlerin kurduğu kütüphaneler de mevcuttur. Bunlar genelde Salib-i Ahmer yardımıyla oluşturulduğundan eserlerin çoğu Almanca ve Macarca’dır¹⁵⁷⁰.

Bazı büyük kamplarda esirler okullar açmışlardır. Novonikdavesk’te açılan okul 14 farklı dil öğretmiştir. Bunların içinde Türkçe, İbranice ve Esperanto dilleri de vardır¹⁵⁷¹. Ziya Yergök bu durumu şöyle anlatır¹⁵⁷²:

“Esir kampımız sanki esir kampı değil de yatılı üniversite idi. Alman olsun, Avusturyalı olsun, Macar veya Türk olsun herkes kendi odasında bir dersle meşguldü. Türkler, Almanca, Fransızca, Macarca, Esperanto; Almanlar, Macarlar, Avusturyalılar Türkçe, Fransızca, Esperanto, Arapça, Farsça öğrenmekle meşgullerdi. Ayrıca her milletten esirler içinde gerektiğinde üniversite diploması almak için fizik, kimya, matematik gibi fen derslerine çalışanlar çoktu. Mühendislik, boyacılık, ziraat, bağcılık, meyvecilik, hububatçılık, koyunculuk, atçılık, inekçilik, arıcılık, tavukçuluk ve sabunculuk gibi dersler de okunurdu.”

Esirlerin bir kısmı aldıkları dersler sayesinde ekonomik getirisi olan materyaller yapmaya başlamışlardır. Örneğin; Krasnoyarsk esir kampında geçirilen üçüncü yılda bazı esirler şehre inip yarı mamul şeyler getirmişler, bunlardan çeşitli eşyalar yapmışlar ve şehrin pazarına götürüp satmışlardır. Böylece beş on kuruş da olsa kazanç sağlamışlardır. Esirler sanayi işleriyle de uğraşmışlardır. Mobilyacılık, alçı, el işleri, kunduracılık, kurçacılık, aynacılık, sigara kâğıdı, kartvizitçilik ve kartpostallar hatta dabaklık¹⁵⁷³ bile yapmaya başlamışlardır¹⁵⁷⁴.

Özellikle Avusturyalılar esir garnizonları içerisinde ihtiyaçları karşılayacak olan bakkaliye, manifatura ve hırdavat dükkânlarını ellerinde bulundurmuşlar, gazino, hamam işletmişlerdir. Ayrıca Ruslardan pavyon olarak tiyatro açmışlardır¹⁵⁷⁵. Avrupalılar Ruslardan aldıkları pavyonu dekore ederek tiyatro salonu haline getirmiş, burada haftada iki üç defa tiyatro oynatmışlardır. Almanlar Faust operasını birkaç defa gösterdikleri gibi Türk esirler Hüseyin Rahmi’nin Mürebbiye’sini oynamışlardır¹⁵⁷⁶. Rus subayları bile bu tiyatro oyunlarından ve verilen konserlerden

¹⁵⁶⁹ Faik Tonguç, age., s. 226.

¹⁵⁷⁰ Halil Ataman, age., s. 180.

¹⁵⁷¹ Cemalettin Taşkiran, age., s. 320.

¹⁵⁷² Ziya Yergök, age., s. 154.

¹⁵⁷³ Dabaklık (Debbâğ): Tabak, sepic, deri terbiye eden kimse. (Ferit Devellioğlu, age., s. 192)

¹⁵⁷⁴ Halil Ataman, age., s. 190.

¹⁵⁷⁵ Ziya Yergök, age., s. 154.

¹⁵⁷⁶ Yergök, age., s. 163.

memnun olmuş, eşleri ile birlikte bu oyun ve konserleri kaçırmamaya özen göstermişlerdir¹⁵⁷⁷.

Esirler güzel sanatlar, el sanatları ve sporla ilgilenmişlerdir. Bazıları satranç oynayıp satranç kulüplerine üye olmuş, kimisi ise çizim yapmış ya da resimle uğraşmıştır. Bazıları kendi imkanlarıyla cep çakısı, birkaç tahta parçası, tutkal ve tel kullanarak ut (ud) yapmışlar, enstrüman çalmayı öğrenmişlerdir. Enstrüman çalmasını bilenler ise müzik grupları kurmuştur¹⁵⁷⁸. Türk esirleri bir keman ve mandolin saz grubu oluşturmuştur¹⁵⁷⁹.

Avrupalıların esir kamplarında yaptıkları işlerden birisi de kış sporları için buz pisti yaptırmak olmuştur¹⁵⁸⁰. Esirler aynı zamanda spor kulüpleri kurup yarışmalar düzenlemiştir. En yaygın sporlar futbol, jimnastik ve koşu'dur¹⁵⁸¹.

Kamplarda bulunan Türk esirler arasında dini ibadetlerin özel bir yeri vardır. Tatarların ve diğer Müslümanların yaşadığı kasabalara yakın kamplarda tutulan esirler, dostça karşılandıkları camilere gitmek için kamp yetkililerinden izin alabilmişlerdir. Bazen bu esirlere Avusturya-Macaristan ordusundaki Müslüman Bosnalılar katılmıştır. Müslüman nüfusun az olduğu kasaba ve şehirlerde Türk esirlerin Cuma namazı büyük ilgi görmüştür. Yakın kasabalardan gelen siviller, hatta Rus rahipler Türk esirlerin Cuma namazı kılmasını seyretmek için gelmişlerdir¹⁵⁸².

3.4. Esirlerin Sağlık Durumları

Esirler gerek kamplara sevkleri sırasında gerekse kamplara ulaştıklarında birçok zorlukla karşılaşmışlardır. Sevk sırasında sağlam esirler, yaralı ve hasta esirlerle birlikte aynı vagona gitmeye mecbur tutulmuştur. 30-40 kişilik vagonlara 100-150 kişi doldurulmuş, kimi zaman günlerce süren yolculuklar sırasında hayatını kaybedenler olmuştur. Bu gibi durumlarda ölümlerin başka yere nakline izin verilmemiş, vagondaki kişiler günlerce ölümlerle birlikte yaşamak zorunda bırakılmıştır. Esirlerin bu yolculuklarında muhafızlar genelde Ermeni olmuştur. Bu da esirlerin daha fazla açlık ve susuzluğa mahkûm olmalarına, daha çok işkenceye maruz kalmalarına sebep olmuştur¹⁵⁸³.

¹⁵⁷⁷ Hüsamettin Tuğaç, age., s. 123.

¹⁵⁷⁸ Cemalettin Taşkiran, age., s. 320.

¹⁵⁷⁹ Hüsamettin Tuğaç, age., s. 123.

¹⁵⁸⁰ Ziya Yergök, age., s. 163.

¹⁵⁸¹ Cemalettin Taşkiran, age., s. 322.

¹⁵⁸² Cemalettin, age., s. 322.

¹⁵⁸³ Akif Aşırılı, age., s. 25.

Esir kamplarına sağ olarak ulaşabilenleri ise başka sorunlar beklemiştir. Sağlıksız koşullar nedeniyle tifüs¹⁵⁸⁴, dizanteri, göğüs hastalıkları, tifo ve kolera gibi hastalıklar esirler arasında yaygın olarak görülmüştür. Koğuşlarda kerevetlerin¹⁵⁸⁵ altı ölümlerle dolu olup, durumu ağır olan hastalar bile buralara doldurulmuştur¹⁵⁸⁶. Yapılan şikâyetler sonucu hasta esirler hastaneye yatırılmışsa da doktorların birçoğunun Ermeni olması yeni bir soruna neden olmuştur. Bu hastanelerde mide ağrısı, soğuk algınlığı sebebiyle halsiz düşmüş ve gözleri zayıflamış hasta esirlerden 200 kişinin Ermeni doktorlar tarafından kör edildiği ortaya çıkmıştır¹⁵⁸⁷.

Hastanede ölen esirlerin gömülme şekli başlı başına bir sorun oluşturmuştur. Ölen kişiler hastane barakalarından alınarak el arabalarına üst üste yığılmış, el arabalarıyla götürülerek kampın yakınlarında açılan çukurlara boşaltılmış ve mezar olarak açılan bu çukurlar üst kısmına kadar dolmadıkça kapatılmamıştır¹⁵⁸⁸. Bazen toprak derin kazılmadığı için naaşların üstünün açık kaldığı olmuştur. Esir Türklerin defni ile görevlendirilen kişiler bu işler için ücret talep etmiş, belirtilen ücret kendilerine gönderilmediğinde ise cesetleri mezarlıklara gelişigüzel atmışlardır. Bu nedenle etrafı ceset kokuları bürümüştür¹⁵⁸⁹.

Kitlesele olarak bulaşıcı hastalığa maruz kalmış esirler için Naftluk'ta 500 çadır kurulmuştur¹⁵⁹⁰. Nargin adasında 400 kişilik bir hastane barakası yer almışsa da burası hastane özelliği göstermemiştir¹⁵⁹¹. 400 kişilik barakada 1200 hasta yer almıştır. Adada görevlendirilen beş Rus doktoru tıbbi malzeme alamadıkları gibi, hastalarla ilgilenmemiştir. Bütün olumsuz şartlara rağmen esirler arasında bulunan Konsolos Doktor Ferbets Nidormayer küçük büyük 1800 ameliyat gerçekleştirmiştir. Ölüler hiçbir merasime tabi tutulmadan deniz kenarında açılan çukurlara üst üste balık istifi gibi gömülmüştür. Temizlenme imkânı olmayan esirler arasında çıkan koleradan çok sayıda Türk esiri şehit olmuştur¹⁵⁹².

Krasnoyarsk kentinde kurulan kampta lekeli humma şiddetle hüküm sürmüştür. Burada hasta esirler bile tamamen kuru tahta üzerinde yatırılmıştır. Osmanlı esirlerin üzerlerinden elbiseleri alınmış, birçoğu iç çamaşırları ile Sibiry'a'nın soğuşuna terk edilmiştir. Ruslar yaralı esirlerin tedavisi ile

¹⁵⁸⁴ BOA, HR. SYS. 2189/5, 113.

¹⁵⁸⁵ Kerevet: Üzerine şilte serilerek yatmaya veya oturmaya yarayan, duvara bitişik, ayakları olan, tahtadan sedir. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a984c085bbd99.28822004, (01.03.2018))

¹⁵⁸⁶ Hüsamettin Tuğaç, age., s. 109.

¹⁵⁸⁷ Akif Aşırılı, age., s. 20-22.

¹⁵⁸⁸ Ali Asker, agm., s. 559.

¹⁵⁸⁹ Akif Aşırılı, age., s. 20-22.

¹⁵⁹⁰ Aşırılı, age., s. 20-22.

¹⁵⁹¹ Bingür Sönmez, agm., s. 13.

¹⁵⁹² Nurhan Aydın, agm., s. 541.

ilgilenmedikleri gibi, büyük çoğunluğu buldukları yerlerde ölüme terk edilmiştir. Hastaneye kaldırılan esirler Ermeni doktorlar ve hasta bakıcılar tarafından devamlı olarak kötü muamele görmüştür. Hiçbir temizliğin olmadığı hastanelerde lekeli hummadan birçok asker şehit olmuştur¹⁵⁹³.

Krasnoyarsk'ın 3000 km kuzeyinde bulunan Sirentiski'de sıcaklık özellikle eksi 40-50 derece arasında seyretmiştir. Yazlık barakalara doldurulan esirler arasında salgın hastalıkların hızla yayılması üzerine esir düşen Türk doktorların bir kısmı bu kampa gönderilmiştir. Esirler arasında lekeli humma, yılanlık, kızıl mançuri humması yaygın olarak görülmüştür. Salgın hastalıklara rağmen askerler iç içe yatırılmıştır. Hastaların üzerine örtecek örtüleri bile yoktur. Hastanelerde ilaç bulmak mümkün değildir. Dışarıdan ilaç temin edilmesine müsaade edilmemiştir. Bütün bunların yanında çeşitli bahanelerle esirlerin birkaç gün aç bırakıldığı olmuştur¹⁵⁹⁴.

Hamamlı'da esirler on beş gün karantina altında tutulup sonra diğer kamplara nakledilmiştir. Kurulan çadırlar hastane gibi hizmet vermiştir. Fakat hastane adı verilen bu çadırlar Türk askerleri için birer ölüm yuvası haline gelmiştir. Ölenler arkadaşları tarafından hazırlanmış büyük çukurlara, birbiri üzerine atılmıştır. Henüz kampa ulaşmadan ölen ya da ölmek üzere olan kişiler ise kampa ulaştıklarında odun boşaltılırcasına üst üste atılarak ayaklar altında ezilmiş ve açılan çukurlara atılmışlardır¹⁵⁹⁵.

27 Nisan 1916'da Ruslara esir düşüp Kars Hastanesi'nde yatmakta olan Osmanlı esirlerinden alınan mektuplarda Rusların hasta esirlere karşı yaptıkları kötü muameleler anlatılmıştır. Durumun korkunçluğu, "*Kars Hastanesi'nde İslam Yaralılarının Usul-i Tedavisi*" başlığıyla yazılan bir yazıda gözler önüne serilmiştir. Esirler bayıltılmadan ameliyat edilmiş ve bu ameliyatlarda kolları ve bacakları kesilmiştir. Ayrıca yanlış tedaviler nedeniyle birçok asker şehit olmuştur. En önemsiz görülen yaralar bile pansuman yapılmadığı ve sargıları değiştirilmediği için iltihaplanmalara ve daha kötüsü kangrene neden olmuştur¹⁵⁹⁶.

Almanya Harbiye Nezareti'nden 16 Temmuz 1917'de Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen mektupta şu konulardan bahsedilmiştir. Stockholm istihbarat şubesinin bildirdiğine göre Sibiry'a'da büyük bir esir kampı bulunduğu belirtilmiştir. Bu esir kampında sonbaharda Osmanlı esirleri arasında tifüs salgını ortaya çıkmış ve bu yüzden yüzlerce kişi ölmüştür. Hastalar en küçük tedaviden bile mahrum

¹⁵⁹³ Aydın, agm., s. 540.

¹⁵⁹⁴ Aydın, agm., s. 540.

¹⁵⁹⁵ Faik Tonguç, age., s. 170-171.

¹⁵⁹⁶ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 301-306; BOA, HR. MA, 1166/77.

birakılmış ve vefat edenlerin cesetleri çuvallara konularak şehir dışına atılmıştır. Bu olaya oradan geçen bir Alman hemşire şahit olmuştur¹⁵⁹⁷.

3.5. Esirlere Yapılan Yardımlar ve Esirlerin Mübadelesi

Türk asıllı halklar özellikle Tatarlar, Osmanlı esirlere birçok konuda yardım etmişlerdir. Esirlere çoğu zaman pasaport, sivil elbise, güvenli evler sağlayıp esirlerin kaçmalarına yardımda bulunmuşlardır. Kamplara nakledilirken ölen ve Ruslarca demiryolu kenarına bırakılan Osmanlı askerlerinin cesetlerinin İslami esaslara göre gömülmesini sağlamışlar, esirlere para yardımı yapmışlardır¹⁵⁹⁸.

Bakü'de, esirlere yardım amacıyla çeşitli cemiyetler faaliyet göstermiştir. Kardeş Kömeği, Muhtaçlara Kömek, Türk Esirlerine Yardım Komitesi gibi çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Ayrıca; Bakü Müslüman İnâs (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Necat Cemiyeti, Neşr-i Maârif Cemiyeti, Safa Cemiyeti, Revan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi¹⁵⁹⁹ İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Harbzedelere Yardım Şubesi¹⁶⁰⁰ gibi önceden kurulan cemiyetler bu konuda yardımda bulunmuşlardır¹⁶⁰¹.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi esirlere daha kolay yardım edebilmek için Rus hükümetinden izin alarak Türk esirlerin resmi himayesini üzerine almıştır. Böylece cemiyet esirlerin olduğu kamplara daha rahat girip çıkarak esirlerin ihtiyaçlarını daha kolay tespit etmiştir. Cemiyet çeşitli çaylar, toplantılar düzenleyerek halktan topladıkları paralarla esirlerin giyecek ve yiyecek ihtiyacını karşılamıştır. Cemiyetin faaliyetleri sadece kamp yerlerinde değil, esirler sevk edilirken de devam etmiştir. Rusya'ya getirilirken vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen Türk esirlerin İslami usullere göre gömülmesi, yaralı ve hasta olanların bakımlarının yapılması sağlanmıştır¹⁶⁰².

Sadece Bakü'de değil Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde, özellikle Gence'de birçoğu Sibiry'a dan kaçarak gelen esir Türk askerlerine yardım için her türlü çaba

¹⁵⁹⁷ BOA, HR. SYS. 2189/5, 103, 113.

¹⁵⁹⁸ Cemalettin Taşkiran, age., s. 323.

¹⁵⁹⁹ Ali Asker, agm., s. 562.

¹⁶⁰⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 554.

¹⁶⁰¹ Betül Aslan, age., s. 152-153.

¹⁶⁰² Aslan, age., s. 152-153.

gösterilmiştir¹⁶⁰³. Burada kurulan “*Gence Gençlik Teşkilatı*” esirler nakledilirken Gence İstasyonu’ndan geçen trenlerdeki Türk esirlerine yardım etmiştir¹⁶⁰⁴.

Cemiyet mensupları ya da bireysel olarak esirlere yardım eden kişiler, esirlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak dışında fırsat buldukça esirlerin kaçışını organize etmişlerdir. Bazı zengin ailelere mensup kadınların bu konuda yardımları olmuştur. Bu kadınlar esirlere götürdükleri yemeğin yanında esirlere silah ve el feneri götürmüş, gece yarısı olunca bu fenerlerden verilen işaret üzerine kayıklarla fenerin olduğu yöne gidilerek esirlerin kaçırılması sağlanmıştır. Ayrıca öldü denilerek tabutlara konulan esir Türk askerleri tabuttan gizlice çıkarılmış, yerlerine taş konularak tabutlar denize atılmıştır¹⁶⁰⁵. Sibirya’daki Türk esirlerden özellikle yüksek rütbeli zabıtlardan bazıları (bunlar arasında İhsan Paşa’da vardır) Kazanlı Türkler vasıtasıyla Çin’e kaçırılmışlardır. Hatta bu yüzden bazı Kazanlı tüccarlar Rus hükümetince yakalanarak şiddetli cezalara çarptırılmışlardır¹⁶⁰⁶.

Rusya’da 1917 ihtilali ile birlikte esirlerin durumu daha kötü bir hal almıştır. Rus ordusunda bozulmalar başlamış ve esir kamplarına düzenli olarak yiyecek ve giyecek gönderilememiştir. Esirlere Osmanlı Devleti’nden çok az yardım gönderilebilmiş ve esirlerin durumları gittikçe fenalaşmıştır¹⁶⁰⁷. Bolşevikler yönetimi ele alır almaz Rusya’daki esirlerin hepsini serbest bıraktıklarını resmen açıklamışlardır. Böylece Rusya, esirlere bakmak görevinden kurtulmuştur. Esirler Rus halkının yaptığı gibi çalışarak yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bu durumda bazı esirler gönüllü olarak garnizonlarda yaşamaya devam etmiş ve bu esirlere Ruslar tarafından belli miktarda erzak verilmesi sürdürülmüştür¹⁶⁰⁸.

O dönemde Moskova’da açlık ve pahalılık son dereceye gelmiş, bir okka siyah çavdar ekmeği bile 45 rubleye satılır olmuştur¹⁶⁰⁹. Kamplarda esirler kara ekmekten başka bir şey bulamaz olmuşlardır. Bu kıtlık döneminde kamplara Almanya, Avusturya ve Macaristan’dan Kızılhaç heyetleri gelerek senet karşılığı para yardımında bulunmuşlardır. Ödünç para adı altında dağıtılan bu paralar aslında ihtiyaçtan fazlasının alınmasını önlemek ve ihtiyaç sahibi olan daha çok kişiye ulaşabilmek amacını taşımıştır¹⁶¹⁰.

¹⁶⁰³ Bingür Sönmez, “Sarıkemiş-Kafkas Cephesi”, s. 330.

¹⁶⁰⁴ Betül Aslan, age., s. 155.

¹⁶⁰⁵ Akif Aşırılı, age., s. 62-64.

¹⁶⁰⁶ Akdes Nimet Kurat, age., s. 444-445.

¹⁶⁰⁷ Kurat, age., s. 443-444.

¹⁶⁰⁸ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. II, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, s. 73.

¹⁶⁰⁹ *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s. 68.

¹⁶¹⁰ Ziya Yergök, age., s. 159.

1917'den itibaren Petrograd'daki İsveç sefiri General Branstrom'un kızı "İsveç Kızıl Haç" azasından, mademoiselle Else Branström "İsveç Kızıl Haçı"nın gönderdiği heyetle Sibiry'a'daki esir kamplarını, o arada Türk esirlerini ziyaret etmiş ve onlara birçok yardımda bulunmuştur. İsveç sefareti eski müsteşarının karısı Madame de Hendensteim Türk esirlere pek çok yardımda bulunmuştur. İsveç elçisi General Bransröm'un kendisi hem Türk esirleri, hem de Türk menfaatlerini koruma yolunda büyük gayretler sarf etmiştir¹⁶¹¹.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti İsviçre'de yer alan ve esirlere paket ve eşya gönderilmesiyle uğraşan bazı yardım dernekleriyle antlaşma yapmıştır. Cemiyet az bir bedel karşılığında değeri on ile on beş frank arasında değişen 5000 adet çamaşır ve yiyecek içeren paketi dernekler aracılığıyla Türk esirlere göndermeyi başarmıştır. Ayrıca Rusya'da bulunan Türk esirlere Avusturya Salib-i Ahmer Heyeti aracılığıyla yüz bin kron, yine Sibiry'a'nın doğusunda bulunan Türk esirlere beş bin lira gönderilmesi sağlanmıştır¹⁶¹².

Rusya'daki Türk esirlere yardım görevini yapmak için en uygun yer, Rusya'ya komşu olan tarafsız ülkelerdir. Rusya'da 60-70 bin Türk esir olduğunu dikkate alan Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1917 yılında Üsera Şubesi Müdürü İzzet Bey'i İsveç ve Danimarka'ya göndererek burada Türk esirlere nasıl yardım yapılabileceğini incelemiştir. İzzet Bey'in verdiği rapor üzerine Yusuf Akçura, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Murahhası sıfatıyla İskandinavya'ya gönderilmiştir. Yusuf Akçura'nın görevleri Hilal-i Ahmer tarafından başlıca dört nokta'da toplanmıştır¹⁶¹³:

- a. Rusya'daki Türk esirleriyle iletişim kurularak sayılarının, buldukları yerlerin elverdiğince sağlıklı saptanması, esirlerinin sağlık durumları ve gereksinimlerinin öğrenilmesi,
- b. Esirler ile aileleri arasında düzenli haberleşme sağlanması,
- c. İsveç ve Danimarka Kızılhaçlarıyla ilişki kurularak onların aracılığıyla esirlere para, hediye paketleri, kitap vs. gönderilmesi,
- d. İskandinavya üzerinden Türkiye'ye gönderilen hasta ve yaralı esirlerin karşılanıp onlara çeşitli yardımlarda bulunulmasıdır.

Yusuf Akçura, Kopenhag'a gitmeden önce Danimarka Kızılhaçı Muhaberat Şubesi, Rusya'daki Türk esirlerinin bulunduğu bütün garnizonlarla iletişimi sağlamıştır. Türk esirlerinden gelen mektupları ailelerine, ailelerinden alınan yanıtları esirlere göndermiştir. Ancak Yusuf Akçura'nın çabalarıyla iletişim konusunda yeni bir yol daha kullanılmış, esirlerin mektupları artık Osmanlı Sefareti

¹⁶¹¹ Akdes Nimet Kurat, age., s. 443.

¹⁶¹² Muzaffer Tepekaya, Leyla Kaplan, "Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 10: (2003), s. 188.

¹⁶¹³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, age., s. 69-70; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, age., s. 3-4.

kuryelerinin İstanbul Hilal-i Ahmer'i ile kurdukları köprüden gidip gelmeye başlamıştır. Bu yol hem daha emin hem daha süratliydi. Zamanla Danimarka Kızılhaçı da bu yolu kullanmaya başlamıştır¹⁶¹⁴.

Yusuf Akçura Kopenhag'a ulaştığı zaman, Danimarka Kızılhaçı Rusya'daki bütün Osmanlı esir garnizonlarıyla haberleşmeyi sağlamıştır. Esirler aileleri ile mektuplaşmaya devam etmiştir. Kızılay Murahhaslığı'nın teşkilinden esirleri haberdar etmek üzere bilinen esir garnizonlarına kartpostallar gönderilmiş, Rusya'da yayınlanan Türkçe gazetelere mektuplar yazılmıştır. Yusuf Akçura, Kopenhag ve Stockholm'de iken Rusya'dan gelen esir mektupları Osmanlı Sefaret kuryesi ile İstanbul'da Kızılay merkezine gönderilmiştir. Ancak, Kızılay'ın Kopenhag'da murahhasına gönderdiği 449 Kuran-ı Kerim ve 162 çeşitli Türkçe ve Arapça kitap Danimarka Kızılhaçı kitap şubesine Rusya'ya yollanmışsa da, garnizonlara ulaştırılamamıştır. Kızılay Murahhası ilk olarak 12 Aralık 1917'de İsveç Kızılhaçı'na, Türk esirlerine dağıtması için 44.000 İsveç Kronu (100.000 Ruble) vermiştir. Yine aynı maksatla, 31 Aralık 1917'de Danimarka Kızılhaçı'na 20.000 Danimarka Kronu (45.000 Ruble) verilmiştir¹⁶¹⁵.

Rusya'da bulunan Türk esirlerinin koruyuculuğunu üstlenmek ve ihtiyaçlarını karşılamak görevi İspanya'ya bırakılmıştır. Fakat İspanya'nın Rusya'da hiç konsolosu yoktur. Fahri olarak bu görevi yürüten konsolos Rus olduğu için Türk esirlerin menfaatlerini korumakta yetersiz kalmıştır¹⁶¹⁶. Türk esirlerin menfaatlerini korumak için İspanya'nın kendi konsolosunu görevlendirmesi gerekirken İspanya'dan bu konuda üç-dört kişiyi görevlendirmesi istenilmişse de istenilen sonuç alınamamıştır¹⁶¹⁷. Buna karşılık İsveçlilerin Rusya'da daha düzenli teşkilâtları vardır. Alman esirlerinin menfaatini İsveç hükümeti üstlenmiştir. Bundan dolayı Yusuf Akçura'nın Alman hükümeti nezdinde yaptığı müracaatın olumlu bulunması ve İspanya Hükümeti'nin karşı çıkmaması sonucu, Türk esirlerinin himayesi İsveç hükümetine verilmiştir. Yusuf Akçura Hilal-i Ahmer'in gönderdiği 230.000 Rubleyi doğrudan doğruya, 900.000 Rubleyi de İsveç Hariciye Nezareti B Şubesi, Almanya Esir Sevk Komisyonu ile İsveç ve Danimarka Kızılhaçları vasıtasıyla esir garnizonlarına göndermiştir¹⁶¹⁸.

Bolşevik hükümet, Osmanlı esirlerine maaş ödemeyi durdurunca, Yusuf Akçura, Osmanlı Harbiye Nezareti devreye girene kadar Hilal-i Ahmer'in kasasından subaylara 50'şer, erlere 10'ar ruble ödemıştır. Diğer yandan Osmanlı esirlerinin

¹⁶¹⁴ Akgün, Uluğtekin, age., s. 71.

¹⁶¹⁵ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans ve Yayınevi, Ankara 2010, s. 115.

¹⁶¹⁶ BOA, HR. SYS. 2294/11, 78, 84, 86-88.

¹⁶¹⁷ BOA, HR. SYS. 2294/11, 80.

¹⁶¹⁸ Mesut Çapa, age., s. 116.

Alman esirlere yapılan yardımdan yararlanmaları için uğraşmış, çıkarlarının İsveç tarafından korunmasını sağlamayı başarmıştır. Böylece, İskandinavya bankalarındaki Hilal-i Ahmer hesaplarında ciddi bir tasarruf yapabilmıştır¹⁶¹⁹.

Yusuf Akçura, Rusya'da bulunduğu sırada Moskova'ya gelen Türk esirlerinin karşılanması, ihtiyaçlarının temini ve bunların Almanya sınırına kadar sevkiyle ilgilenmiştir. Önceleri bunlara Alman, İsveç, Danimarka ve İspanya Kızılhaçları ile bunların temsilcileri Osmanlı Devleti adına yardım etmiştir. Daha sonra Harbiye Nezareti tarafından Moskova'ya bir heyet gönderilmiştir. Alman Esirler Başkomisyonu'nun bulunduğu dairenin yakınında Osmanlı Esirler Dairesi kurulmuş, burada esirlere ait işler, Harbiye Nezareti Murahhası Hakkı Bey tarafından yürütülmüştür. Daha sonra Harbiye Nezareti Murahhası ile Kızılay Murahhası beraber çalışmaya başlamışlardır. Moskova Üniversitesi öğrencilerinden Âlim Efendi geçici olarak burada görev almıştır. Esir kafilelerine Alman sınırına kadar üç hemşire refakat etmiştir. Bunlardan ikisi Moskova Tıp Fakültesi öğrencilerinden Hatme ve Akkağızdır. Diğer öğretmenlerden Rukiye hemşiredir¹⁶²⁰. Bu hemşireler aracılığıyla Varnadin ve Vetloga karargâhları ziyaret edilerek orada bulunanlara bir miktar para yardımı yapılmış, kitap ve çeşitli hediyeler verilmiştir. Bu iki karargâhın tahliye edilip burada bulunanların memleketlerine ulaşması için çalışmalar yapılmış, bu konuyla ilgilenmesi için de Ali Haydar Bey görevlendirilmiştir¹⁶²¹.

Bu sırada Kopenhag'da Rusya ile hasım devletlerarasında esir mübadelesi ile ilgili olarak toplanan konferansa Danimarka, Osmanlı Devleti'ni davet etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'ni temsilen Bahriye Miralayı Rauf, Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi ve Kızılay Üserâ Şubesi Müdürü İzzet Beyler konferansa delege tayin edilmişlerdir. Heyet, Yusuf Akçura ile beraber İstanbul'dan ayrılmıştır. Kopenhag Konferansı'nda mübadele şartları ile esirlerin garnizonlarda tâbi olacağı muameleleri tayin eden bir sözleşme hazırlanmıştır. Sözleşmenin yürürlüğe girmesi ancak, ilgili devlet hükümetlerinin onayına bağlı olduğundan hukukî bir dayanağı yoktur. Ancak, daha sonraki Petrograd (Leningrad) ve Moskova Esir Mübadelesi Konferansları'nda, Kopenhag Sözleşmesi metinleri esas alınmıştır¹⁶²².

24 Ekim 1917'den itibaren Finlandiya-İsveç-Almanya yoluyla İstanbul'a gitmek üzere hasta ve yaralı Türk esirleri Rusya'dan yola çıkmaya başlamıştır. Bu sırada Yusuf Akçura, bu ülkelerdeki dış temsilciliklerle iş birliği yaparak, Türkiye'ye dönen hasta ve yaralı esirlere basit de olsa (çörek, elma, sigara, kibrit gibi) birer

¹⁶¹⁹ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiryaya'ya Hilal-i Ahmer Hizmetinde*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009, s. 36.

¹⁶²⁰ Mesut Çapa, age., s. 115.

¹⁶²¹ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, age., s. 36-37.

¹⁶²² Mesut Çapa, age., s. 114.

hediyeler paketi dağıtmıştır. Ayrıca Hilal-i Ahmer tarafından, bu esir Türk subaylarına ellişer mark veya yirmişer kron, küçük rütbeli subaylarla erlere on beşer mark veya altışar kron para yardımıyla bulunulmuştur¹⁶²³.

30 Kasım 1917'de Kopenhag Sefiri Safa Bey'in gönderdiği telgrafta şu konulara yer verilmiştir. Rusya ile sulh ihtimalinin çoğalması nedeniyle müttefiklerimiz esirlerinin Rusya'dan memleketlerine iadesi ve özellikle mütareke sonrasında Rus askerlerinin terhis edilmesiyle esirlerin aç kalma ihtimaline karşı tarafsız devletlerin Salib-i Ahmerleri ile görüşmelere başlanmıştır. Bu mesele için Almanya'dan bir memur görevlendirilip Kopenhag'a gönderilmiştir. Öncelikle Kopenhag'da merkezi devletler ve Salib-i Ahmerler murahhaslarından oluşan bir komisyon oluşturulacak, sonrasında esirlerin Rusya'dan memleketlerine kolayca ulaşabilmeleri için memleketlerine ulaşılacak en yakın limanlara sevkleri yapılacaktır¹⁶²⁴.

Hilal-i Ahmer Kopenhag Murahhası Yusuf Akçura Bey'in 1 Aralık 1917'de Hilal-i Ahmer'e gönderdiği raporda şu konular hakkında bilgi verilmiştir. Yusuf Akçura 30 Kasım 1917'de Safa Bey'in esirlerle ilgili bildirdiği konuları Danimarka Salib-i Ahmer Başkanı Yüzbaşı Filipin'le görüşmüştür. Yüzbaşı Filipin esirlerle ilgili komisyon oluşturma fikrinin kendilerinden çıktığını söylemiştir. Ayrıca bir an önce tarafsız devletlerin birinde -mutlaka Kopenhag'da olması gerekmiyor- İsveç, Norveç, Danimarka hatta İsviçre Devletleri'nin Hariciye Nezaretleri ve Salib-i Ahmer Cemiyetleri memurlarıyla muharip devletlerin Harbiye Nezaretleri'nin ve Hilal ve Salib-i Ahmer Cemiyetleri'nin murahhaslarından oluşan daimi bir merkez oluşturulmasının oldukça önemli olduğunu bildirmiştir¹⁶²⁵. 2 Aralık'ta Danimarka Salib-i Ahmer Başkanı Filipin daha önce gayri resmi surette Yusuf Akçura Bey'e bildirdiği konuları Kopenhag'da bulunan Rus murahhası ile görüşerek bu konuda olumlu bir cevap aldığını Yusuf Akçura Bey'e haber vermiştir¹⁶²⁶.

13 Aralık 1917'de Rusya ile esir değişimi konuları ve bu sırada nasıl bir yol izleneceği gibi konular görüşülmeye başlanılmıştır¹⁶²⁷. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında Brest-Litovsk şehrinde 15 Aralık 1917'de bütün cephelemleri kapsamak üzere mütareke yapılmıştır. Bu mütareke antlaşmasına ek olarak aynı tarihte imzalanan bir protokole göre "*Bir an evvel kadınlarla sivil esirler ve malullerin cephe üzerinden iadeleri ve bilhassa kadınlarla 14 yaşına kadar olan çocukların geri gönderilmesine gayret edilmesi*" kararlaştırılmıştır. Aynı gün mütarekeye ek olarak esir değişimi, ekonomik ve

¹⁶²³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, age., s. 71.

¹⁶²⁴ BOA, HR. SYS. 2294/11, 101.

¹⁶²⁵ BOA, HR. SYS. 2294/11, 99.

¹⁶²⁶ BOA, HR. SYS. 2294/11, 103.

¹⁶²⁷ BOA, HR. SYS. 2294/11, 94, 95.

kültürel ilişkilerin düzenlenmesi için ilgili devletlere mensup temsilcilerin katılacağı Petrograd'da bir “*Karma Komisyon*” oluşturulmasına karar verilmiştir¹⁶²⁸. 19 Aralık'ta Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan görüşmelerde harp esirlerinin mübadelesi konusunda varılan anlaşma gereğince Türk esirlerin Karadeniz yoluyla mübadelesi kararlaştırılmıştır¹⁶²⁹.

Rusya, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Türkiye arasında 7 Şubat 1918'de hasta ve yaralı esirlerin iadesi ve 9 Şubat 1918'de sivil esirlerin mübadelesi ile ilgili sözleşmeler imzalanmıştır. 14 Şubat 1918'de deniz ve kara yoluyla yapılacak posta nakliyatıyla ilgili bir sözleşme aynı komisyon tarafından imzalanmıştır¹⁶³⁰.

Esir değişimi konusunda Mondros Mütarekesi'nden sonra, teşkilatsız olarak hareket edildiği için birçok esir Rusya'da iç savaş zamanında türlü yerlerde kalmış ve Sovyet rejimi yerleştikten sonra nihayet yurda dönebilmiştir¹⁶³¹.

4. KAFKAS CEPHESİ'NDE KADINLARIN FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı'nda “*topyekûn savaşı*”nın¹⁶³² yaşandığı bir dönemde kadınlar ellerinden geldiğince her türlü fedakârlığı yapmış; cephane taşımış, yaralıların tedavisi ve bakımını üstlenmiş, tarım alanında çalışmış, savaşta gerek duyulan maddi ihtiyaçlar için ziynet eşyalarını bağışlamış, sosyal yardım faaliyetlerinde bulunmuşlar ve en önemlisi de silahlanarak savaş meydanında görev almışlardır. Savaş koşullarında kaydı tutulamayan nice isimsiz kadın kahraman vatan savunmasında yer almıştır.

Kafkas Cephesi'nde savaşan kadınlardan ismi bilinen iki kadın kahraman vardır. Bunlardan biri Erzurumlu Kara Fatma olarak bilinen Fatma Seher Hanım (Fatma Seher Erden),¹⁶³³ diğeri de Kamer Hanımdır.¹⁶³⁴ Kamer Hanım hakkında

¹⁶²⁸ Mücahit Özçelik, age., s. 170-171.

¹⁶²⁹ BOA, HR. SYS. 2294/11, 180.

¹⁶³⁰ Mücahit Özçelik, age., s. 171.

¹⁶³¹ Akdes Nimet Kurat, age., s. 457.

¹⁶³² Toplumların sahip oldukları bütün maddi ve manevi kaynakları seferber ederek savaş halinde olmaları. Topyekûn savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Beşikçi, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve ‘Topyekûn Savaş’ Kavramı”, *Toplumsal Tarih*, s. 198: (Haziran 2010), s. 62-69.

¹⁶³³ C.Şahin, M. Şahin, “Osmanlı Son Dönemi İle Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 2: (2013), s. 66; *Türk Kızılayı Dergisi*, s. 14: (2004), s. 12; Aynur Mısıroğlu, *Kuva-yı Milliye'nin Kadın Kahramanları*, Sebül Yayınevi, İstanbul 1994, s. 89-112; Kazım Karabekir, *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, Emre Yayınları, Haz.: Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2000, s. 331; Ahmet Emin

Kazım Karabekir'in eserinde Fatma Seher Hanım'la birlikte Erivan çevresinde bir çete oluşturup Ermenilere karşı faaliyette bulunduğu bilgisi yer almıştır¹⁶³⁵. Fatma Seher Hanım hakkında ise kaynaklarda daha detaylı bilgiler yer almışsa da bu bilgiler kesin değildir. Fatma Seher Hanım (1888-1955) Erzurum'da doğmuştur. Erzurumlu Yusuf Ağa'nın kızı, Binbaşı Derviş Bey'in hanımıdır¹⁶³⁶. Balkan Harbi yıllarında asker olan eşiyle birlikte Edirne'ye yerleşmiş sonrasında ise Sarıkamış'a gönderilen eşiyle birlikte Doğu Cephesi'nde çeşitli görevler üstlenmiştir. Eşinin şehit düşmesinden sonra Fatma Seher Hanım'ın savaş sahnesine çıktığı görülmüştür¹⁶³⁷. Fatma Seher Hanım ailesinden 9-10 kadını yanına alarak Kafkas Cephesi'nde faaliyetlerde bulunmuştur¹⁶³⁸. Fatma Seher Hanım sonraki dönemlerde askeri faaliyetlerine devam etmiştir¹⁶³⁹.

Kadınlar savaşlarda silahlanarak erkeklerle birlikte savaştıkları gibi cephe gerisinde çeşitli görevler üstlenmiştir. Savaş sırasında erkekler silah altında olduklarından hasta bakıcı olarak daha çok kadınlardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu kadınlar hastanedeki görevleri sırasında hasta ve yaralıların istirahatlarını teminde, bulaşıcı hastalıklar dolayısıyla koğuşların temizlenmesinde çok büyük hizmetler görmüştür. Kadın görevlilerin her türlü ihtiyacı hastaneden temin edilmiştir. Ayrıca bazı kadınlar belli bir miktar maaşla çamaşırıcı, hasta bakıcı, terzi olarak görevlendirilmiştir¹⁶⁴⁰. Fatma Aliye Hanım, "*Kahraman Kadınlarımız*"¹⁶⁴¹ ve "*Kadınlar Hakkında*"¹⁶⁴² isimli makalelerinde kadınların Birinci Dünya Savaşı'nda hasta bakıcılık yaptıkları ve telefon ve posta idarelerinde görev

Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdiç, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s. 779-780; Şefika Kurnaz, "Milli Mücadelede Türk Kadını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 34: (Mart 1996), s. 266-267.

¹⁶³⁴ Karabekir, age., s. 331.

¹⁶³⁵ Bu günlerde Ermeniler tarafından kaçırılarak zorla isteklerine uydurmak istedikleri Müslüman kadınlarından bazıları; büyük işkencelere çarptırıldıkları halde, Ermeni koynuna girmemekte direnmiş, dudakları, dilleri, göğüsleri, bacak araları kızgın demirle dağlanmış kadınları da görmüştük... Bunlar içinde, fırsat düşürüp, gece yarısı koynundaki Ermenileri öldüren, silahını alıp kaçanları, Ermenilere karşı dövüşenleri de duymuştuk. Bunlardan Seher, Kamer adlarındaki iki kadının meydana getirdiği çete Erivan çevresinde büyük işler görüyor, Ermenileri kuşkulandırıyor. (Karabekir, age., s. 331)

¹⁶³⁶ Döndü Çavdar, "Milli Mücadele'de Kahraman Türk Kadınları", *TÜRKTOB*, s. 16, s. 63; Ahmet Emin Yalman, age, s. 779-780; Şefika Kurnaz, agm., s. 266.

¹⁶³⁷ *Türk Kızılayı Dergisi*, s. 12.

¹⁶³⁸ C.Şahin, M. Şahin, agm., s. 66.

¹⁶³⁹ Fatma Seher Hanım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlknur Bektaş, *Milli Mücadele'de Bir Kadın Üsteğmen, Kara Fatma*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 42-216; Hizmetlerinden dolayı Kara Fatma'ya aylık bağlanmıştı. ("Erzurum'lu Karafatma'ya Vatani Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkında Kanun", *T.C. Resmî Gazete*, 22. 02. 1954, s. 8640)

¹⁶⁴⁰ *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 40-41.

¹⁶⁴¹ Fatma Aliye, "Kahraman Kadınlarımız", *Servet-i Fünûn*, 1252, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915), s. 66-67.

¹⁶⁴² Fatma Aliye, "Kadınlar Hakkında", *Servet-i Fünûn*, 1289, 18 Şubat 1331 (2 Mart 1916), s. 178-179.

aldıklarından bahsetmiştir. Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti bünyesinde oluşturulmuş olan kadınlar kısmı sayesinde kadın hasta bakıcılar yetiştirilmesi sağlanmıştır.

Önce Van sonradan Erzurum Valisi olan Tahsin Uzel'in eşi Mediha Hanım, Doğu Cephesi'ndeki çarpışmalarda yaralanarak kente getirilen askerlerin acıklı durumlarını görerek Erzurum'da bir Hilal-i Ahmer hastanesi kurulmasına öncülük etmiştir. Mediha Hanım'ın katkıları yalnız hastane kurdurmakla bitmemiş, o sıkıntılı günlerde kendisi de dizlerine kadar uzanan çizmeler giyerek Dr. Asaf Derviş Paşa'nın denetimindeki hastaneye bir hemşire gibi gitmiş ve yaralıların bakımına yardım etmiştir¹⁶⁴³.

Kadınlar cephe gerisinde bu işlerle uğraştıkları gibi esir düşen askerler konusunda da çalışmalarda bulunmuşlardır. Kadınlar Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşen Türk askerlerine yardım etmek amacıyla bazen cemiyetler aracılığıyla bazen de bireysel olarak hareket etmişlerdir. Bakü Müslüman İnâs (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi¹⁶⁴⁴ esirler konusunda faaliyet gösteren bir cemiyettir. Bazı zengin ailelere mensup kadınlar esirlere yardım etmiş, fakat bu yardımlarını bireysel olarak yapmışlardır. Bu kadınlar esirlere götürdükleri yemeklerin yanında esirlere silah ve el feneri götürmüştür. Gece yarısı olunca bu fenerlerden verilen işaret üzerine kayıklarla fenerin olduğu yöne gidilerek esirlerin kaçırılması sağlanmıştır¹⁶⁴⁵.

¹⁶⁴³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 170.

¹⁶⁴⁴ Ali Asker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 562.

¹⁶⁴⁵ Akif Aşırılı, *Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013, s. 62-64.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ'NİN SOSYAL, SİYASİ VE ASKERİ SONUÇLARI

1. KAFKAS CEPHESİ'NİN OSMANLI DEVLETİ AÇISINDAN SONUÇLARI

Kafkas Cephesi Osmanlı Devleti'ni birçok yönden etkilemiş olup bunları sosyal, siyasal, askeri, ekonomik vs. diye birbirinden kesin sınırlarla ayırmak zordur. Bu nedenle sınıflama Osmanlı Devleti'ni etkileyen meseleler şeklinde yapılmıştır. Askeri bir olayın siyasal sonuçlar yaratması kaçınılmaz olduğu gibi sosyolojik bir durumun askeri gelişmeleri etkilemesi Ermeniler örneğinde olduğu gibi mümkündür. Ermeni meselesi Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde askeri, siyasi ve sosyal bir mesele olup iç içe girmiştir. Ya da gerek Türklerin aldığı esirler gerekse Türklerden esir olanların durumları askeri olduğu kadar siyasi bir meseledir. Ayrıca bu cephede ekonomik sıkıntılar, iklim şartları, coğrafi yapı, zamanlama hataları, lojistik eksiklikler, sağlık meseleleri gibi birçok etken vardır. Bu nedenle sonuçlar toplu bir bakış geliştirmek amacıyla Osmanlı Devleti'ni genel olarak etkileyen başlıklar şeklinde incelenmiştir.

1.1. Askeri Açından Sonuçlar

Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde ilk açılan ve muharebelerin en uzun süre devam ettiği cephe dir. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nda önemli bir yer edinmiştir. Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti hem insan gücü açısından hem de mali olarak büyük kayıplar vermiştir. Kafkas Cephesi'nde yapılan belli başlı muharebelerin ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığına bakacak olursak;

Köprüköy Muharebeleri; 4-5 Kasım 1914'te başlayan Köprüköy Muharebeleri 3. Türk Ordusu ve Rus Kafkas Ordusu arasında Erzurum civarında

gerçekleşmiştir¹⁶⁴⁶. Bu bölgedeki muharebeler 12/13 Kasım'a kadar devam etmiş, Rusların yenilgisi ve kendilerine yardım eden Ermenilerle birlikte geri çekilmeleriyle sonuçlanmıştır¹⁶⁴⁷. Köprüköy'ünde mağlup olan Ruslar sınıra doğru 30-40 km çekilmiş¹⁶⁴⁸, arazinin sarp ve havanın sisli ve karlı olması nedeniyle Rusların geri çekilişi önlenememiştir. Ruslar geride 4000 kadar ölü ve bir o kadar da yaralı bırakarak Köték istikametine çekilmişlerdir. Ruslardan yaklaşık olarak 500 esir, 10.000 tüfek ve çok sayıda cephane ele geçirilmiştir¹⁶⁴⁹. Köprüköy Muharebeleri sonrasında 3. Ordu'da ilk tifüs olayları görülmeye başlamıştır¹⁶⁵⁰.

Birinci Azap Muharebesi (14-18 Kasım 1914); Ruslar Köprüköy yenilgisinden sonra geri çekilişlerini Azap-İlimi hattına kadar sürdürmüş ve kendilerine destek kuvvet olarak Rus 2. Türkistan Kolordusu'nu bu bölgeye göndermiştir. Erzurum ve Sarıkamış arasında bulunan Azap civarında 3. Türk Ordusu ve Rus Kafkas Ordusu arasında 14 Kasım 1914'te Birinci Azap Muharebesi başlamıştır¹⁶⁵¹. 3. Ordu muharebenin başlarında Rus ordusuna karşı üstün bir konumda görünmüştür. Sonrasında ise Osmanlı Devleti içerisinde Ruslara destek veren kişilerin olması, bu kişilerle uğraşılmak zorunda kalınması¹⁶⁵² ve 3. Türk Ordusu'ndan kaçan Ermenilerin Ruslara Türk ordusunun en zayıf oldukları bölgeleri haber vermeleri¹⁶⁵³ gibi nedenlerle 3. Türk Ordusu 18 Kasım 1914'ten itibaren çekilmeye başlamıştır¹⁶⁵⁴. 3. Türk Ordusu karargâhı Köprüköy'e çekilmiş¹⁶⁵⁵, Ruslar ise Kılıçgediği'nin civarında kuvvetli bir mevziye yerleşmiştir¹⁶⁵⁶. 3. Ordu, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nde toplamda 212 subay, 11.800 er kaybına uğramıştır. Bu kayıpların 2000 kadarı şehit, 6000 kadarı yaralı ve geri kalanları esir

¹⁶⁴⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 122-123; General Nikolski, *Bir Rus Generalin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 11.

¹⁶⁴⁷ BOA, DH. ŞFR. 448/75, 1-11.

¹⁶⁴⁸ BOA, HR. SYS. 2108/6, 24.

¹⁶⁴⁹ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013; BOA, HR. MA, 1111/3_19-29.

¹⁶⁵⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: I, TTK, Ankara 1991, s. 353.

¹⁶⁵¹ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 36-37.

¹⁶⁵² BOA, HR. SYS. 2108/6, 32; Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarın Yayınları, Ankara 1967, s. 60-61.

¹⁶⁵³ Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015, s. 85.

¹⁶⁵⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 263-278.

¹⁶⁵⁵ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev.: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 21.

¹⁶⁵⁶ BOA, HR. SYS. 2108/10, 9.

veya firari idi¹⁶⁵⁷. Rus kayıpları ise muharebelerde ölen 1000 kişi, donarak ölen 4000 ve geri kalanı esir ve firari olmak üzere toplamda 6000'dir¹⁶⁵⁸.

Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914-19 Ocak 1915); Sarıkamış gerek stratejik konumu ve gerekse askeri nedenlerle Ruslar ve Osmanlı Devleti arasında uzun yıllar çatışma konusu olmuştur. Sarıkamış 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve Rusların eline geçmiştir. Kafkas Cephesi Savaşları başladığında Enver Paşa Sarıkamış'ı tekrar ele geçirmek istemiştir. Enver Paşa tarafından girişilecek olan Sarıkamış Harekâtı'nın birçok amacı vardır. Bu amaçlardan ilki 1878'de Ruslara bırakılmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak¹⁶⁵⁹ ve Kafkas Türkleri'ni ayaklandırarak Rusya'ya son bir darbe vurarak “*Turanı*” ele geçirmektir¹⁶⁶⁰. İkinci olarak, Avrupa'da savaşın mevzi harbine dönüşmesi ve Galiçya'da Avusturyalılar'ın Ruslar karşısında zor durumda kalmaları üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, müttefiklerinin Avrupa'daki yükünü hafifletmek amacıyla, Alman Başkomutanlığı'nın da etkisiyle, Doğu Cephesi'nde Rus kuvvetlerinin imhasını hedef alan büyük ölçüde kuşatıcı bir taarruza karar vermiştir¹⁶⁶¹. Sarıkamış dolaylarındaki Rus cephesi, kuzey tarafından bir kuşatmayı davet edecek şekilde yarım daire biçiminde bir cephedir. Merkezi Sarıkamış olan bu yarım daire içindeki Rus kuvvetleri imha edildiği takdirde Enver Paşa'nın hedefi olan Kafkasya ve Turan yolları açılacaktır¹⁶⁶². 22 Aralık 1914 sabahı 9. ve 10. Türk Kolorduları, Enver Paşa'nın vermiş olduğu emir gereği ileri harekâta geçmiş¹⁶⁶³, 3. Türk Ordusu birlikleri ve Rus Kafkas Ordusu arasında çatışmalar başlamıştır¹⁶⁶⁴. 3. Türk Ordusu birliklerinin aralarındaki iletişimi tam olarak sağlayamamaları nedeniyle Türk birliklerinin kendi aralarında çatıştıkları ve büyük kayıplar verildiği zamanlar olmuştur¹⁶⁶⁵. Sarıkamış Harekâtı Ocak 1915'e kadar devam etmiş, 3. Türk Ordusu büyük bir yenilgiye uğramış ve Kafkas Cephesi Savaşları içerisinde en büyük kayıp bu harekâta olmuştur. Böyle büyük bir yenilgide birçok neden etkili olmuştur. Kış şartları bölgede çok ağır geçmesine rağmen askerlerin üstünde kışa uygun kıyafetler yoktur. Bölge oldukça dağlık olup ulaşımaya elverişli yollar az ve kış şartları nedeniyle birçok yol kapalıdır. 3. Türk Ordusu'nun elinde bölgeyi doğru şekilde

¹⁶⁵⁷ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 183; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 353.

¹⁶⁵⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s. 353.

¹⁶⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 1999, s. 420.

¹⁶⁶⁰ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2015, s. 373.

¹⁶⁶¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK, Ankara 2014, s. 125-126; Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 23.

¹⁶⁶² Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 62.

¹⁶⁶³ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 2, s. 276.

¹⁶⁶⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 394.

¹⁶⁶⁵ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 241.

tanıtın haritalar bulunmadığı için çok uzak mesafelerin yakın olarak algılanmasına neden olmuştur. Sarıkamış yakın zannedildiği için yanlış emirler verilmiş, askerler zorlu kış şartlarında dinlenmeden Sarıkamış'a sevk edilmeye çalışılmış fakat daha Sarıkamış'a ulaşmadan yollarda birçok asker donarak ölmüştür. 3. Türk Ordusu birlikleri arasında iletişimin doğru bir şekilde sağlanamaması, Ruslardan alınan esirlerin verdiği yanlış bilgilere göre hareket edilmesi ve harekâta başlamak için zamanında hareket edilememesi gibi sebepler bu yenilgide etkili olmuştur.

3. Türk Ordusu'nun kayıpları yine farklılıklar içermiştir. Fahri Belen'e göre, Sarıkamış Muharebesi'nde esir ve şehit olmak üzere 3. Türk Ordusu 40.000 kişi kaybetmiştir. Yaralılar, hastalar ve firarilerle ordu mevcudu üçte bire inmiştir. 3. Ordu, Sarıkamış Muharebesi'ne 150.000 kişi ile katıldığı halde ilkbahara girerken muharip kuvveti 60.000 insan, 129 toptan ibarettir. Geri hizmetlerle beraber ordu mevcudu 100.000 kadardır¹⁶⁶⁶ diye bahsetmiştir. Alman Yarbay Guze ise eserinde savaştan yaklaşık olarak 30.000 insanın geri döndüğünü, bazı kaynaklarda Rusların Türklerden 27.000 esir aldığı, Türklerden 30.000 ölü (savaşta ya da donarak ölüm) bulunduğunu belirtmiştir¹⁶⁶⁷. Guze, Sarıkamış Muharebesi'nde Türk Ordusu 13 sahra, 50 dağ topu kaybetmiştir¹⁶⁶⁸ diye bahsederken Fevzi Çakmak, Sarıkamış'ta 12'si sahra ve 50'si dağ olmak üzere toplam 62 top kaybedildiğini belirtmiştir¹⁶⁶⁹. Diğer kaynaklarda, Rusların asker zayıyatı 32.000, Türklerin ise 60.000 kadardır. Ruslar, Türklerden 200 subay, 7000 eri esir, 20 makineli tüfekte 30 topu ganimet olarak almıştır¹⁶⁷⁰. Bir başka kaynağa göre; Ruslar Sarıkamış'ta Türklerden 7000 esir almış ve muharebe sonrasında bile Türk askerlerinden 23.000 kişi ölmüştür. 11. Türk Kolordusu bölgesinde 10.000, muharebe hatları gerisinde donma ve hastalık nedeniyle 20.000 erin daha öldüğü sanıldığından Türk kayıplarının sayısı 60.000'i bulmuştur. 14 Şubat 1915 günü toplanan Türk Ordusu kuvvetlerinde 42.000 er gözükmekte olup muharebeden önce 118.000 olan ordu mevcudundan 15.000 kadar ere ne olduğu bilinmemektedir¹⁶⁷¹.

Birinci Tortum Muharebesi; Sarıkamış yenilgisinden sonra 3. Türk Ordusu, Rus Kafkas Ordusu'na karşı bir taarruz düşünmeyip kendisini toparlamaya çalışmıştır¹⁶⁷². Ruslar bu sırada kuvvetlerini Sarıkamış Muharebesi'ndeki kuvvetlerin

¹⁶⁶⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 91.

¹⁶⁶⁷ Guze'nin edindiği diğer bilgilere göre Türk esirlerin miktarı 3500, gömülen ölülerin miktarı ise 11.000 kadarmış. Kayıpların çoğunu firariler oluştururken bu firarilerden 12.000 tanesi Ocak ayı başlarında tekrar Erzurum'da toplanmıştır. (Guze, age, s. 41)

¹⁶⁶⁸ Guze, age., s. 41.

¹⁶⁶⁹ Fevzi Çakmak, age., s. 73.

¹⁶⁷⁰ İsmet Görgülü, age., s. 126; Cemalettin Taşkıran, age., s. 25.

¹⁶⁷¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/1, s. 535-536.

¹⁶⁷² *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/1, s. 622.

iki katına çıkarmıştır¹⁶⁷³. Ruslar 3. Türk Ordusu'nun bu zayıf durumundan yararlanarak Erzurum ve doğusundaki Türk kuvvetlerinin kuzey ve güneyinden gerisine düşerek Türk kuvvetlerini imha etmeyi düşünmüşlerdir¹⁶⁷⁴. Rus taarruzu Nisan 1915 sonlarında başlamıştır. Bu sırada 3. Türk Ordusu bir yandan Van'da çıkarılan Ermeni ayaklanması ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermeniler 3. Türk Ordusu'nu geriden vurmaya başlamıştır¹⁶⁷⁵. Mayıs 1915 ortalarına kadar devam eden Birinci Tortum Muharebesi'nde 3. Türk Ordusu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Rus Türkistan Kolordusu'na karşı beş tümeden fazla bir kuvvet toplamak ve kendisi de Tortum'a giderek muharebeyi bizzat idare etmek suretiyle bir başarı kazanmıştır. Ayrıca Aras Vadisi'ndeki 1. Rus Kolordusu'nun burada faaliyet gösterememesi başarıya yardım etmiştir. Ancak Ruslar, Türk ihtiyatlarını Tortum'a çekmeye, onları Murat Havzası'nda yapacakları hareketlerden uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır. Bu muharebede ölü ve yaralı olarak Türk kuvvetlerinin zayiatı 1000 kişi ve Rusların zayiatı 1500 kişidir¹⁶⁷⁶.

İkinci Tortum (Kireçlidağ) Muharebesi; Birinci Tortum Muharebesi'nde 3. Türk Ordusu ve Rus Kafkas Ordusu birbirlerine karşı tam olarak üstünlük sağlayamamışlardır. Bu nedenle Ruslar Türk kuvvetlerini bu bölgeden atmak amacıyla İkinci Tortum Muharebesi'ni yapmaya karar vermişlerdir¹⁶⁷⁷. 1 Haziran 1915'ten itibaren Türk ve Rus kuvvetleri arasında çatışmalar başlamıştır¹⁶⁷⁸. Haziran 1915 ortalarına kadar devam eden İkinci Tortum Muharebesi Türk Ordusu'nun zaferi ile neticelenmiştir¹⁶⁷⁹. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa bu muharebeyi idare etmiş, Abdülkerim Paşa'nın yandan ve tam zamanında yardımı, Rusların başarısızlığına sebep olmuştur¹⁶⁸⁰. Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri'nde toplamda Türk ordusunda 3000 kişilik zayıat varken Ruslar 4500 kişi kaybetmiştir¹⁶⁸¹.

Malazgirt Muharebesi (11 Temmuz 1915-2 Ağustos 1915); Ruslar Sarıkamış başarısıyla Osmanlı Devleti'nin iç kısımlarına kadar ilerleyen kuvvetlerini korumak ve Van, Bitlis, Muş gibi 3. Türk Ordusu için önemli olan ulaşım ve ikmal yollarını ele geçirmek gibi nedenlerle Haziran 1915 sonlarında ufak çaplı taarruzlara girişmişlerdir¹⁶⁸². Malazgirt Muharebesi ise 11 Temmuz 1915'te Rus Kafkas

¹⁶⁷³ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 621.

¹⁶⁷⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/I, s. 622-623; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 98.

¹⁶⁷⁵ Cemalettin Taşkıran, age., s. 25; İsmet Görgülü, age., s. 126.

¹⁶⁷⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 101.

¹⁶⁷⁷ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 108.

¹⁶⁷⁸ BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 11.

¹⁶⁷⁹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 109.

¹⁶⁸⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 94.

¹⁶⁸¹ Cemalettin Taşkıran, age., s. 25; İsmet Görgülü, age., s. 126.

¹⁶⁸² BOA, DH. EUM. VRK. 25/35, 7.

Ordusu'nun 3. Türk Ordusu'na taarruzu ile başlamıştır¹⁶⁸³. Temmuz 1915 sonlarına kadar devam eden muharebe 3. Türk Ordusu'nun başarısı ile sonuçlanmıştır¹⁶⁸⁴. Rus kuvvetleri kısmen geri atılmış, kısmen de geri çekilmiştir. Ruslar yaklaşık 1000 kişi kadar esir ve birkaç top bırakmışsa da Türk birlikleri Rus kuvvetlerinin geri çekilme hattını kesememiştir¹⁶⁸⁵.

Kılıçgediği Muharebesi; Ağrı ilinin yakınlarında bulunan Kılıçgediği olası bir geri çekilme durumunda 3. Türk Ordusu için en güzel çekilme yoludur. Bu nedenle Rus Kafkas Ordusu burayı ele geçirmek istemiştir. Kılıçgediği Muharebesi 5 Ağustos 1915'te Rus kuvvetlerinin taarruzuyla başlamıştır¹⁶⁸⁶. Bu muharebede Ruslar 11 Ağustos 1915'te Malazgirt'e kadar ilerlemiş ve Malazgirt Muharebesi'nde kaybettikleri eski mevzilerini tekrar işgal etme imkânı bulmuşlardır¹⁶⁸⁷.

İkinci Azap Muharebesi; Osmanlı Devleti Çanakkale Savaşları'nın sona ermesi nedeniyle oradaki birliklerini Kafkas Cephesi'ne gönderme kararı almıştır. Fakat bu birlikler yetişmeden 3. Türk Ordusu üzerinde kesin bir sonuç almak isteyen Ruslar harekete geçmiş¹⁶⁸⁸ ve 10 Ocak 1916'da Rus taarruzları başlamıştır¹⁶⁸⁹. Rus taarruzları karşısında geri çekilmek zorunda kalan Türk birlikleri birçok erzak, mühimmat ve malzemeyi geride bırakmak zorunda kalmıştır¹⁶⁹⁰. Geri çekilme sırasında 3. Türk Ordusu'nun bazı alaylarının savaş düzeni bozulmuş ve orduda firar olayları görülmüştür¹⁶⁹¹. Ruslar 19 Ocak'ta Hasankale'yi alarak Erzurum'a yaklaşmışlardır¹⁶⁹². 3. Türk Ordusu Ocak ayındaki ilk muharebelerinde ölü ve yaralı olarak yaklaşık 10.000 asker kaybetmiştir. Bu askerlerin bir kısmı donarak ölmüştür. 16 top kaybedilmiş ve 40.000 asker Erzurum Kalesi'ne sığınabilmiştir. Ruslar 5000 Türk askerini esir almış ve Rus tahminlerine göre buna eşit sayıda asker Türk ordusundan firar etmiştir. Türk ordusunda kayıpların çoğu,

¹⁶⁸³ Fevzi Çakmak, age., s. 96.

¹⁶⁸⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 116; Fevzi Çakmak, age., s. 97.

¹⁶⁸⁵ Guze, age., s. 62.

¹⁶⁸⁶ *General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çev.: Mütেকait Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935, s. 225; Recep Balkan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yay. Haz.: Tar. Uzm. Kerime Şahiner, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 187.

¹⁶⁸⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C. II, s. 123.

¹⁶⁸⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 314.

¹⁶⁸⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 9-10.

¹⁶⁹⁰ Aziz Samih İter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 69.

¹⁶⁹¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 48.

¹⁶⁹² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 63.

gücünün neredeyse yüzde 70'ini yitiren 11. Kolordu'da yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte 10. Kolordu'nun kayıpları hafiftir¹⁶⁹³.

Erzurum Taarruzu; İkinci Azap Muharebesi'nden sonra Erzurum'a yaklaşan Ruslar Türklerin Doğu Anadolu'da dayanağı, idare merkezi ve 3. Türk Ordusu'nun üssü olan Erzurum şehrini ele geçirmeyi planlamışlardır¹⁶⁹⁴. Rus taarruzu 11 Şubat 1916'da başlamış, bu taarruzda Türk ordusundan kaçan bir zabıt Ruslara rehberlik etmiştir¹⁶⁹⁵. Ruslar kısa sürede Erzurum'un bütün tabyalarını ele geçirmiştir¹⁶⁹⁶. Ruslar 16 Şubat'ta Erzurum'u işgal etmiştir¹⁶⁹⁷. Erzurum'un düşmesi ile Doğu Anadolu illerinin istilası hızlanmıştır¹⁶⁹⁸. Ruslar Erzurum'u işgal ettikten sonra ileri hareketlerine devam etmiş ve 23 Şubat'ta İspir'le Aşkale'yi ele geçirmiştir¹⁶⁹⁹. Karadeniz kıyılarında ise 8 Mart'ta Rize'yi ele geçirip buradaki ilerlemeyi bir süre durdurmuşlar, Nisan ortalarında ilerlemeye devam ederek 16 Nisan'da Sürmene'yi ve 18 Nisan'da Trabzon'u almışlardır¹⁷⁰⁰. Ayrıca Ruslar Kafkas Cephesi'nin diğer bölgelerinde ilerlemeyi sürdürerek 19 Şubat'ta Ahlat'ı, 13 Mart'ta Van ve Muş'u, 16 Mart'ta ise Bitlis'i ele geçirmiştir¹⁷⁰¹. Yine de Ruslar umdukları gibi 3. Türk Ordusu'nu yok edememiştir. 3. Türk Ordusu büyük kayıplara uğramasına rağmen ordunun kalan kısımları batıya çekilmeyi başarmıştır¹⁷⁰². Ordu karargâhı Erzincan'a nakledilmiştir¹⁷⁰³. Erzurum Taarruzu nedeniyle oluşan kayıplar konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff Erzurum'da Rusların Türk Ordusu'ndan 327 top ve 5000 kadar harp esiri ele geçirdiğini, Türk kayıplarının ölü ve yaralı olmak üzere 10.000'den fazla olduğunu, Rus kayıplarının ise 1000 ölü, 4000 yaralı ve bir o kadar da soğuktan donan kişiler olduğunu söylemiştir¹⁷⁰⁴. Guze 3. Türk Ordusu'nun mevcudunun Erzurum'daki kayıplar nedeniyle 30.000 kişiye düştüğünü¹⁷⁰⁵, Larcher ise Rusların kaybının 17.000 asker olup bunlardan 5000 kişinin donarak öldüğünü¹⁷⁰⁶ belirtmiştir.

¹⁶⁹³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 176.

¹⁶⁹⁴ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 67.

¹⁶⁹⁵ *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, s. 339.

¹⁶⁹⁶ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 329-330; Fevzi Çakmak, age., s. 124.

¹⁶⁹⁷ Guze, age., s. 70.

¹⁶⁹⁸ Mahmut Boğuşlu, age., s. 111.

¹⁶⁹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 64.

¹⁷⁰⁰ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 64; Enver Ziya Karal, age., s. 484.

¹⁷⁰¹ Enver Ziya Karal, age., s. 484; Maurice Larcher, *Kafkas Harekâtı*, Omnia Yayınları, İstanbul 2010, s. 108.

¹⁷⁰² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 63.

¹⁷⁰³ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev.: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 171.

¹⁷⁰⁴ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, age., s. 336.

¹⁷⁰⁵ Guze, age., s. 70.

¹⁷⁰⁶ Maurice Larcher, age., s. 106.

Kop-Çoruh Cephesi Taarruzları ve Diğer Muharebeler; Mart 1916'ya gelindiğinde Mamahatun-Bayburt (14-23 Mart) ve Bayburt-Of (25-31 Mart) istikametlerinde Rus taarruzları başlamıştır¹⁷⁰⁷. Taarruzlar Mart ayı sonrasında daha çok Kop ve Çoruh bölgelerinde yoğunlaşmıştır¹⁷⁰⁸. Bu muharebelerde 3. Türk Ordusu'nun yanında destek birlik olarak gönderilen 2. Türk Ordusu görev almıştır. Mustafa Kemal Paşa Mart 1916'da Diyarbakır'a gelerek Kafkas Cephesi'ndeki görevine başlamıştır¹⁷⁰⁹. Daha sonra 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Kop bölgesindeki askeri birliklerin sevk ve idaresinde sorun yaşandığı için bu bölgeye gönderilmiştir¹⁷¹⁰. Kop ve Çoruh taarruzlarında Rus ve Türk kuvvetlerinin birbirlerine karşı üstünlük kazandıkları zamanlar olmuş, bu muharebeler bazen küçük çatışmalar halinde devam ederken bazen de büyük çaplı bir taarruz şeklini almıştır. Temmuz 1916'ya gelindiğinde Kop ve Çoruh bölgesi taarruzlarıyla eş zamanlı olarak Kafkas Cephesi'nin farklı bölgelerinde Rus ve Türk Orduları arasında birçok çatışma yaşanmıştır.¹⁷¹¹ Çatışmalar Bitlis, Kulp, Muş, Masalla, Çapakçur ve Oğnut mintikalarında yoğunlaşmıştır. 25 Ağustos'ta Ruslarla Oğnut Muharebesi yapılmış, 9 Eylül'e kadar devam eden Rus taarruzunun kırılması ile bu muharebe sona ermiştir¹⁷¹². Eylül 1916 sonlarında Kafkas Cephesi'ndeki savaşlar Romanya'nın savaşa dâhil olup Türk ordusu birliklerinin Avrupa Cepheleri'ne gönderilmesi¹⁷¹³ ve kışın yaklaşması nedeniyle durma noktasına gelmiştir¹⁷¹⁴. 1917 senesine gelindiğinde Rusya'da ihtilal çıkana kadar çeşitli yerlerde çatışmalar yaşanmış ve Rus ihtilalinden sonra bu çatışmalar bir süre daha devam etmiştir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Faaliyetleri; Teşkilat-ı Mahsusa Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkaslarda örgütlenmiş ve Kafkas Cephesi muharebelerinde yer almıştır. Teşkilat-ı Mahsusa Kafkaslarda örgütlenirken Kafkaslarda genel bir ihtilal çıkararak Rusya'nın yenilgisini sağlamak, Kafkasya dâhilindeki halkı silahlandırmak, Rusya'nın askeri harekâtını güçleştirmek ve Kafkasya'yı işgal edecek Osmanlı ordusuna fiilen yardım etmek gibi amaçlarla hareket etmiştir¹⁷¹⁵. Teşkilat-ı Mahsusa bu amaçlarını gerçekleştirmek için bu bölgede istihbarat

¹⁷⁰⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 170-172; Aziz Samih İltter, age., s. 97-99.

¹⁷⁰⁸ Levent Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, s. 25, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Mayıs 2015, s. 5.

¹⁷⁰⁹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınevi, İstanbul 2013, s. 621; bkz. Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II/5: (Mart 1986), s. 487-502.

¹⁷¹⁰ ATASE, BDH. Kls. 20, Dos. 391, Fih. 13.

¹⁷¹¹ Rifat Uçarol, age., s. 621-622; Salâhattin Selşik, *Büyük Harpte Kafkas Harekât Mintukasında 2. Ordunun 1332 (1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Matbaa, İstanbul 1944, s. 12.

¹⁷¹² Mahmut Boğuşlu, age., s. 115.

¹⁷¹³ Guze, age., s. 79.

¹⁷¹⁴ Enver Ziya Karal, age., s. 485.

¹⁷¹⁵ Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, s. 28.

faaliyetlerinde bulunmak, ulaşım yollarını kesmek, demiryollarını, tünelleri ve köprüleri kullanılmaz hale getirmek, telgraf hatlarını tahrip etmek, erzak ve cephane kollarını yağmalamak ve cephanelikleri havaya uçurmak gibi görevler üstlenmiştir¹⁷¹⁶. Birçok farklı kesimden kişinin görev aldığı¹⁷¹⁷ Teşkilat-ı Mahsusa bazı muharebelerde görev almıştır. Bu muharebelerde Alman Binbaşı Stange'nin komutasındaki Stange Bey Müfrezesi¹⁷¹⁸, Teşkilat-ı Mahsusa'ya destek kuvvet olarak görevlendirilmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı Stange Bey Müfrezesi, Yakup Cemil Müfrezesi, Rıza Bey Müfrezesi ve Bahattin Şakir Bey Müfrezesi daha çok Artvin, Rize, Trabzon, Ardahan ve Oltu taraflarında gerçekleşen muharebelerde yer almıştır. Bu bölgede görev alan Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı başka müfrezeler de mevcuttur¹⁷¹⁹. Fakat bütün bu müfrezelerin çabaları yeterli gelmemiş, Teşkilat-ı Mahsusa bu bölgede yeteri kadar başarı gösterememiştir. Bahattin Şakir Bey'in telgraflarından anlaşıldığı üzere cephane ve para eksikliği¹⁷²⁰ bu başarısızlıkta etkili olmuştur. Başarısızlığa neden olan bir diğer konu Teşkilat-ı Mahsusa'da görev alan kişilerin bu bölgede üstlendikleri görevi hala anlamamış olmaları nedeniyle görevleriyle uyumsuz davranışlarda bulunmalarıdır¹⁷²¹.

1.2. Osmanlı Ermenileri Açısından Sonuçları

Osmanlı Devleti tarafından “*Millet-i Sadıka*” olarak adlandırılmış olan Ermeniler milliyetçilik hareketleri ve büyük devletlerin kışkırtmaları sonucu Osmanlı Devleti'ne isyan etmeye başlamışlar ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların yanında yer almışlardır. Yapılan muharebelerde Ruslara destek veren Ermeniler cephe gerisinde sivil ahaliye karşı saldırılarda bulunmuşlardır. Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde Ermeni isyanları görülmüştür. Osmanlı Devleti seferberlikten itibaren dokuz ay boyunca isyanlara karşı sadece mahalli ve özel tedbirler almıştır¹⁷²². Fakat Ermenilerin Nisan 1915'te Van'da geniş çaplı bir isyan başlatması nedeniyle isyanın yayılma tehlikesi ortaya çıkınca 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim gönderilerek Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istenilmiştir¹⁷²³. Taşnak

¹⁷¹⁶ Ahmet Tetik, age., s. 277.

¹⁷¹⁷ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705; BOA, DH. ŞFR. 48/344, 1; Philip H. Stoddard, age, s. 58; ATASE, BDH. Kls. 139, Dos. 210, Fih. 51-5; BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4, 1-9.

¹⁷¹⁸ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 247.

¹⁷¹⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 601.

¹⁷²⁰ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4; ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-9a; ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-31; ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-36.

¹⁷²¹ ATASE, BDH. Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-22, 1-23.

¹⁷²² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 605.

¹⁷²³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

Komitesi'nin evrakına el konulmuş¹⁷²⁴, Ermenilerden 235 kişi tutuklanmıştır¹⁷²⁵. Bu tutuklulardan bir kısmı Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir. Çıkarılan geçici bir kanunla gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması bütün vilayetlerden istenilmiştir¹⁷²⁶. Ermenilerin çıkardığı olayların ileride daha büyük bir tehlike haline geleceği düşünülerek bu olaylara karışan Ermenilerden bir kısmının göç ettirilmesine karar verilmiştir¹⁷²⁷. Van isyanından sonra Ermeniler Zeytun'da isyan etmiş ve bu isyan giderek büyümüştür. Bunun sonucunda 6 Mayıs 1915'te Maraş mutasarrıfından Zeytun Ermenilerinin oradan uzaklaştırılması istenilmiştir¹⁷²⁸. 27 Mayıs 1915'te "*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" başlığıyla geçici bir kanun yayınlanmıştır¹⁷²⁹. Bu geçici kanuna 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela tarafından resmiyet kazandırılmıştır¹⁷³⁰. Kanun 1 Haziran 1915'te (19 Mayıs 1331) Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir¹⁷³¹. Tehcir Mayıs 1915 sonlarında başlamış¹⁷³², kış dolayısıyla 25 Kasım 1915'ten itibaren bir süre durdurulmuş¹⁷³³ ve Ermeni sevkine 16 Şubat 1916'da tamamen son verilmiştir. Bu dokuz aylık sürede Osmanlı Devleti, Ermeni kabilelerinin yolculuklarını kolaylaştırmak için gerekli bütün önlemleri almaya çalışmıştır¹⁷³⁴. Ermenilerin göç ettirilmesine son verilmişse de Ermeniler Ruslara yardım etmeye ve fırsatını buldukça her türlü mezalimi yapmaya devam etmişlerdir. Bolşevik İhtilali çıkınca Ruslar Kafkas Cephesi'ndeki birliklerini geri çekmişler, ortaya çıkan boşluktan yararlanan Ermeniler cephede Rusların yerini almışlardır. 1917-1918 yıllarında Kafkas Cephesi'nde Ermeni saldırıları görülmüştür. 18 Aralık 1918'de bir geri dönüş kararnameyi çıkarılarak göç ettirilen Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmiştir¹⁷³⁵. Bu olaylar Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından çok

¹⁷²⁴ BOA, DH. ŞFR. 469/132, 1.

¹⁷²⁵ Kâmuran Gürün, age., s. 275.

¹⁷²⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 7.

¹⁷²⁷ Mülâzım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 104.

¹⁷²⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 6.

¹⁷²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, s. 40.

¹⁷³⁰ Meclis-i Vükela kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâmı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 156-157, MV. 198/24; *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016, s. 291-292, BOA, MV. 198/24.

¹⁷³¹ "*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*", *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Numara: 3189.

¹⁷³² Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012, s. 85.

¹⁷³³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 12.

¹⁷³⁴ Kemal Çiçek, age., s. 85.

¹⁷³⁵ Yusuf Sarınoy, "Sevk ve İskan", *Türk-Ermeni İhtilâfî Makaleler* (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 228.

sonraları sözde soykırım iddiaları olarak gerçeklerden saptırılarak dünya kamuoyuna yansıtılmıştır. Siyasi sonuçları günümüze kadar devam etmiştir.

1.3. Lojistik Durumun Sonuçları

Kafkas Cephesi bölgesi yapı olarak engebelidir. Bölgede ulaşım elverişli yollar ve ulaşım araçları az sayıdadır. Mesafelerin uzunluğu ve özellikle demiryolları gibi hızlı ve çok sayıda malzemeyi taşıyabilen ulaşım araçlarının bölgede yer almaması gibi nedenlerle diğer bölgelerden cepheye lojistik destek göndermek oldukça zor olmuştur. Bölgede menzil noktaları belirlenerek cepheye lojistik desteğin daha düzenli bir şekilde ulaştırılmasına çalışılmıştır. Ayrıca Tekâlif-i Harbiye Komisyonları oluşturularak diğer bölgelerden elde edilemeyen malzemeler Kafkas Cephesi bölgesinden sağlanmıştır. Cephede iâşe, giyim maddeleri, cephane, haberleşme araçları ve birçok teçhizat ve malzemeye ihtiyaç duyulmuştur. Askerleri en çok zorlayan ise iâşe maddelerinin ve giyeceklerin yeterli sayıda ve zamanında cepheye ulaşmaması olmuştur. Bu da muharebelerde başarısızlığa, askerler arasında sağlık sorunlarının çıkmasına ve hatta ölümlere neden olmuştur.

1.4. Sağlık Meseleleri

Osmanlı Devleti seferberlikle beraber sağlık alanında çalışmalara başlamıştır. 1914'te çıkarılan özel bir kanunla Dâhiliye Nezareti aynı zamanda Sıhhiye Nezareti adını almış ve sağlık konularından sorumlu olmuştur¹⁷³⁶. Nizamnameler çıkarılarak hastalıklarla ilgili tedbirler alınması sağlanmıştır¹⁷³⁷. Var olan hastanelerin yatak sayısı artırılırken yeni hastaneler oluşturulması sağlanmıştır. Ayrıca Kafkas Cephesi'nde sağlık personeli sayısının artırılması için çalışmalar yapılmıştır. Tüm hazırlıklara rağmen yatak sayılarının yetersizliği, hasta ve yaralı sevki konusunda yeterli araç olmaması nedeniyle sıkıntı yaşanması, hastane levazımının yeterli gelmemesi ve aşı sıkıntısı çekilmesi gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Cephede temizliğe özen gösterilememesi nedeniyle özellikle bitler aracılığıyla bulaşan hastalıklar askerler arasında sıkça görülmüş ve çok sayıda ölüme neden olmuştur.

¹⁷³⁶ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1985, s. 1321-1322; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara 2010, s. 93-94.

¹⁷³⁷ Nizamname için bkz. *Emrâz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnâmesi*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330; Talimatname için bkz. *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mâniâ-ı İstilâiye Üzerine Talimatname*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

1.5. Esirler ve Durumları

Esirler; Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey, tahminen 60-70 bin Osmanlı'nın Rusya'da esir bulunduğunu belirtmiştir¹⁷³⁸. Esirler daha esir edildikleri ilk andan itibaren Rusların kötü muamelelerine maruz kalmışlardır. Esir kamplarına sevkleri sırasında ve esir kamplarına ulaştıklarında ise insanlık dışı davranışlara ve koşullara maruz kalmışlardır. Esirlere Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Salibi Ahmer Cemiyetleri yardımda bulunmuşsa da Türk esirler her zaman için diğer devletlerin esirlerinden daha kötü bir durumda olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti esirlerinin diğer devletlerin esirleri gibi Rusya'da koruyucusu yoktur. Yine de Türk esirler Tatarların ve kampların bulunduğu bölgede yaşayan Müslüman halkın desteğini görmüştür. Bu kişiler bazen bireysel olarak bazen de cemiyetler aracılığıyla esirlere yardım etmişler, uygun zamanlarda esirlerin kamplardan kaçmalarını sağlamışlardır. Rusya'da 1917 ihtilali ile birlikte esirlerin durumu daha kötü bir hal almıştır. Rus ordusunda bozulmalar başlamış ve esir kamplarına düzenli olarak yiyecek ve giyecek gönderilememiştir. Esirlere Osmanlı Devleti'nden çok az yardım gönderilebilmiş ve esirlerin durumları gittikçe fenalaşmıştır. Bolşevikler yönetimi ele alır almaz Rusya'daki esirlerin hepsini serbest bıraktıklarını resmen açıklamışlardır. Yusuf Akçura Bey Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Üsera Murahhası olarak görevlendirilmiş ve 1917'den sonra onun aracılığıyla esirlere yardım edilmiştir. Rusya ve İttifak Devletleri arasında esir mübadelesi konusunda görüşmeler yapılmış ve sonrasında Kopenhag Sözleşmesi imzalanmıştır¹⁷³⁹. Bu sözleşmeye göre 24 Ekim 1917'den itibaren Finlandiya-İsveç-Almanya yoluyla İstanbul'a gitmek üzere hasta ve yaralı Türk esirleri Rusya'dan yola çıkmaya başlamıştır¹⁷⁴⁰. 13 Aralık 1917'de Rusya ile esir değişimi ve bu sırada nasıl bir yol izleneceği gibi konular görüşülmeye başlanılmıştır¹⁷⁴¹. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında Brest-Litovsk şehrinde 15 Aralık 1917'de bütün cepheleri kapsamak üzere mütareke yapılmıştır. Bu mütarekeye ek olarak esir değişimi antlaşması imzalanmıştır¹⁷⁴². Rusya, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Türkiye arasında 7 Şubat 1918'de hasta ve yaralı esirlerin iadesi ve 9 Şubat 1918'de de sivil esirlerin mübadelesi ile ilgili sözleşmeler imzalanmıştır¹⁷⁴³. Esir değişimi konusunda bu sözleşmelere göre davranılmıştır. Esir değişimi konusunda Mondros Mütarekesi'nden sonra, teşkilatsız olarak hareket edildiği için birçok esir Rusya'da iç

¹⁷³⁸ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s. 3.

¹⁷³⁹ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans ve Yayınevi, Ankara 2010, s. 114.

¹⁷⁴⁰ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. II, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, s. 71.

¹⁷⁴¹ BOA, HR. SYS. 2294/11, 94, 95.

¹⁷⁴² Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, TTK, Ankara 2013, s. 170-171.

¹⁷⁴³ Özçelik, age., s. 171.

savaş zamanında türlü yerlerde kalmış ve Sovyet rejimi yerleştikten sonra nihayet yurda dönebilmiştir¹⁷⁴⁴.

2. KAFKAS CEPHESİ'NİN RUSYA AÇISINDAN SONUÇLARI

Kafkas Cephesi'nin Rusya açısından en önemli sonucu Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkmasıdır. Fakat Bolşevik İhtilali'nin çıkmasında Kafkas Cephesi tek başına etkili olmamıştır. Bu ihtilalin çıkmasının tarihi sebepleri vardır. 1904-1905 Rus-Japon harbindeki hezimetin neticesinde Çarlık rejimi devrilme tehlikesi geçirmiştir. 1914'te yeni büyük bir harp çıkarken içinde Bolşeviklerin de yer aldığı bir grup harbin aleyhinde bir tutum sergilemiş ve Almanya gibi güçlü bir devletin karşısında harbe girilmesini istememiştir¹⁷⁴⁵. 1914 Haziran'ının sonunda, Rusya'nın başkenti Petersburg'da sayıları yaklaşık olarak 200 bini bulan işçi sınıfı arasında huzursuzluk baş göstermiş ve şehrin işçi sınıfının oturduğu bölgede barikatlar kurulmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı ilan edildiği gün ise beklenmedik bir durum ortaya çıkmış, bu ihtilalciler Çar II. Nikola'ya destek vermiş ve müttefik devletlerin elçiliklerine yürümüşlerdir¹⁷⁴⁶. Fakat bu durum uzun süre devam etmemiştir. İdarenin yolsuzluklarının görülmesi ve ihtilalci propagandaların etkisiyle halk arasında memnuniyetsizlik baş göstermiştir. Ayrıca silâhına alınan 14 milyon kişinin giydirilmesi, beslenmesi ve silahlandırılması ekonomik sıkıntı yaratmıştır. Köylülerin ve amelelerin en verimli yaştakileri askere alınmış, bunun sonucunda ziraat gelirlerinde ve fabrika imalatlarında düşüşler yaşanmıştır. Halkın elindeki büyükbaş hayvanlar askerlerin ihtiyacı için alındığından hayvanların miktarı süratle azalmıştır¹⁷⁴⁷.

Rusya'da öteden beri devam eden kaynaşmalar savaş başladığında yoğunlaşmıştır. Bu tarihi ve iç sebeplerden başka Rusya'nın sıcak denizlere inme yolunda önemli bir nokta olan Boğazların açılmaması bir başka sebeptir. Kafkas Cephesi'nde durum genel olarak Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişirken aynı dönemde Çanakkale'deki müttefik saldırısı müttefiklerin aleyhine gelişmiştir. Bu

¹⁷⁴⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 457.

¹⁷⁴⁵ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev.: Doğan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 327-331; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 421-423; Aleksandr Kerenski, *Kerenski ve Rus İhtilali*, Çev.: Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 99-101.

¹⁷⁴⁶ Kerenski, age., s. 101.

¹⁷⁴⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 421-423. Bu dönemde Rusya'nın siyasi ve ekonomik durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. George Vernadsky, age., s. 344-348.

bağlamda Çanakkale’de hezimete uğrayan İngiliz ve Fransız donanmasının Boğaz yolunu açamayışı müttefikleri Rusya’yı ciddi şekilde etkilemiş ve Rusya’daki kaynaşma bir ihtilale doğru hızla yol almıştır¹⁷⁴⁸. Çünkü müttefiklerin, Çanakkale Boğazı’nı geçemeyişleri, çeşitli askeri ve iktisadi zorluklara rağmen Almanya karşısında savaşı sürdüren, Rusya’nın yardımına ulaşmalarını engellemiştir. Bu yol Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar kapalı kalmıştır¹⁷⁴⁹. Çanakkale Boğazı’nın kapatılıp Rusya’ya geçit verilmemesi, onu müttefiklerinin silah ve malzeme yardımından yoksun bırakmıştır¹⁷⁵⁰. Bu durum aynı zamanda Rus buğdayının uluslar arası pazarlara ulaşmasına ve para olarak Rusya’ya dönmesine engel olmuştur¹⁷⁵¹.

1917 yılı başlarında Rusya, savaşın ağırlığını taşıyamayacak duruma gelmiş, maddi ve manevi yönlerden oldukça yıpranmıştır. Çar hükümeti zayıflamış, siviller ve asker yanında itibarını yitirmiştir¹⁷⁵². Çanakkale ve İstanbul Boğazları’nın kapanması ve Kuzey Buz Denizi’nin kışın donması neticesinde, Rusya’nın ekonomik durumu oldukça sarsılmıştır¹⁷⁵³. Batı Cephesi’nde Rusya’nın uğradığı yenilgiler ve işgal edilen bölgelerden akın eden mülteciler memlekette büyük karışıklıkların ve ekonomik sıkıntıların çıkmasına sebep olmuştur¹⁷⁵⁴. Rusya’da maliye, tıpkı Fransız Devrimi öncesinde olduğu gibi, iflas etmiştir. Vergi sistemi karışık, bozuk ve adaletsiz olup savaşın finansmanı ancak erimekte olan altın rezervleri ve dış borçlarla sağlanmıştır¹⁷⁵⁵.

Rusya’nın müttefiklerden yardım alamaması iç şartları günden güne gerginleştirmiştir. Halkın gıda sıkıntısı buna eklenince, 8 Mart 1917’de Petersburg sokaklarında halk gösterilere başlamıştır. İşçiler işlerini bırakıp greve başlamışlar ve gösterilere katılmışlardır. İki gün içinde bütün şehir ayaklanmış ve hükümet kuvvetleriyle kanlı çarpışmalar olmuştur. 10 Mart’ta durum gerçek bir ihtilal halini almıştır¹⁷⁵⁶. 12 Mart 1917’de Petersburg da “*İşçi ve Askerin Sovyeti*” kurulmuştur. 14 Mart 1917’de geçici bir hükümet kurulması ve Çar’ın istifa ettirilmesi

¹⁷⁴⁸ Mete Tunçoku, Cemalettin Taşkiran, *Çanakkale, Churchill ve Anzaklar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, s. 15; Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014, s. 245; Muhterem Saral, Alpaslan Orhon, Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, Cilt: V Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, s. 253.

¹⁷⁴⁹ Tunçoku, Taşkiran, age., s. 14; Erkal, age., s. 245.

¹⁷⁵⁰ Erkal, age., s. 247; Muhterem Saral, Alpaslan Orhon, Şükrü Erkal, age., s. 256.

¹⁷⁵¹ Mete Tunçoku, Cemalettin Taşkiran, age., s. 14; Saral, Orhon, Erkal, age., s. 256.

¹⁷⁵² Enver Ziya Karal, age., s. 503-504; George Vernadsky, age., s. 349-352.

¹⁷⁵³ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1998, s. 137.

¹⁷⁵⁴ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 224.

¹⁷⁵⁵ Oral Sander, age., s. 389.

¹⁷⁵⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 131.

kararlaştırılmış¹⁷⁵⁷, Prens Lvov başkanlığında geçici bir hükümet kurulmuştur¹⁷⁵⁸. 16 Mart'ta Çar II. Nikola yetkilerini bırakmıştır¹⁷⁵⁹. Üç yüz yıldan beri devam eden Romanof hükümdarlığı sona ermiştir¹⁷⁶⁰.

Geçici Hükümet, işe başlar başlamaz savaşa devam kararı almıştır. Fakat hükümet şimdi Bolşeviklerin ve Menşeviklerin hücumu altında kalmıştır. Bolşevikler azınlıkta olmakla beraber, Nisan ayında Petersburg'a gelen Lenin'in “*Ekmek, Barış, Hürriyet*” ve “*Bütün iktidar Sovyetlere*” propagandası ile Bolşeviklerin kuvveti gün geçtikçe gelişmiştir¹⁷⁶¹. Kerensky öncülüğünde Haziran sonunda, İttifak Devletleri'ne son Rus saldırısı yapılmış ve bu saldırı başarısızlıkla sona ermiştir. İlkbaharda İsviçre'den geri dönmüş olan Lenin, bu başarısızlıktan yararlanarak 16-18 Temmuz 1917'de Bolşevik bir ayaklanma çıkarmaya kalkışmış ise de askerler hükümete bağlı kaldıklarından bunu başaramamıştır¹⁷⁶².

Mart İhtilali'nden sonra Rus ordusu, Almanların karşısında Batı Cephesi'nde hızla çözülmeye başlamıştır¹⁷⁶³. İhtilalin etkileri Kafkas Cephesi'ndeki askerlerde de görülmüştür¹⁷⁶⁴. Rus ordusu iyice bozulmuş, Ruslar arasında ast-üst ilişkisi tamamen ortadan kalkmış askerler komutanlarına selam vermediği gibi subaylar erlere selam verir hale gelmiştir¹⁷⁶⁵. Kafkas Cephesi'nde Rus askerleri firar etmeye başlamış ve bu firarların sayısı her gün artmıştır¹⁷⁶⁶. Rus askerleri Kafkas Cephesi'nin her yanında büyük şenlikler yapmışlar, etrafa kırmızı ve beyaz bayraklar asmışlar, kendilerine yapılan piyade atışlarına beyaz bayraklar göstererek karşılık vermişlerdir¹⁷⁶⁷.

Rus ihtilali ekonomik ve mali durumu düzeltereğine büsbütün kötüleştirmiş ve orduda disiplinsizlik son sınırına varmıştır. Rusya'da Rus olmayan uluslar bağımsızlıklarını istemeye başlamışlar ve Finlandiya, Ukrayna ve Gürcistan'da ulusal hükümetler kurulmuştur¹⁷⁶⁸.

29 Ekim-2 Kasım 1917'de Petrograd'da Bolşevik ayaklanması gerçekleşmeden beş gün önce, Vladikafkas'ta, 'Güneydoğu Birliği'ni (Güneydoğu

¹⁷⁵⁷ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 422.

¹⁷⁵⁸ Fahir Armaoğlu, age., s. 131; Oral Sander, age., s. 390.

¹⁷⁵⁹ Maurice Larcher, age., s. 120.

¹⁷⁶⁰ Fahir Armaoğlu, age., s. 131.

¹⁷⁶¹ Armaoğlu, age., s. 132.

¹⁷⁶² Coşkun Üçok, age., s. 225-226.

¹⁷⁶³ Rifat Uçarol, age., s. 614.

¹⁷⁶⁴ Cemalettin Taşkıran, age., s. 27; İsmet Görgülü, age., s. 127.

¹⁷⁶⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 35/17, 1, 4- 6.

¹⁷⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, BOA, HR. MA, 1190/52, s. 103.

¹⁷⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, HR. SYS. 2113/4-4, s. 124.

¹⁷⁶⁸ Coşkun Üçok, age., s. 225.

Ligi) kurmak üzere Don, Kuban, Terek, Astrahan, Kalmuk, Ural ve Dağıstan Kazak birimleriyle Kuzey Kafkasya steplerindeki göçebe kabilelerin temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Birliğin amacı, tüm Rusya Kurucu Meclisi toplanana kadar, birlik dâhilinde kanunu ve düzeni korumaya yönelik karşılıklı desteği sağlamak olarak tarif edilmiştir. Bu girişim Rus topraklarının en azından bir kısmının birleştirilmesine yönelik bir anlam ifade ettiği için İtilaf Devletleri biraz destek vererek bu birliği kendi yararları için kullanabileceklerini düşünmüştür. Kazakların yardımı ile bölgedeki Gürcüler ve Ermeniler Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Devleti kuvvetlerine karşı takviye edilebilecektir. İtilaf Devletleri, Rusya'nın İttifak Devletleri ile ayrı bir barış yapması durumunda savaşı devam ettirmek için bu birliği kullanabileceklerini düşünmüşlerdir. Ayrıca Güney'deki bu Hıristiyan kuvvetler iyi organize edilebilirse Donetz Havzası'nı tutabilecekler ve böylece Alman ve Türk kuvvetleri Rusya'dan kömür, demir, petrol ve hububat elde edemeyecektir¹⁷⁶⁹.

İtilaf Devletleri bu düşünceler içerisindeyken Rusya'da Bolşevik önderlerinden birisi olan Troçki, Petersburg Sovyeti'nin yürütme komisyonu başkanlığına seçilmiş ve bunun üzerine Bolşevik ayaklanması yeniden başlamıştır. 7 Kasım 1917'de başlayan Bolşevik ayaklanması başarı sağlayarak Bolşevikler ülkenin yönetimini ele geçirmiştir¹⁷⁷⁰. 8 Kasım 1917'de Lenin öncülüğünde Bolşevik rejimi kurulmuştur. Bolşevik Hükümeti ilk iş olarak Çarlık rejiminin gizli antlaşmalarını açıklamıştır¹⁷⁷¹. Lenin, Rusya'nın hemen Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkmasına karar vermiştir. Aralık 1917'de İttifak Devletleri ile barış görüşmeleri başlamıştır¹⁷⁷². Bu arada Osmanlı Devleti içindeki bazı subaylar ordu içerisinde Bolşevizm lehinde propaganda yapsalar da etkili olamamışlardır. Bu kişilerin savaş sonrasında Divan-ı Harp'te yargılanması istenilmiştir¹⁷⁷³.

Rusya'da kurulan Bolşevik Hükümet barış görüşmeleri yaparken İtilaf Devletleri kendi aralarında görüşmelere devam etmiştir. Bolşevik karşıtı güçlere para yardımı yapılmış ve Transkafkasya'daki yönetimlere ve savaşa devam edecekleri düşünülen anti Bolşevik ordulara danışmanlık yapmak ve onlara destek vermek üzere İtilaf temsilcileri ve istihbarat subayları gönderilmiştir¹⁷⁷⁴.

¹⁷⁶⁹ Bülent Gökay, *Emperyalizm İle Bolşevizm Arasında Türkiye*, Çev.: Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006, s. 5.

¹⁷⁷⁰ Veli Yılmaz, age., s. 138.

¹⁷⁷¹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 424; Mete Tunçoku, Cemalettin Taşkiran, age., s. 15.

¹⁷⁷² Coşkun Üçok, age., s. 226.

¹⁷⁷³ BOA, DH. ŞFR. 99/122, 1.

¹⁷⁷⁴ Bülent Gökay, age., s. 11.

3. KAFKAS CEPHESİ'Nİ SONA ERDİREN MÜTAREKE VE ANTLAŞMALAR

3.1. Brest-Litovsk Mütarekesi (15 Aralık 1917)

Bolşevikler iktidarı ele aldığı gün halka barış yapacağını vaat etmiştir¹⁷⁷⁵. Bolşevik İhtilali'nin ertesi günü 7 Ekim'de Lenin, bir barış beyannamesi yayınlarak savaşı bütün devletleri barış yapmaya çağırmıştır. Söz konusu beyanname, "*ilhaksız, tazminatsız barış*" ve "*her milletin kendi geleceğini bizzat kendisinin tayini*" esaslarına dayanmıştır¹⁷⁷⁶. Dışişleri Komiseri Trotsky 21 Kasım 1917'de İtilaf Devletleri'nin elçilerine verdiği notalarda bütün cephelerde mütareke yapılmasını istemiştir¹⁷⁷⁷. İtilaf Devletleri bu çağrıya karşılık vermemiştir¹⁷⁷⁸. Bu notadan olumlu bir cevap alamayan Ruslar, İttifak Devletleri nezdinde arayışlara girmiş ve 26 Kasım'da mütareke talep etmişlerdir¹⁷⁷⁹. Almanya 27 Kasım'da Rusya'nın barış teklifini kabul ettiğini açıklamıştır¹⁷⁸⁰. Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, 2 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta görüşmelere başlanmış ve 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanmıştır¹⁷⁸¹. Bu mütarekeyi Osmanlı Devleti adına Berlin'deki Türk askeri ataşesi Zeki Paşa, Ruslar-Bolşevikler adına da A. J. Joffe, L. Kamenev ve Bitsenko imzalamışlardır. Mütareke 11 maddeden oluşmuştur¹⁷⁸². Mütareke'nin doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddeleri şunlardır¹⁷⁸³:

“Madde 2: Mütareke adı geçen devletlerin Karadeniz'den Baltık Denizi'ne kadar olan cephedeki bütün kara ve hava kuvvetlerine şâmilidir. Asya'da, Osmanlı-Rus cephelerinde de mütareke aynı zamanda başlayacaktır.

Madde 3: ...Osmanlı-Rus cephesindeki hatt-ı fâsıllar ile bu hatlar üzerinde ulaşımın tesis edilmesi keyfiyeti tarafeyn başkumandanlıklarınca tayin edilecektir.

¹⁷⁷⁵ Fahir Armaoğlu, age., s. 139-140.

¹⁷⁷⁶ Selami Kılıç, “Türk-Alman Belgeleri Işığında “Elviye-i Selase” ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi”, *TAED*, s. 7: (1997), s. 175; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, s. 32.

¹⁷⁷⁷ Fahir Armaoğlu, age., s. 139-140.

¹⁷⁷⁸ Enver Ziya Karal, age., s. 505-506.

¹⁷⁷⁹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001, s. 302.

¹⁷⁸⁰ Veli Yılmaz, age., s. 138.

¹⁷⁸¹ Selami Kılıç, age., s. 77.

¹⁷⁸² Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Bellekten*, S.31: (1967), s. 378.

¹⁷⁸³ Selami Kılıç, age., s. 77-78.

Madde 5: Mütareke akid tarafların Karadeniz ile Baltık Denizi'nin muayyen muntikasında bulunan bütün deniz ve hava kuvvetlerini kapsamaktadır. Adı geçen denizlerde tarafeynin ticaret ve harp gemilerine taarruz ihtimali bertaraf edilecek ve bu denizlerdeki liman ve sahillere denizden veya karadan taarruzlar yapılmasına meydan verilmeyecektir. Karadeniz'deki hatt-ı fâsılı Olinka deniz feneri ile Rus deniz feneri arasından geçen hat oluşturacak ve bu hatt-ı fâsıla akid tarafların deniz kuvvetlerince tecavüz edilmeyecektir. Karadeniz'le Baltık Denizi'nin belirli muntikalarında ticaret gemilerinin serbestçe hareket etmelerine izin verilmiştir. Karadeniz ile ilgili birtakım meselelerin görüşülerek, bu hususta kararlar almak üzere "Odesa" ile "Riga"da mütareke komisyonları toplanacaktır.

Madde 10: Tarafsız İran İmparatorluğu'nun hürriyet, istiklâl ve toprak bütünlüğü göz önünde bulundurularak, Osmanlı ve Rus Başkumandanlıkları ordularını İran'dan geri çekmeye hazırdırlar."

Bu mütarekeye ek olarak aynı tarihte bir protokol imzalanmıştır. Bu protokolde; *"Bir an evvel sivil esirler ve malullerin hemen cephe üzerinden iadeleri ve bilhassa kadınlarla 14 yaşına kadar olan çocukların geri gönderilmelerine gayret edileceği"* kararlaştırılmıştır¹⁷⁸⁴.

3.2. Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)

21 Kasım 1917'de Ruslar'ın mütareke girişimleri üzerine 22 Kasım 1917'de Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya; Lenin Hükümeti'nin, Şark Cephesi Umum Komutanlığı'na bütün cephelerde sulha başlangıç olmak üzere bir mütareke yapılmasını resmen teklif ettiğini ve Rusların karşılarındaki kuvvet komutanları ile mütareke görüşmelerine girilmesi konusunu diğer Rus cephelerindeki komutanlarına duyurduğunu haber vermiştir. Enver Paşa, Vehip Paşa'dan hemen karşılarındaki Rus askeri yetkilileri ile irtibata geçerek mütareke teklif etmesini istemiştir. Bu amaçla Vehip Paşa 25 Kasım 1917'de hazırlanmış olduğu mütareke teklif mektubunu 1. Türk Kafkas Kolordusu'nun imzasını alarak yanında silahsız iki süvari askeri bulunan Teğmen Kahraman ile Erzincan'daki Rus 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Liyahof'a göndermiştir. General Liyahof bu mektubu kabul etmiş ve Rus Ordu Komutanlığı'ndan alacağı cevabı göndereceğini söyleyerek Teğmen Kahraman'ı 26 Kasım 1917 sabahı, otomobil ile Rus ileri hatlarına göndermiştir¹⁷⁸⁵. Bu sırada Rusya'da beklenmedik bir gelişme yaşanmıştır. Maverâ-yı Kafkas (Transkafkasya) bölgesinde yaşayan ve Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan bazı kişiler, Bolşeviklerin iktidarı zorla ele geçirdiğini, bu yüzden Lenin Hükümeti'nin

¹⁷⁸⁴ Akdes Nimet Kurat, agm., s. 378.

¹⁷⁸⁵ Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II/II, s. 423-424.

tanınmayacağını duyurmuştur. 28 Kasım 1917’de Tiflis’te “*Maverâ-yı Kafkas Komiserliği*” adında başka bir idare kurulmuştur¹⁷⁸⁶. Kafkas Dağları’nın güneyinde yer alan Transkafkasya’da kurulan ve Zakavkom ismiyle de anılan bu geçici yönetimde bölgede yaşayan Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler yer almıştır¹⁷⁸⁷. Bu yeni yönetim Petrograd’da kurulan yeni Rus Hükümeti’ni yani Bolşevikleri tanımamıştır. Rus Kafkas Orduları da Bolşevik idaresinden ayrılarak Maverâ-yı Kafkas Komiserliği’nin idaresi altına girmiştir. Osmanlı Devleti’nin Kafkas Cephesi Savaşları’nın durdurulması için müzakere görüşmeleri yaptığı bir dönemde böyle bir gelişme yaşanması büyük bir soruna neden olmuş, Osmanlı Devleti Bolşevik Hükümeti ile mi yoksa Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ile mi barış yapması gerektiğini bilememiştir¹⁷⁸⁸. Osmanlı Devleti bu düşüncelerdeyken 2 Aralık 1917’de Rus Bolşevik Hükümeti ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında genel bir mütareke görüşmesi başlamıştır. Brest-Litovsk Mütarekesi görüşmeleri sırasında 5 Aralık 1917’de; “*Osmanlı-Rus cephesindeki hatt-ı fâsıllar ile bu hatlar üzerinde ulaşımın tesis edilmesi keyfiyeti tarafeyn başkumandanlıklarınca tayin edilecektir*”¹⁷⁸⁹ kararı alınmıştır. Sonrasında bu karar Brest-Litovsk Mütarekesi şartları içerisinde yer almıştır.

Brest-Litovsk Mütarekesi’nin gereği olarak böyle bir kararın alınması üzerine Sovyet Rusya ile arasındaki savaş durumuna fiilen nihayet vermek, Kafkas Cephesi’ndeki mütareke hükümlerini tayin ve tespit etmek amacıyla Osmanlı Devleti¹⁷⁹⁰, Rus Kafkas Ordusu’nun idaresini ele geçiren Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ile¹⁷⁹¹ bir mütareke yapmak zorunda kalmıştır. 5 Aralık’ta Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Prejevalski, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya bir mektup göndererek Kafkas Cephesi’ndeki askeri harekâtın durdurulmasını ve hiçbir askeri birliğin başka bir tarafa kaydırılmayarak, buldukları mevkilerde kalmasını teklif etmiştir. Bu isteği kabul edilince her iki taraf için de kabul edilebilir mütareke esaslarının hazırlanması amacıyla iki tarafın ordularını temsil eden özel bir komisyon kurulmasını istemiştir. Cevap Vehip Paşa’ya 7 Aralık’ta ulaşmış, 8 Aralık’ta Vehip Paşa General Prejevalski’nin bu isteklerine olumlu bir cevap vermiştir¹⁷⁹².

Erzincan Mütarekesi’ne katılan Türk heyeti; 3. Türk Ordusu Kurmay Başkanı Albay Ömer Lütfi Bey’in başkanlığında, 3. Ordu Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı

¹⁷⁸⁶ Selami Kılıç, age., s. 91; Nurcan Toksoy, “Rusya’nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, s. 47, Ankara, Temmuz 2000, s. 497; Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s. 7-10.

¹⁷⁸⁷ Bülent Gökay, age., s. 18; Toksoy, “Rusya’nın Trans-Kafkas Politikası”, s. 497.

¹⁷⁸⁸ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, Ankara 2002, s. 157-158.

¹⁷⁸⁹ Selami Kılıç, age., s. 66.

¹⁷⁹⁰ Selami Kılıç, age., s. 91.

¹⁷⁹¹ Enis Şahin, age., s. 157-158.

¹⁷⁹² Selami Kılıç, age., s. 91-96.

Hüsrev Bey ve 3. Ordu Tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey'den oluşmuştur. Maverâ-yı Kafkas Komiserliği heyeti; Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral Vişinski başkanlığında, 156. Elizavet Piyade Alayı Kumandanı Albay Petzenger, Nefer Al. Smirnov, Doçent Viktor Tevzaya ve Kafkas Ordusu Karargâhı Tercümanı Yüzbaşı Vedrinski'den oluşmuştur¹⁷⁹³.

Erzincan Mütarekesi için görüşmeler yapıldığı sırada Bolşevik Hükümet ile görüşmeler devam etmiş ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Bolşevik Hükümet arasında 15 Aralık'ta Brest-Litovsk Mütarekesi yapılmıştır. Bu mütarekeden birkaç gün sonra 18 Aralık 1917'de Erzincan'da, Tiflis'teki Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Komutanlığı adına Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır¹⁷⁹⁴. Osmanlı Devleti bu mütareke ile Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan "*Maverâ-yı Kafkas Komiserliği*"ni tanımıştır¹⁷⁹⁵.

Erzincan Mütarekesi'nin ana esasları şöyledir¹⁷⁹⁶:

- "*Mütareke 18 Aralık 1917 saat 15.00'te imzalanmıştır.*
- *Bu mütareke mukavelenamesi sulh yapılıncaya kadar geçerlidir.*
- *Mütarekeyi bozmak isteyen taraf, harp harekâtına başlamadan 14 gün evvel durumdan karşı tarafı haberdar etmeye mecburdur.*
- *Bu mukavelenamenin hükümleri geçerli olmaya başladığı andan itibaren her iki taraf bütün Osmanlı-Kafkas Cephesi'nde harp harekâtını durduracaktır.*
- *Taraflar değil karşı taraf birlikleri üzerinden ve hatta kendi ileri hatları ile bunun 10 verst (10.600 metre) gerisine geçen hat arasında bile hiçbir hava harekâtında bulunamazlar.*
- *Halen tarafların en ileri hatlarının bulunduğu mevkiiler, tespit ile krokilerde gösterilmiş olacaktır.*

¹⁷⁹³ Akdes Nimet Kurat, age., s. 332-334; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 40; M. Salih Mercan, *Erzincan Mütârekesi'nden Brest-Litovsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Van, Şubat 1991, s. 68.

¹⁷⁹⁴ Nurcan Toksoy, "Rusya ve Maverâyı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri", Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 449; Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2010, s. 124.

¹⁷⁹⁵ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2014, s. 170-172.

¹⁷⁹⁶ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 426-427; Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28: (1995), s. 220-222; Akdes Nimet Kurat, age., s. 332-334; Akdes Nimet Kurat, agm., s. 378-379; Asıl metin için bkz. Selami Kılıç, age., s. 100-101.

- *Bu mukavelenamenin imzasından itibaren taraflar stratejik kıta hareketlerinde bulunmamayı ve birliklerin değiştirilmesi gibi normal hareketlerin haricine çıkacak askeri nakliyat yapmamayı taahhüt ederler. Bu maddeye uymamak ve harekâta bulunmak askeri harekâtın tekrar başlaması alameti addedilecektir. Yalnız 15 Aralık 1917 saat 18.00'e kadar bu yolda verilen emirler uygulanacaktır. (Bu saat ilk müzakere müşterek çalışmasının yapıldığı saattir.)*
- *Taraflar en ileri hat gerisindeki birliklerini değiştirmede ve konaklamada tam bir serbestîye sahiptir. Bu şartlardaki cephenin tümen mıntıklarında, mukavelenin imzalandığı zamandaki kuvvetlerini artıramayacaklardır.*
- *Bu mukavele, hükmünü muhafaza ettiği müddetçe taraflardan hiçbiri gelecekteki bir taarruz için hiçbir hazırlıkta bulunmayacağını taahhüt ederler.*
- *Tarafların en ileri hatları arasında kalan tarafsız bölgeye (tampon bölge) asker ve yerli halk giremez. Tarafsız bölgeye geçen askerlik çağındaki bütün erkekler esir kabul edilecektir.*
- *Tarafsız bölgeye taraflar, keşif ve emniyet unsurları veya münferit keşşafı göndermemeyi taahhüt ederler.*
- *Osmanlı komuta heyeti, Kürtlerin bu mukavelenameye tam uymaları için gayret göstermeyi taahhüt eder.*
- *Rus Cumhuriyeti'nin Avrupa Cephesi'nde Merkezi Devletlerle akdedeceği umumi mütarekenin bütün maddeleri Kafkas Cephesi için de zorunlu olarak uygulanacaktır.*
- *Harp halindeki devletlerle Karadeniz'de de mütareke yapılacaktır. Tarafların harp gemileri ve hava kuvvetleri karşı taraf kıyısına 10 verst (10.600 metre)'ten fazla yaklaşamayacaktır."*

Erzincan Mütarekesinde belirlenmiş olan mütareke hattı ise şöyledir¹⁷⁹⁷:

- *“Deniz kuvvetleri sahile altı milden fazla yanaşmayacak. Karadeniz sahilinden başlayarak Dersim'de Munzur Dağı'na kadar iki taraf siperleri mütareke hattını teşkil eder. Munzur Dağı'ndan sonra Mercan Dağları-Karacakale-Zağki-Erik Dağı-Sağnis-Oğnot-Şerafeddin Dağları-Boğlan Gediği-Murat Nehri üzerindeki Soluk Köprüsü-Kertakom-Azakupur-Mişagsin-Bitlis kuzeyindeki 5. Tümen siperleri-Van Gölü güneyi-Erikdere.*

¹⁷⁹⁷ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 205.

– *Rus hattı; Kırandah Dağı-Akbaba-Akdağ-Kösmer Dağı-Şeytan Dağları-Çoriş Dağı-Bahçe-Izrak-Muhacirköy-Belican-Van Gölü.*”

29 Ekim 1914’te başlamış olan Osmanlı-Rus Savaşı Erzincan Mütarekesi ile 3 yıl 50 gün sonra 18 Aralık 1917 tarihinde fiilen ve resmen sona ermiştir¹⁷⁹⁸. Bu mütareke Rus Kafkas Ordusu’nun geri çekilmesini hızlandırmıştır¹⁷⁹⁹. Rus işgali altında bulunan Osmanlı vilayetlerinde Rus askerlerinin çekilmeye başlamasıyla Ermeniler bu vilayetlerde Rusların yerini almıştır¹⁸⁰⁰. Ruslar çekildikleri bölgelerde Rum ve Ermeni ahaliyi silahlandırmaya devam etmiş, Ermeni çeteleri Rusların isteğine göre hareket etmişlerdir¹⁸⁰¹. Ermeni birlikleri ve çeteleri Müslüman halkı katletmeye devam etmiştir¹⁸⁰².

3.3. Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)

İttifak Devletleri ve Rusya arasında Brest-Litovsk mütarekesinin yapılmasından sonra Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında barış görüşmelerine, 20 Aralık 1917’de Brest-Litovsk’da başlanmıştır¹⁸⁰³. İttifak Devletleri Brest-Litovsk’a Dışişleri Bakanları’nı göndermişlerdir. Rusların baş temsilcisi Joffe’dir¹⁸⁰⁴. Brest-Litovsk’a Türklerden Sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ve askeri müşavir olarak Ahmet İzzet Paşa gitmiştir. İlk resmi toplantı 22 Aralık 1917’de, Alman Hariciye Nazırı Kühlmann’ın başkanlığında gerçekleşmiştir¹⁸⁰⁵. Sovyet Rusya temsilcileri Osmanlı Devleti ile müttefiklerine genel olarak, toprak kaybına uğramadan, tazminat ödemedi ve milletlerin geleceklerini kendilerinin belirlemeleri ilkesine göre, bir barışın yapılmasını önermişlerdir. 26 Aralık 1917’de Rusların bu istekleri kabul edilmiştir. Aynı gün Alman ve Rus temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde Almanlar Osmanlı topraklarının (Doğu Anadolu) boşaltılmasını istemiş, kendilerinin de Rusya’ya kalacak olan yerleri aynı zamanda boşaltacaklarını söylemişlerdir. Bu görüşmeler 29 Aralık’a kadar devam etmiştir. Görüşmelerin sonunda Almanlar işgal etmiş oldukları toprakları boşaltmayı ve o bölgede referandum yapılmasını kabul etmiş, sadece referandumun toprakları boşaltmadan önce mi yoksa sonra mı yapılmasına karar verilememiştir. Almanya Rusya’dan Osmanlı ve Avusturya topraklarının koşulsuz olarak boşaltılmasını istemiştir. Ruslar

¹⁷⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, age., s. 334.

¹⁷⁹⁹ *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II/II, s. 428.

¹⁸⁰⁰ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 29-31.

¹⁸⁰¹ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 15-17.

¹⁸⁰² Mustafa Çolak, age., s. 191.

¹⁸⁰³ Rifat Uçarol, age., s. 615.

¹⁸⁰⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: IV, TTK, Ankara 1991, s. 113.

¹⁸⁰⁵ Akdes Nimet Kurat, agm., s. 381.

ise Ermenistan’da (hem Kafkas Ermenistan’ında hem de Doğu Anadolu’da) referandum yapılmasını istemiştir. Ruslara cevaben, bir Ermenistan sorunu olmadığı, bunun Osmanlı iç sorunlarından olup anayasa hukukuyla çözüleceği karşılığı verilmiştir. Ruslar, Osmanlı’nın daha önce iki devlet arasında imzalanan ekonomik nitelikteki antlaşmaların kaldırılması, ticaret antlaşması yapılana kadar ticaret gemilerinin iki yıl süre ile Boğazlardan serbestçe geçebilmesi ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunun Osmanlı Devleti ve müttefikleri arasında görüşülmesi gibi konuları kabul etmiştir. Ruslar görüşmelere devam ederken müttefiklerine de barış çağrısında bulunmuştur¹⁸⁰⁶. İttifak Devletleri ve Rusya arasında yapılan ilk görüşmeye 31 Aralık 1917’de son verilmiştir¹⁸⁰⁷.

Ruslar müttefiklerine barış çağrısında bulunmuş fakat onlardan olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Ruslar İttifak Devletleri ile barış görüşmelerine yalnız devam etmiştir. Brest-Litovsk görüşmeleri 7 Ocak 1918’de ikinci kez başlamıştır. Almanların, hemen her konuda yalnızca ilgili devletler ile Ruslar arasında görüşmelerin yapılmasını talep etmesi üzerine görüşmeler bu şekilde devam etmiş ve ilk görüşmeler Almanya, Avusturya ve Rusya arasında yapılmıştır¹⁸⁰⁸.

Ruslarla ikinci görüşmeler yapıldığı sırada Almanya ve Osmanlı Devleti Ukraynalılar ile görüşmelere başlamış, Ukrayna’nın, Rusya’dan ayrı bir “*devlet*” olarak tanınmasına karar verilmiştir¹⁸⁰⁹.

13 Ocak 1918’de Ruslar “*13 No’lu Dekre*” adıyla bilinen bir kararname yayınlamıştır. Ruslar bu kararname ile önceki görüşmede yapılmasını istedikleri fakat Türk tarafınca kabul edilmeyen “Türk Ermenistan”ında referandum konusuna tekrar değinmiştir. Ruslar Doğu Anadolu’da hangi nüfusun çoğunlukta olduğu referandumda ortaya çıkmadan önce bu bölgede Ermeni nüfusunu artırmak, Ermeni milislerine dayalı bir Ermeni Hükümeti kurmak amacıyla hareket etmiştir. Bu sayede yapılacak referandumla Doğu Anadolu’ya sahip olmayı hedeflemiştir. Rusların bu kararnamesi hakkında Ahmet Nesimi Bey ve Troçki arasında bir görüşme yapılmıştır. Ahmet Nesimi Bey, Ermenilerin silahlandıktan sonra Doğu Anadolu’da egemen olup o bölgede çoğunlukta olan Müslümanları katledeceklerini ve bunun sorumlusunun doğrudan doğruya Rusya olacağını ifade etmiş ve alınan kararlara

¹⁸⁰⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 113-117; Rusların Ermeniler ile ilgili istekleri için bkz. Stefanos Yerasimos, *age.*, s. 15-16.

¹⁸⁰⁷ Akdes Nimet Kurat, *agm.*, s. 382.

¹⁸⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 118-119.

¹⁸⁰⁹ Ukrayna Rus İmparatorluğu’nun bir parçası olması dolayısıyla Osmanlı Devleti resmen onunla da savaşmış sayılıyordu. (Akdes Nimet Kurat, *agm.*, s. 395)

itiraz etmiştir. Almanların da kendi bölgesinde yapılacak olan referandum hakkında Ruslarla anlaşamaması üzerine bu ikinci görüşmeden bir sonuç alınamamıştır¹⁸¹⁰.

Rusya ve Ukrayna ile görüşmeler bu şekildeyken Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesi'ni imzalamış olan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin¹⁸¹¹ barış konusundaki düşüncelerine değinmek gerekir. Yukarıda belirtildiği üzere 28 Kasım'da Maverâ-yı Kafkas Komiserliği adı altında yeni bir siyasal yapı oluşturulmuştur. Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) görüşmelerinde Gürcü asıllı Rus Generali Odişelidze Kafkas ordusunun bağımsız Kafkas Hükümeti adına görüşmeler yaptığını söylemiştir. Hâlbuki ilk görüşmeler, yeni kurulan Rus Bolşevik Hükümeti'nin mütareke talebi üzerine başlamıştır. Mütareke görüşmeleri yapılırken Odişelidze'nin bu ifadeleri kullanması, Bolşevik Hükümeti'nden ayrı bağımsız bir hükümet olduklarını vurgulaması siyasi bir karışıklık ortaya çıkarmıştır. Rus Bolşevik İhtilali sebebiyle Ruslar Kafkaslarda otoritelerini henüz kuramadığı için fiili durum başka türdür. Dolayısıyla bir sonraki adım olan Kafkas Cephesi'ni ilgilendiren barış görüşmeleri hangi devlet adına yapılacaktır sorusu ortaya çıkmıştır. Kafkaslarda siyasi durum son derece belirsizdir. Nitekim Kafkaslarda ortaya çıkan yeni siyasi durumu Vehip Paşa Enver Paşa'ya bildirmiştir. Vehip Paşa'nın Enver Paşa'dan aldığı talimat, bağımsız Kafkas Hükümeti ile ilişki kurma yollarını aramasıdır. Dolayısıyla Kafkaslarda ortaya çıkan yeni siyasi durumu Osmanlı hükümeti tanıma eğilimi göstermiştir. Kafkas Hükümeti'ne bir heyet göndermek isteyen Enver Paşa'nın isteğini Vehip Paşa General Odişelidze'ye bildirmiş, Odişelidze Ocak ayı ortalarında Türk tarafının bu taleplerini kendi hükümetine bildirdiği yönünde cevap vermiştir. Bu taleplere karşılık Kafkas Hükümeti kendilerinin Rusya Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu belirtmiş, Kurucu Meclis'ten izin aldıktan sonra barış görüşmelerine başlama kararı almıştır. Bu kez ayrı bir siyasi yapı değil, Rusya'ya bağlı olduklarını bildirerek tutarsız şekilde davranmışlardır. Bunun sebebi bölgenin en önemli siyasi gücü olan Rusya'daki belirsizliğin nasıl sonuçlanacağı ve Kafkaslardaki milletleri nasıl etkileyeceğinin bilinmemesidir ki görünüşe göre ne yapılacağı konusunda kafalar karışık. Tam da bu sırada Bolşevikler 19 Ocak 1918'de "*Anayasa Kurucu Meclisi*"ni¹⁸¹² dağıtmıştır. Bunun üzerine Vehip Paşa'ya barış için herhangi bir cevap verilmemiştir¹⁸¹³.

¹⁸¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 118-124. Bu kararnamenin tarihi bazı kaynaklarda 11 Ocak 1918 olarak geçmektedir. Kararname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Stefanos Yerasimos, age., s. 16-17; Akdes Nimet Kurat, age., s. 336-337.

¹⁸¹¹ Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin barış konusundaki düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası", s. 503-524.

¹⁸¹² 18 Ocak 1918'de Petrograd'da Anayasa Meclisi yani Kurucu Meclis toplanarak bazı kararlar almıştır. Bu kararlar; Rusya'nın federal bir cumhuriyet olması, toprağın köylüye dağıtılması ve demokratik bir barış için İttifak Devletleri ile görüşmelere devam edilmesi ve bu görüşmelerin meclis üyeleri içerisinde seçilecek bir heyet aracılığı ile yapılmasıdır. Bolşevikler ertesi gün mecliste sağcı ihtilalci sosyalistler (köylü) çoğunlukta olduğundan, solcu ihtilalci sosyalistlerin yardımıyla Anayasa

Türk tarafının barış görüşmeleri ile ilgili ikinci bir girişimi gerçekleşmiştir. Enver Paşa'nın emriyle Vehip Paşa 16 Ocak 1918'de Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'na Türk tarafının taleplerini bildiren ikinci bir mektup yazmıştır. Mektupta özetle; Brest-Litovsk görüşmelerinde Ukrayna'nın bağımsızlığının Rus Hükümetince kabul edildiği ve Ukrayna'nın da barış görüşmelerine katılacağı haber verilmiştir. Kafkas Cumhuriyeti ya da hükümetinin bağımsızlığı konusunda Osmanlı Devleti'nin her türlü yardımı yapmaya hazır olduğu, Kafkas Hükümeti eğer temsilcilerini barış görüşmeleri için gönderebilirse Ukrayna'nın olduğu gibi Kafkas Hükümeti'nin de görüşmelere katılan devletlerce resmen tanınmasına yardım edilebileceği bildirilmiştir¹⁸¹⁴.

Vehip Paşa Kafkas Hükümetinin barış görüşmelerine katılması için faaliyetlerine devam ederken 30 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'da üçüncü kez görüşmeler başlamıştır. Osmanlı ve Ruslar arasında ise ilk görüşme 4 Şubat'ta gerçekleşmiştir. Görüşmenin konusu Ermeni ve Gürcülerin oluşturduğu taburların Rusların eline geçmiş olan yerlerde onların yerini alması ve Müslümanları topluca öldürmeleridir. Türk tarafı bu durumun mütarekeye aykırı olduğunu söylemiştir. Ruslar görüşmelere katılan Sadrazam Talat Paşa'ya Ukrayna Rada'sı (Ukrayna Meclisi) ile görüşmeler yapılıp yapılmadığını sormuş ve Ukrayna Rada'sının hükümsüz olduğunu onun yerine Sovyetlerin geçtiğini hatırlatmış ve Osmanlı'nın hala Rada ile görüşüp görüşmeyeceğini öğrenmek istemiştir. Talat Paşa'ya göre Rusların Ukrayna konusunda telaşlanmalarının çeşitli nedenleri vardır. Rusya; Ukrayna Rada'sı Galiçya Rutenlerine özgürlük sağlar ve bir de Osmanlı ile barış yaparsa Rada'nın Rusya'daki konumunun yükseleceğini, bu durumda sadece demeçlerle vakit geçiren Bolşeviklerin ise konularının sarsılacağını düşünmüştür¹⁸¹⁵. Rusya ile Ukrayna konusu görüşülürken Ukrayna, Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında 9 Şubat'ta 10 maddelik barış antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti Ukrayna'yı bağımsız bir devlet olarak tanımış ve karşılıklı diplomatik ilişkiler kurulmasına karar verilmiştir. Antlaşmada ayrıca ekonomik konular, tarafların uğradığı zararın tazmin edilmesi, esirlerin durumu ve iadesi gibi çeşitli konular yer almıştır¹⁸¹⁶.

Ukrayna ile barış antlaşması yapıldığı halde Kafkas Hükümeti'nden barış görüşmelerine katılma konusunda henüz bir haber alınmamıştır. Çünkü Vehip Paşa'nın ikinci mektubu da ilk mektubu gibi işleme geç konulmuş ve bir ay

Kurucu Meclisi'ni dağıtmıştır. Komünistlerin azınlıkta buldukları bu meclisi dağıtılmalarıyla Rusya'da birkaç yıl sürecek çetin bir iç savaş başlamıştır. (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, s. 125-126)

¹⁸¹³ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, s. 169-171.

¹⁸¹⁴ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, s. 170.

¹⁸¹⁵ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, s. 126-130.

¹⁸¹⁶ BOA, HR. HMŞ. İŞO. 68/41, 12-15.

gecikmeli olarak 14 Şubat 1918'de Tiflis'e ulaşmıştır. Bu mektup Tiflis'e ulaştığında Kafkas Hükümeti'nin Brest-Litovsk görüşmelerine katılması ve kendisini Osmanlı Devleti ve müttefiklerine resmen tanıtmayı için geç kalınmıştır¹⁸¹⁷. Çünkü Rusya, Osmanlı Devleti'nin Ukrayna ile barış yapması, Almanya ve Avusturya ile yaptığı görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamaması gibi nedenlerle 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'taki görüşmeleri kesmiştir¹⁸¹⁸. Sovyet Rusya temsilcisi, “Rusya'nın tek taraflı olarak savaşa son verdiğini” bildirmiştir. Diplomatik kurallara aykırı olan ve diplomatik yolları kapatan bu hareket üzerine, Almanya ve Osmanlı Devleti kendilerini bazı önlemleri almakta serbest saymışlardır¹⁸¹⁹. Bu sırada Ruslardan boşalan çeşitli yerlere gelen Ermeni çetelerinin silahlanması¹⁸²⁰ ve Müslüman ahaliye mezalimlerini artırmaları üzerine 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Prjevalskiy ve Rus Kafkas Orduları Kumandanı General Odichelidze'ye birer mektup yazarak Ermenilerin mezaliminin durdurulması için çare bulunmasını istemiştir¹⁸²¹. Bu görüşmelerden bir sonuç alınamamış ve Ermenilerin zalimce davranışlarına engel olunamamıştır¹⁸²². Bu nedenle 10 Şubat'ta Bolşeviklerin görüşmeleri terk etmelerinden yararlanan Vehip Paşa komutasındaki 3. Ordu birlikleri harekete geçmiştir. 13 Şubat'ta Kazım Karabekir'in komutasındaki 1. Kafkas Kolordusu Erzincan'ı¹⁸²³, 19 Şubat'ta 2. Kafkas Kolordusu Bayburt'u¹⁸²⁴, 22 Şubat'ta 1. Kafkas Kolordusu Mamahatun'u, 24 Şubat'ta 37. Tümen Trabzon'u ve ardından Of'u almıştır¹⁸²⁵. Alman kuvvetleri de 17 Şubat 1918'de hücum geçerek Rus topraklarında ilerlemeye başlamıştır¹⁸²⁶. Gelişmelerin bu şekilde askeri harekâta dönüşmesi ve Almanların Rus topraklarında ilerleyerek onları tehdit etmesi üzerine 27 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'da görüşmeler yeniden başlamıştır. Bu görüşmelerde heyetin başında Sokolnikov bulunmuştur. Görüşmelere katılan üyeler dışişleri komiseri muavini George Çiçeren, Karahan ve Petrovskiy'dir. Ruslar bu görüşmede Almanların daha önceki görüşmelerdeki isteklerini kabul etmiştir. Brest-Litovsk'a

¹⁸¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 170-171.

¹⁸¹⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 129.

¹⁸¹⁹ Rifat Uçarol, age., s. 616.

¹⁸²⁰ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimi'nin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, IV/15: (1995), s. 391.

¹⁸²¹ BOA, HR. SYS. 2876/3-1, 29-31. Daha önce yapılan görüşmeler için bkz. Yavuz, agm., s. 386-391; Halil Bal, “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, s. 5: (2004), s. 26-30.

¹⁸²² Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 321-322.

¹⁸²³ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 577; Enver Konukçu, “Gümrü Barışına Kadar Ermeni Sorunu”, XII. Milli Egemenlik Sempozyumu, “Ulusal Egemenlik İlkesi Işığında Dış Politikamız”, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, s. 54-62, Kars 20 Nisan 2001, s. 55.

¹⁸²⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 238.

¹⁸²⁵ Kazım Karabekir, age., s. 600-604; Çakmak, age., s. 238.

¹⁸²⁶ Rifat Uçarol, age., s. 616.

giden Osmanlı heyeti Hakkı Paşa, Zeki Paşa, Talat Paşa, Ahmet İzzet Paşa ve Nesimi Bey'den oluşmuştur. Enver Paşa, Sadrazam Talat Paşa ile görüş birliğine varmış ve Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi konusunda görüşmelerde bulunmaları için Türk heyetine talimat vermiştir. Ruslar ilk önce böyle bir talebi kabul etmek istememiştir. Fakat Almanların Osmanlı heyetini desteklemesi sonucu "Elviye-i Selase"de referandum yapılmasına karar verilmiştir¹⁸²⁷.

Brest-Litovsk görüşmeleri devam ederken Maverâ-yı Kafkas Komiserliği 23 Şubat 1918'de Gürcü, Ermeni ve Azerilerin katılımıyla bir Temsilciler Meclisi (Seym) oluşturmuştur¹⁸²⁸. Bu meclis Osmanlı ordusunun ilerleyerek savaş sırasında kaybettiği çeşitli yerleri geri alması üzerine barış görüşmelerine katılma kararı almış ve 2 Mart 1918'de Maverâ-yı Kafkas ve Seym kendi aralarında yaptıkları bir toplantıda Osmanlı Devleti'nden isteyecekleri barış şartlarını kararlaştırmışlardır. Buna göre Osmanlı sınırı 1914'teki, yani savaştan önceki gibi olmalı ve Osmanlı Devleti içerisinde ve onun himayesinde Doğu Anadolu vilayetlerinde özgür bir Ermenistan kurulmalıdır. Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ertesi gün yani 3 Mart'ta bu kararlarında geç kaldıklarını anlamıştır. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır¹⁸²⁹.

Berlin Antlaşması'ndan kırk sene sonra bu antlaşmayı ortadan kaldıran Brest-Litovsk antlaşması; Türkiye, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan arasında yapılan barış görüşmeleri sonrası 3 Mart 1918'de imzalanmış ve Türkçe, Almanca, Macarca, Bulgarca, Rusça, olmak üzere beş dilde yayınlanmıştır¹⁸³⁰. 14 madde ve 1 ekten¹⁸³¹ ibaret olan bu barışın özetle maddeleri şöyledir¹⁸³²:

- Osmanlı, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Devletleri ile Rusya Devleti arasındaki savaş durumu sona erecektir.
- Taraflar, diğer tarafın hükümeti veya devlet örgütü ve askeri aleyhine her çeşit kışkırtma hareketinden vazgeçeceklerdir.
- Sovyetler, Polonya, Litvanya, Estonya ve Letonya'dan çekilecekler ve buraların geleceği Merkezi Devletlerin iradesine bırakılacaktır.
- Rusya, yeniden kurduğu da dâhil olmak üzere, bütün ordularını terhis edecektir.
- Baltık Denizi'nde ve Karadeniz'de ticaret gemileri serbestçe dolaşabileceklerdir.

¹⁸²⁷ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", s. 394-396.

¹⁸²⁸ Bülent Gökay, age., s. 19; Halil Bal, agm., s. 29; Serpil Sürmeli, age., s. 50-53.

¹⁸²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 175-179.

¹⁸³⁰ BOA, HR. HMŞ. İŞO. 68/42, 5.

¹⁸³¹ Rifat Uçarol, age., s. 617.

¹⁸³² Veli Yılmaz, age., s. 138-139; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 135-137; Akdes Nimet Kurat, agm., s. 407-413; Selami Kılıç, age., s. 377-380.

- Rusya; Ukrayna ile hemen barış yapacak ve bu devletin dört müttefik devletle aralarında yaptığı antlaşmaları kabul edecektir.
- Rusya, Polonya, Litvanya, Estonya, Letonya'yı boşaltacaktır. Ayrıca Letonya ve Estonya halkından tutuklanan ve göç ettirilenleri serbest bırakacaktır.
- Almanya'nın isteği üzerine Baltık Denizi'nde kıyısı bulunan diğer devletler de bu antlaşmaya katılmaya davet edilecektir.
- Taraflar, İran ve Afganistan'ın siyasi ve ekonomik bağımsızlıkları ile topraklarının bütünlüğü ilkesine uyacaklardır.
- Asker ve sivil savaş esirleri karşılıklı olarak geri verilecektir.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili olan dördüncü maddesinin üçüncü fıkrası şöyledir¹⁸³³:

“Ardahan, Kars, Batum sancakları en kısa zamanda Rus askeri tarafından tahliye edilecektir. Rusya devleti belirtilen sancakların genel hukuk ve devletlerarası hukuka göre belirlenecek yeni duruma müdahale edemeyecek ve bunların halkını, komşu devletler ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak yeni idare şeklinin belirlenmesi konusunda serbest bırakacaktır.”

Brest-Litovsk'ta imzalanan ek antlaşmayı ise Osmanlı Devleti temsilcisi olarak İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa, Rusya adına Grigori Yakovleviç Sokolinikof, Grigori İvanoviç Petrovski, Keorgi Vasilyeviç Çiçerin ve Mihailoviç Karahan imzalamışlardır. Antlaşmanın tamamı 15 maddedir¹⁸³⁴. Genel antlaşmaya ekli olan Osmanlı-Rus Antlaşmasının başlıca maddeleri şunlardır¹⁸³⁵:

“Madde I:

1. *Doğu Anadolu 6-8 hafta içinde boşaltılacaktır.*
2. *Türk ordusu gelinceye kadar Ruslar oralarda güveni sağlayacaklar, oç alma ve soygun olaylarını önleyeceklerdir.*
3. *Ruslar sınırı beklemek için 150 km başına bir tümen bulunduracaklardır.*
4. *Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır.*
5. *Genel barışa kadar Rusya, Kafkaslarda bir tümenden üstün bir birlik bulunduramayacaktır. Eğer durum aksini gerektirirse dört müttefike önceden bildiri verecektir. Türkiye başka düşmanlarla savaştığı için ordusunu seferber durumda tutmak zorunluluğundadır.*

¹⁸³³BOA, DH. İ. UM. 20-19/13, 21-21.

¹⁸³⁴Akdes Nimet Kurat, agm., s. 407-413; Rifat Uçarol, age., s. 630.

¹⁸³⁵Kâmuran Gürün, age., s. 303-304.

Madde III: Tasdikten üç ay sonra Türk-Rus Komisyonu İran sınırından başlayarak, Ardahan, Kars ve Batum bölgelerini içine alacak sınırı çizecektir. Sınır, 1877-78 Savaşı'ndan önceki sınır olacaktır.

Madde XI: Rusya'nın Müslüman uyruklarının varlıklarını tasfiye ederek veya birlikte getirerek Türkiye'ye göçmek hakları vardır."

Brest-Litovsk Barış Antlaşması, 18 Mart 1918'de III. Sovyet Kongresi tarafından Moskova'da, bundan kısa süre sonra Alman Reichstag'da, 28 Mart 1918'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında onaylanmış ve onaylı nüshalarının Berlin'de karşılıklı olarak alınıp verilmesinden sonra yürürlüğe girmiştir¹⁸³⁶. Kasım 1918'de Almanya Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmuş ve Brest-Litovsk barışı da kendiliğinden hükmünü kaybetmiştir. Barış antlaşması ancak 8 ay gibi kısa bir zaman için yürürlükte kalmıştır¹⁸³⁷.

4. BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASI SONRASINDA BÖLGEDEKİ DURUM

Brest-Litovsk Antlaşması ile Rus ordusu Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerleri boşaltma kararı almış, fakat Rusların yerine geçen Ermeniler bu bölgeleri işgal etmiştir. 10 Mart 1918'den itibaren Ermeniler işgal ettikleri 30 km'lik cephenin her iki tarafından Türk birliklerine karşı taarruza başlamış, Türk ordusu vakit kaybetmeden harekete geçmiştir¹⁸³⁸. Ermeni ordusunun başında Tümgeneral Nazarbekoff ve Kurmay Başkanı Tuğgeneral Vichinsky yer almıştır¹⁸³⁹. Türk ordusu ise 2. Kafkas Kolordusu Kazım Karabekir'in komutasına verilmiştir. Kazım Karabekir 11 Mart 1918'de 2. Kafkas Kolordusu'na Erzurum üzerine harekât emrini vermiştir. Ermeniler ve Türk kuvvetleri arasında yapılan çatışmalar sonucu Türk birliklerinin ilerlemesi üzerine Ermeniler şehrin birçok yerinde yangınlar çıkarmış ve geri çekilmeye başlamıştır. Yapılan çatışmalar sonucu 12 Mart 1918'de Erzurum Türk birliklerince geri alınmıştır. 13 Mart'ta Türk kuvvetleri Hasankale'yi işgal etmiş fakat Ermenilerin burada çatışmaya devam etmesi nedeniyle Hasankale ancak 14 Mart'ta tamamen ele geçirilebilmiştir. 16 Mart'ta Türk süvari birlikleri Horasan'ı işgal etmiştir. 17 Mart'ta Narman ve 21 Mart'ta da Kötek Türk birliklerince ele geçirilmiştir¹⁸⁴⁰. Malazgirt ve Hınıs Türk kuvvetlerince ele geçirilmiş ve 5 Nisan'da

¹⁸³⁶ Rifat Uçarol, age., s. 618.

¹⁸³⁷ Akdes Nimet Kurat, agm., s. 405.

¹⁸³⁸ Kazım Karabekir, age., s. 630.

¹⁸³⁹ Hikmet Özdemir, *Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, s. 38.

¹⁸⁴⁰ Kazım Karabekir, age., s. 630-645. Bu bölgelerin ele geçirilmesiyle ilgili olarak Ermenilerin görüşleri için bkz. Hikmet Özdemir, *Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, s. 150-158.

Van'a girilmiştir. Böylece Türk kuvvetleri 1914'te savaş başlamadan önceki Osmanlı-Rus sınırına ulaşmıştır¹⁸⁴¹.

1914 sınırına ulaşılırken diğer yandan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda kaybedilen Ardahan, Kars ve Batum meselesi ile uğraşmıştır. Kars, Ardahan ve Batum konusunda Brest-Litovsk Antlaşması'nda; Ardahan, Kars ve Batum'un en kısa zamanda Rus kuvvetleri tarafından tahliye edilmesi¹⁸⁴² kararı alındığı halde Maverâ-yı Kafkas Komiserliği tarafından oluşturulmuş olan Temsilciler Meclisi Seym bu durumu kabul etmemiştir. Bu nedenle Temsilciler Meclisi ve Osmanlı Devleti arasında "Üç Sancak" meselesi ile ilgili olarak 14 Mart-14 Nisan 1918'de Trabzon Konferansı düzenlenmiştir¹⁸⁴³. Osmanlı Heyeti'ni Halil (Menteşe) ile Rauf (Orbay) temsil etmiştir. Temsilciler Meclisi heyeti Gürcü Çkenkeli başkanlığında dört Gürcü, dört Azeri ve iki Ermeni temsilcisinden oluşmuştur¹⁸⁴⁴. Konferans sırasında Nisan 1918'de Temsilciler Meclisi Seym Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ilan etmiş ve yürütme yetkisine sahip bir hükümet kurmuştur¹⁸⁴⁵. Osmanlı Devleti Trabzon Konferansı'nda Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti'nden Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devletine verilmesini istemiştir. Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti cevaben; Brest-Litovsk Konferansı'na katılmadıklarını, bu nedenle de imzalanmış olan hükümleri tanımadıklarını öne sürmüşler¹⁸⁴⁶ ve harpten önceki 1914 hududunu esas alan yeni bir antlaşma talep etmişlerdir¹⁸⁴⁷. Gürcüler Batum'u, Ermeniler ise Kars'ı Osmanlı Devleti'ne bırakmak istememişlerdir.¹⁸⁴⁸ Ermeniler diğer şehirlerde yaptıkları mezalimi Kars'ta da uygulamıştır. Ermeni Generali Areşof, Ermeni çete lideri Antranik ve Yüzbaşı Kantarcıyof Aganik gibi kişiler Mart ve Nisan aylarında Kars, Sarıkamış ve Kağızman'da mezalime başlamışlar, birçok yeri yakıp yıkmışlar ve 20.000 binden fazla Türkü öldürmüşlerdir¹⁸⁴⁹. Türk kuvvetleri ise gerek Ermenilerin bu faaliyetleri ve gerekse Trabzon Konferansı'nda olumlu bir gelişme olmaması nedeniyle 30 Mart 1918'de harekete geçmiş, Kafkas Cephesi'nde faaliyet gösteren Ermeni kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. 3 Nisan'da Ardahan¹⁸⁵⁰, 6 Nisan'da Sarıkamış¹⁸⁵¹, 14 Nisan'da Batum¹⁸⁵² ve 25 Nisan'da Kars Türk

¹⁸⁴¹ Enver Ziya Karal, age., s. 527; Enver Konukçu, agm., s. 55.

¹⁸⁴² BOA, DH. İ. UM. 20-19/13, 21-21.

¹⁸⁴³ Enver Ziya Karal, age., s. 526-528; Akdes Nimet Kurat, age., s. 467-473.

¹⁸⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 186; Halil Bal, agm., s. 39.

¹⁸⁴⁵ Bülent Gökay, age., s. 19; Bal, agm., s. 29.

¹⁸⁴⁶ Enver Ziya Karal, age., s. 526-528; Akdes Nimet Kurat, age., s. 467-473.

¹⁸⁴⁷ Halil Bal, agm., s. 39.

¹⁸⁴⁸ Selami Kılıç, age., s. 418.

¹⁸⁴⁹ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 555

¹⁸⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, agm., s. 400.

¹⁸⁵¹ Kazım Karabekir, age., s. 708-723; Enver Ziya Karal, age., s. 528; İsmet Görgülü, age., s. 127.

¹⁸⁵² Karal, age., s. 528; Görgülü, age., s. 127.

kuvvetlerinin eline geçmiştir¹⁸⁵³. Böylece Türk kuvvetleri 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaşmıştır¹⁸⁵⁴.

Osmanlı Devleti 1877-78 sınırına ulaştıktan sonra Trabzon'da kesilen barış görüşmelerine Batum'da devam etmeye karar vermiştir. 3. Türk Ordusu Komutanı Vehip Paşa'nın daveti ile görüşmelere 11 Mayıs-4 Haziran 1918'de Batum'da devam edilmiştir. Batum Konferansı'nda Osmanlı Heyeti Başkanı Halil (Menteşe) olup heyetin diğer üyesi Vehip Paşa'dır. Maverâ-yı Kafkas Heyeti Başkanı ise Akaki Çenkeli'dir. Görüşmeler sırasında görüş ayrılıkları nedeniyle Maverâ-yı Kafkas Hükümeti dağılmıştır. 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya, 26 Mayıs 1918'de Gürcüler, 28 Mayıs 1918'de de Azeriler ve Ermeniler bağımsız cumhuriyetlerini ilan etmiştir. Ortaya çıkan bu Kafkas Cumhuriyetleri ve Osmanlı Devleti arasında ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalanmıştır¹⁸⁵⁵. Batum Konferansı ile Osmanlı Devleti Gümrü'yü ele geçirerek¹⁸⁵⁶ bir süreliğine de olsa 1877-78 Osmanlı-Rus sınırının ötesine geçmiştir.

Batum Konferansı yapıldığı sırada 22 Mayıs 1918'de Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması'nın gereği olarak Kars, Ardahan ve Batum'da halk oylaması yapılması amacıyla Rusya ile görüşmelere başlamıştır. Halk oylaması Haziran'da başlamış ve 14 Temmuz'da son bulmuştur. 16 Ağustos 1918'de açıklanan halk oylaması sonucuna göre Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bağlanmış¹⁸⁵⁷ fakat bu durum uzun sürmemiştir. Sovyet Rusya Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşmasını hiçe sayarak önce Kars, Ardahan ve Batum'a askeri harekât düzenlemesi ve 15 Eylül 1918'de Bakû'yü zapt etmesi sonucu Osmanlı Devleti'ne 20 Eylül'de bir nota göndermiştir. Buna göre Sovyet Rusya Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını tanımadığını ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın feshedilmiş olduğunu duyurmuştur. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan görüşmeler sonucu Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nda yer almadığı halde zapt ettiği yerlerden çekilmesi kararı alınmıştır¹⁸⁵⁸.

Osmanlı Devleti'nin çekilmesi ihtimaline karşı Ahıska ve Acaralılar memleketlerini savunma kararı almış ve 29 Ekim 1918'de Ömer Fâik Bey'in başkanlığında "*Ahıska Hükümet-i Muvakkatı*"nı kurmuşlardır¹⁸⁵⁹. Bu sırada

¹⁸⁵³ M.Fahrettin Kırzioğlu, age., s. 555; Kazım Karabekir, age., s. 739-793.

¹⁸⁵⁴ Akdes Nimet Kurat, age., s. 400.

¹⁸⁵⁵ Halil Bal, agm., s. 47; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 190-194; Stefanos Yerasimos, age., s. 22.

¹⁸⁵⁶ Yerasimos, age., s. 22.

¹⁸⁵⁷ Serpil Sürmeli, age., s. 221-228; Akdes Nimet Kurat, age., s. 491-493.

¹⁸⁵⁸ Sürmeli, age., s. 298-300; Kurat, age., s. 544-556.

¹⁸⁵⁹ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 38; Esin Dayı, "1918-1920 Yılları Arasında İğdir ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *TAED*, s. 5: (1996), s. 5-6.

Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında mütareke görüşmeleri yapılmakta olup 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekenin 11. maddesinde Kafkas Cephesi’ni ilgilendiren bir karar yer almıştır. Buna göre Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması’nda yer almadığı halde zapt ettiği bölgeler ile Kars, Ardahan ve Batum’dan çekilecektir¹⁸⁶⁰.

Bu karar üzerine Osmanlı Devleti bölgeden çekildiği takdirde savunmasız kalacak olan halk dış tehditlere karşı teşkilatlanmaya devam etmiştir. 3 Kasım 1918’de merkezi Iğdır olmak üzere Emir Bey Ekberzâde başkanlığında “*Aras Türk Hükûmeti*” kurulmuştur¹⁸⁶¹. Daha sonra merkezi Kars olmak üzere 5 Kasım 1918’de Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey’in başkanlığında¹⁸⁶² “*Kars Milli İslam Şurası*” oluşturulmuş ve kısa sürede Kars, Ardahan ve Batum’da bu şûranın şubeleri açılmıştır. 15 Kasım 1918’de I. Kars Kongresi’ni yapan “*Kars Milli İslâm Şurası*” bir “*Muvakkat Heyet*” oluşturmuş, 30 Kasım-2 Aralık 1918’de ilk “*Büyük Kongre*” yapılmıştır. II. Kars Kongresi’nde Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey’in başkanlığında merkezi Kars olan “*Kars Milli İslam Şurası Hükümeti*” kurulmuştur¹⁸⁶³. Bu kongrede “*Ahıska Hükümet-i Muvakkatası*” ve “*Aras Türk Hükümeti*” bu şûrâya katıldıklarını duyurmuştur¹⁸⁶⁴. Milli İslâm Şûrâ Meclisi 1 Aralık 1918’de Kars-Batum Vilâyetleri ile Ahıska, Ahılkelek, Şerur, Nahçıvan, Sürmeli, Güneydoğu-Revan sancakları halkının katılımı ile Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti’nin kurulmasına karar vermiştir. 17/18 Ocak 1919’da III. Kars Kongresi olan “*Büyük Kongre*” toplanmış ve burada Cihangiroğlu İbrahim Bey’in başkanlığında Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti’nin kurulduğu resmen ilan edilmiştir¹⁸⁶⁵. Cenûb-i Garbi Hükümeti ve oluşturulan şûralar Gürcüler, Ermeniler ve

¹⁸⁶⁰ Mütareke’nin bu konuyla ilgili 11. maddesinin tam metni şöyledir: İran’ın şimali garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniye’nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maveraya-yı Kafkas’ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir. (Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C. I, TTK, Ankara 1953, s. 521; Enver Ziya Karal, age., C. IX, s. 559-561; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, s. 742-746)

¹⁸⁶¹ Ahmet Ender Gökdemir, age., s. 45-46; Esin Dayı, agm., s. 6-7.

¹⁸⁶² Fahrettin Kırzioğlu eserinde Kars Millî Şûrası’nın ilk başkanının Kepenekçi Emin Ağa ve yardımcısının Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) olduğunu belirtmiştir. (M. Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, Kitap: I, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, s. 8)

¹⁸⁶³ Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 8-9; m. Fahrettin Kırzioğlu, age., s. 556-557; Esin Dayı, agm., s. 7-8; Esin Derinsu Dayı, “Millî Mücadele’de Elviye-i Selâse: Üç Sancak Meselesi Kars, Ardahan, Batum”, *Türkler*, C. 16, s. 157-167; Ahmet Ender Gökdemir, age., s. 63-70; Yunus Zeyrek, “Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti”, *Bizim Ahıska*, 29/5: (Kış 2013), s. 14-15; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 202-208; Nebahat Arslan, Süleyman Tekir, “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’nden TBMM’ye Fahrettin Erdoğan”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6: (Sonbahar 2010), s. 3-5.

¹⁸⁶⁴ Gökdemir, age., s. 43-62.

¹⁸⁶⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 9-11; M. Fahrettin Kırzioğlu, age., s. 557-558; Esin Derinsu Dayı, “Millî Mücadele’de Elviye-i Selâse”, s. 157-167; Esin Dayı, agm., s. 18-19; Gökdemir, age., s. 90-96; Fahrettin Erdoğan, age., s. 202-205; Yunus Zeyrek, agm., s. 15-16; Yunus

Elviye-i Selâse'yi işgal edip sonrasında bu bölgede Ermeni ve Gürcülerin hakim olmasını sağlamaya çalışan İngilizlerle mücadele etmişlerdir. Bu durum Türk ordusunun 1920 Doğu Harekâtı'na kadar devam etmiştir¹⁸⁶⁶.

Zeyrek, “94. Yılında Kars Millî Şûra Hükûmeti Üzerine Notlar”, *Bizim Ahıska*, 8/14: (Bahar 2013), s. 8-9; Nebahat Arslan, Süleyman Tekir, agm., s. 5.

¹⁸⁶⁶ Dayı, agm., s. 19-21; Derinsu Dayı, “Millî Mücadele’de Elviye-i Selâse”, s. 157-167; Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, s. 11-12.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı bir anda gelişen olaylar nedeniyle meydana gelmemiştir. Avrupa'da uzun zaman önce ortaya Rönesans, Reform ve aydınlanmanın etkisiyle gelişen eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik fikirleri ilk önce Fransa'da kendisini göstermiş, sonrasında ise hızla yayılmıştır. Bunun sonucunda 19. yüzyılda milli devletler ortaya çıkmıştır. Yeni ortaya çıkan milli devletler aydınlanma ve bilimde yaşanan ilerleme sebebiyle hızla sanayileşmeye çalışmıştır. Sanayi inkılâbı ise sömürgeciliği getirmiştir. Sömürgecilik yarışı nedeniyle kara ve denizlerde silahlanma hızı artmış ve bu yarış devletleri çeşitli askeri ve siyasi ittifaklara yönlendirmiştir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç oluşmaya başlamıştır. 28 Haziran 1914'e gelindiğinde Avusturya-Macaristan veliahdı ve eşinin Saraybosna'da öldürülmesi zaten gergin olan ortamı tutuşturmasına yetmiştir. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti bir savaş durumunda tarafsız kalması üzerinde izlenen sömürgecilik yarışı sebebiyle pek de mümkün değildir. Öte yandan İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti ile ittifak yapmak istememesi sebebiyle Osmanlı, İttifak Devletleri ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde ilk açılan cephe tezin konusunu oluşturan ve Ruslara karşı savaşılan Kafkas Cephesi olmuştur.

Kafkas Cephesi siyasi, askeri, sosyal ve ekonomi gibi alanlarda Osmanlı Devleti'ni etkilemiştir. Bu cephe açıldığında Osmanlı bir savaştan daha yeni çıkmış ve yeni bir savaş için seferberliğini bile tamamlayamamıştır. Lojistik anlamda birçok eksiği olan ordu bir yandan bunları tamamlamaya çalışırken diğer yandan Ruslarla mücadele etmiştir. Fakat mücadele edilen sadece Ruslar olmamıştır. Doğu Anadolu'nun sert iklimi, engebeli ve geçilmesi güç yapısı, gıdasızlık, cephanesizlik, sağlık sorunları, elbise ve teçhizat eksikliği en az Ruslar kadar, belki daha fazla etkili olmuştur. Bu durumda bile bazı muharebelerde başarı sağlanmıştır. Ne yazık ki bu başarılar yeterli gelmemiş, buradaki ordu büyük kayıplara uğramıştır. Bu bölgede ordunun yanında görev alan ve orduya çeşitli şekillerde yarar sağlayacağı düşünülen Teşkilat-ı Mahsusa cephane ve para eksikliği, üstlenilen amacın anlaşılabilmesi gibi nedenlerle beklenen başarıyı gösterememiştir.

Topyekûn savaşın yaşandığı bu dönemde kadınlar da en az bölgedeki ordu ve Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri gibi ellerinden gelen her türlü fedakârlığı yapmışlardır. Cephede kadınlar doğrudan muharebelere katıldıkları gibi cephe gerisinde lojistik faaliyetlere destek vermiş, değerli eşyalarını ordunun ihtiyacı için harcamış, yaralıların bakımını üstlenmiş ve esir Müslüman askerlere yardım etmişlerdir.

Bütün bunlar olurken Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da çoğunlukta olduklarını iddia ederek bu bölgede hak iddia eden ve burada bağımsız bir devlet kurma hayali kuran Ermeniler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermeniler Kafkas

Cephesi açıldığında öteden beri kendilerini destekleyen Rusların yanında yer almış, onlara casusluk yapmış, savaş meydanında Türk ordusunu geriden vurarak Rusların ilerleyişini kolaylaştırmışlardır. Ermeniler, cephe gerisindeki Müslüman sivil ahaliyi hedef almayı ihmal etmemiş, Müslümanlara karşı her türlü mezalimi yapmışlardır. Ermeniler Doğu Anadolu ve diğer bölgelerde isyan faaliyetlerini artırmışlardır. Ermeni isyancıların bu faaliyetlerine son vermeleri konusunda öncelikle Rusya ile görüşmeler yapılmış, Ermenilerin bu faaliyetlerine son vermeleri istenilmiştir. Daha sonra isyancı Ermenilerin ülke içerisinde yerlerinin değiştirilmesine karar verilmiştir. Bu girişimden bir sonuç alınamayınca isyancıların daha uzak bölgelere sevk edilmeleri kararlaştırılmış ve bunun sonucunda devlete isyan eden herkesi kapsayan Sevk ve İskân Kanunu çıkarılmıştır. İsyan faaliyetlerine katılmayanlar, belirli bir yaşa kadar olan çocuklar, kadınların büyük kısmı, bazı meslek grupları ve çeşitli özel sebepleri olan kişiler bu kanundan muaf tutulmuştur. Sevk ve İskân Kanunu uygulamasına 16 Şubat 1916'da son verilmiştir. Kanunun uygulaması sırasında savaş koşullarında göç eden kabilelere zarar verilmemesi için Devlet gerekli emir ve talimatları vermiştir. Ancak gerek eşkıyalık olayları, gerek coğrafya ve iklim koşulları, sağlık sıkıntıları gibi istenmeyen unsurlar göç eden Ermenilerin bir kısmının ölümüne yol açmıştır. Eşkıyalık veya görevi ihmal gibi olaylardan kaynaklanan durumlarda devlet gerekli cezaları vermiştir. Ancak bu olaylar dönemin propaganda araçlarıyla Şark Meselesi'nin bir parçası olarak Türklerin aleyhine ve abartılarak sunulmuştur. Bu nedenle ölen Ermeni sayıları abartılı, yanlış ve yanlış bir şekilde verilmiş ve günümüze kadar yansıyan sözde Ermeni soykırım iddialarına yol açmıştır.

1917 senesine gelindiğinde Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması nedeniyle Kafkas Cephesi'nde bir durgunluk baş göstermiştir. Muharebeler durma noktasına gelmiştir. 18 Aralık 1917'de o sırada Bolşevik Hükümeti'ni tanımayarak yeni bir idare kurmuş olan Kafkas Komiserliği ile Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. Bu mütareke ile Osmanlı-Rus Savaşı'na fiilen ve resmen son verilmiştir. Erzincan Mütarekesi'nden sonra Brest-Litovsk'da Ruslarla barış görüşmelerine başlanmıştır. Barış görüşmeleri tarafların isteklerinin birbirinden farklı olması nedeniyle zaman zaman kesintiye uğramıştır. Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'un bir an önce boşaltılmasını isterken Ruslar, Türk Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu bölgesinde referandum yapılmasını istemişlerdir. Ruslar böylelikle bölgeyi ellerinde tutabileceklerini düşünmüşlerdir. O sırada Rusya'dan ayrılmış olan Ukrayna ile Osmanlı'nın barış girişimlerinde bulunması ve referandum konusunun kabul edilmemesi Rusya ile barış görüşmelerinin kesintiye uğramasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, Kafkaslarda yeni siyasi yapıların ortaya çıkması sebebiyle Bolşevik rejimiyle mi yoksa Kafkaslardaki bu yeni siyasi yapılarla mı barış yapması gerektiği konusunda kararsız kalmıştır. Enver Paşa'nın isteği ile Vehip Paşa Kafkas Hükümeti ile barış girişiminde bulunmuştur. Kafkas Hükümeti'nden henüz bir cevap

alınmamışken Brest-Litovsk'da görüşmeler yeniden başlamış ve 3 Mart 1918'de Ruslarla Brest-Litovsk Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti savaş başlamadan önceki sınırlara ulaştığı gibi Ermenilerin engellemelerine rağmen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesindeki sınırına ulaşabilmiştir. Brest-Litovsk Antlaşması sadece sınırları değiştirmemiş, Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşen Türklerin yurda döndürülmesi sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

1.1. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Kls. 1-16, Dos. 1, Fih. 1.

Kls. 8, Dos. 828, Fih. 1-1, 1-2, 1-5.

Kls. 10, Dos. 47, Fih. 12, 23.

Kls. 20, Dos. 391, Fih. 9, 13, 15.

Kls. 21, Dos. 500, Fih. 1-1, 1-2, 47.

Kls. 25, Dos. 588, Fih. 2, 3, 4, 10, 11, 11-1, 13, 17, 41.

Kls. 44, Dos. 155, Fih. 2, 2-1, 2-3, 11, 23, 37, 38.

Kls. 49, Dos. 36, Fih. 1-2.

Kls. 50, Dos. 233, Fih. 2.

Kls. 129, Dos. 216, Fih. 5, 5-1, 16, 22, 26, 27-1, 27-2, 33, 42, 47, 52, 56, 64, 68, 77, 78, 80-1, 84, 88, 89, 92-1, 92-2, 94, 95, 97, 102-1, 108, 108-1, 113, 113-1, 113-2.

Kls. 139, Dos. 210, Fih. 4-5, 51-5.

Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-4, 1-9, 1-9a, 1-13, 1-13a, 1-22, 1-23, 1-30, 1-31, 1-36, 1-39, 1-60, 1-61, 1-66, 1-81, 1-85, 1-88, 1-90, 1-92.

Kls. 293, Dos. 947, Fih. 9, 72.

Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 3, 3-1, 8-1, 8-3, 15.

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO. 4201/315075-1, 1; 2, 2; 4, 1, 2; 6, 1, 2; 4300/322493, 1-1; 4537/340245, 2-1; 4539/340419, 1-1, 3-1.

DH. EUM. 2. Şb. 1/31, 1; 39, 1, 3; 44, 1; 52, 2, 4; 2/48, 1, 4, 6; 3/62, 9; 7/21, 3, 13, 15, 23; 8/36, 1; 53, 1; 9/96, 1; 11/37, 1; 16/57, 1, 5, 7, 10-16; 19/10, 2-8; 35/17, 1, 2, 4-6; 68/24, 1; 26, 1, 3-8.

DH. EUM. 5. Şb. 1/18, 1; 23, 9; 28, 1; 9/11, 1; 84/28, 1.

DH. EUM. 6. Şb. 33/20, 3; 51/9, 7-13.

DH. EUM. KLH. 5/24, 3.

DH. EUM. KLU. 1/25, 4.

DH. EUM. MTK. 79/35, 1.

DH. EUM. VRK. 14/57, 1; 61, 1; 69, 1; 82, 1; 85, 1; 87, 1; 92, 1; 100, 1; 101, 1; 22/95, 1, 3, 7; 25/35, 7-17; 27/64, 1.

DH. İ. UM. 16-1/1-5, 1-1, 2-1, 3-1; 20-18/12-34, 3, 4, 6, 8; 20-19/13, 21-21; 89-1/1-22, 1-1.

DH. İ. UM. EK. 5/9, 1-1; 6/4, 1-1, 1-2; 6/42, 1-1, 1-2, 2-1, 3-1; 6/60, 1-1; 73/43, 1-1; 73/69, 1-1, 1-3.

DH. KMS. 2-1/36, 51, 55, 58; 31/11, 4; 41/2, 1- 4.
DH. SYS. 23/2, 25, 86, 88, 93, 100; 123-1/1, 8-5; 1-8, 16; 123-5/5, 6-59.
DH. ŞFR. 43/106, 1-1; 45/8, 1-1; 46/256, 1-1; 46/280, 1-1; 47/53, 1-1; 47/60, 1;
47/93, 1-1; 47/109, 1-1; 47/298, 1-1; 48/260-1, 1; 48/344, 1; 49/187, 1-1; 50/35, 1-1;
50/127, 1; 52/38, 1-1; 54/42, 1; 54/43, 1; 54-A/112, 1; 75/141, 1-1; 99/122, 1;
448/75, 1-11; 456/112, 1; 467/116, 1, 3; 467/125, 1-3; 467/126, 1; 468/21, 1, 3;
468/24, 1, 1-3, 3; 468/35, 1; 468/37, 1, 1-3, 3; 468/55, 1, 1-3, 3; 468/67, 1, 3; 468/76,
1, 2; 468/91, 1, 2; 468/109, 1, 3; 468/110, 1; 469/132, 1, 3; 468/166, 1, 3; 468/184, 1;
470/10, 1; 471/62, 1-23; 472/3, 1-5; 528/6, 1.
DH. UMVM. 119/53, 4.
HR. HMS. İŞO. 68/41, 12-15; 68/42, 5.
HR. SFR. 4-921/107, 2.
HR. SYS. 1881/17, 1, 5; 2103/12, 3; 2108/6, 5, 10, 15, 20, 24, 32, 37; 2108/10, 1-9;
2109/3, 1, 16, 27; 2112/15, 23, 29, 31, 33; 2189/5, 1-79, 99, 104, 105, 113; 2193/12,
1; 2193/28, 3; 2193/33, 4; 2193/39, 1; 2193/40, 3; 2198/19, 3, 7; 2255/16, 1-5, 9-11;
2255/26, 10; 2256/49, 1; 2259/21, 1; 2259/25, 4; 2259/35, 4; 2294/11, 78, 80, 84, 86-
88, 94, 95, 99, 101, 103, 180; 2434/59, 1; 2453/34, 1; 2872/1, 109-112; 2872/2, 1;
2872/2, 7-31; 2872/3, 21-81; 2872/4, 118, 123, 142-213; 2876/3-1, 15-17, 29-31, 37;
2885/40, 1.
MV, 201/21, 1-1.
Y. PRK. KOM. 11/145, 1-1.
Y. PRK. MYD. 19/114, 1-1.

1.3. Yayınlanmış Resmi Arşiv Belgeleri Kitaplar

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1906-1918),
C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel
Müdürlüğü, İstanbul 2016.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I (1914-1915), Genelkurmay
Basımevi, Ankara 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. II, Genelkurmay Basımevi,
Ankara 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. V, Genelkurmay Basımevi,
Ankara 2006.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri
Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893), C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895), C. III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

2. Resmi Yayınlar

Emrâz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnâmesi, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

“Erzurum’lu Karafatma’ya Vatani Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, 22. 02. 1954, S. 8640.

Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilaiye Hakkında Talimatname, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbir-i Tahaffuziye ve Mâniâ-ı İstilâiye Üzerine Talimatname, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Seferiye Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet-Süleymaniye 1332.

Şibih Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedâbîr-i Tahaffuziye ve Mâni'â-i İstilâiyeye Dair Talimatname, Hilâl Matbaası, İstanbul 1331.

“Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun”, *Düstur*, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), C. 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334, s. 1011-1012.

“Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun”, *Takvim-i Vekayi*, 9 Ağustos 1330 (22 Ağustos 1914), No: 1915.

“Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915), Numara: 3189.

3. Kitaplar

ADAMOF E.E., *Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

_____, *Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi*, Çev.: Babaeskili Hüseyin Rahmi, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul 1969.

AHMAD Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev.: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev.: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

AKBAY Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991.

AKÇURA Yusuf, *Şark Meselesine Dair ve Eski “Şurây-ı Ümmet”te Çıkan Makalelerimizden*, Haz.: Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

AKGÜN Seçil Karal, ULUĞTEKİN Murat, *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiryaya'ya Hilal-i Ahmer Hizmetinde*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009.

_____, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. I, TDV Yay., Ankara 2002.

_____, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. II, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara.

ALLEN W.E.D.; MURATOFF Paul, *Kafkas Harekatı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Alman Hükümeti Vesaik Mahzeni, *Büyük Harb 1914-1918: Şarkda Hudud Muharebatı*, C. 2, Çev.: Mehmed Nihad, Askeri Matbaa, İstanbul 1926.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

_____, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, C. 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

AŞIRLI Akif, *Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.

ASLAN Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

ATAMAN Halil, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya'ya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

AVANZADE Mehmed Süleyman, *Tifüs Yahut Lekeli Humma*, Kadınlar Dünyası Matbaası, Dersaadet 1336.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.

AYDIN Nurhan, *Kafkas Cephesi'nde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yayınevi, Ankara 2015.

_____, *Kafkas Cephesi'nin Kilit Noktası Sarıkamış ve Sarıkamış Harekâtı*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2015.

Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, C. 1, Askeri Matbaa, İstanbul 1933.

BALKAN Recep, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yay. Haz.: Kerime Şahiner, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

BAYAR Celâl, *Ben de Yazdım*, C. 4, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

_____, *Ben de Yazdım*, C. 5, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

BAYKOÇ Hulusi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'nci Seferi Kuvvetler (52'nci Tümen)*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

BAYTIN Albay Arif, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I Kısım: I, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: I, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: II, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: IV, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: I, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: III, TTK, Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III Kısım: IV, TTK, Ankara 1991.

BEHÇET Hulusi, *Frengi Tedavisine Dair Münakaşat*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1339.

BEKTAŞ İlknur, *Milli Mücadele'de Bir Kadın Üsteğmen: Kara Fatma*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

BELEN Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

_____, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

_____, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Besim Ömer (Akalın), Âkil Muhtar (Özden), *Kolera Hastalığında İttihazı Lâzım Gelen Tedâbir ve Etubbâya Rehber*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1327.

BİLGİN Mehmet, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Cilt: II Kısım: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, Cilt: II Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, Cilt: II Kitap: II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Yay. Haz.: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.

BİSMARCK Otto Von, *Düşünceler ve Hatıralar*, C. II, Çev.: Nijad Akipek, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.

BLONDEL Georges, *Bismarck'tan Sonra Alman Siyaseti*, Çev.: Raşid Ethem, Kader Matbaası, Dersaadet 1332.

BOĞUŞLU Mahmut, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

BRYCE James, TOYNBEE Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916*, Yay. Haz.: Ara Sarafian, Gomidas Institute, London 2009.

BURAK Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

CEMİL Arif, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul, 2. Baskı.

ÇAKMAK Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

ÇAPA Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Rıhtım Ajans ve Yayınevi, Ankara 2010.

ÇİÇEK Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK, Ankara 2012.

ÇOLAK Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2014.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneççal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

EARLE Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

ERDOĞAN Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

ERICKSON Edward J., *Dünya Savaş Tarihi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı 1914-1918*, C. IV, Çev.: Sare Levin Atalay, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev.: Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

ERİM Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C. I, TTK, Ankara 1953.

ERKAL Şükrü, *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014.

Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Mustafa Şevki, *Mevzi Harbi: Harp Akademisi Kumandanlığı 1927-1928 Senesi Birinci Sınıf*, Harp Akademisi Kumandanlığı Matbaası, 1928.

ERTEM Şefik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüz Bin Türk Askeri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1992.

ETİ Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz.: Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

FERRO Marc, *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13.-20. Yüzyıl*, Çev.: Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

GELVIN James L., *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Çev.: Mütekait Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1935.

General Nikolski, *Bir Rus Generalin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2010.

GÖKAY Bülent, *Emperyalizm İle Bolşevizm Arasında Türkiye*, Çev.: Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.

GÖKDEMİR Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

GÖRGÜLÜ İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK, Ankara 2014.

GRANVILLE Edgar, *Çarlık Rusyasının Türkiyedeki Oyunları*, Çev.: Orhan Arıman, Yarın Yayınları, Ankara 1967.

Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev.: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev.: Kaymakam Hakkı, Askeri Mecmua, S. 20, Askeri Matbaa, İstanbul, Ocak 1931.

GÜRÜN Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001.

Hafız Hakkı Paşa, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Haz.: Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler*, Ankara Ticaret Odası, Ankara 2004.

_____, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, Ekim 2008.

Harb Mecmû'ası (Kasım 1915-Haziran 1918), TTK, Ankara 2015.

HİÇYILMAZ Ergun, *Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, Kamer Yayınları, İstanbul 1996.

HOWARD Michael, *Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Dost Yayınevi, Ankara 2014.

İLDEN Şerif, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz.: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

İLTER Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

İNALCIK Halil, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

İRTEM Süleyman Kâni, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

İsmail Hakkı (Milaslı), *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1326.

KAMİL Server, *Kafkas Cebhe-i Harbinde Lekeli Humma*, Sivas Matbaası, Sivas 1333.

KARABEKİR Kazım, *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, Haz.: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2000.

_____, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Ermeni Dosyası*, Yay. Haz.: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

_____, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Haz.: Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, TTK, Ankara 2007.

_____, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 2007.

_____, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, TTK, Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C. V, TTK, Ankara 2007.

KARAN Kaya, *Türk İstihbarat Tarihi: Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan Mit'e*, Truva Yayınları, İstanbul 2008.

KARATEPE Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

KERENSKİ Aleksandr, *Kerenski ve Rus İhtilâli*, Çev.: Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.

KILIÇ Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul 1998.

KIRANLAR Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, TTK, Ankara 2013.

KIRZIOĞLU M.Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

_____, *Millî Mücadelede Kars*, Kitap: I, Hamle Matbaası, İstanbul 1960.

KOHN Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev.: Agâh Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

KOLOĞLU Orhan, *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2016.

KRAYBLİS Nikerled, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkiye Meselesi*, Çev.: Habil Adem, Matbaa-i Şems, Dersaadet 1332.

KUNTMAN Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. Metin Özata, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010.

KUNERALP Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul 2003.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.

_____, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk- Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011.

KURDAKUL Necdet, *Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976.

KURNAZ ŞAHİN Feyza, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014.

KUTLU Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

LARCHER Maurice, *Kafkas Harekâtı*, Çev.: Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul 2010.

Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Harb-i Umûmîye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, Yay. Haz.: Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü: Sadrazâm ve Harbiye Nazırı*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

MCCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, TTK, Ankara 2014.

Mehmed Emin, *Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayii (1330-1334)*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1338.

Mehmed Saim, *Sıtma Mücadelesine Esasât ve Korunma Usulleri*, Kader Matbaası, İstanbul 1345 (1925).

MERCAN M. Salih, *Erzincan Mütârekesi'nden Brest-Litowsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Van, Şubat 1991.

MİSİROĞLU Aynur, *Kuva-yı Milliye'nin Kadın Kahramanları*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.

MÜDERRİSOĞLU Alptekin, *Sarıkamış Dramı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015.

Mülâzım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Vadi Yayınları, Ankara 2006.

OLCAY Hamid Osman, *Sıtma: Malaria*, Kader Matbaası, İstanbul 1330.

ORTAYLI İlber, *II Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi, Ankara 1981.

_____, *Avrupa ve Biz: Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Yay. Haz.: Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı, Ankara, Ocak 2013.

ÖĞÜN Tuncay, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

ÖKE Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012.

ÖLÇEN Mehmet Arif, *Çarlık Rusyasında Bir Türk Subayının Anıları Vetluga Irmağı Kafkas Cephesinde Sarıkamış ve Sonrası 1916-1918*, Yay. Haz.: Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006.

ÖNAL Sami, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

ÖZÇELİK Mücahit, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, TTK, Ankara 2013.

ÖZDEMİR Hikmet, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2010.

_____, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara 2010.

ÖZDEMİR Yavuz, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003.

PAMUK Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

POMIANKOWSKI Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

REFİK Ahmet, *Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler*, Haz.: Yunus Zeyrek, Millî Eğitim Bakanlığı Türk Edebiyatı Dizisi, İstanbul 2001.

_____, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kitâh*, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

REMZİ Hüseyin, *Kuduz İlleti ve Tedavisi*, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1306.

RENOUVİN Pierre, *I. Dünya Savaşı*, Çev.: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

ROBBİNS Keith, *I. Dünya Savaşı*, Dost Kitabevi, Ankara 2005.

SABİS Ali İhsan, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, C. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

_____, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

SAĞLAM Tefik, *Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet*, Askerî Matbaa, İstanbul 1941.

SANDER Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara Ekim 2015.

SANDERS Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev.: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

SARAL Muhterem, ORHON Alpaslan, ERKAL Şükrü, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, Cilt: V Kitap: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.

SELİŞİK Salâhattin, *Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntkasında 2. Ordunun 1332 (1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Matbaa, İstanbul 1944.

SHAW Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, TTK, Ankara 2014.

STODDARD Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, İstanbul 2003.

Sultan Abdülhamid, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Haz.: İsmet Bozdağ, Pınar Yayınları, İstanbul 1985.

SUNATA İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

SÜRMEİ Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001.

SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

_____, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1990.

ŞAHİN Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, Ankara 2002.

ŞAKİR Ziya, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, Çatı Yayıncılık, İstanbul 2007.

ŞENSÖZEN Vasfı, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Okuyan Us, İstanbul 2013.

ŞİMŞİR Bilâl N., *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013.

Talat Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.

TANSU Samih Nafiz, *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap, İstanbul 2012.

TAŞKIRAN Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

TETİK Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916, C. I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Eylül 2014.

TONGUÇ Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

TUĞAÇ Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

TUNAYA Tark Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

TUNCER Hüner, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu: Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

TUNÇOKU Mete, TAŞKIRAN Cemalettin, *Çanakkale, Churchill ve Anzaklar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.

Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler, (Ed. Hikmet Özdemir, Yusuf Sarımay), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2011.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, C. X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

TÜRKMEN Zekeriya, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara 2006.

UÇAR Muharrem, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, Der Yayınevi, İstanbul 2013.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.

ÜÇÖK Coşkun, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

ÜLMAN A. Halûk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Kitabevi, İstanbul 2002.

ÜNAL Şeref, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, TTK, Ankara 2011.

VERNADSKY George, *Rusya Tarihi*, Çev.: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

VONWINTERSTETTEN Karl, *XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye (Berlin-Bağdat)*, Haz.: Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara 2002.

WALLACH Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Çev.: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

YALMAN Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)*, C. 1, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdinç, Pera Yayınları, İstanbul 1997.

YANARDAĞ Ayşe, *1914 Bitlis İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

Yarbay [Lt.Col.] Tverdohlebof, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Yarbay Selahattin, *Birinci Dünya Savaşı’nda 10’uncu Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

_____, *Kafkas Cephesi’nde 10’uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

YERASİMOS Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

YERGÖK Ziya, *Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları: Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz.: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

YILMAZ Veli, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1998.

YÜKSEL Mevlüt, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.

ZÜRCHER Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev.: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev.: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

4. Makaleler

AHMAD Feroz, “İttihat ve Terakki’nin Dış Politikası (1908-1919)”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 293-303.

ARI Kemal, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Emval-i Metrukesi’ne İlişkin Alınan Önlemler ve Uygulamalar”, 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Yay. Haz.: Aynur Yavuz Akengin, Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 299-322.

ARSLAN Nebahat, TEKİR Süleyman, “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’nden TBMM’ye Fahrettin Erdoğan”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6: (Sonbahar 2010), s. 1-25.

ASKER Ali, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 543-576.

ASLAN Betül, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, *TAED*, 42: (2010), s. 283-305.

AYDIN Nurhan, “Sarıkamış Harekâtı’ndan Sonra Nargin Adası’nda Türk Esirleri ve Yaşadıkları”, Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslar Arası Kongresi Bildiriler (6-8 Kasım 2014), 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası, C. 1, (Ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir), Çanakkale Valiliği Yayınları, İstanbul 2015, s. 537-556.

AYDOĞAN Erdal, “Teşkilat-ı Mahsusa”, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 399-428.

BAL Halil, “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5: (2004), s. 25-51.

BALISTRERI Alexander E., “Kars’ta Kızıl Bayrak: Bir Rus Askerinin Şubat Devrimi Hatıraları”, *Toplumsal Tarih*, 253: (Ocak 2015), s. 34-39.

BAYUR Yusuf Hikmet, “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar”, *Belleten*, C. II, S. 7-8, TTK, Ankara 1994, s. 309-335.

BEŞİKÇİ Mehmet, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve ‘Topyekûn Savaş’ Kavramı”, *Toplumsal Tarih*, S. 198: (Haziran 2010), s. 62-69.

BEYSANOĞLU Şevket, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyarbakır’daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II/5: (Mart 1986), s. 487-503.

BOZKURT Abdurrahman, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)”, *OTAM*, 36: (Güz 2014), s. 1-44.

ÇALIK Ramazan, TEPEKAYA Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16: (2007), s. 205-228.

ÇAVDAR Döndü, “Milli Mücadele’de Kahraman Türk Kadınları”, *TÜRKTÖB*, S. 16, s. 62-65.

ÇOLAK, Mustafa, “Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya”, *Beyaz Hüzn Sarıkamış Şehitleri Özel*, Kars Valiliği, Yıl: 2, S. 2: (Aralık 2009), İtlik Dijital Baskı Yay., Kars 2009. s. 18-26.

DAYI Esin, “1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler”, *TAED*, s. 5: (1996), S. 1-27.

DEMİRAĞ Yelda, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, S. 13: (2015), s. 15-33.

DERİNSU DAYI Esin, “Millî Mücadele’de Elviye-i Selâse: Üç Sancak Meselesi Kars, Ardahan, Batum”, *Türkler*, C. 16, s. 157-167.

DURAK Gökhan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, S. 9: (Mart 2015), s. 506-520.

ERARSLAN Cezmi, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 339-360.

ERDEMİR Lokman, “Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 41: (Bahar 2014), s. 127-146.

GÖÇ Eray, “Türk İstihbaratının Tarihsel Gelişimi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/2: (2013), s. 85-111.

GÜNEŞ Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIX: (Mart 2013), s. 101-130.

HALAÇOĞLU Ahmet, “Balkan Savaşları (1912-1913)”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 296-307.

HALAÇOĞLU Yusuf, “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 482-502.

HANİOĞLU M. Şükrü, “Enver Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV. Yay., İstanbul 1995, s. 261-264.

HİÇDÖNMEZ Tufan, TÜZÜN Yusuf, “Dr. Fazıl Halit, Nörosirürji ve Birinci Dünya Savaşında Erzurum”, *Türk Nörosirürji Dergisi*, 1/2: (2006), s. 138-141.

İLTER Erdal, “Osmanlılarda İstihbarat XIV.-XX. Yüzyıllar”, *Avrasya Dosyası*, 8/2: (2002), s. 233-253.

KANAL Hümmet, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/2: (2014), s. 87-114.

KARAL Enver Ziya, “Ermeni Meselesi (1878-1923)”, Çev.: Erdal Aydoğan, *TAED*, S. 6: (1996), s. 201-215.

KARATEPE Mustafa, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, S. 42: (2008), s. 301-313.

KELEŞYILMAZ Vahdet, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47: (Temmuz 2000), s. 367-393.

KELEŞYILMAZ Vahdet, “Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 316-320.

KESKİN Alev, İLHAN Fatma, DEMİREĞEN Özlem, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Salgın Hastalıklar: Kolera ve Kolera İle Mücadele”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 19: (Şubat 2012), s. 85-100.

KESKİN Alev, İLHAN Fatma, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 21: (Şubat 2013), s. 183-228.

KILIÇ Davut, “Tehcir Olunmayanlar”, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.245-254.

KILIÇ Selami, “Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler”, *TAED*, S. 6: (1996), s. 145-159.

_____, “Türk-Alman Belgeleri Işığında “Elviye-i Selase” ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi”, *TAED*, S. 7: (1997), s. 173-202.

KODAMAN Bayram, “Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878-1897)”, *Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2001, s. 34-51.

KONUKÇU Enver, “Gümrü Barışına Kadar Ermeni Sorunu”, XII. Milli Egemenlik Sempozyumu “ Ulusal Egemenlik İlkesi Işığında Dış Politikamız”, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Kars 20 Nisan 2001, s. 54-62.

_____, “Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celâl Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 61-76.

KURAN Ercüment, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celâl Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 41-48.

KURAT Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Bellekten*, S.31: (1967), s. 375-413.

KURAT Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/27: (1992) s. 133-143.

KURNAZ Şefika, “Milli Mücadelede Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 34: (Mart 1996), s. 257-268.

KUTLU Cemil, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri”, *TAED*, 43: (2010), s. 319-328.

MCCARTHY Justin, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006, s. 23-40.

_____, “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 63-84.

NİZAMOĞLU Yüksel, “Bolşevik İhtilali Sonrasında Rusya'nın Durumuna Dair Teşkilat-1 Mahsusa'nın (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Raporu”, *Journal Of Business Economics and Political Science*, 4/8: (December 2015), s.97-122.

ORTAK Şaban, “Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kafkas Cephesi’ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/ Erzurum, Yay. Haz.: Merve Uğur, Ankara 2015, s. 283-308.

ÖĞÜN Tuncay, “Kafkas Cephesinde Kader Ânı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 398-408.

_____, “Kafkas Cephesinde Rus Ruleri: Sarıkamış Harekâtı”, *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı-III*, Yıl: 21, S. 73, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 765-794.

ÖZLÜ Hüsnü, “I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde 16’ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş ve Bitlis’in İşgalden Kurtuluşu”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/ Erzurum, Yay. Haz.: Merve Uğur, Ankara 2015, s. 387-416.

PEHLİVANLI Hamit, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 1995, s. 653-667.

SARINAY Yusuf, “Sevk ve İskan”, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 211-234.

SARISAMAN Sadık, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimizle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, *OTAM*, S. 7: (1996), s. 209-217.

SEZER Cemal, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri”, *History Studies*, V:4, I: 4, (Kasım 2012), s. 373-384.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)”, *CTAD*, Yıl: 7, S. 13: (Bahar 2011), s. 30-53.

SÖNMEZ Bingür, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, *Karadeniz*, S. 6: (2014), s. 9-23.

_____, “Sarıkamış-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 319-336.

ŞAHİN C., ŞAHİN M., “Osmanlı Son Dönemi İle Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2: (2013) s. 53-72.

ŞAHİN Enis, “Türkiye’nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918)”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 361-398.

ŞAHİN Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sarıkamış Harekâtı Sonrası Tifüs Salgını ve Erzurum Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey’in Bu Kapsamdaki Çalışmaları”, Editörler: Halil Çetin, Lokman Erdemir, Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi Bildiriler (6-9 Kasım 2014), 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası, C. 2, Çanakkale 2015, s. 289-310.

TEKİR Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı: 1 (2016), s. 267-287.

TEKİR Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı’nda Türk ve Rus Kayıpları”, *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı-III*, Yıl: 21, S. 73, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 795-805.

TEPEKAYA Muzaffer, KAPLAN Leyla, “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10: (2003), s. 147-202.

TOKSOY Nurcan, “Rusya ve Maverayı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 441-458.

_____, “Rusya’nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16/47: (Temmuz 2000), s. 491-536.

URAL Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, *Atatürk Dergisi*, 4/4: (2010), s. 65-89.

ÜLMAN Haluk, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Dış Politika ve Doğu Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, s. 272-277.

ÜNAL Levent, “Birinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi’nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, S. 25, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Mayıs 2015, s. 1-38.

YAVUZ Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezalimi’nin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, IV/15: (1995), s. 381-406.

YAVUZ Nurcan, “Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28: (1995), s. 207-232.

YILDIRIM Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1319-1338.

YILMAZ Veli, “I. Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk-Alman İttifak Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 3/9: (1992), s. 121-131.

YÜKSEL Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, *TAED*, S. 37: (2008), s. 259-287.

ZEYREK Yunus, “94. Yılında Kars Millî Şûra Hükûmeti Üzerine Notlar”, *Bizim Ahıska*, 8/14: (Bahar 2013), s. 8-14.

ZEYREK Yunus, “Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti”, *Bizim Ahıska*, 29/5: (Kış 2013), s. 11-16.

5. Süreli Yayınlar

30’uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Hazırlık Safhası: 02 Ağustos- 20 Aralık 1914), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 122, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010.

30’uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (Muharebe Safhası: 20 Aralık 1914-10 Ocak 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S.123, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010.

30’uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi (10 Ocak 1915-08 Kasım 1915), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 59. S. 124, Genelkurmay Basımevi, Ankara, Ocak 2010.

Fatma Aliye, “Kadınlar Hakkında”, *Servet-i Fünûn*, 1289, 18 Şubat 1331 (2 Mart 1916), s. 178-179.

Fatma Aliye, “Kahraman Kadınlarımız”, *Servet-i Fünûn*, 1252, 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915), s. 66-67.

6. Elektronik Kaynaklar

18 Ekim 1907 Tarihinde Lahaye’de İmzalanmış, IV Sayılı, Kara Harbi’nin Kanunları ve Adetleri Hakkında Sözleşme, http://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjZ7YKY8bvWAhUMPFAKHRGODNMQFgglMAA&url=http%3A%2F%2Faskerihukuk.net%2FFileUpload%2Fds158941%2FFile%2Fkara_harbinin_kanunlari_ve_adetleri_hakkinda_sozlesme.pdf&usg=AFQjCNGzXy8YP3OjN4Mdi2DnoZ8IQtrQ8A, pdf (22 Eylül 2017).

“I. Dünya Savaşı’nda “Kop savunması” ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-57/i-dunya-savasinda-kop-savunmasi-ve-ulusal-birligimiz-acisindan-onemi>, (14 Nisan 2017).

<http://mhakanalsan.com/index.php?sayfa=7&oku=251>, (01.03.2018).

<http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/4-b.html>, (29 Kasım 2016).

<http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/7-e.html>, (29 Kasım 2016).

<http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/12-k.html>, (27 Nisan 2017).

<http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/19-s.html>, (27 Nisan 2017).

<http://mikrobiyoloji.thsk.saglik.gov.tr/component/phocadownload/category/20-t.html>, (25 Kasım 2016).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/562/divan-i-harb-i-orfiye-teslim-edilen-ermenilerin-disinda-tebdi-gereken-ermenilerin-vilyetin-munas/>, DH. ŞFR, 53/336, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/564/musul-vilayeti-dahilinde-sevk-edilecek-ermenilerin-van-cenubunda-bulunan-rus-kuvvetlerine-iltihakla/>, DH. ŞFR, 54-A/198, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/679/yerleri-degistirilecek-ermenilerden-velisi-asker-veya-memur-olanlarin-aileleri-bulduklari-yerlerde/>, DH. EUM VRK. 15/49, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/680/alman-protestan-misyonunda-bulunan-ermenilerin-simdilik-sevk-olunmaması-seklinde-emniyet-i-ummiye/>, DH. ŞFR, 54/170, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/691/harput-amerika-muessedinde-ve-amerika-konsoloshnesinde-bulunan-ermenilerin-orada-alikonulması/>, DH. ŞFR, 55/97, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/713/sevk-edilen-ermeni-kafileleri-arasında-katoliklik-veya-protastanlik-iddiasında-bulunan-muhcirlerin/>, DH. ŞFR, 56/172, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/739/resul-ayndan-musula-sevk-olunacak-ermeni-muhacirleri-arasında-tifus-hastalığı-yayıldığından-sevk/>, DH. ŞFR, 60/219, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/745/sevk-olunacak-ermeniler-icin-vasita-tedrikine-dair-emniyet-i-umumiye-muduriyetinden-trabzon-ve-erz/>, DH. ŞFR, 54/290, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/747/erzak-sevki-icin-gonderilen-arabaların-ermeni-ailelerin-nakliyatında-kullanılması-sebebiyle-ucuncu-o/>, DH. ŞFR, 54-A/50, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/773/iskn-edilecek-ermeniler-icin-nakd-havle-mumelesinin-tamamlandığı-ve-tahliye-edilen-köylere-iskn/>, DH. ŞFR, 54/270_1, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/782/ermeni-ve-rum-ailelerin-iseleri-icin-suriye-vilyetine-muhcirn-ve-harbiye-tahsisatından-havale-g/>, DH. ŞFR, 75/245, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/842/nakledilen-ermenilerin-menkul-ve-gayri-menkul-mallarının-satılarak-borclarının-odenmesi-ve-kalan-me/>, DH. ŞFR, 55/184, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/860/hasbel-cab-mahall-i-hara-nakilleri-icra-edilen-ermenilerin-asar-i-agnam-ve-emval-i-saireden-ol/>, DH. ŞFR, 54-A/268, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/936/ermeni-sevkiyatı-esnasında-sahsi-servet-istihsaline-göz-yuman-mamuretül-aziz-ittihad-ve-terakki-muf/>, DH. ŞFR, 54-A/348, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/940/ermenilerin-sevkiyati-sirasinda-suistimal-ve-ihmalleri-gorulen-memurlarin-divan-i-harbe-gonderilmek/>, DH. ŞFR, 56/179, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/996/sevk-olunan-ermeniler-arasinda-amerika-tebasindan-bulunanlarin-sevkinden-sarf-i-nazar-olunmasi-hakk/>, DH. ŞFR, 54/356, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1066/kis-sebebiyle-ermenilerden-kimsesiz-cocuk-ve-kadinlarin-sevk-edilmeyerek-munasip-koylere-tevzilerine/>, DH. ŞFR, 58/124, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1641/diyarbakir-2/>, DH. EUM. 2. Şb, 73/61_1, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1839/rus-hududuna-yakin-olmasi-dolayisiyla-erzurumda-bulunan-ermenilerin-ihraci/>, DH. ŞFR, 53/129, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1846/goc-eden-ermenilerin-geride-biraktiklari-mal-ve-esyalarla-sevkleri-tehir-edilen-ermeniler/>, DH. ŞFR, 53/303, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1862/ermeni-cocuklarinin-yetimhanelere-yerlestirilmesi/>, DH. ŞFR, 54/150, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1972/mamretulazzen-sevk-edilen-ermeniler-ve-sivastan-malatya-ve-urfaya-giden-kafilelerin-durumu/>, DH. EUM, 2. Şb. 68/70, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1970/diyarbakirdan-sevk-edilen-ermeniler-ve-sevk-edilecek-ermeni-kalmadigi/>, DH. EUM, 2. Şb. 68/71, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1678/mamuretulaziz-1/>, DH. EUM. 2. Şb, 73/63_4, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1980/sivastan-sevk-edilen-ermeniler/>, DH. EUM. 2. Şb, 68/84_1, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2634/komitecilerle-muzir-faaliyetlerde-bulunan-ermenilerin/>, DH. ŞFR, 54/287, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2672/tehcir-esnasinda-yerlerinde-kalabilmek-maksadiyla/>, DH. ŞFR, 54/254, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2757/tehcir-edilen-ermenilerin-beraberinde-goturemeyecekleri-menkul-ve-gayr-i-menkul-mallarinin/>, DH. ŞFR, 54/202, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2769/ermeniler-tarafindan-bosaltilan-yerlerdeki-mahsulatin-kaldirilmasi-icin/>, DH. ŞFR, 54/301, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2777/trabzon-vilayetinden-sevkedilen-eremenilere-ait-mallardan/>, DH. ŞFR, 54/420, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2797/ermeni-multecilerinden-van-ahalisinden-olup-da-yardima-muhtac-olanlara/>, DH. ŞFR, 93/65, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2844/trabzon-vilayeti-dahilindeki-duyn-i-umumiyede-gorevli-ermeni-memurlarin/>, DH. ŞFR, 54/221, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2847/tehcir-edilen-ermeniler-arasinda-rejide-gorevli/>, DH. ŞFR, 54/368, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2864/tehcir-esnasinda-herhangi-bir-sebeple-kalmis-olan-ermeni-katoliklerinin/>, DH. ŞFR, 54-A/252, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2871/ermenilerden-asker-subay-ve-sihhiye-subayi-ailelerinin/>, DH. ŞFR, 55/18, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2874/ermeni-mebuslari-ile-ailelerinin-bulduklari-yerlerde/>, DH. ŞFR, 55/19, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2921/ermenilerin-sevki-esnasinda-uygunsuz-hareketleri-gorulen/>, DH. ŞFR, 57/116, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/2911/ermeni-ahalisi-sevk-edilmis-olan-mahallerdeki-duyun-i-umumiye-ve-reji-idarelerinde-ermeni-memurlar/>, DH. ŞFR, 60/48_1, (5 Aralık 2017).

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/3006/erkekleri-sevkedilen-veya-askerde-olup-da-kimsesiz-kalan-ermeni-kadin-ve-cocuklarinin/>, DH. ŞFR, 63/142_1, (5 Aralık 2017).

<http://www.filozof.net/Turkce/nedir-ne-demek/14790-lezgiler-kimdir-kimlerdir-tarihi-dini-kokeni-turk-mu-hakkinda-bilgi.html>, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a97333e9c3cd1.22944569, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9739362a4641.67041738, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a97de29c7adb6.11815048, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98008abba7f3.40412570, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98008e8fd536.55135869, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a980ba49b1cf6.97106965, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a98100e1d8df9.76990820, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981234d62462.88572435, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9818d8491560.50706378, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9818e1260cd7.74473642, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a9819e0c73f49.65821057, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981a4a253708.03909826, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a981c51be33b2.30000562, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a983aa505f753.02445534, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a984c085bbd99.28822004, (01.03.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=TABYA, (01.03.2018).

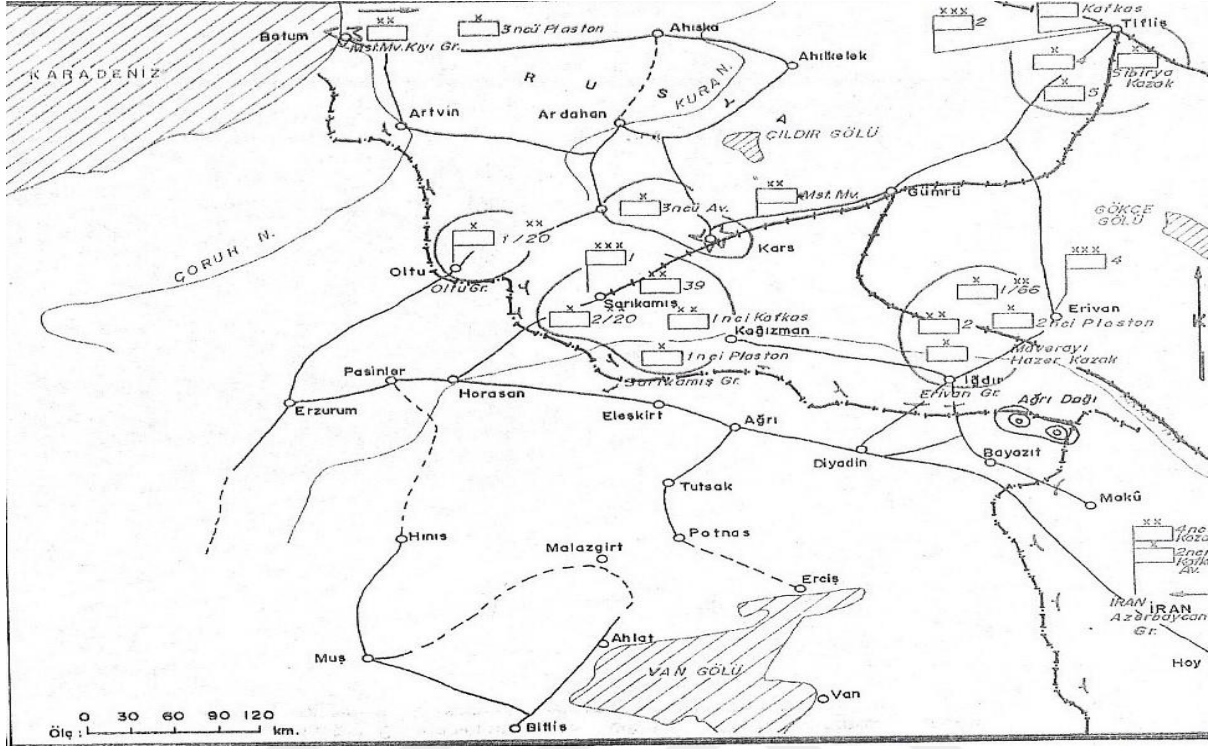
<https://www.turkcebilgi.com/verst>, (01.03.2018).

<https://www.turkcebilgi.com/vladikavkaz>, (01.03.2018).

İLTER Erdal, “Ermenilerin Tehciri ve Türklerin Göçü (1915-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 9: (Bahar 2003), s. 30-40, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=65>, (3 Temmuz 2017).

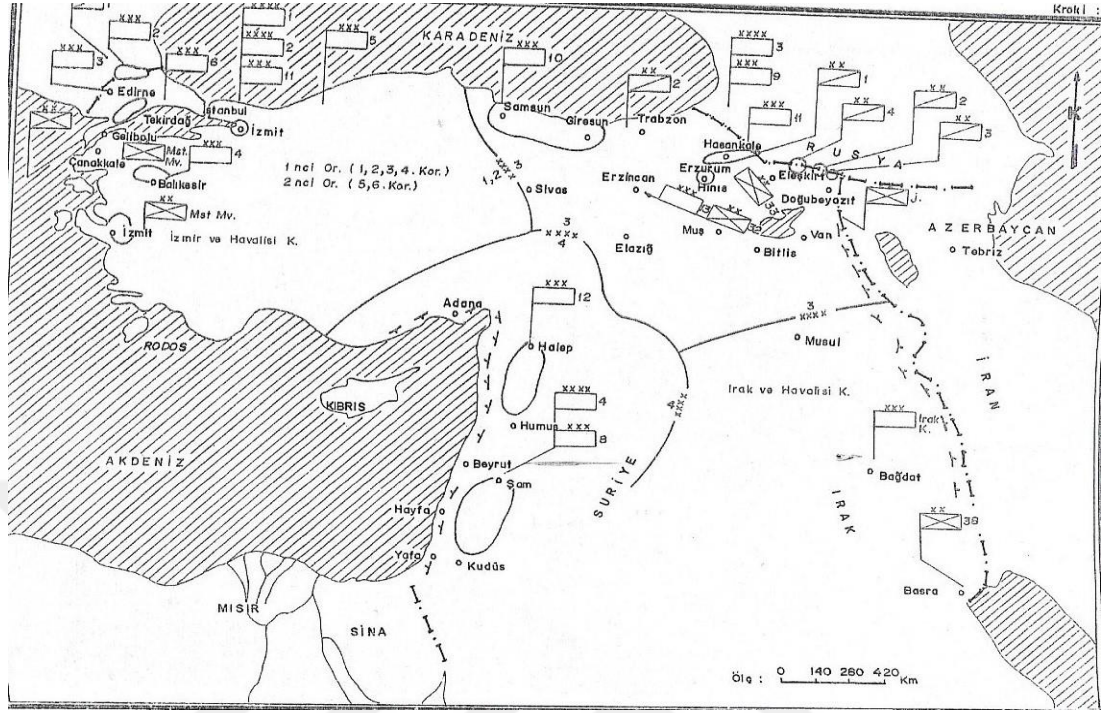

Ek 2: Harbin Başında Rus Kafkas Ordusu'nun Yığınağı

Gnkur. As. T. ve Str. E. Bşk

Ek 3: Harbin Başında Türk Kara Kuvvetleri'nin Yığınağı

Gnkur. As. T. ve Str. E. Bşk

Ek 5'in Devamı:

حکومتہ دکل خلفہ جاتی یا محمد ۔ مقصد روحی است و اشیا و مودہ خلفہ تدریجہ و تفریقہ
 ففاس اخلاق قومندسی کسبناہ اور یہی تشکیل ایچہ اور زہ داخداہ بولناہ کسبناہ آجہ ففاس
 اخلاقی خصصا بنامہ و مقصود اولیٰ بغایہ بی اخلاقیہ اولیٰ اور زہ مقصود اولیٰ حضرت ۔ اور اولیٰ بودیہ
 برافکالیہ ۔ لازمہ جہت عقربہ قوامی ستیفا تشکیل ایچہ ۔ اخلاقی تشکیل تکرارہ قطعاً علاوہ دارالولیا
 بودیہ ایچہ برنگ فقہ تدارک ایچہ امکانی بود ۔ کونذیلانہ فقہار ، اور وزیر مملکت
 انہا خان ایچہ دکل ، ففاس اخلاقی ایچہ سوہ ایچہ بود ۔ بونلرک لاکرک اص اخلاقی مطلقہ
 و آذریہ ایچہ نہ کسبناہ کسبناہ سوہ اولیٰ آقبہ قولدی تشکیل تکرارہ صرف ایچہ اسراف و سوء استعمال ایچہ
 اولی ۔ بنا برجد بود نقطہ نظرہ انہا ایچہ نتیجہ ایچہ نوزلیں لازمہ ۔ ایچہ ۔ تا نایلی شیفرودہ
 بیلدی ریکی اور زہ آذریہ ایچہ تشکیل تکرارہ فعالیت تدریجہ و آقبہ قولدی ایچہ بر نقطہ مطلقہ ترتیب
 ایچہ لقاہ و در بلاد طرس قوم تشکیل تکرارہ ۔ آجہ جنلرک و عدول تشکیل ایچہ مظاہرات ایچہ بیلر ۔
 آقبہ عقربہ نہ جہت ایچہ حیدرہ اول جنلرہ قوتہ نظر اولیٰ مالہ ۔ کسبناہ تشکیل تکرارہ

۱۱۱

۱
705
1-23

۱۱۱

کسبناہ تشکیل تکرارہ

کسبناہ تشکیل تکرارہ

کسبناہ تشکیل تکرارہ

ATASE, BDH, Kls. 246, Dos. 705, Fih. 1-23.

Ek 7: Jandarma Dairesi Deposunda Mevcut Olan Silahlar

Jandarma Dairesi Deposunda Mevcut Olan Silahlar

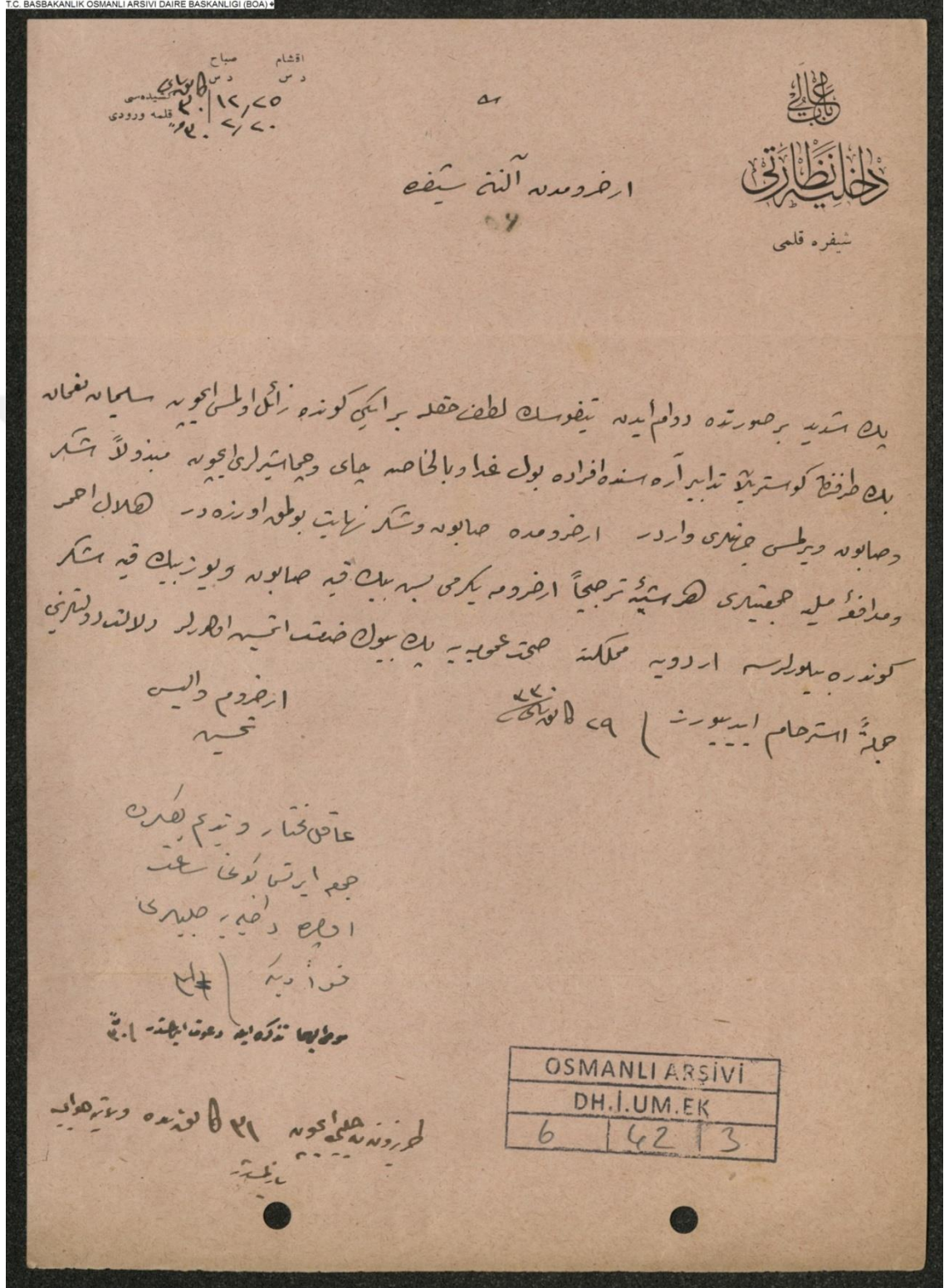
Askeri Cihazın Adı	Adet	Yapı	Notlar
Maşineli tüfe	170		
Şerhane tüfe	40		
Maşineli tüfe	20		
Maşineli tüfe	2		
Maşineli tüfe	4		
Maşineli tüfe	1		
Maşineli tüfe	21		
Maşineli tüfe	11		
Maşineli tüfe	70		
Maşineli tüfe	4		
Maşineli tüfe	4		
Maşineli tüfe	40		
Maşineli tüfe	78		
Maşineli tüfe	11		
Maşineli tüfe	70		
Maşineli tüfe	4		
Maşineli tüfe	4		
Maşineli tüfe	40		
Maşineli tüfe	78		

Toplam: 507

16/57/7

BOA, DH. EUM. 2. Şb, 16/57, 12.

Ek 8: Tifüs'ün Sona Ermesi İçin İhtiyaç Duyulan Malzemeler

DH.İ.UM.EK.00006.00042.003

BOA, DH. İ. UM. EK, 6/42, 3-1.

Ek 11: Sevk Edilen Ermenilerin Mal, Can ve Namuslarının

Korunması

 وزارت جنگ
 تهرانی

در دینی اردو خواندنی جمال با شاد ده مورد
 تاریخ کتبه ثبت محلولید
 باسمه خواننده و کتبی انوشیروانی

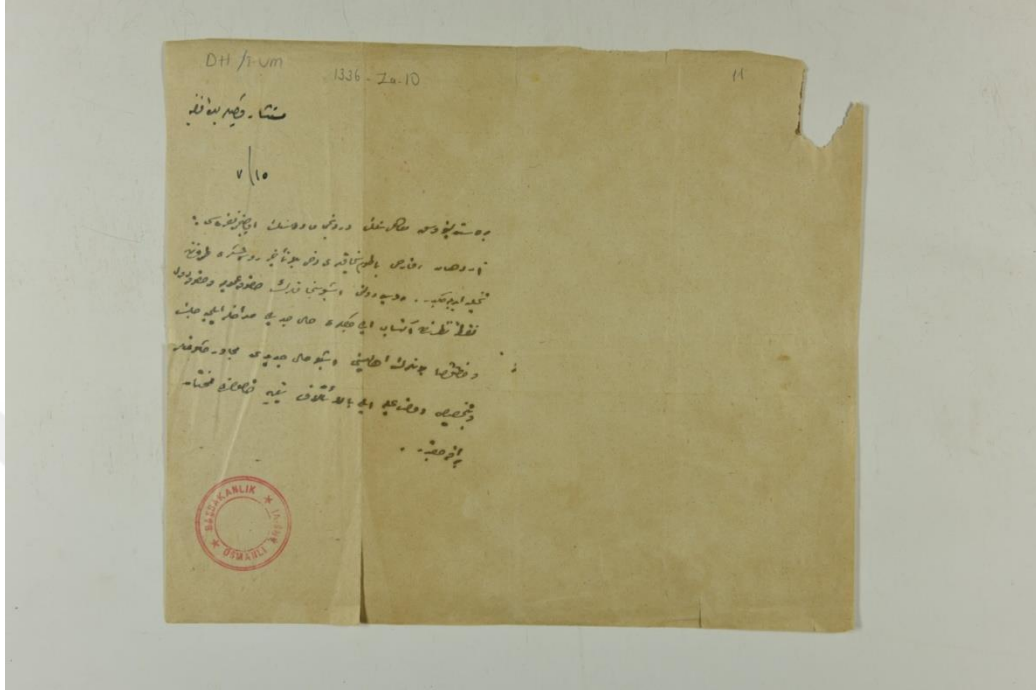
جانب محمد دانه محلولید
 بیطرف علوم و طبو عانت دخی ارضی اشاده مقبول اطمینان
 با شاد دینی کور و ملده در
 بنده اینست که ای کلمه خیر او ذمیه منبج اولداری بعه ذو این
 کلمه و ایارنده می اید بورم
 بوندره خاشی وقوع بوز جو
 بنابر حال اید جوی آه نکار
 تا ضمه اینجور بر وجه آف نه ایبری بعه دنطیف ایلم
 ا - در دینی اردو منظره ای داخلند تا به ایجوره طرخنده
 مال جاهه و تا سوزیدنی تماماً محافظه کنی و بینه کلمه ده سیدم
 لازمکنده ای ظمی سرور و بستر
 لزومی خیر اکتی در درینست و بنصیده اولناه ارشدن محافظه افین
 و هر دیو مجاوره و قایم کنی تا به ایجوره با محفاره کن قبول
 کسره اعطای بولین اسدع ایلم
 احوالی خاشی نه ایلم ایلم کاره ایلم نظمی ایلم کاره ایلم نظمی
 وقوع بولابه اسناداً منابله کنیدی مدافع مقصوده عثمانیه طرفنده
 منکلو سرسبانه و اجنبی اظکار خوبه سر خاشی حکمت عثمانیه طرفنده
 و تنفی و صریح بر مظهره اله سندن نوری در مظهره به ارضی ان
 و عرب کونانیده محله خاشی ارتکاب اینکله خیانتکنی مدافع حکمت
 نفی خورنده نصری علومینه ایلم اید به نه ایلم مدافع حکمت
 ایلم ایلم منسب صریح سردی حکمتکنی اداله ایلم مطالبکنده
 ایلم ایلم منسب صریح

۷- تعداد ۱۳۳۱
 ۱۳۳۱

A	۱-۳۶
B	۱۰۳۵
P	۳

ATASE, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 3.

**Ek 12: Brest-Litovsk Muahedesi'nin Dördüncü Maddesi'nin
Üçüncü Fıkrası**

BOA, DH. İ. UM, 20-19/13, 21-21.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : **Betül Eksik**
Uyruğu : **T.C.**
Doğum Tarihi ve Yeri : **12.07.1986/Sivas**
e-posta : **betuleksik@gmail.com**

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi	2011
Yüksek Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2018

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
-------	-------	-------

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı **KPDS () ÜDS () TOEFL () EILTS ()**